МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ISSN: 2307-3322 (Print).
ISSN: 2664-6153 (Online).

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 91

— Частина 5 —

Ужгород, 2025

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бєлова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;
Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);
Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);
Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);
Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 11 від 28.10.2025 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р, видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN: 2307-3322 (Print).
ISSN: 2664-6153 (Online).

© Ужгородський національний університет, 2025
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Авраменко С.М. ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ АДВОКАТА
У СПРАВАХ ПРО ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО:
ДЕОНТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ..... 9

Богатчук Д.П. ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СИСТЕМІ ПРАВОСУДДЯ УКРАЇНИ..... 14

Герич А.В., Герич А.Й. МІНІМАЛЬНІ СТАНДАРТИ
ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ НОТАРІУСІВ:
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ..... 21

Гордєєв В.В., Бзова Л.Г. ОРГАНИ, ЯКІ УПОВНОВАЖЕНІ РОЗГЛЯДАТИ
ДИСЦИПЛІНАРНІ ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО СУДДІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ..... 29

Заборовський В.В., Манзюк В.В., Ревуцька І.Е. СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ
ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ АДВОКАТІВ
ТА УМОВА НАДАННЯ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ НА ПРОФЕСІЙНОМУ РІВНІ..... 34

Кухнюк Д.В., Клименко Г.О. ДОСТУП ДО ПРОФЕСІЇ АДВОКАТА В УКРАЇНІ:
СУЧАСНИЙ СТАН, ВИКЛИКИ ТА НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ..... 41

Ткачук О.С., Оніщенко Н.М., Булкат М.С. ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕФІНІЦІЇ «ВІЙСЬКОВЕ
ПРАВО», «ВІЙСЬКОВА ЮСТИЦІЯ», «ВІЙСЬКОВЕ СУДОЧИНСТВО», «СИСТЕМА
ВІЙСЬКОВИХ СУДІВ» ЯК ВИРАЗНИКИ ЗМІСТУ ВІДПОВІДНИХ ПРАВОВИХ ПОНЯТЬ..... 50

Чекмарьова Л.Ю. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
КОНСУЛЬТАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТА ЯК КОМУНІКАТИВНОГО ПРОЦЕСУ..... 59

Якимець С.С., Горінов П.В. СУД ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ
В КОНТЕКСТІ ДОСВІДУ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ..... 65

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Андрейченко С.С. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ ПІДТРИМКИ
ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ..... 73

Балас Д.А. ВОІВ ЯК МІЖНАРОДНА МІЖУРЯДОВА ОРГАНІЗАЦІЯ:
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ
ЇЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ..... 78

Блавацька Н.М., Рибка Д.М. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ
У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ..... 84

Гелемей Ю.М. СТАНОВИЩЕ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ
В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ
ТА ЗАХИСТ ЇХ ПРАВ ОРГАНІЗАЦІЄЮ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ..... 90

Данієлян Д.А. ВІДМЕЖУВАННЯ ГЕНОЦИДУ ВІД СУМІЖНИХ МІЖНАРОДНИХ ЗЛОЧИНІВ..... 95

Ємельяненко К.О., Ладиченко В.В., Яринко Б.В. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРАВОВИЙ ВИМІР
ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ..... 102

Жакун М. СУЧАСНА ВОЄННА ДИПЛОМАТІЯ В ДІЇ:
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ ВІДНОСИН
МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ.....112

Задорожний Б.Ю. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГІГ-ПРАЦІ В УКРАЇНІ
У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ..... 119

Замрига А.В. ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА:
ЗМІСТ, ЕВОЛЮЦІЯ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ЗАСТОСУВАННЯ..... 128

Здреник І.В. РОЛЬ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ
У ВИЗНАЧЕННІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЕКОЛОГІЧНИХ МІГРАНТІВ..... 133

Казем Т.А. ПЕРЕГОВОРИ В МАСКАТІ..... 140

Калюжний Я.М. БОЙОВИЙ ІМУНІТЕТ ТА СТАНДАРТИ НАТО:
ПРАВОВІ АСПЕКТИ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА..... 152

Карвацька С.Б., Чепель О.Д. МІЖНАРОДНІ ДИПЛОМАТИЧНІ МІСІЇ:
СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ СТАТУСУ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ..... 160

Куян М.В. ПИТАННЯ ПРАВОНАСТУПНИЦТВА ЄВРОПЕЙСЬКИХ СПІВТОВАРИСТВ
ЩОДО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ..... 166

Лукань М.О. ІННОВАЦІЇ У ПРАВІ ЯК ЕЛЕМЕНТ НОВОЇ ПРАВОВОЇ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ..... 175

Малеш П.В., Гербут В.С. НОВІТНІ МЕДИЧНІ ПРАВА УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ
У МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОМУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ.....180

Павлюк Я.В. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТРАСТІВ
У МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВИХ ТРАНСАКЦІЯХ.....186

Пальчик М.Л. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ІНКЛЮЗІЇ:
МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....193

Панфілова Ю.М., Михайловський В.І. ЕКОЛОГІЧНІ ВИКРИВАЧІ:
ЗНАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ
ТА УТВЕРДЖЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА.....200

Пахлеванзаде А. СТАНДАРТИ ДОКАЗУВАННЯ
У МІЖНАРОДНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ТРИБУНАЛАХ.....206

Погорецький М.М., Ангелуца Н.П. НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА Й ПРАВА ЛЮДИНИ:
БАЛАНС, ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ..... 211

Сироїд Т., Фоміна Л. ВИТОКИ ІДЕЇ ПРАВ І СВОБОД ОСОБИ
У МІЖНАРОДНИХ УГОДАХ НОВОГО ЧАСУ (XV – ПОЧАТОК XX СТ.).....218

Сівченко А.О. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ..... 229

Циганов О.Г. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СИСТЕМИ ВНУТРІШНЬОЇ БЕЗПЕКИ США..... 235

Шворак О.М. ВПРОВАДЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «АКТИВНОГО СПОЖИВАЧА»
В ЗАКОНОДАВСТВО ЄС ТА УКРАЇНИ.....241

Яворська І.М. ПРИНЦИПИ ПРАВА ТА ЦІННОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ
У РІШЕННЯХ СУДУ ЄС.....248

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Кузнецова Л.В. ЩОДО ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ
ГАРАНТА ОСВІТНЬОЇ ПРОГРАМИ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....254

Проць А.С. МОРАЛЬНА ОСНОВА ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРАВОСЛАВНІЙ ТРАДИЦІЇ.....260

Федуняк І.О., Кушлик В.Б. ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ:
ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ І ВПЛИВ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ
В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....266

РОЗДІЛ 13. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

Богуцький П.П., Бобров Ю.О. ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО
ТА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОРОНИ УКРАЇНИ
В УМОВАХ СУЧАСНОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....271

Войцишена О.В. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ
ТА ЗАБОРОНИ ДИСКРИМІНАЦІЇ ПІД ЧАС КАДРОВОГО ВІДБОРУ ПРАЦІВНИКІВ.....279

Гутів Б.І. МІСЦЕ ТА РОЛЬ КНЯЗЯ В ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОМУ АПАРАТІ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА.....285

Предместніков О.Г., Скребовська С.В. МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ
ЕФЕКТИВНОСТІ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ОРГАНІВ:
ДОСВІД УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ.....291

Тамразян Г.Г. РОЛЬ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У ПОДОЛАННІ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ.....299

Петлюк Ю.С. ЕКОЛОГО-ПРАВОВА ОБІЗНАНІСТЬ ГРОМАДЯН
У СФЕРІ УПРАВЛІННЯ ВІДХОДАМИ.....306

Шумілов А.В. ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ПРОФЕСІЙНИХ СПОРТСМЕНІВ
У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ.....312

Бєлов Д.М., Бєлова М.В. ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУДДІВ
ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ.....318

Ліховицький Я.О. ФАКТОР ВІКТИМНОСТІ У ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ:
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТА НАПРЯМИ ПРОФІЛАКТИКИ.....325

Орлова О.С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ:
ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....332

Сухан С.С. ОБ'ЄКТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....339

Фрідманський Р.М., Хила І.Ю., Савчин А.М. ГІДНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ
ЯК КРИТЕРІЙ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ
В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ.....346

CONTENTS

SECTION 10. JUDICIARY; PROSECUTOR'S OFFICE AND LAWYER

Avramenko S.M. PECULIARITIES OF LAWYER PARTICIPATION IN DOMESTIC VIOLENCE CASES: DEONTOLOGICAL ASPECT..... 9

Bohatchuk D.P. PROSPECTS FOR THE LEGAL REGULATION OF THE APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE JUSTICE SYSTEM OF UKRAINE..... 14

Gerych A.V., Gerych A.Yu. MINIMUM STANDARDS FOR ADVANCED TRAINING OF NOTARIES: EUROPEAN EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE..... 21

Gordieiev V.V., Bzova L.G. AUTHORITIES AUTHORISED TO CONSIDER DISCIPLINARY PROCEEDINGS AGAINST JUDGES: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS..... 29

Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V., Revutska I.E. SPECIALIZATION AS A MEANS OF IMPROVING THE QUALIFICATIONS OF LAWYERS AND A CONDITION FOR PROVIDING LEGAL ASSISTANCE AT A PROFESSIONAL LEVEL..... 34

Kukhniuk D.V., Klymenko H.O. ACCESS TO THE LEGAL PROFESSION IN UKRAINE: CURRENT STATUS, CHALLENGES AND DIRECTIONS FOR REFORM..... 41

Tkachuk O.S., Onishchenko N.M., Bulkat M.S. ON THE ISSUE OF THE DEFINITIONS OF «MILITARY LAW», «MILITARY JUSTICE», «MILITARY COURT PROCEEDINGS», «MILITARY COURT SYSTEM» AS EXPRESSIONS OF THE CONTENT OF THE RELEVANT LEGAL CONCEPTS..... 50

Chekmarova L.Yu. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE ADVOCATE ADVISORY ACTIVITY AS A COMMUNICATIVE PROCESS..... 59

Yakymets S.S., Gorinov P.V. JURY TRIALS IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE EXPERIENCE OF EUROPEAN UNION COUNTRIES..... 65

SECTION 11. INTERNATIONAL LAW

Andreichenko S.S. INTERNATIONAL LEGAL INSTRUMENTS FOR SUPPORTING UKRAINE'S FOOD SECURITY IN THE CONTEXT OF ARMED CONFLICT..... 73

Balas D.A. WIPO AS AN INTERNATIONAL INTERGOVERNMENTAL ORGANIZATION: THEORETICAL BASIS AND PRACTICAL IMPLEMENTATION OF ITS INTERNATIONAL LEGAL STATUS..... 78

Blavatska N.M., Rybka D.M. ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN NATIONAL SECURITY: ETHICAL AND LEGAL ASPECTS..... 84

Gelemey Yu.M. THE STATUS OF PRISONERS OF WAR IN THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AND THE PROTECTION OF THEIR RIGHTS BY THE UNITED NATIONS..... 90

Daniielian D.A. DISTINGUISHING GENOCIDE FROM RELATED INTERNATIONAL CRIMES..... 95

Yemelianenko K.O., Ladychenko V.V., Yarynko B.V. THE EUROPEAN LEGAL DIMENSION OF ENVIRONMENTAL SAFETY..... 102

Zhkun M. CONTEMPORARY WARTIME DIPLOMACY IN ACTION: THE INTERNATIONAL LEGAL CONTEXT OF UKRAINE – EUROPEAN UNION RELATIONS..... 112

Zadorozhnyi B.Y. LEGAL REGULATION OF GIG WORK IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION.....119

Zamryga A.V. PRINCIPLES OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW: CONTENT, EVOLUTION AND MODERN CHALLENGES OF APPLICATION..... 128

Zdrenyk I.V. THE ROLE OF INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS LAW IN DETERMINING THE INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF ENVIRONMENTAL MIGRANTS..... 133

Kazem T.A. MUSCAT NEGOTIATIONS..... 140

Kaliuzhnyi Y.M. COMBAT IMMUNITY AND NATO STANDARDS: LEGAL ASPECTS OF ADAPTING UKRAINIAN LEGISLATION.....152

Karvatska S.B., Chepel O.D. INTERNATIONAL DIPLOMATIC MISSIONS: CONTEMPORARY CHALLENGES AND TRANSFORMATION OF STATUS IN INTERNATIONAL LAW.....160

Kuian M.V. THE ISSUES OF SUCCESSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES TO INTERNATIONAL TREATIES.....166

Lukan M.O. INNOVATIONS IN LAW AS AN ELEMENT OF A NEW LEGAL RESEARCH INFRASTRUCTURE..... 175

Malesh P.V., Gerbut V.S. THE NEWEST MEDICAL RIGHTS OF UKRAINIAN REFUGEES IN THE INTERNATIONAL LEGAL AND EUROPEAN CONTEXT.....180

Pavliuk Y.V. THE FEATURES OF USING TRUSTS IN INTERNATIONAL FINANCIAL TRANSACTIONS..... 186

Palchyk M.L. CURRENT ISSUES OF LEGAL SUPPORT FOR FINANCIAL INCLUSION: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR UKRAINE.....193

Panfilova Yu.M., Mykhailovskyi V.I. ENVIRONMENTAL WHISTLEBLOWERS: SIGNIFICANCE IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION AND THE ESTABLISHMENT OF THE RULE OF LAW..... 200

Pahlevanzade A. STANDARDS OF PROOF IN INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNALS..... 206

Pohoretskyi M.M., Angelutsa N.P. NATIONAL SECURITY AND HUMAN RIGHTS: BALANCE, LEGAL MECHANISMS, AND INTERNATIONAL STANDARDS..... 211

Syroid T., Fomina L. THE ORIGINS OF THE IDEA OF PERSONAL RIGHTS AND FREEDOMS IN INTERNATIONAL AGREEMENTS OF THE MODERN ERA (XV – BEGINNING OF THE XX CENTURY).....218

Sivchenko A.O. INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS.....229

Tsyhanov O.G. LEGAL FRAMEWORK OF THE U.S. INTERNAL SECURITY SYSTEM.....235

Shvorak O.M. IMPLEMENTATION OF THE 'ACTIVE CUSTOMER' CONCEPT IN THE EU AND UKRAINE LAW.....241

Yavorska I.M. PRINCIPLES OF LAW AND VALUES OF THE EUROPEAN UNION IN THE DECISIONS OF THE CJEU.....248

SECTION 12. PHILOSOPHY OF LAW

Kuznetsova L.V. ON THE ISSUE OF ORGANIZATIONAL POWERS OF THE GUARANTOR OF THE EDUCATIONAL PROGRAM OF A HIGHER EDUCATION INSTITUTION.....254

Prots A.S. MORAL FOUNDATIONS OF HUMAN RIGHTS IN THE ORTHODOX TRADITION..... 260

Fedunyak I.O., Kushlyk V.B. LEGAL CULTURE AND LEGAL RESPONSIBILITY: INTERDEPENDENCE AND IMPACT ON MAINTAINING LAW AND ORDER IN MODERN SOCIETY.....266

SECTION 13. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE

Bohutskiy P.P., Bobrov Y.O. MILITARY LAW AND LEGAL SUPPORT FOR UKRAINE'S DEFENSE IN THE CONTEXT OF MODERN ARMED CONFLICT..... 271

Voytsyshena O.V. FATURES OF IMPLEMENTING THE PRINCIPLE OF EQUALITY AND PROHIBITION OF DISCRIMINATION DURING PERSONNEL SELECTION.....279

Hutiv B.I. THE PLACE AND ROLE OF THE PRINCE IN THE STATE AND LEGAL APPARATUS OF THE GALICIA-VOLHYNIA PRINCIPALITY.....285

Predmestnikov O.G., Skrebovska S.V. METHODOLOGY FOR ANALYZING THE EFFECTIVENESS OF ANTI-CORRUPTION BODIES: EXPERIENCE OF UKRAINE AND EUROPEAN STATES.....291

Tamrazian H.H. THE ROLE OF STATE POLICY IN OVERCOMING THE SHADOW ECONOMY.....299

Petliuk Y.S. ECOLOGICAL AND LEGAL AWARENESS OF CITIZENS IN THE FIELD OF WASTE MANAGEMENT.....306

Shumilov A.V. RIGHTS AND OBLIGATIONS OF PROFESSIONAL ATHLETES IN LABOR RELATIONS.....312

Byelov D.M., Bielova M.V. DISCIPLINARY LIABILITY OF JUDGES AS A TOOL FOR ENSURING INTEGRITY.....318

Likhovytsky YA.O. VICTIMIZATION FACTOR IN THE PENITENTIARY SYSTEM: THEORETICAL ASPECTS AND DIRECTIONS OF PREVENTION..... 325

Orlova O.S. LEGAL REGULATION OF THE DIGITAL ECONOMY IN UKRAINE: CHALLENGES AND PROSPECTS..... 332

Sukhan S.S. OBJECTS OF INTELLECTUAL PROPERTY OF MILITARY PERSONNEL.....339

Fridmanskyy R.M., Khyla I.Yu., Savchyn A.M. DIGNITY OF THE INDIVIDUAL AS A CRITERION OF THE EFFECTIVENESS OF THE SOCIAL STATE IN THE FACE OF MODERN CHALLENGES.....346

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 343.244
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.1

ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ АДВОКАТА У СПРАВАХ ПРО ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО: ДЕОНТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Авраменко С.М.,
кандидат юридичних наук, адвокат,
старший викладач
кафедри теорії та історії держави і права,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України
ORCID: 0000-0001-9507-2565

Авраменко С.М. Особливості участі адвоката у справах про домашнє насильство: деонтологічний аспект.

У статті досліджуються деонтологічні засади діяльності адвоката у справах про домашнє насильство, зокрема вплив юридичної етики на ефективність правової допомоги. Розглядаються особливості захисту постраждалих та обвинувачених, визначаються межі професійної поведінки, які забезпечують баланс між правами клієнта та дотриманням гідності іншої сторони. Підкреслюється, що адвокат у цій категорії справ повинен поєднувати високий рівень професійної компетентності з принципами емпатії, тактовності та моральної відповідальності, не допускаючи вторинної травматизації потерпілих і не виходячи за межі доказової бази при формуванні позиції захисту.

Вказується на ключові принципи адвокатської етики: повага до прав людини, конфіденційність, професійна компетентність, особлива чутливість до психологічного стану клієнта, баланс інтересів сторін та постійне професійне вдосконалення. Акцент робиться на необхідності дотримання етичних меж при взаємодії з потерпілими, обвинуваченими, судом та правоохоронними органами, а також на уникненні поведінки, яка може дискредитувати адвокатуру чи спричинити додаткову шкоду учасникам процесу.

Наводяться особливості роботи адвоката у справах домашнього насильства, зокрема щодо мінімізації повторної травматизації, правильного оформлення доказів та забезпечення реалізації процесуальних прав сторін. При цьому висвітлюється специфіка поведінки адвоката у захисті потерпілих та підозрюваних осіб. Акцентується увага на недопущенні створення хибних вражень про хід справи для клієнтів. Окремо підкреслюється важливість поєднання правової та психологічної компетентності адвоката, а також систематичного підвищення кваліфікації у сфері гендерної рівності та міжнародних стандартів захисту прав людини.

Матеріал має практичне значення для формування методичних рекомендацій щодо підготовки адвокатів-практиків, науковців, викладачів та студентів юридичних спеціальностей, а також для вдосконалення адвокатської діяльності у сфері протидії домашньому насильству. Дотримання деонтологічних норм дозволяє забезпечити ефективний правовий захист, справедливий судовий розгляд і формування довіри суспільства до правової системи, що є надзвичайно важливим правилом роботи захисника.

Ключові слова: домашнє насильство, сімейне насильство, правова культура особи, деонтологія, етичні засади правничої діяльності, етичні стандарти, адвокат, юрист, культура поведінки з потерпілими, культура поведінки правника, кривдник, процесуальні документи, юридичний документ, латентність.

Avramenko S.M. Peculiarities of lawyer participation in domestic violence cases: deontological aspect.

The article examines the deontological principles of a lawyer's activities in cases of domestic violence, in particular the influence of legal ethics on the effectiveness of legal aid. The features of the protection of victims and defendants are considered, the boundaries of professional behavior are determined, which ensure a balance between the rights of the client and respect for the dignity of the other party. It is emphasized that a lawyer in this category of cases must combine a high level of professional competence with the principles of empathy, tact and moral responsibility, preventing secondary traumatization of victims and not going beyond the evidentiary base when forming the defense position.

The key principles of legal ethics are indicated: respect for human rights, confidentiality, professional competence, special sensitivity to the psychological state of the client, balance of interests of the parties and continuous professional improvement. The emphasis is on the need to observe ethical boundaries when interacting with victims, accused, the court and law enforcement agencies, as well as on avoiding behavior that may discredit the legal profession or cause additional harm to the participants in the process.

The features of the work of a lawyer in cases of domestic violence are given, in particular, in terms of minimizing re-traumatization, correct preparation of evidence and ensuring the implementation of the procedural rights of the parties. The importance of combining the legal and psychological competence of a lawyer, as well as systematic advanced training in the field of gender equality and international standards for the protection of human rights, is especially emphasized.

The material is of practical importance for the formation of methodological recommendations for the training of lawyers, scientists, teachers and students of legal specialties, as well as for improving legal practice in the field of combating domestic violence. Compliance with deontological norms allows for effective legal protection, fair trial, and building public trust in the legal system.

Key words: domestic violence, family violence, legal culture of the individual, deontology, ethical principles of legal activity, ethical standards, lawyer, lawyer, culture of behavior with victims, culture of behavior of a lawyer, offender, procedural documents, legal document, latency.

Постановка проблеми. Домашнє насильство є складною соціально-правовою проблемою, яка зачіпає фундаментальні права людини та вимагає комплексного підходу до її подолання. Особливу роль у цьому процесі відіграють адвокати, які забезпечують реалізацію права на захист і правову допомогу як постраждалим, так і особам, яких обвинувачують у вчиненні насильства. Водночас участь адвоката в таких справах має не лише процесуальний, а й виразний деонтологічний вимір, адже ці справи пов'язані з глибокими моральними, етичними та психологічними аспектами.

На практиці нерідко спостерігаються випадки порушення принципів поваги до гідності учасників процесу, розголошення конфіденційної інформації, некоректної поведінки правників або маніпуляцій, що негативно впливає на якість правової допомоги та рівень довіри до правової системи загалом. Відсутність чітких орієнтирів щодо дотримання адвокатами деонтологічних норм у справах про домашнє насильство призводить до ускладнення доступу до правосуддя, поглиблення травматизації потерпілих та порушення балансу між правами сторін.

Таким чином, постає необхідність наукового осмислення особливостей участі адвоката у справах про домашнє насильство крізь призму юридичної деонтології, визначення меж етичної поведінки правника, механізмів дотримання професійних стандартів та шляхів підвищення ефективності правової допомоги в цій чутливій категорії справ.

Стан опрацювання цієї проблематики. Ряд вчених України, вивчали питання домашнього насильства, зокрема: Артеменко О.В., Буклів Л.Г., Гулак О.В., Ладиченко В.В., Комаринська Ю.Б., Стасюк Н.А., Хавронюк М.І., Яра О.С. Однак, на даний час відсутні дослідження вивчення ролі адвокатів в даних категоріях справ.

Метою дослідження є аналіз професійно-етичних вимог до адвоката, який бере участь у справах про домашнє насильство, а також визначення ролі деонтологічних стандартів у формуванні належної правозахисної практики.

Виклад основного матеріалу. Низка нормативно правових актів передбачають відповідальність за вчинення домашнього насильства, зокрема Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [1]. У правовому полі передбачено як адміністративну, так і кримінальну відповідальність за вчинення відповідних дій (ст. 173-2 КУпАП; ст. 126-1 КК України) [2; 3].

У таких справах можуть бути задіяні адвокати як зі сторони постраждалих осіб, так і зі сторони осіб, яких обвинувачують у насильстві [4]. Кожна з цих ролей накладає окремі деонтологічні вимоги щодо професійної поведінки, дотримання принципів доброчесності, конфіденційності та поваги до прав людини.

Юридична деонтологія передбачає дотримання адвокатом низки етичних стандартів, особливо у справах із підвищеним емоційним та соціальним навантаженням, до яких належать справи про домашнє насильство [5]. Справи про домашнє насильство є особливо чутливими, адже стосуються приватного життя людини, її безпеки, гідності та психологічного стану [6, с. 246]. Тому адвокат повинен не лише знати норми права, але й діяти відповідно до високих етичних стандартів.

Основними серед них є:

- Принцип поваги до прав людини та гідності – адвокат повинен поважати особистість клієнта незалежно від його процесуального статусу (потерпілий чи кривдник), утримуватися від будь-яких форм дискримінації (за статтю, віком, сімейним станом тощо) та забезпечувати захист основоположних прав людини, гарантованих, Конституцією України, Кримінальним процесуальним кодексом України та Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».
- Принцип конфіденційності — інформація, отримана від клієнта, є адвокатською таємницею. Адвокат не має права розголошувати обставини особистого чи сімейного життя без згоди клієнта та повинен проявляти особливу обережність під час спілкування з журналістами, правоохоронцями чи іншими учасниками процесу.
- Принцип недопущення вторинної віктимізації – адвокат не повинен ставити клієнта, особливо потерпілу особу, у принизливе становище, змушуючи без необхідності повторно переказувати травматичні події, а також не допускається будь-який осуд чи натяк на вину жертви [7, с. 78].
- Принцип професійної компетентності – адвокат повинен мати спеціальні знання про правові механізми захисту від домашнього насильства, зокрема щодо видів обмежувальних приписів та порядку взаємодії з поліцією й соціальними службами, а за потреби — залучати фахівців, таких як психологи [8, с. 273], соціальні працівники чи медики.
- Принцип особливої чутливості та емпатії – комунікація з клієнтом повинна бути тактовною, без зайвого тиску, із створенням атмосфери довіри, що сприяє ефективному захисту його прав [9, с. 283].
- Баланс інтересів у разі захисту особи, яку звинувачують – адвокат повинен забезпечити повноцінний захист прав свого клієнта, не порушуючи при цьому прав потерпілої сторони, а також має етичний обов'язок не допустити поглиблення конфлікту чи виникнення нових форм насильства.
- Постійне професійне вдосконалення – своєрідність справ про домашнє насильство потребує регулярного підвищення кваліфікації адвокатів, зокрема з питань гендерної рівності, психології насильства та міжнародних стандартів захисту прав людини [10, с. 67].

Слід підкреслити, що деонтологічна поведінка адвоката у справах про домашнє насильство передбачає не лише дотримання правових вимог, а й прояв високої моральної культури, емпатії та професійної відповідальності. Такий підхід забезпечує не просто ефективний захист прав клієнта, а й сприяє зміцненню довіри суспільства до правової системи загалом.

У справах про домашнє насильство існують особливості захисту як постраждалої, так і підозрюваної особи, тому адвокат повинен діяти незалежно, зберігаючи повагу до обох сторін [11, с. 281]. Він не має права виступати в ролі "морального судді" чи емоційно підтримувати одну сторону на шкоду іншій, адже межа його поведінки проходить між захистом прав клієнта та дотриманням гідності іншої сторони.

Адвокат, який представляє інтереси постраждалої особи, зобов'язаний забезпечити підтримку з урахуванням психологічного стану клієнта та повно і чітко інформувати її про наявні правові механізми захисту, такі як термінові заборонні приписи чи притягнення кривдника до відповідальності. Водночас адвокат має уникати дій, що можуть поглибити травматизацію клієнта, наприклад під час допитів або судових слухань [12, с. 84].

Основним завданням адвоката є забезпечення безпеки та правового захисту клієнта, сприяння отриманню обмежувальних приписів [13, с. 46], допомоги соціальних служб та представництво в суді, а також мінімізація повторної травматизації.

При цьому існують чіткі деонтологічні межі: адвокат не повинен формувати перебільшену або емоційно забарвлену позицію, що виходить за межі доказової бази [14, с. 15], заборонено маніпулювати травматичним досвідом постраждалої для досягнення процесуальних переваг, а також слід уникати поведінки, яка може підірвати об'єктивність суду або поглибити конфлікт між сторонами [15, с. 44]. Не менш важливо поважати право обвинуваченого на захист.

У практичній діяльності адвокат має працювати в атмосфері довіри, не беручи на себе роль психолога, уникати повторного допиту клієнта щодо травматичних подій без реальної потреби та пояснювати правові наслідки поданих заяв і свідчень. Такий підхід дозволяє забезпечити ефективний захист прав потерпілої особи, дотримуючись при цьому високих етичних стандартів.

При цьому, розділяємо думку Рогатинської Н.З., яка вказує, що важливим етапом при захисті осіб, що стали жертвами від домашнього насильства є процес доказування вини злочинця, що безпосередньо пов'язаний із збиранням доказів [16, с. 174].

У роботі з обвинуваченим адвокат повинен забезпечити реалізацію права на захист клієнта, перевіряти законність доказів та дотримання процесуальних гарантій, а також сприяти уникненню безпідставного покарання чи надмірних обмежень [17, с. 156].

Деонтологічні межі у цій сфері є чіткими: адвокат не має права виправдовувати насильство або зводити його до «сімейних обставин» без доказової бази. Недопустимо принижувати гідність постраждалої особи, тиснути на свідків чи інших учасників процесу або будувати захист шляхом дискредитації потерпілих.

У практичному вимірі адвокат повинен формувати юридично аргументовану позицію, зосереджену на процесуальних аспектах, таких як допустимість доказів та дотримання процедури дій правоохоронців. Під час допитів чи судових засідань він зобов'язаний поважати особисті межі постраждалих осіб, дотримуючись балансу між ефективним захистом клієнта та збереженням гідності іншої сторони. Такий підхід не лише підвищує професійний рівень захисту, а й зміцнює довіру до правової системи загалом.

Участь адвоката у справах про домашнє насильство вимагає не лише знання закону, а й високого рівня професійної етики, що базується на принципах юридичної деонтології [18, с. 323]. Від його поведінки залежить не лише результат справи, але й психологічний стан клієнта, а також репутація адвокатури в суспільстві. З огляду на чутливий характер таких справ, адвокат повинен поєднувати правовий професіоналізм з етичною відповідальністю, виступаючи гарантом справедливості та людяності в межах правового процесу.

Висновки. Дослідження показує, що участь адвоката у справах про домашнє насильство вимагає від нього не лише високого рівня правової компетентності, а й дотримання чітких етичних стандартів. Юридична деонтологія у цій сфері визначає рамки професійної поведінки, забезпечує баланс між захистом прав клієнта та повагою до гідності іншої сторони і сприяє уникненню вторинної травматизації потерпілих.

Важливим є розуміння того, що адвокат у таких справах виступає не лише правником, але й гарантом справедливості, який зобов'язаний діяти у межах доказової бази, не піддаватися емоційним впливам і не використовувати психологічний стан сторін для досягнення процесуальних переваг. Своєчасне та професійне дотримання принципів конфіденційності, поваги до прав людини та особливої чутливості до психологічного стану клієнтів сприяє формуванню довіри до правової системи в цілому.

Крім того, практика показує, що дотримання деонтологічних норм підвищує ефективність захисту як постраждалих, так і обвинувачених, мінімізує ризики повторної травматизації та сприяє об'єктивному і справедливому судовому розгляду. Професійна етика адвоката, знання законодавства та уміння застосовувати його з урахуванням соціально-психологічних особливостей сторін є ключовими чинниками успішного правового захисту у справах про домашнє насильство.

Отже, юридична деонтологія в цій категорії справ не є формальністю, а необхідною умовою забезпечення правосуддя, ефективного правового захисту та підтримки суспільної довіри до адвокатури та правової системи загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII станом на 31 груд. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 02.10.2025).

2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. Верховна Рада України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10?find=1 (дата звернення: 11.10.2025).
3. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 No 2341-III. Верховна Рада України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14?find=1&text=проступки#w1_1 (дата звернення: 01.10.2025).
4. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI. Верховна Рада України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17 (дата звернення: 11.10.2025).
5. Етичний кодекс адвоката України. Національна асоціація адвокатів України: веб-сайт. URL: https://unba.org.ua/ua/about/ethics (дата звернення: 11.10.2025).
6. Авраменко С.М., Мельник А.Р. Портрет жертви домашнього насильства та його особливості в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Серія ПРАВО. 2024. Випуск 81: частина 2. С. 244-249. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.38. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/40-1.pdf (дата звернення: 30.09.2025).
7. Адвокатська етика : навч.-метод. посіб. / Л.А. Остафійчук, О.В. Щербанюк. Чернівці: Чернівец. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича : Рута, 2021. 123 с. (дата звернення: 30.09.2025).
8. Панталієнко Т.П. Домашнє насильство стосовно чоловіків: юридична невидимість чи реальність. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Серія ПРАВО. 2025. Випуск 89: частина 3. С. 270–274. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.40 https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/07/42-3.pdf (дата звернення: 30.09.2025).
9. Авраменко С.М. Допит неповнолітніх осіб, які стали жертвами статевих злочинів: нормативно-правовий аспект. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».* 2016. No 1/2016. С. 279–288. (дата звернення: 25.09.2025).
10. Юридична деонтологія: навчальний посібник. Бабенко А.М., Борисова О.О./ Одеса: ОДУВС, 2022. 176 с. (дата звернення: 25.09.2025).
11. Yara O. S., Stasiuk N. A. Problem issues of criminal proceedings regarding domestic violence. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. 2021. № 63. С. 279–283. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.48 (дата звернення: 15.09.2025).
12. Kyrychenko T. S. Problems of legal regulation on gender-based violence in Ukraine and foreign countries. *Law and Safety*. 2023. Т. 89, № 2. С. 77–86. URL: https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.07 (дата звернення: 10.10.2025).
13. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) за ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2019. 288 с. (дата звернення: 19.09.2025).
14. Панталієнко Т.П., Мельник А.Р., Авраменко С.М. Зростання кількості вироків за вчинення сімейного насилля як показник підвищення рівня правової культури суспільства. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Серія ПРАВО. 2024. Випуск 83: частина 3. С. 13-18. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.1 URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/83-part-3.pdf (дата звернення: 17.09.2025).
15. Komarynska Y. Principles of Establishing Psychological Contact with Victims of Criminal Offenses Related to Domestic Violence. *Ûridična psihologìâ*. 2023. Т. 32, № 1. С. 43–50. URL: https://doi.org/10.33270/03233201.43 (дата звернення: 10.10.2025).
16. Rohatynska N., Maihruk V. Domestic violence and problems of its proof. *Scientific notes Series Law*. 2024. Т. 1, № 16. URL: https://doi.org/10.36550/2522-9230-2024-16-171-176 (дата звернення: 11.10.2025).
17. Rodin S. Abuser's rights in proceeding on cases of domestic violence (administrative and legal aspect). *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2021. № 1. С. 153–157. URL: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.26 (дата звернення: 11.10.2025).
18. Панталієнко Т.П. Міжнародний досвід боротьби з домашнім насильством. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Серія ПРАВО. 2025. Випуск 87: частина 3. С. 320-325. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.3.48 URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/03/50-2.pdf (дата звернення: 11.10.2025).

UDC 347.97
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.2

PROSPECTS FOR THE LEGAL REGULATION OF THE APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE JUSTICE SYSTEM OF UKRAINE

Bohatchuk D.,
PhD in Law (Candidate of Science of Law),
Senior Lecturer, Department of General Theory of Law and Public Law,
Faculty of Law, National University of "Kyiv-Mohyla Academy",
ORCID: 0009-0008-6804-6765,
e-mail: d.bohatchuk@ukma.edu.ua

Bohatchuk D.P. Prospects for the legal regulation of the application of artificial intelligence in the justice system of Ukraine.

The article explores the prospects for the legal regulation of the application of artificial intelligence in the justice system of Ukraine. The study begins with an analysis of the Concept for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine, approved by the Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 2 December 2020. It also explores the new provisions of the Code of Judicial Ethics, as amended by the Decision of the Congress of Judges as of 18 September 2024, regarding the use of artificial intelligence technologies by judges. The article notes the absence of a special law on the legal regulation of artificial intelligence in Ukraine.

Reference is made to the 'White Paper on Artificial Intelligence Regulation in Ukraine: Vision of the Ministry of Digital Transformation of Ukraine' (version for consultation, June 2024), which provides for two stages in the introduction of artificial intelligence regulation in Ukraine: stage 1 (preparatory) and stage 2 (adoption of a law analogous to the EU Regulation on Artificial Intelligence, the Artificial Intelligence Act). The article also refers to sectoral recommendations developed for the use of artificial intelligence in various fields, in particular, "Recommendations on the Responsible Use of Artificial Intelligence for Lawyers", "Recommendations on the Responsible Use of Artificial Intelligence by Public Servants", "Recommendations on the Responsible Use of AI: Intellectual Property Rights Issues", "Recommendations on the Responsible Development of Systems Using Artificial Intelligence Technologies", "Recommendations on the Responsible Implementation and Use of Artificial Intelligence Technologies in Higher Education Institutions", "Instructional and Methodological Recommendations on the Introduction and Use of Artificial Intelligence Technologies in General Secondary Education Institutions", "Recommendations on the Responsible Use of Artificial Intelligence in the Field of Advertisement and Marketing Communications", "Recommendations on the Responsible Use of Artificial Intelligence in the Media".

The provisions of the Concept of the UJICS, approved by Order No. 178 of the State Judicial Administration of Ukraine dated 30 April 2025, regarding the use of artificial intelligence in the functioning of the UJICS (Unified Judicial Information and Communication System) subsystems, are analyzed in detail.

The importance of developing and adopting the recommendations (guidelines) or a model regulation on the use of artificial intelligence in the Ukrainian justice system, particularly in courts, is emphasized.

The prospects and necessity of developing and adopting a special law on the regulation of artificial intelligence in Ukraine, analogous to the EU Regulation on Artificial Intelligence (the Artificial Intelligence Act), is noted. Such a law should, among other things, include provisions on the use of artificial intelligence in the justice system. In addition, the importance of guiding, in particular by the provisions of the General Data Protection Regulation when developing provisions of Ukrainian legislation on the use of artificial intelligence in Ukraine's justice system is noted.

It is concluded in the article that the effective implementation of artificial intelligence in the justice system of Ukraine should be based on an appropriate regulatory framework that takes into account both the opportunities and risks associated with the use of artificial intelligence.

Key words: artificial intelligence, Unified Judicial Information and Communication System, court, justice.

Богатчук Д.П. Перспективи правового регулювання застосування штучного інтелекту в системі правосуддя України.

Стаття досліджує перспективи правового регулювання застосування штучного інтелекту в системі правосуддя України. Дослідження починається з аналізу Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. Також досліджено нові положення Кодексу суддівської етики, згідно зі змінами, внесеними Рішенням З'їзду суддів від 18 вересня 2024 року, щодо використання суддею технологій штучного інтелекту. Зазначається про відсутність спеціального закону щодо правового регулювання штучного інтелекту в Україні.

Відзначено Білу книгу з регулювання ШІ в Україні: бачення Мінцифри (версія для консультацій, червень 2024), відповідно до якої передбачено 2 етапи на шляху впровадження регулювання штучного інтелекту в Україні: 1 етап (підготовчий) та 2 етап (прийняття закону-аналога Регламенту ЄС про штучний інтелект). Вказано також на розроблені секторальні рекомендації щодо використання штучного інтелекту в різних сферах, зокрема, «Рекомендації з відповідального використання штучного інтелекту для правників», «Поради з відповідального використання штучного інтелекту публічними службовцями», «Рекомендації щодо відповідального використання ШІ: питання права інтелектуальної власності», «Рекомендації з відповідальної розробки систем із використанням технологій штучного інтелекту», «Рекомендації щодо відповідального впровадження та використання технологій штучного інтелекту в закладах вищої освіти», «Інструктивно-методичні рекомендації щодо запровадження та використання технологій штучного інтелекту в закладах загальної середньої освіти», «Рекомендації з відповідального використання штучного інтелекту у сфері реклами та маркетингових комунікацій», «Рекомендації з відповідального використання штучного інтелекту в сфері медіа».

Детально проаналізовано положення Концепції ЄСІКС, затвердженої наказом Державної судової адміністрації України від 30 квітня 2025 року № 178, стосовно використання штучного інтелекту у функціонуванні підсистем ЄСІКС (Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи).

Наголошено на важливості розробки та прийняття рекомендацій (інструкцій) або типового положення стосовно використання штучного інтелекту в системі правосуддя України, зокрема, в судах.

Відзначено перспективу та необхідність розробки і прийняття спеціального закону про регулювання штучного інтелекту в Україні, аналогічного Регламенту ЄС про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act). Такий закон повинен, серед іншого, передбачати положення щодо використання штучного інтелекту в системі правосуддя. Крім того, відзначено важливість орієнтування, зокрема, на положення Загального регламенту про захист даних (General Data Protection Regulation) при розробці положень українського законодавства стосовно використання штучного інтелекту в системі правосуддя України.

У статті зроблено висновок, що ефективне впровадження штучного інтелекту в системі правосуддя України повинне спиратися на відповідну нормативно-правову базу, яка має враховувати як можливості, так і ризики, пов'язані з використанням штучного інтелекту.

Ключові слова: штучний інтелект, Єдина судова інформаційно-комунікаційна система, суд, правосуддя.

Statement of the problem. Artificial intelligence (hereinafter – "AI") is transforming processes and systems across various fields and has become an integral part of our daily routines. The justice system must also adapt to these new conditions and make the most of AI's potential. AI can be regarded as a modern and effective means to provide the significant assistance and support to Ukrainian judges and other representatives of the justice system in performing their functions. At the same time, the increasing integration of AI in the justice system calls for an appropriate legal framework for governing the use of these advances in the relevant field.

State of research on the problem. The issues at the intersection of AI and justice in the Ukrainian context, as well as the current status and prospects of the application of AI in the justice system of Ukraine,

have been the subject of analysis by a number of Ukrainian researchers, scholars, judges, attorneys and other practicing lawyers, including Iryna Basysta, Ian Bernaziuk, Dmytro Bielov, Myroslava Bielova, Daryna Boiko, Vitaliy Derkach, Ivan Horodyskyi, Mykhaylo Hutsaliuk, Olga Klymenko-Panchenko, Natalia Korol, Vasyl Krat, Olga Petriv, Yehor Prokopovych-Tkachenko, Natalia Rudenko, Ye. Rudenko, Valeriya Shemshuchenko, Zhanna Udovenko, and many others. At the same time, the development of an appropriate legal framework for the effective and safe application of AI in the Ukrainian justice system requires significant additional consideration and updates.

The purpose of the paper is to analyse the prospects for the legal regulation of the application of AI in the justice system of Ukraine, taking into consideration the current status of the legal framework for the use of AI in the field of justice.

Main body. As mentioned on the public online platform dedicated to AI initiatives in Ukraine and launched by the Ministry of Digital Transformation of Ukraine in September 2025, "by 2030 Ukraine should be among the top three countries in the world in terms of the integration and implementation of AI solutions" [1].

To start analysing the key milestones on the strategic development of the legal framework for AI in the Ukrainian justice system, the Concept for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine shall be mentioned [2]. The said Concept was approved by the Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 2 December 2020 [2]. The Concept for the development of AI in Ukraine mentions that justice is one of the priority areas in which the objectives of state AI development policy are being implemented [2]. According to the Concept, the following tasks should be accomplished in order to achieve the Concept's objectives in the field of justice:

"further development of already existing technologies in the field of justice (Unified Judicial Information and Telecommunications System, Electronic Court, Unified Register of Pre-trial Investigations, etc.);

introducing artificial intelligence-based advisory programmes that provide the general public with access to legal advice;

preventing socially dangerous phenomena by analysing available data using artificial intelligence;

determining the necessary measures for the resocialisation of convicted persons by analysing available data using artificial intelligence;

delivering court decisions in cases of minor complexity (by mutual agreement of the parties) based on analysis of compliance with legislation and of judicial practice carried out using artificial intelligence" [2] (hereinafter – unofficial translation).

It is also important to consider the provisions of the Code of Judicial Ethics, as amended by the Decision of the Congress of Judges dated 18 September 2024. By this decision, the following provision has been introduced in Article 16 of the Code of Judicial Ethics: "the use of artificial intelligence technologies by a judge is permissible provided that it does not affect the judge's independence and impartiality, does not relate to the assessment of evidence and the decision-making process, and does not violate the requirements of the law" [3].

Currently, there is no special law in Ukraine dedicated exclusively to the legal regulation of artificial intelligence.

The 'White Paper on Artificial Intelligence Regulation in Ukraine: Vision of the Ministry of Digital Transformation of Ukraine' (version for consultation, June 2024) sets out two stages for introducing AI regulation in Ukraine: stage 1 – a preparatory stage involving extra-legislative tools and initiatives; stage 2 – adoption of a special law on artificial intelligence, analogous to the EU Artificial Intelligence Act ('bottom-up approach') [4, p. 13-14].

General and sectoral recommendations (guidelines) on the use of AI in different fields form an integral part of the first stage under the White Paper [4]. The following recommendations (guidelines) were developed during 2024–2025 and are available on the public online platform launched by the Ministry of Digital Transformation of Ukraine (in particular) [5]:

Recommendations on the Responsible Use of Artificial Intelligence for Lawyers (July 2025);

Recommendations on the Responsible Use of Artificial Intelligence by Public Servants (March 2025);

Recommendations on the Responsible Development of Systems Using Artificial Intelligence Technologies (June 2025);

Recommendations on the Responsible Implementation and Use of Artificial Intelligence Technologies in Higher Education Institutions (April 2025);

Recommendations on the Responsible Use of AI: Intellectual Property Rights Issues (November 2024);

(draft) Instructional and Methodological Recommendations on the Introduction and Use of Artificial Intelligence in General Secondary Education Institutions (August 2024);

Recommendations on the Responsible Use of Artificial Intelligence in the Fields of Advertisement and Marketing Communications (August 2024);

Recommendations on Responsible Use of Artificial Intelligence in the Media (January 2024).

Recommendations for some other fields are being developed by dedicated working groups.

In April 2025, the State Judicial Administration of Ukraine has approved the Concept of the UJICS (Unified Judicial Information and Communication System) (Order of the State Judicial Administration of Ukraine of 30 April 2025, No. 178) [6].

The approved Concept of the UJICS envisages that AI can be used within the UJICS to fulfil the following functions:

"– recognition of texts uploaded to the document system (Optical Character Recognition), classification of such documents;

– identification of information entities in document texts that may have legal significance (Entity Recognition), depersonalization (PII Removal), and masking of confidential information (Data Masking);

– stenographic records of court hearings and official meetings, other conversion of speech to text at the user's request (Speech 2 text);

– voiceover of court decisions and other documents at the user's request, voiceover of system interface elements, in particular for people with visual impairments (Text 2 speech);

– summarization of document content, checking content for semantic, grammatical, spelling, and punctuation errors;

– checking the relevance of the legislation referred to by the author of the document;

– automatic translation of documents;

– contextual semantic search for relevant documents, collection of judicial practice;

– recommendation of a methodology for researching materials and considering court cases;

– generation of draft procedural documents;

– identification of deviations during the consideration of a court case, in particular, ignoring the context, evidence and arguments presented, deviations from general judicial practice in similar cases;

– provision of basic legal support to users" [6, p. 43].

The Concept of UJICS foresees the integration of AI into the functioning of various UJICS subsystems.

For instance, according to the Concept, such a subsystem of the UJICS as "Electronic Court Document Management" should ensure "end-to-end text search in documents, including contextual search using artificial intelligence technologies" [6, p. 23]. In addition, in accordance with the Concept, for greater efficiency of this subsystem, it is advisable to implement, in particular, the following functions:

"– generation of draft documents, in particular using artificial intelligence technologies;

– checking the text of documents for spelling and content errors, in particular using artificial intelligence technologies;

– summarizing the essence of a document using artificial intelligence technologies;

– collecting relevant judicial practice using artificial intelligence technologies;

– choosing the optimal model for considering a case using artificial intelligence technologies;

– a virtual avatar assistant based on artificial intelligence technologies" [6, p. 24].

In turn, the "Video Conferencing" subsystem of the UJICS must ensure "the recording of minutes and transcripts of the event, in particular with the use of artificial intelligence technologies" [6, p. 25].

The Unified State Register of Court Decisions subsystem of the UJICS should also "have advanced analytical tools, including the use of artificial intelligence technologies" [6, p. 28].

The use of advanced analytical tools, in particular those involving AI technologies, is also envisaged in accordance with the Concept of the UJICS for such subsystems as "Management of Personnel and Financial and Economic Activities of Judicial Authorities" [6, p. 31], "Judicial Dossier" [6, p. 33], "Digests and Comments" [6, p. 36], and "Processing of Whistleblower Reports" [6, p. 37].

The Concept of the UJICS foresees the following stages of implementation:

"– Stage 1 (2025–2026) – includes already initiated projects for the development of the UJICS and ensures the development and implementation of key functionality of the "Electronic Court Document Management" and a number of subsystems and components that complement the priority functionality of the UJICS;

– Stage 2 (2026–2028) – involves the refinement of additional and experimental parts of the UJICS functionality, in particular based on big data and artificial intelligence technologies" [6, p. 44].

Stage 1 (2025–2026) envisages the implementation, in particular, of the following aspects supported by AI integration: "development and implementation of the 'Unified State Register of Court Decisions' subsystem (basic functionality and artificial intelligence);", "development of the 'Scanning and OCR' component based on artificial intelligence;" [6, p. 45]. It is noteworthy that, according to the Concept, AI is to be used within the framework of the 'Scanning and OCR' component, designed to ensure document scanning and automatic text recognition for further processing [6, p. 39, 45].

In turn, Stage 2 (2026-2028), according to the Concept of the UJICS, includes the following AI-related steps for developing the "Electronic Court Document Management" subsystem:

"c) development of the functionality 'Checking for technical errors in documents generated by users of the system' based on artificial intelligence;

d) refinement of the functionality 'Evaluation by deadlines and evaluation by results' based on artificial intelligence;

e) development of the functionality 'Formation of a short summary of the document' based on artificial intelligence;

f) development of the functionality 'Generation of a draft document' based on artificial intelligence;

g) development of the functionality 'Verification of the relevance of legislation and collection of judicial practice' based on artificial intelligence;

h) development of the functionality 'Recommendation of a case review model, selection of methodology' based on artificial intelligence;

i) development of the 'Avatar assistant, assisting in the use of the System and providing basic legal assistance' functionality based on artificial intelligence;

j) development of the 'Experimental model of justice, recommendation of a case review model' functionality based on artificial intelligence" [6, p. 46-47].

Therefore, the Concept of UJICS anticipates the extensive use of AI to support the functioning of the justice system.

At the same time, as a survey of representatives of the Ukrainian courts revealed, the majority of those surveyed noted the absence of the regulations (guidelines) on the use of AI in the respective courts [7; p. 2–7]. There is therefore a need to develop and approve the recommendations (guidelines) or a model regulation on the use of AI in the justice system of Ukraine, in particular, in courts. The respective model regulation (guidelines) on implementation of AI in the courts is reportedly under development and expected to be finalized [14].

In addition, the development and approval of a special law on artificial intelligence is expected and needed, analogous to the EU Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) [8]. The expected Ukrainian law should address, among various other issues, the need to establish a legal framework for the use of AI within the justice system. Thus, recital 61 of the EU Artificial Intelligence Act stipulates the following: "Certain AI systems intended for the administration of justice and democratic processes should be classified as high-risk, considering their potentially significant impact on democracy, the rule of law, individual freedoms as well as the right to an effective remedy and to a fair trial. In particular, to address the risks of potential biases, errors and opacity, it is appropriate to qualify as high-risk AI systems intended to be used by a judicial authority or on its behalf to assist judicial authorities in researching and interpreting facts and the law and in applying the law to a concrete set of facts. (…) The use of AI tools can support the decision-making power of judges or judicial independence, but should not replace it: the final decision-making must remain a human-driven activity. The classification of AI systems as high-risk should not, however, extend to AI systems intended for purely ancillary administrative activities that do not affect the actual administration of justice in individual cases, such as anonymisation or pseudonymisation of judicial decisions, documents or data, communication between personnel, administrative tasks" [8].

In view of the European integration course of Ukraine, Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC

(General Data Protection Regulation) [9] shall set another benchmark for the development of legal provisions on the implementation of AI in the justice system with respect to personal data protection.

Other relevant benchmarks for the development of the respective regulation and practice of implementation of AI in the justice system of Ukraine can be identified in such important instruments as, in particular, the Opinion No. 26 of the Consultative Council of European Judges (CCJE) "Moving forward: the use of assistive technology in the judiciary" (Strasbourg, 1 December 2023) [10], the European ethical Charter on the use of artificial intelligence in judicial systems and their environment (Strasbourg, 3-4 December 2018) [11], the Conclusions of the Council of the European Union on "Access to Justice – Seizing the Opportunities of Digitalisation" (Brussels, 8 October 2020) [12], the Resolution 2342 (2020) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe "Justice by Algorithm – The Role of Artificial Intelligence in Policing and Criminal Justice Systems" (22 October 2020) [13].

In view of the growing use of AI in court proceedings by judges, court staff, as well as by the partcipants, including for representing and substantiating evidence and legal positions, and in order to define the procedural peculiarities of AI use in judicial proceedings and the legal status of the AI-based evidence, amendments to the Ukrainian procedural codes may be required [see 15, p. 463], which could constitute an independent subject of research.

Conclusions. The Concept of UJICS, as approved by Order No. 178 of the State Judicial Administration of Ukraine of 30 April 2025, foresees the extensive implementation and vast application of AI in the justice system of Ukraine.

There is a need for recommendations (guidelines) or a model regulation on the use of AI in the justice system of Ukraine, particularly in courts, as well as for the development of a special law on legal regulation of AI, analogous to the EU AI Act. Thus, according to the EU AI Act, the "AI systems intended to be used by a judicial authority or on their behalf to assist a judicial authority in researching and interpreting facts and the law and in applying the law to a concrete set of facts" [8], are classified as high-risk AI systems which impose obligations on the relevant operators.

The application of AI in the Ukrainian justice system calls for the development of an appropriate legal framework that responds to AI-related challenges while embracing the opportunities offered by AI.

REFERENCES:

1. Shtuchnyi intelekt v Ukraini. Yedyne vikno initsiatyv Mintsyfry z rehuliuvannia ta vprovadzhennia ShI. (Artificial intelligence in Ukraine. A single window for initiatives by the Ministry of Digital Transformation on the regulation and implementation of AI). URL: https://ai.thedigital.gov.ua/ (in Ukrainian) (accessed: 13.10.2025).
2. Kontseptsiia rozvytku shtuchnoho intelektu v Ukraini, skhvalena rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 2 hrudnia 2020 r. No. 1556-r. (Concept for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine, approved by the Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 2 December 2020 No. 1556-r). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text (in Ukrainian) (accessed: 13.10.2025).
3. Kodeks suddivskoi etyky, zatverdzhenyi XI cherhovym zizdom suddiv Ukrainy vid 22.02.2013, iz zminamy, vnesenymy zghidno z Rishenniam Zizdu suddiv vid 18.09.2024 (Code of Judicial Ethics, approved by the XI Regular Congress of Judges of Ukraine on 22 February 2013, with amendments introduced in accordance with the Decision of the Congress of Judges of 18 September 2024). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13/ed20240918#Text (in Ukrainian) (accessed: 13.10.2025).
4. White Paper on Artificial Intelligence Regulation in Ukraine: Vision of the Ministry of Digital Transformation of Ukraine. Version for Consultation. June 2024. URL: https://storage.thedigital.gov.ua/files/c/fc/36c4cae89deedfbf3781ec6bceddffcc.pdf (accessed: 13.10.2025).
5. Shtuchnyi intelekt v Ukraini. Yedyne vikno initsiatyv Mintsyfry z rehuliuvannia ta vprovadzhennia ShI. Dokumenty (Artificial intelligence in Ukraine. A single window for initiatives by the Ministry of Digital Transformation on the regulation and implementation of AI. Documents). URL: https://ai.thedigital.gov.ua/documents (in Ukrainian) (accessed: 13.10.2025).
6. Kontseptsiia YeSIKS, zatverdzhena nakazom Derzhavnoi sudovoi administratsii Ukrainy vid 30.04.2025 No. 178 (Concept of the UJICS, approved by Order of the State Judicial Administration of Ukraine No. 178 dated 30 April 2025) URL: https://court.gov.ua/storage/

portal/dsa/normatyvno-pravova%20baza/N_178_2025_dodatok.pdf (in Ukrainian) (accessed: 13.10.2025).

7. Korol, Natalia, 'Vykorystannia shtuchnoho intelektu v sudakh: rezultaty opytuvannia'. *Zakhid «Yuryst i ShI: yak ne zalyshytysia za bortom tsyfrovoi transformatsii»*. 01.08.2025. ('The use of artificial intelligence in courts: survey results'. *Event 'Lawyers and AI: how not to be left behind in the digital transformation'*. 1 August 2025). URL: https://uba.ua/documents/2025/%D0%92%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8F/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%9D%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%8F%20%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BB%D1%8C_compressed.pdf. https://www.youtube.com/watch?v= 9gHhqROKsZM&t=7865s (in Ukrainian) (accessed: 13.10.2025).
8. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). OJ L, 2024/1689, 12.7.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng.
9. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). OJ L 119, 4.5.2016, pp. 1–88. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng.
10. Consultative Council of European Judges (CCJE). CCJE Opinion No. 26 (2023). Moving forward: the use of assistive technology in the judiciary. Strasbourg, 1 December 2023. CCJE(2023)3. URL: https://rm.coe.int/ccje-opinion-no-26-2023-final/1680adade7.
11. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European ethical Charter on the use of artificial intelligence in judicial systems and their environment. Strasbourg, 3-4 December 2018. URL: https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c.
12. Council of the European Union. Council Conclusions "Access to Justice – Seizing the Opportunities of Digitalisation". Brussels, 8 October 2020. 11599/20. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-11599-2020-INIT/en/pdf.
13. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Resolution 2342 (2020). Justice by algorithm – The role of artificial intelligence in policing and criminal justice systems. Text adopted by the Standing Committee, acting on behalf of the Assembly, 22 October 2020. URL: https://pace.coe.int/en/files/28805/html.
14. Korol Natalia. 'Vykorystannia shtuchnoho intelektu v sudakh: rezultaty opytuvannia'. Zakhid «Yuryst i ShI: yak ne zalyshytysia za bortom tsyfrovoi transformatsii». 01.08.2025. ('The use of artificial intelligence in courts: survey results'. *Event 'Lawyers and AI: how not to be left behind in the digital transformation'*. 1 August 2025). URL: https://www.youtube.com/watch?v=9gHhqROKsZM&t=7865s (in Ukrainian) (accessed: 13.10.2025).
15. Derkach V.H., Prokopovych-Tkachenko Ye.D., Rudenko Ye.H., 'Vykorystannia shtuchnoho intelektu v sudovomu protsesi Ukrainy: pravovi, etychni ta protsesualni aspekty' // *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal* ('The Use of Artificial Intelligence in the Judicial Process of Ukraine: Legal, Ethical, and Procedural Aspects' // *Legal Scientific Electronic Journal*). 2025. No. 3. URL: http://lsej.org.ua/3_2025/111.pdf (in Ukrainian) (accessed: 13.10.2025).

УДК 347.9(100)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.3

МІНІМАЛЬНІ СТАНДАРТИ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ НОТАРІУСІВ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Герич А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Герич А.Й.,
кандидат юридичних наук, доцент
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8983-8832

Герич А.В., Герич А.Й. Мінімальні стандарти підвищення кваліфікації нотаріусів: європейський досвід та перспективи імплементації в Україні.

Стаття присвячена комплексному аналізу мінімальних стандартів підвищення кваліфікації нотаріусів, що сформувалися в європейських країнах латинського нотаріату. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вдосконалення вітчизняної системи безперервної професійної освіти нотаріусів в умовах інтеграції України до європейського правового простору та приєднання до Міжнародного Союзу Латинського нотаріату. Автором обґрунтовано, що якість нотаріальних послуг безпосередньо залежить від рівня професійної компетентності нотаріусів та їх здатності адаптуватися до динамічних змін законодавства, судової практики та технологічних інновацій. У статті виявлено та систематизовано чотири основні мінімальні стандарти: обов'язок постійного підвищення професійної кваліфікації, закріплений на наднаціональному рівні в Європейському кодексі нотаріальної етики; участь колективних органів нотаріального самоврядування в організації освітнього процесу; активний розвиток спеціалізованих освітніх центрів; підтримання універсальної компетенції нотаріусів. Проведено компаративний аналіз двох основних організаційних моделей забезпечення безперервної освіти – університетської (Франція, Німеччина) та автономної (Італія, Іспанія), виявлено їхні переваги та обмеження. Проаналізовано роль міжнародних освітніх програм, зокрема Європейської нотаріальної академії та Європейського центру нотаріальних досліджень, у формуванні спільного європейського розуміння фундаментальних засад нотаріату та гармонізації транскордонної практики. Розглянуто новітні тенденції, включаючи набуття нотаріусами додаткових компетенцій у сферах психології, медіації, корпоративного управління, а також оволодіння цифровими технологіями та навичками електронної взаємодії з державними органами. Сформульовано висновок про необхідність імплементації зазначених стандартів в Україні з метою підвищення професійної компетентності нотаріусів, формування довіри суспільства до інституту нотаріату та успішної інтеграції вітчизняного нотаріату до європейського правового простору.

Ключові слова: нотаріат, підвищення кваліфікації нотаріусів, безперервна професійна освіта, мінімальні стандарти, європейський досвід.

Gerych A.V., Gerych A.Yu. Minimum standards for advanced training of notaries: European experience and prospects for implementation in Ukraine.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the minimum standards for advanced training of notaries, which have been formed in the European countries of Latin notary. The relevance of the study is due to the need to improve the domestic system of continuous professional education of notaries in the context of Ukraine's integration into the European legal space and accession to the International Union of Latin Notary. The author substantiates that the quality of notarial services directly depends on the level of professional competence of notaries and their ability to adapt to dynamic changes in legislation, judicial practice and technological innovations. The article identifies and systematizes

four main minimum standards: the obligation of continuous professional development, enshrined at the supranational level in the European Code of Notarial Ethics; participation of collective bodies of notarial self-government in the organization of the educational process; active development of specialized educational centers; maintaining the universal competence of notaries. A comparative analysis of two main organizational models of ensuring continuing education – university (France, Germany) and autonomous (Italy, Spain) – was conducted, and their advantages and limitations were identified. The role of international educational programs, in particular the European Notarial Academy and the European Center for Notarial Studies, in forming a common European understanding of the fundamental principles of notarial practice and harmonizing cross-border practice was analyzed. The latest trends were considered, including the acquisition by notaries of additional competencies in the areas of psychology, mediation, corporate governance, as well as mastering digital technologies and skills of electronic interaction with state bodies. A conclusion was formulated on the need to implement the above standards in Ukraine in order to increase the professional competence of notaries, build public trust in the institution of notarial practice, and successfully integrate domestic notarial practice into the European legal space.

Key words: notary, advanced training of notaries, continuing professional education, minimum standards, European experience.

Постановка проблеми. Конституція України гарантує кожній людині право на доступ до правової допомоги, яке реалізується як через органи державної влади, так і через спеціалізовані інституції, яким держава надає законодавчо визначені повноваження. В сучасних умовах нотаріат є ключовим правовим інститутом, на який покладається основна функція забезпечення реалізації цього конституційного права громадян. Одночасно нотаріат, діяльність якого регулюється законодавством, також сприяє гарантуванню доступу до правової захисту та реалізації прав людини [1].

Нотаріат є однією з найдавніших і найвагоміших цінностей світової культури і правових систем. Протягом історії, коли держави виникали, розпадалися, змінювалися політичні устрої та правові традиції, інститут нотаріату залишався стійким механізмом захисту прав громадян. Від найпростіших форм посвідчення прав до сучасних розвинених систем забезпечення, охорони та гарантування прав як фізичних, так і юридичних осіб, нотаріат утвердився як важливий компонент національних та міжнародних правових систем. Багатовіковий досвід застосування нотаріальних функцій у всьому світі свідчить про його надзвичайну важливість і необхідність подальшого розвитку та вдосконалення [2, с. 137; 4, с. 162]. У цьому контексті вдосконалення системи навчання та підвищення професійної кваліфікації в Україні становить один із пріоритетних напрямів державних реформ. Цей процес здійснюється з урахуванням передового світового досвіду та відповідно до чітких професійних стандартів, які адаптовані до європейських вимог та норм [2, с. 136].

Якість роботи нотаріату як системи органів і посадових осіб, відповідальних за посвідчення прав та юридично значущих фактів, здійснення нотаріальних дій, передбачених законодавством, значною мірою залежить від рівня професійних знань і навичок. Недостатня підготовка державних та приватних нотаріусів, архівних працівників, інших осіб, які виконують нотаріальні функції, а також допоміжного персоналу (консультантів, помічників) не повною мірою компенсується через системи підвищення кваліфікації та професійного навчання [3, с. 301]. Незважаючи на це, варто визнати позитивні тенденції останніх років щодо зростання числа фахівців, які поліпшили свою професійну компетентність шляхом участі у різноманітних формах навчання та перепідготовки [2, с. 136].

Мета статті полягає у виявленні та систематизації мінімальних стандартів підвищення кваліфікації нотаріусів, що сформувалися в європейських країнах латинського нотаріату, та обґрунтуванні перспектив їх імплементації в Україні.

Стан дослідження проблематики. Проблематика підвищення кваліфікації нотаріусів досліджується в працях К. Чижмар, С. Фурси, Є. Фурси, О. Неліп, В. Баранкової та ін. У зарубіжній доктрині ця тематика представлена роботами французьких, німецьких, італійських та іспанських дослідників, а також документами Ради нотаріатів Європейського Союзу (CNUE) та Міжнародного Союзу Латинського нотаріату (UINL). Водночас відсутнє комплексне компаративне дослідження мінімальних стандартів підвищення кваліфікації нотаріусів, що й зумовлює актуальність цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Підвищення кваліфікації нотаріусом, відзначає К. Чижмар, має три основні функції:

перша функція – навчальна. Організовує навчальний процес та забезпечує його відповідальними працівниками Міністерства юстиції України, висококваліфікованими фахівцями інших органів державної влади, залучає до співпраці науковців академічних установ АН України та провідних вчених вищих навчальних закладів;

друга функція – наукова. Розробляє та засобами комунікативного зв'язку, у тому числі за допомогою Інтернет-порталу, поширює наукові напрацювання щодо актуальних проблем діяльності Міністерства юстиції України та її структурних підрозділів як у центрі, так і на місцях;

третя функція – рекомендаційна. Сприяє удосконаленню та оптимізації професійної діяльності, узагальнює передовий досвід і рекомендує застосовувати його у практичній діяльності працівниками територіальних органів та установ юстиції [6].

Відзначимо, нотаріат України, який входить до системи органів Міністерства юстиції, займає одне з важливих місць у державно-правовому механізмі України. Інтеграція України до Євросоюзу та декларування Україною приєднання до міжнародної організації «Міжнародний Союз Латинського нотаріату» вимагає від України узагальнення та систематизації законодавства, що регулює систему органів нотаріату, з одного боку, та нотаріальне провадження – з іншого [10].

Попри організаційну та функціональну подібність нотаріальних систем латинського типу в різних державах, їхня структура та функціонування зберігають національну специфіку, що ґрунтується на усталених традиціях правової культури. Відтак, коли йдеться про певні стандарти, варто розуміти під ними сформований комплекс так званих «кращих практик», які найчастіше застосовуються в різних країнах під час організації професійної підготовки нотаріусів [4, с. 163].

Цілком зрозуміло, на сьогодні професія нотаріуса є затребуваною в суспільстві, оскільки сутність цієї діяльності полягає в посвідченні правочинів, видачі документів на право власності, а також вчиненні інших нотаріальних дій, у яких щоденно потребують різні категорії громадян. Водночас, з метою підвищення якості нотаріальної діяльності, нотаріуси повинні відповідати кваліфікаційним вимогам, що має стати каталізатором їхнього професійного розвитку та одним із пріоритетних напрямів професійної діяльності [11, с. 23].

Саме тому, на наш погляд, запровадження мінімальних стандартів щодо підвищення кваліфікаційних вимог для нотаріусів є об'єктивною необхідністю, зумовленою динамічним розвитком правової системи та постійним ускладненням суспільних відносин. Оскільки нотаріальна діяльність безпосередньо пов'язана із забезпеченням прав і законних інтересів громадян, посвідченням правочинів, що мають істотне майнове та особисте значення, відтак, застарілі або недостатні професійні знання нотаріуса можуть призвести до порушення прав суб'єктів правовідносин, визнання угод недійсними та виникнення правових конфліктів.

Крім того, гармонізація вітчизняного законодавства з європейськими стандартами, інтеграція України до міжнародного правового простору вимагає від нотаріусів володіння сучасними знаннями не лише національного, але й міжнародного приватного права, а також практики застосування правових норм у транскордонних відносинах. Отже, мінімальні стандарти кваліфікації забезпечують єдність професійних компетенцій, сприяють формуванню довіри суспільства до інституту нотаріату та підвищують рівень правової захищеності громадян.

І, нарешті, нарешті, встановлення чітких кваліфікаційних стандартів стимулює безперервний професійний розвиток нотаріусів, сприяє впровадженню інноваційних технологій у нотаріальну практику та підвищує якість нотаріальних послуг. Систематичне оновлення знань, ознайомлення з новітньою судовою практикою та законодавчими змінами дозволяє нотаріусам ефективно виконувати свої функції, мінімізувати ризики правових помилок та забезпечувати належний рівень правової безпеки учасників цивільного обороту [12, с. 646].

На сьогодні можна виокремити певні мінімальні стандарти щодо підвищення кваліфікаційних вимог. Серед них, на наш погляд, найбільшої уваги заслуговують наступні.

1) Обов'язок постійного підвищення професійної кваліфікації. В «Енциклопедії освіти» поняття «професійна компетентність» визначається як інтегративна характеристика ділових і особистісних якостей фахівця, що відображає рівень знань, умінь, досвіду, достатніх для досягнення мети з певного виду професійної діяльності, а також моральну позицію фахівця [13, с. 722]. «Професійна компетентність» – комплекс професійних знань, умінь, професійних якостей особи. Основні характеристики спеціаліста, який володіє професійною компетентністю: володіння на високому рівні професійною діяльністю у певній галузі; спроможність проектувати свій профе-

сійний розвиток; уміння професійно спілкуватися; здатність нести професійну відповідальність за результати своєї праці [14, с. 181].

Таким чином, обов'язок безперервного підвищення професійної кваліфікації нотаріусів полягає в систематичному виконанні законодавчо встановленої вимоги щодо професійного вдосконалення як нотаріусів, так і працівників нотаріальних контор. Такий підхід є характерним для правових систем більшості країн Східної та Західної Європи [4, с. 163].

Слід наголосити, що обов'язок підвищення кваліфікації закріплений як один із фундаментальних принципів на наднаціональному рівні в Європейському кодексі нотаріальної етики (п. 2.8.), який містить пряму вказівку на те, що нотаріус зобов'язаний підтримувати належний рівень своїх знань як у правовій, так і в технічній сферах. Більше того, на нотаріуса покладається відповідальність за контроль та сприяння професійному вдосконаленню працівників нотаріальної контори [5]. Власне, як бачимо, такий підхід відображає загальноєвропейське розуміння нотаріату як інституту публічної довіри, де професійна компетентність є не лише особистою якістю нотаріуса, а й гарантією захисту прав та інтересів громадян. Тобто, безперервне навчання забезпечує адаптацію нотаріальної практики до законодавчих змін, технологічних інновацій та нових викликів, що постають перед правовою системою.

При цьому принципові відмінності в національних моделях регулювання безперервної освіти нотаріусів стосуються двох основних аспектів: мінімального обсягу навчального навантаження (від 10 до 40 годин на рік залежно від юрисдикції) та періодичності проходження освітніх програм (щорічна, дворічна або трирічна звітність). Слід особливо підкреслити, що низка європейських країн (зокрема, Франція, Німеччина, Італія, Іспанія) не обмежується декларативним закріпленням обов'язку підвищення кваліфікації, а створює комплексну систему контролю та юридичної відповідальності за його невиконання. Така відповідальність може мати градуйований характер: від превентивних заходів (попередження, вимога про усунення порушення) до репресивних санкцій (штрафні санкції, тимчасове відсторонення від посади, виключення з реєстру нотаріусів). Застосування механізмів примусу свідчить про визнання законодавцем безперервної освіти не як права, а як професійного обов'язку нотаріуса, невиконання якого створює ризики для якості нотаріальних послуг та захисту прав громадян [9].

Відзначимо, заходи дисциплінарної відповідальності за невиконання обов'язку підвищення кваліфікації характеризуються градуйованим підходом: від найменш суворих санкцій (зауваження, догана) до найсуворіших (тимчасове відсторонення від виконання нотаріальних функцій або повне позбавлення нотаріального статусу). Одночасно в більшості європейських країн функціонує розгалужена система контролю за професійною підготовкою нотаріусів, що включає регулярну переатестацію (як правило, кожні 3-5 років), проходження підсумкових випробувань у різних форматах – стандартизованих тестів, письмових екзаменів, практичних кейсів тощо. Особливої популярності в останнє десятиліття набула бально-кредитна система обліку освітньої активності, за якою нотаріальні палати або інші уповноважені органи нараховують нотаріусам певну кількість балів (кредитів) за участь у акредитованих освітніх заходах – навчальних курсах, тематичних семінарах, круглих столах, міжнародних конференціях, вебінарах, а також за публікацію наукових праць, викладацьку діяльність тощо [4, с. 163]. Запровадження такої системи, на нашу думку, забезпечує прозорість контролю, індивідуалізацію освітньої траєкторії нотаріуса та можливість вибору оптимальних форм професійного розвитку.

2) Залучення корпоративних органів нотаріального самоврядування до організації системи підвищення кваліфікації є найбільш поширеним і загальновизнаним стандартом у практиці європейських країн. Європейський кодекс нотаріальної етики встановлює імперативну вимогу щодо створення нотаріатами спеціалізованої інфраструктури для забезпечення безперервного професійного розвитку, з особливим наголосом на освоєнні новітніх технологій (п. 2.8) [5].

Цей підхід реалізується через різні організаційні моделі. Так, у Франції функціонує Вища рада нотаріату (Conseil supérieur du notariat), яка координує діяльність регіональних нотаріальних палат у сфері професійної освіти та управляє спеціалізованими навчальними центрами [11, с 67]. В Німеччині федеральна нотаріальна палата (Bundesnotarkammer) розробляє типові програми підвищення кваліфікації, які адаптуються земельними палатами з урахуванням регіональної специфіки [15, с. 33]. В Італії Національна рада нотаріату створила власний освітній центр, що пропонує широкий спектр очних і дистанційних курсів [16, с. 78]. Іспанський Генеральний нота-

ріальний совєт координує мережу регіональних навчальних центрів та веде електронний реєстр акредитованих освітніх програм [18, с. 40].

В той же час, спільним для всіх моделей є визнання пріоритетної ролі нотаріального самоврядування у формуванні освітньої політики, що забезпечує максимальну відповідність навчальних програм практичним потребам професії та швидке реагування на зміни законодавства і технологічні інновації [2, с. 135].

Якісне та змістовне наповнення програм підвищення кваліфікації неможливе без глибокого занурення в актуальні питання нотаріальної практики, її систематичного узагальнення та виокремлення найбільш важливих і дискусійних проблем. Визначення змісту освітніх програм – що саме і в якому обсязі викладати – є першочерговим питанням, яке в кожній країні вирішується шляхом попереднього обговорення та узгодження між колективними органами нотаріату (нотаріальними палатами, радами, асоціаціями) та функціонуючими освітніми центрами. Така співпраця забезпечує, з одного боку, відповідність освітнього контенту реальним потребам практики та актуальним викликам, а з іншого – методичну обґрунтованість та дидактичну ефективність навчальних програм. Відтак, формування змісту освіти відбувається на основі аналізу судової практики, узагальнення типових помилок у нотаріальній діяльності, моніторингу законодавчих змін, вивчення міжнародного досвіду та врахування запитів самих нотаріусів щодо проблемних питань практики [4, с. 163]. Практично орієнтована та додаткова освіта, підвищення кваліфікації має бути достатньо гнучким і змінним у часі, проте, навряд чи можлива її стандартизація на загальнодержавному рівні. В той же час, створення та підтримка освітньої інфраструктури вимагає фінансової, а також відповідної організаційної участі колективних органів нотаріату.

3) Активний розвиток мережі спеціалізованих освітніх центрів для нотаріусів є характерною рисою сучасного етапу розвитку нотаріальних систем. Сьогодні в європейській практиці співіснують дві основні організаційні моделі підвищення кваліфікації, які користуються приблизно однаковою популярністю: (1) створення спеціалізованих підрозділів у структурі юридичних вищих навчальних закладів (департаментів післядипломної освіти, інститутів безперервної освіти, профільних кафедр тощо); (2) розвиток автономних освітніх установ, заснованих колективними органами нотаріату та підпорядкованих безпосередньо нотаріальним палатам або радам [4, с. 163].

При цьому, прикладом першої моделі може слугувати Франція, де підготовка та підвищення кваліфікації нотаріусів здійснюється через мережу регіональних центрів нотаріальної підготовки (Centres de Formation Professionnelle Notariale), які тісно інтегровані з університетами та мають статус вищих навчальних закладів [11, с. 67]. Німеччина також використовує переважно університетську модель, де курси підвищення кваліфікації організовуються юридичними факультетами провідних університетів за координації Федеральної нотаріальної палати [15, с. 81].

Друга модель репрезентована, зокрема, Італією, де Національна рада нотаріату створила власну Школу нотаріату (Scuola di Notariato), яка функціонує як автономна освітня установа з розгалуженою регіональною мережею [16, с. 91]. Подібний підхід застосовується в Іспанії, де Генеральна рада нотаріату управляє мережею спеціалізованих навчальних центрів у різних автономних областях [18, с. 44].

Цілком очевидно, кожна модель має специфічні переваги та виклики. Вибір організаційної форми в конкретній юрисдикції зазвичай визначається низкою прагматичних факторів: економічною обґрунтованістю (співвідношення витрат на створення власної інфраструктури та оплату послуг університетів), регуляторними вимогами (необхідність отримання ліцензії на освітню діяльність, дотримання державних освітніх стандартів, проходження акредитації), наявністю кваліфікованого викладацького складу (академічних працівників з науковими ступенями, досвідчених нотаріусів-практиків), а також усталеними традиціями взаємодії між університетами та професійними спільнотами.

Наприклад, щодо сучасної вузівської моделі її прихильники вказують, що побудова юридичної освіти за двохланковою системою «бакалавр-магістр» створює передумови для ще більшої спеціалізації і гнучкості підрозділів, що забезпечують підготовку магістрів [7, с. 21], а отже – робить зручним їх використання для цілей підвищення кваліфікації.

Все більшої популярності в системі підвищення кваліфікації нотаріусів набувають міжпрофесійні науково-практичні заходи, організовані спільно з представниками інших юридичних професій. Найчастіше проводяться спільні освітні програми, семінари та конференції за участю адвокатів, суддів та державних реєстраторів, що зумовлено тісною взаємодією цих професійних груп у

практичній діяльності та необхідністю уніфікованого розуміння правових норм і процедур. Такий міждисциплінарний підхід сприяє обміну досвідом, формуванню спільних стандартів професійної етики та підвищенню ефективності взаємодії в рамках правової системи [4, с. 164].

Окрім національних ініціатив, у межах Європейського Союзу значного поширення набувають міжнародні освітні програми підвищення кваліфікації нотаріусів, серед яких особливе місце посідають дві провідні інституції. Європейська нотаріальна академія (European Academy of Notaries), розташована у Валенсії (Іспанія), орієнтована переважно на питання організації нотаріальної професії, включаючи структуру та управління нотаріальними установами, системи професійного контролю та дисциплінарної відповідальності, права та обов'язки нотаріуса, етичні стандарти професії, доступ до професії та систему атестації. Ця академія фокусується на формуванні спільного європейського розуміння фундаментальних засад нотаріату латинського типу [16, с. 88].

Натомість Європейський центр нотаріальних досліджень і програм (European Centre for Notarial Studies and Programs) спеціалізується на транскордонній проблематиці та розрахований на підготовлену професійну аудиторію, яка вже володіє базовими знаннями. До тематики його програм належать складні міжнародні питання: міжнародне оподаткування при спадкуванні, теорія і практика європейського товариства з обмеженою відповідальністю (Societas Europaea), задоволення вимог кредиторів шляхом звернення стягнення на заставлене майно в транскордонному контексті, застосування Гаазьких конвенцій у нотаріальній практиці, визнання іноземних нотаріальних актів, європейський спадковий сертифікат тощо. Діяльність цього центру сприяє гармонізації нотаріальної практики в умовах вільного руху осіб, капіталів та послуг у межах Євросоюзу [15, с. 77].

4) Підтримання універсальної компетенції нотаріусів як фундаментальний принцип системи безперервної освіти. Важливою особливістю нотаріальної професії, що принципово відрізняє її від інших юридичних професій (адвокатури, яка активно практикує спеціалізацію за галузями права), є збереження універсальної компетенції нотаріуса. У переважній більшості країн латинського нотаріату вузька формальна спеціалізація нотаріусів законодавчо не передбачена або допускається лише в дуже обмежених межах, оскільки нотаріус повинен бути готовим здійснити будь-яку нотаріальну дію, передбачену законодавством, незалежно від її складності та специфіки [4, с. 164].

Водночас на практиці може спостерігатися певна неформальна спеціалізація, зумовлена особистими професійними перевагами, досвідом або специфікою клієнтської бази: окремі нотаріуси можуть мати репутацію експертів у сфері іпотечних операцій, інші – у веденні складних спадкових справ, треті – у питаннях міжнародного оподаткування та транскордонних угод, четверті – у корпоративному праві тощо. Проте така спеціалізація не має формально-юридичного характеру і не обмежує повноважень нотаріуса здійснювати інші види нотаріальних дій [9].

Необхідний рівень практичної спеціалізації, особливо в складних і високотехнічних сферах, забезпечується через організаційні механізми функціонування нотаріальних контор. У великих міських конторах, які обслуговують значні потоки клієнтів і різноманітні категорії справ, формується система внутрішньої спеціалізації персоналу: помічники нотаріуса, юрисконсульти, референти та інші фахівці можуть спеціалізуватися на підготовці документів і консультуванні клієнтів з окремих категорій нотаріальних дій. Типовими напрямками такої спеціалізації є: спадкове та сімейне право (заповіти, спадкові справи, шлюбні договори, договори про поділ майна); корпоративне право та обслуговування юридичних осіб (установчі документи, протоколи зборів, корпоративні договори); операції з нерухомістю (договори купівлі-продажу, іпотека, оренда); посвідчення юридично значущих фактів (довіреності, згоди, заяви). Для персоналу нотаріальних контор розробляються спеціалізовані програми підвищення кваліфікації, що дозволяє забезпечити високу якість підготовки документів при збереженні універсальної компетенції самого нотаріуса як особи, що несе відповідальність за нотаріальну дію [6].

Важливою тенденцією останніх років є зростання інтересу до набуття нотаріусами нових, додаткових компетенцій, які традиційно не входили до стандартного набору нотаріальних знань, але стають все більш актуальними в умовах ускладнення клієнтських запитів і трансформації ролі нотаріуса від простого посвідчувача до комплексного консультанта з правових питань. У зв'язку з цим у зарубіжних країнах активно організовуються спеціальні курси з широкого спектру міждисциплінарних компетенцій, зокрема:

психологія та комунікації: психологія спілкування з клієнтами в стресових ситуаціях (спадкові спори, розлучення), виявлення ознак психологічного тиску або обмеженої дієздатності, робота з конфліктними клієнтами [10];

техніка переговорів та медіація: навички ведення переговорів, фасилітації угод між сторонами з протилежними інтересами, застосування медіаційних технік у нотаріальній практиці (особливо актуально у Франції, Італії, Іспанії, де розвивається інститут нотаріуса-медіатора [16; 18]);

Висновки. Таким чином, проведене нами дослідження дозволяє стверджувати, що система підвищення кваліфікації нотаріусів є невід'ємною складовою забезпечення якості нотаріальних послуг та реалізації конституційного права громадян на доступ до правової допомоги. Аналіз європейського досвіду свідчить про наявність певних мінімальних стандартів, які сформувалися в країнах латинського нотаріату та становлять систему «кращих практик» організації професійної підготовки нотаріусів. Саме тому, запровадження таких стандартів в Україні є об'єктивною необхідністю, зумовленою динамічним розвитком правової системи, гармонізацією вітчизняного законодавства з європейськими нормами та інтеграцією України до міжнародного правового простору, зокрема до Міжнародного Союзу Латинського нотаріату.

При цьому, до основних мінімальних стандартів підвищення кваліфікації нотаріусів належать: обов'язок постійного професійного розвитку, закріплений на наднаціональному рівні в Європейському кодексі нотаріальної етики; участь колективних органів нотаріального самоврядування в організації та проведенні освітніх заходів; активний розвиток спеціалізованих освітніх центрів; підтримання універсальної компетенції нотаріусів. Особливої уваги заслуговує система дисциплінарної відповідальності за невиконання освітніх вимог, що функціонує в більшості європейських країн та включає градуйовані санкції – від попередження до позбавлення нотаріального статусу.

Важливою тенденцією, на нашу думку, є диверсифікація організаційних моделей підвищення кваліфікації: університетська модель (спеціалізовані підрозділи в юридичних вищих навчальних закладах) та автономна модель (освітні центри при нотаріальних палатах), кожна з яких має свої переваги та обмеження. На сьогоднішній день, зростає популярність міжпрофесійних освітніх заходів за участю адвоктів, суддів та реєстраторів, а також міжнародних програм на кшталт Європейської нотаріальної академії та Європейського центру нотаріальних досліджень. Крім того, актуальним напрямком стає набуття нотаріусами додаткових компетенцій у сферах психології, медіації, корпоративного управління, а особливо – оволодіння новітніми інформаційними технологіями, що забезпечують взаємодію з органами державної влади в рамках електронного урядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Єфіменко Л.В. Розвиток нотаріату України: стан та проблеми. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. URL: http://www.minjust.gov.ua/31160.
2. Чижмар К.І. Підвищення кваліфікації нотаріусів в Україні, проблеми та перспективи. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 8. С. 136–139.
3. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2006. Вип. 6. С. 300–302.
4. Чижмар К.І. Підвищення кваліфікації нотаріусів: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24. Т. 1. С. 162–165.
5. UINL. *Code of Professional Ethics for Notaries*. Buenos Aires, 2005. URL: https://www.uinl.org.
6. Чижмарь К., Венгриняк Х. Виходячи з реалій сьогодення, нотаріуси мають періодично проходити підвішення кваліфікації. *Юридична газета*. 2015. 24 листопада. URL: https://yur-gazeta.com/interview/vihodyachi-z-realiy-sogodennya-notariusi-mayut-periodichno-prohoditi-pidvishchennya-kvalifikaciyi--k.html.
7. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Гаврилець О.В., Сідак М.В. *Питання впровадження ідей Болонської системи освіти до навчального процесу в Україні: наук.-метод. вид.* Ужгород: Говерла, 2005. 40 с.
8. Комаров В. Український нотаріат: перспективи розвитку. *Юридичний радник*. 2012. 3 червня. URL: http://www.yurradnik.com.ua/stride/men/?m=archive&y=2012&mag=88&art=2002.
9. Черниш В.М., Лихолат І.П. Дух та буква сучасного українського нотаріату. *Офіційний веб-сайт Київського міського відділення Української нотаріальної палати*. URL: http://notarpalata.kiev.ua/article/7.

10. Принципи латинського нотаріату — в життя. *Юридична газета online*. 2013. № 22 (388). URL: https://pravo.ua/articles/principy-latinskogo-notariata-v-zhizn.
11. Piedelièvre S., Putman E. *Droit des sûretés*. Paris: Dalloz, 2020. 632 p.
12. Caterina R. Notarial Systems in the Digital Age: Challenges and Opportunities. *European Review of Private Law*. 2020. Vol. 28. No. 4. P. 645–672.
13. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В.Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
14. Глосарій сучасної освіти / Нар. укр. акад. ; за заг. ред. Є.Ю. Вусік; [упоряд.: Астахова В.І. та ін]. 2-ге вид., перераб. та дод. Харків: Вид-во НУА, 2014. 532 с.
15. Brocker L. *Das deutsche Notariat: Geschichte, Gegenwart und Zukunft*. Baden-Baden: Nomos, 2018. 456 p.
16. Piergrossi S. *Il notaio: funzione e responsabilità*. Milano: Giuffrè, 2019. 520 p.
17. Бєлова М.В., Бєлов Д.М. Імплементація штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ: міжнародний досвід. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2023. С. 448–454.
18. García García J.M. *Derecho notarial español*. Madrid: Dykinson, 2019. 856 p.

UDC 342.56
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.4

AUTHORITIES AUTHORISED TO CONSIDER DISCIPLINARY PROCEEDINGS AGAINST JUDGES: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

Gordieiev V.V.
Doctor of Legal Sciences, professor of the Department of Procedural Law, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
ORCID: 0000-0002-1778-0432
e-mail: v.gordieiev@chnu.edu.ua

Bzova L.G.
PhD, associate professor, assistant professor of the Department of Procedural Law, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
ORCID: 0000-0003-3143-4904
e-mail: l.bzova@chnu.edu.ua

Gordieiev V.V., Bzova L.G. Authorities authorised to consider disciplinary proceedings against judges: a comparative legal analysis.

Disciplinary liability is the main form of control over judges in European countries. The article analyses the procedural and legal status of bodies authorised to consider disciplinary complaints regarding the activities of judges in various European countries. It highlights the practice of the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the European Union. Some countries provide guarantees of independence for all institutions after the initial stage, including the investigating body and the decision-making body. Other countries point to certain risks of a particular form of politicisation of the judiciary.

Some council systems have an appeal procedure before the Council of Judges. In contrast, in others, appeals are lodged with a higher court or the constitutional Court in certain circumstances. In several countries, court presidents can take disciplinary decisions in cases of warnings or a greater number of minor reprimands. In several countries, disciplinary proceedings are heard by a parliamentary committee on judicial discipline, the chief judge, the head of the appeals division, or a government disciplinary council for senior officials. In other cases, the ombudsperson and the chancellor of justice may initiate disciplinary proceedings.

In most countries, there are guarantees to protect the independence and impartiality of institutions involved in disciplinary proceedings, particularly the decision-making body. The disciplinary responsibility of judges is important for ensuring the proper administration of justice in accordance with the rule of law and is necessary to maintain confidence in the judiciary.

The procedural bodies involved in disciplinary proceedings must respect the separation of powers and the proper administration of justice. The disciplinary regime for magistrates is undoubtedly an area where we are witnessing a marked and rapid evolution of legal systems. Everyone knows the inadequacy of disciplinary control exercised over judges. All emphasize the necessary transparency of prosecutions and disciplinary decisions, the guarantee of trust in the judicial institution.

Key words: disciplinary liability, judge, High Council of Justice, Court of Justice of the European Union, European Court of Human Rights, disciplinary proceedings, rule of law, principle of proportionality.

Гордєєв В.В., Бзова Л.Г. Органи, які уповноважені розглядати дисциплінарні провадження щодо судді: порівняльно-правовий аналіз.

Дисциплінарна відповідальність є основною формою контролю за суддями в європейських державах. У статті проведено аналіз процесуально-правового статусу органів, які уповноважені

розглядати дисциплінарні скарги щодо діяльності судді у різних європейських країнах, а також висвітлено практику Європейського суду з прав людини та Суду ЄС. У деяких країнах передбачено гарантії незалежності всіх інституцій після початкової стадії, включно з органом розслідування та органом, що приймає рішення. В інших країнах вказують на певні ризики певної форми політизації судочинства.

У деяких системах рад існує процедура оскарження у Раді суддів, в інших апеляція надходить до вищого суду, навіть до конституційного суду за певних обставин. У кількох країнах голови судів наділені повноваженнями приймати дисциплінарні рішення у випадках попереджень або більшої кількості незначних доган. У кількох країнах дисциплінарне провадження розглядається парламентським комітетом із судової дисципліни, головним суддею, відповідно головою апеляційного відділу, або урядовою дисциплінарною радою для вищих посадових осіб. У деяких інших випадках омбудсмен і канцлер юстиції можуть ініціювати дисциплінарне провадження.

У переважній більшості країн існують гарантії захисту незалежності та неупередженості установ, залучених до дисциплінарного провадження, зокрема органу, який приймає рішення. Дисциплінарна відповідальність суддів є важливою для забезпечення належного здійснення правосуддя відповідно до верховенства права та необхідною для підтримки довіри до судової влади.

Процесуальні органи, залучені до дисциплінарного провадження, повинні поважати поділ влади та належне здійснення правосуддя. Дисциплінарний режим для суддів, безсумнівно, є сферою, де спостерігаємо помітну та швидку еволюцію правових систем. Усім відома неадекватність дисциплінарного контролю, який здійснюється за суддями. Усі підкреслюють необхідну прозорість судових переслідувань і дисциплінарних рішень, гарантію довіри до судової установи.

Ключові слова: дисциплінарна відповідальність, суддя, Вища рада правосуддя, Суд ЄС, Європейський суд з прав людини, дисциплінарне провадження, верховенство права, принцип пропорційності.

Statement of the problem. The disciplinary regime for judges who can apply EU law must provide the necessary safeguards to avoid the risk of this system being used as a tool for political control over their activities. Disciplinary proceedings against judges are an important mechanism for ensuring the integrity and trustworthiness of the judiciary. It investigates and punishes misconduct, ensuring that judges act according to ethical and legal principles. Therefore, the issue of examining the legal status of bodies authorised to conduct disciplinary proceedings against judges is a highly relevant topic for research.

The study aims to examine the procedural and legal status of bodies authorized to consider disciplinary proceedings against judges and to examine the practice of European countries.

Degree of scientific research. The study of the legal institute of disciplinary liability of a judge and the bodies authorized to consider disciplinary proceedings against a judge was covered in the works of the following scientists: L. Vynogradova, S. Herasymchuk, S. Rabinovych, S. Podkopaeva, M. Khavronyuk, and others. The empirical basis of the study is the practice of the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the EU.

Presentation of the primary material. The legal responsibility of a judge is the ability of a judge to report to himself, the judiciary, the qualification commission, the High Council of Justice for the results of his professional activity and compliance with moral standards and to receive positive or negative assessments of his activities with the application, if necessary, of appropriate sanctions for improper behavior [7, p. 23].

In the legal literature, disciplinary liability is usually understood as strict compliance with the norms and orders based on them adopted in the country. Disciplinary liability is associated with an employee's non-fulfillment or improper performance of duties. Increasing the level of public trust in the judicial system should contribute to effective mechanisms of responsibility of judges for non-compliance and violation of the law, as well as ethical requirements for the position. However, when applying disciplinary liability to a judge, the nature of the offense committed and the judge's personality should be considered [8].

Disciplinary proceedings against judges should be based on the rule of law and conducted in accordance with certain fundamental principles aimed at ensuring the independence of the judiciary. International standards and case law of regional courts and independent advisory bodies provide that:

a) disciplinary proceedings must be provided for by law;

b) conduct that may lead to disciplinary liability must be clearly defined by law;

(c) An independent body or tribunal should decide disciplinary proceedings;

(d) Disciplinary proceedings must provide due process safeguards to the judge concerned, and the decision of the disciplinary body must be reasonable and subject to review by a higher judicial authority;

e) sanctions must be determined in advance by law, and their imposition must be subject to the principle of proportionality [5].

The authority to take disciplinary measures against judges should be given to an independent judicial authority. The «natural judge» principle requires that the disciplinary body be established by law. The creation of a special disciplinary council, which is formed in each specific case, cannot be considered a decision compatible with the institutional independence of the judiciary [5].

Some standards explicitly stipulate that the disciplinary body should consist mainly of judges elected by their colleagues. In order to prevent accusations of corporatism and to ensure a fair disciplinary procedure, the disciplinary body should also include members who are not representatives of the legal profession, but under no circumstances should these persons be members of the legislative or executive branch of government [6].

In order to determine whether a tribunal or disciplinary body can be considered «independent», regional human rights courts have ruled that it is necessary to take into account, among other things, the manner in which the members of the body are appointed, the duration of their powers, the existence of safeguards against external pressure, and whether the body creates the appearance of independence [5]. For example, in the case of «Oleksandr Volkov v. Ukraine» [12], the applicant complained about violating his rights under the Convention during his dismissal from the post of judge of the Supreme Court of Ukraine. In particular, he argued under Article 6 of the Convention that: (i) his case had not been examined by an «independent and impartial tribunal»; (ii) the proceedings before the High Council of Justice (hereinafter referred to as the HCJ) were unfair due to the fact that they were not conducted in accordance with the procedure provided for by national law, which enshrines a number of important procedural safeguards, including the timing of the application of disciplinary sanctions; (iii) the Verkhovna Rada of Ukraine decided to dismiss him at the plenary session in violation of the rules for using the electronic voting system; (iv) his case has not been heard by a «court established by law»; (v) the decisions in his case were made without a proper assessment of the evidence, and the important arguments put forward by the defence were not adequately considered; (vi) the lack of sufficient powers of the Supreme Administrative Court of Ukraine to review acts adopted by the HCJ was contrary to its «right to a trial»; (vii) the principle of equality of the parties was not observed. The applicant also complained that his dismissal did not comply with Article 8 of the Convention and that he had no effective remedy in this regard, contrary to Article 13. The European Court of Human Rights found that the composition of the High Council of Justice (which consisted mainly of non-judicial members appointed directly by the executive and legislative branches, with the Minister of Justice and the Prosecutor General being ex officio members of the Council) revealed several structural deficiencies that undermined the requirements of independence and impartiality, violating paragraph 1 of Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms [5].

In a previous judgment on the independence of the Disciplinary Chamber of the Polish Supreme Court, the Court of Justice of the European Union ruled that national courts applying European Union law are obliged to ignore the provisions of national law conferring jurisdiction on a body that does not meet the requirements of independence or impartiality required by EU law [3]. On April 8, 2020, the Grand Chamber of the Court of Justice of the European Union issued an interim measure obliging Poland to immediately suspend the application of national provisions concerning the powers of the Disciplinary Chamber of the Supreme Court in disciplinary cases against judges [1].

National practice regarding the body composition responsible for resolving disciplinary proceedings against judges varies from country to country. In some countries, the judiciary retains the power to hear disciplinary cases; in others, this power is vested in an independent body, usually the Judicial Council. In some countries, members of the executive branch, usually the Ministry of Justice, formally appoint members of the disciplinary body or participate in disciplinary proceedings as ex officio members of the disciplinary body. In common law jurisdictions, disciplinary bodies still usually submit their recommendations for dismissing a judge to the head of state, who is responsible for the official act of dismissal [2].

Disciplinary proceedings against a judge are carried out by the disciplinary chambers of the High Council of Justice in accordance with the procedure established by the Law of Ukraine «On the High Council of Justice» [10].

The High Council of Justice is a collegial, independent constitutional body of state power and judicial governance, which operates in Ukraine permanently to ensure the independence of the judiciary, its functioning based on responsibility, accountability to society, the formation of a virtuous and highly professional corps of judges, compliance with the norms of the Constitution and laws of Ukraine, as well as professional ethics in the activities of judges and prosecutors [9].

The High Council of (Justice: 1) submits a motion to appoint a judge to the position.

2) decide on the violation of incompatibility requirements by a judge or prosecutor; 3) ensures that the disciplinary body conducts disciplinary proceedings against a judge; 4) form bodies for consideration of cases on disciplinary liability of judges; 5) consider complaints against the decisions of the relevant authorities to bring a judge or prosecutor to disciplinary responsibility; 6) make a decision on the dismissal of a judge from office; 7) agrees to the detention of a judge or his detention or arrest; 8) make a decision on the temporary suspension of a judge from the administration of justice; 9) take measures to ensure the authority of justice and the independence of judges; 10) make a decision on the transfer of a judge from one Court to another, a decision on the secondment of a judge to another court of the same level and specialization; 11) decides to terminate the resignation of a judge, etc. [9].

In Romania, a party to several criminal proceedings filed disciplinary complaints with the competent judicial inspectorate against some judges and prosecutors involved in the case. The party then appealed to the High Court of Bucharest with a request to challenge this archive, arguing, in particular, that disciplinary proceedings were impossible due to the concentration of powers in the hands of the Chief Inspector. According to this party, such a concentration of powers contradicts EU law.

The High Court of Bucharest referred this issue to the Court of Justice of the EU.

In its judgment of May 18, 2021, the Court reiterates its case-law [4], according to which, although the organisation of the administration of justice falls within the competence of the Member States, the exercise of this power must be in accordance with Union law. Accordingly, the disciplinary regime applicable to judges who may be forced to apply EU law should provide the necessary safeguards to avoid any risk of using this regime as an instrument of political control over their activities.

Therefore, the rules governing the organization and functioning of the body competent to conduct disciplinary investigations and initiate disciplinary proceedings against judges and prosecutors must comply with the requirements arising from EU law, particularly the rule of law.

In order to ascertain whether this is the case in the present case, the Court notes that it is for the High Tribunal of Bucharest to assess Romanian law as such and in its domestic legal and factual context [4].

Regarding the relevant factors for this review, the Court observes that, under Romanian law, disciplinary measures to punish violations committed by the Chief Inspector can only be brought by an inspector whose career depends mainly on the decisions of the Chief Inspector. In addition, decisions regarding the Chief Inspector may be reviewed by the Deputy Chief Inspector, who has been appointed by the Chief Inspector and whose term of office expires simultaneously with the term of office of the Chief Inspector. Without prejudice to the inspections to be carried out by the High Court of Bucharest, it can be seen that such a disciplinary regime in practice is capable of hindering the effective execution of disciplinary proceedings against the Chief Inspector, even if he is the subject of substantiated complaints [4].

Indeed, the closure of a complaint against the Chief Inspector may be the subject of an appeal, which may lead, where appropriate, to the annulment of the decision to close the case. However, it is for the Bucharest Court of First Instance to assess to what extent the powers enjoyed by the Romanian courts in that regard allow for the effective conduct of disciplinary proceedings against the Chief Inspector and the practical and impartial examination of complaints against him [4].

In that regard, the Court notes that, if that Court were to conclude that the actions of the Chief Inspector could not be subject to real and practical review in the context of the legislation at issue in the main proceedings, it would have to be accepted that that legislation was not drafted in such a way as to leave no legitimate doubt in the minds of the parties to the proceedings as to the use of the prerogatives and functions of the Judicial Inspection as an instrument of pressure on judicial activity or of political control over that activity [4].

Regarding the national legal and factual context, the powers of the Inspector General have been strengthened in the broader context of reforms of the organisation of the Romanian judicial system, which aim to reduce the guarantees of independence and impartiality of Romanian judges. Furthermore, the Inspector General is closely linked to the executive or legislative branches of government. Finally,

it is necessary to consider the specific practices followed by the Inspector General in the exercise of his prerogatives, which may be used for political control over judicial activity [4].

Therefore, without prejudice to the conclusions that are the subject of the consideration of the High Court of Bucharest, it appears that the elements of the legal and factual context to which the Court's attention is drawn are intended to confirm, rather than to refute, any conclusion that the legislation in question is not designed in such a way as not to raise any legitimate doubts in the minds of individuals as to the use of the prerogatives and functions of the Judicial Inspection as an instrument of pressure on judicial activity or of political control over said activity [4].

Conclusions. This judgment is of fundamental importance for the EU legal order, since it analyses for the first time the legal nature and effects of key EU instruments used to ensure the accession of new Member States to the EU and to monitor the rule of law. In short, disciplinary proceedings against magistrates are a vital tool for maintaining the integrity and effectiveness of the judiciary, balancing the need for judicial accountability with the protection of their fundamental rights.

Thus, there is a need to create a mechanism for bringing judges to disciplinary responsibility. The law has introduced a number of improvements. In particular, it expands the circle of entities that can file complaints and clearly stipulates the obligation to justify in writing any refusal by the judicial inspectorate, provisions on the stages of disciplinary proceedings and the rights and obligations of the parties involved, improvements to the components of certain disciplinary offences, expansion of the range and regulation of the consequences of disciplinary sanctions, and an increase in the period of disciplinary liability.

REFERENCES:

1. Commission européenne c. Pologne, ordonnance du 8 avril 2020. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62018CJ0619.
2. J. van Zyl Smit, The Appointment, Tenure and Removal of Judges under Commonwealth Principles: A Compendium and Analysis of Best Practice (Report of Research Undertaken by Bingham Centre for the Rule of Law). URL: https://binghamcentre.biicl.org/documents/38_van_zyl_smit_2015_commonwealth_compendium.pdf.
3. Judgment of the Court (Grand Chamber) of November 19, 2019. A. K. and Others v Sąd Najwyższy, CP v Sąd Najwyższy and DO v Sąd Najwyższy. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62018CJ0585.
4. Judgment of the Court in joined cases C-83/19, C-127/19, C-195/19, C-291/19, C-355/19 and C-397/19. May 18, 2021. URL: https://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?num=C-83/19.
5. Rapport du Rapporteur spécial sur l'indépendance des juges et des avocats, Diego García-Sayán. URL: https://docs.un.org/fr/A/75/172.
6. Recommandation du Comité des Ministres aux Etats membres sur les juges: indépendance, efficacité et responsabilités (adoptée par le Comité des Ministres le 17 novembre 2010, lors de la 1098e réunion des Délégués des Ministres). URL: https://search.coe.int/cm?i=09000016805cde9f.
7. Виноградова Л.Є. Юридична відповідальність суддів загальних судів України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.10. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2004. 187 с.
8. Герасимчук С.С. Шляхи удосконалення інституту дисциплінарної відповідальності судді. *Держава та регіони*. Серія: Право, 2020 р., № 3 (69) том 2. С. 159–163.
9. Закон України "Про Вищу раду правосуддя". *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2017, № 7-8, ст. 50. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text.
10. Закон України "Про судоустрій і статус суддів". *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2016, № 31, ст. 545. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text
11. Київські рекомендації щодо незалежності судочинства у східній Європі, на південному Кавказі та у середній Азії. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/f/7/86319.pdf.
12. Справа "Олександр Волков проти України" від 9 січня 2013 року. Заява № 21722/11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text.

УДК 347.965
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.5

СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ АДВОКАТІВ ТА УМОВА НАДАННЯ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ НА ПРОФЕСІЙНОМУ РІВНІ

Заборовський В.В.
професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-5845-7535

Манзюк В.В.,
професор, кандидат юридичних наук,
професор кафедри господарського права
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0003-2133-1573

Ревуцька І.Е.
доцент, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-9033-2513

Заборовський В.В., Манзюк В.В., Ревуцька І.Е. Спеціалізація як засіб підвищення кваліфікації адвокатів та умова надання правничої допомоги на професійному рівні.

Вказується, інститут підвищення кваліфікації адвокатів є предметом попередніх досліджень автора. Безперервне професійне навчання адвокатів, будучи їхнім фундаментальним обов'язком, забезпечує реалізацію конституційного права на професійну правничу допомогу та ефективний захист прав і свобод клієнтів.

Дана стаття спрямована на дослідження проблематики впровадження спеціалізації адвокатів в Україні, що залишається недостатньо врегульованим аспектом сучасної української юридичної практики. Аналізується чинне українське законодавство, яке регулює адвокатську діяльність, з акцентом на його прогалини стосовно закріплення спеціалізації адвокатів.

Проведено аналіз наукових підходів до визначення сутності спеціалізації як засобу підвищення кваліфікації адвокатів, а також його впливу на якість та ефективність надання правничої допомоги.

Звертається увага й на розкриття досвіду країн Європейського Союзу, де спеціалізація адвокатів вже є нормативно визначеним інститутом. Аргументується позиція за якою, з метою підвищення якості надання професійної правничої допомоги, необхідним є запровадження в Україні спеціалізації адвокатів, що передбачає:

– визначення переліку галузей спеціалізації адвокатів (подібно до практики європейських країн в межах двадцяти таких галузей права);

– встановлення мінімальних вимог до адвокатів (зокрема, не менше п'ять років адвокатського стажу);

– закріплення чіткого механізму присвоєння такої спеціалізації, який передбачатиме необхідність підтвердження наявності як спеціального практичного досвіду, так і теоретичних знань, в тому числі й за допомогою відповідного кваліфікаційного оцінювання.

У статті окреслено ключові переваги впровадження спеціалізації, такі як підвищення професійної компетентності, вдосконалення юридичної практики та зміцнення довіри клієнтів. Звертається увага й на те, що отримання статусу «спеціалізованого адвоката» повинно бути пов'язане з обов'язковим і регулярним підвищенням кваліфікації (не менше половини

мінімального необхідних залікових балів для підвищення кваліфікації повинні стосуватися обраної кваліфікації).

Ключові слова: адвокат; професійна правнича діяльність; правовий статус адвоката; професійний обов'язок адвоката; спеціалізація адвоката; підвищення кваліфікації адвоката.

Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V., Revutska I.E. Specialization as a means of improving the qualifications of lawyers and a condition for providing legal assistance at a professional level.

It is indicated that the institute of advanced training of lawyers is the subject of the author's previous research. Continuous professional training of lawyers, being their fundamental duty, ensures the implementation of the constitutional right to professional legal assistance and effective protection of the rights and freedoms of clients.

This article is aimed at studying the issues of introducing specialization of lawyers in Ukraine, which remains an insufficiently regulated aspect of modern Ukrainian legal practice. The current Ukrainian legislation regulating the practice of law is analyzed, with an emphasis on its gaps in terms of consolidating the specialization of lawyers.

An analysis of scientific approaches to determining the essence of specialization as a means of improving the qualifications of lawyers, as well as its impact on the quality and efficiency of providing legal assistance, is conducted.

Attention is also paid to the disclosure of the experience of the countries of the European Union, where specialization of lawyers is already a normatively defined institution. The position is argued according to which, in order to improve the quality of providing professional legal assistance, it is necessary to introduce specialization of lawyers in Ukraine, which provides for:

– determining the list of areas of specialization of lawyers (similar to the practice of European countries within twenty such areas of law);

– establishing minimum requirements for lawyers (in particular, at least five years of legal experience);

– establishing a clear mechanism for assigning such a specialization, which will provide for the need to confirm the presence of both special practical experience and theoretical knowledge, including through an appropriate qualification assessment.

The article outlines the key advantages of introducing specialization, such as increasing professional competence, improving legal practice and strengthening client trust. Attention is also drawn to the fact that obtaining the status of a «specialized lawyer» should be associated with mandatory and regular advanced training (at least half of the minimum required credit points for advanced training should relate to the chosen qualification).

Key words: lawyer; professional legal activity; legal status of a lawyer; professional duty of a lawyer; specialization of a lawyer; advanced training of a lawyer.

Актуальність теми. Інститут підвищення кваліфікації адвокатів неодноразово був предметом нашого наукового пізнання [1–3], де ми зокрема звертали увагу на те, що важливу роль у функціонуванні професійної адвокатури відіграє безперервне підвищення адвокатами своєї кваліфікації, яке будучи одним із основних їх обов'язків, спрямоване на забезпеченням належної реалізації конституційного права особи на отримання професійної правничої допомоги та підвищення ступеня захищеності прав та свобод клієнта адвоката [4]. Акцентували ми увагу й на необхідності розширення переліку можливих видів підвищення адвокатами своєї кваліфікації, виходячи насамперед із зацікавленості адвоката у постійному набутті практичних навиків, що є необхідним для надання правничої допомоги на професійному рівні [5; 6].

Актуальність даного дослідження, зокрема, проявляється в тому, що спеціалізація адвокатів сприяє значному підвищенню їх професійної майстерності, дозволяє ефективніше вирішувати складні юридичні проблеми в певній галузі права, тим самим підвищувати якість правничої допомоги. На сьогодні, в Україні спеціалізація адвокатів нормативно не визначена, що створює ризики для клієнтів через можливу відсутність у адвоката необхідних знань у відповідній галузі права, що вказує на необхідність, в тому числі врахувати й досвід зарубіжних країн щодо порядку визначення спеціалізації адвокатів.

Аналіз наукових публікацій. Проблемні аспекти інституту підвищення кваліфікації адвокатів насамперед через призму необхідності запровадження їх спеціалізації були предметом наукового пізнання багатьох вчених. Серед вчених, які досліджували окремі аспекти даного питання,

доцільно виокремити праці Т.Б. Вільчик, М. Дерра, Є. Дідик, М.О. Женіної, С.О. Іваницького, Л.П. Куракова, В.Л. Куракова, А.Л. Куракова, Г. Тангази, В. Святоцької, Є.І. Фурси, С.Я. Фурси та інших.

Метою даної статті є розкриття сутності та практичного значення інституту спеціалізації адвокатської діяльності, як одного із основних чинників підвищення якості надання правничої допомоги та засобу підвищення кваліфікації адвоката загалом.

Основними **завданнями** автори ставлять перед собою: дослідити позиції науковців щодо доцільності існування спеціалізації адвокатської діяльності; проаналізувати ставлення законодавців зарубіжних країн щодо процедури набуття спеціалізації; розкрити переваги впровадження спеціалізації адвокатів в Україні, враховуючи досвід зарубіжних країн.

Виклад основного матеріалу. Одним із фундаментальних професійних обов'язків адвоката є обов'язок підвищувати свою кваліфікацію. Такий обов'язок спрямований насамперед на постійне вдосконалення адвокатом своїх професійних навичок і вмінь, що має на меті, зокрема, підвищити якість надання ним правничої допомоги. Важливим в аспекті підвищення якості правової допомоги, яка надається адвокатом, та що має безпосередній зв'язок з обов'язком підвищити свою кваліфікації останнім є і спеціалізація адвоката.

Вузька спеціалізація, як відмічає М.О. Женіна, є засобом забезпечення якісної адвокатської діяльності [7, с. 169]. Подібної позиції притримується і Т.Б. Вільчик, яка у своєму дисертаційному дослідженні вносить пропозицію запровадити спеціалізацію адвокатів, як засобу, що сприятиме підвищенню кваліфікації, внаслідок чого поліпшиться і якість наданої адвокатами допомоги. Вчена виходить з того, що адвокати, які набули особливих знань та досвіду у певних галузях права, повинні отримати повноваження щодо використання найменування «спеціалізований адвокат» (не більш ніж у трьох галузях права), враховуючи поглиблення ними знань, вдосконалення вмінь та навичок у певній галузі (галузях) права [8, с. 227].

Взагалі спеціалізація повинна надавати можливість адвокату презентувати себе як такого, що має більше досвіду та знань у певній галузі (сфері) права у порівнянні з іншими особами, яким надано право здійснювати професійну діяльність у цій же галузі [9].

Поряд із підвищенням якості правничої допомоги, яка надається адвокатами, інститут спеціалізації має можливість вдосконалити і наявну систему підвищення їх кваліфікації. Як зазначають, С.Я. Фурса та Є.І. Фурса [10, с. 140], всі адвокати є різними за рівнем кваліфікації, професійної майстерності, тому потребують глибокого аналізу ті засоби, за допомогою яких можна стимулювати адвокатів до підвищення кваліфікації. Підхід до підвищення кваліфікації, що використовується на сьогодні, знеособлює адвокатів, а тому, як вміло відмічає Е.М. Дідик, необхідно вдосконалювати систему кваліфікації адвокатів з урахуванням спеціалізації та перспектив професійного зростання [11, с. 217]. Все це дає нам можливість дійти висновку про необхідність запровадження інституту спеціалізації адвокатів, в тому числі й для можливого вдосконалення системи підвищення їх кваліфікації, зокрема, в аспекті розроблення програм (заходів) підвищення кваліфікації адвокатів, з урахуванням їх спеціалізації.

На жаль, чинне на сьогодні вітчизняне законодавство не регламентує питання щодо спеціалізації адвокатської діяльності загалом. Відсутнє згадування про неї у профільному Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та Правилах адвокатської етики. Щодо діючого на сьогодні Порядку підвищення кваліфікації адвокатів України (нова редакція) [12], то здобуття нової спеціалізації або кваліфікації у певній галузі права чи сфері діяльності, за бажанням адвоката, розглядається лише як його певна можливість в аспекті виконання професійного обов'язку щодо підвищення кваліфікації. Вказане дає можливість погодитись із твердженням С.О. Іваницького, за яким в Україні можливість проголошення адвоката фахівцем чи не в кожній галузі права обмежується лише його творчою уявою та сумлінням [13, с. 236]. В той же час, необхідно відмітити, що інтернет-платформа Єдиного реєстру адвокатів України (https://erau.unba.org.ua/) надає функцію розширеного пошуку, а саме пошуку адвоката за категорією ведення справ (60 таких категорій), але скористатися такою функцією адвокат може лише шляхом активації у своєму особистому кабінеті (на інтернет-платформі Національної асоціації адвокатів України) послуги «рекламні відомості». ціна якої становить 3250 гривень на рік. Тож, процедура спеціалізації адвокатів в Україні залишається нормативно не визначеною, внаслідок чого можливим є надання професійної допомоги неналежної якості клієнтові, що отримав інформацію, яка не відповідає дійсності щодо наявності в його адвоката спеціальних знань та навиків (певної спеціалізації).

Все це вказує на необхідність дослідження позицій науковців та ставлення законодавців зарубіжних країн щодо доцільності існування спеціалізації адвокатської діяльності та процедури її набуття.

Досліджуючи правову природу інституту спеціалізації в адвокатурі (галузевий підхід до тлумачення сутності якої зводиться до сприйняття як діяльності у відносно вузькому напрямку, чи її поділ за окремими формами та видами, так і здобуття спеціальних навиків та знань у відповідній сфері [14, с. 834]), А.М. Бірюкова виходить з того, що вона виражається у 2 аспектах, а саме:

– організаційному (спеціалізація в системі корпоративного управління), що полягає як у зовнішньому розмежуванні органів адвокатського самоврядування відповідно до виконуваних ними функцій, так і внутрішньому – структурних підрозділів (палат тощо) відповідних органів адвокатського самоврядування, задля забезпечення реалізації тих чи інших напрямів їх діяльності; та

– функціональному (спеціалізація в адвокатській діяльності), який є більш різноманітний та може проявлятися у діяльності адвоката: в обмеженій сфері права (наприклад, цивільне право, кримінальне право, сімейне право); в обмеженій судовій юрисдикції (наприклад, стосуватися лише захисту у кримінальному судочинстві, представництва інтересів у цивільному судочинстві); з обмеженим видом адвокатської діяльності (наприклад, винятково захист або юридичний консалтинг); з обмеженим суб'єктним критерієм (наприклад, робота винятково з фізичними особами (так звана «класична адвокатура») або ж обслуговування лише юридичних осіб (так звана «бізнес-адвокатура»); діяльності адвоката з обмеженим видом правової допомоги (наприклад, складання процесуальних документів).

З подібної позиції виходить і С.О. Іваницький, який різні форми спеціалізації адвокатської діяльності (за винятком інституційно оформленої спеціалізації на рівні різних суб'єктів адвокатської професії, що наділені відмінним обсягом можливостей надання юридичної допомоги певних видів –баристери й соліситори в Англії та Уельсі тощо) в сучасному світі зводить до трьох основних різновидів, а саме: спеціалізація сферою правовідносин, клієнтурою або їх поєднанням у різних пропорціях (спеціалізація клієнтом тісно кореспондує із спеціалізацією галуззю права через типові, найбільш затребувані нею сфери правового супроводу), звертаючи увагу при цьому на те, що гнучкість спеціалізації, у світі, що швидко змінюється, перетворилася на чинник забезпечення успішної, довголітньої професійної діяльності адвоката [13, с. 232].Крім цього, вчений слушно відмічає, що доцільність запровадження спеціалізації насамперед залежить від ступеню урбанізованості (міські адвокати зазвичай більш спеціалізовані, ніж сільські, а столичні адвокати мають більш поглиблену спеціалізацію, ніж їх колеги з інших міст), і саме тому в найбільших міста України та світу, провідними адвокатськими фірмами створено потужні спеціалізовані департаменти та відділи, що спроможні на найвищому рівні виконувати значні обсяги правової роботи у вузькому профілі.

Вагоме значення спеціалізації адвокатської діяльності приділяє й законодавець зарубіжних країн, зокрема європейських. На важливість етичної поведінки адвоката, збереження конфіденційності у відносинах з клієнтами та необхідність високого рівня спеціалізованих знань звертає увагу і Європейський парламент у своїй резолюції про юридичні професії та загальний інтерес у функціонуванні правових систем [15].

Спеціалізація як стандарт адвокатської діяльності, за твердженням В.О. Святоцької, є загальновизнаною в країнах ЄС, адже вона розглядається як важливий спосіб підвищення рівня фахової компетентності адвоката, а її здобуття передбачає отримання адвокатом не тільки спеціальних теоретичних знань та практичних навичок, але й ліцензії (дозволу) в органах адвокатського самоврядування [16, с. 381].

Так, процедура набуття звання адвокат-спеціаліст у певній галузі права у Федеративній Республіці Німеччина регламентується Положенням про спеціалізованих адвокатів, яке визначає тридцять галузей права, у яких адвокат може використовувати найменування спеціалізованого. Даним положенням передбачено, що для такого звання, адвокат має мати спеціальні теоретичні знання та практичний досвід, що суттєво перевищують ті, що він може отримати завдяки звичайній юридичній освіті та практичного досвіду

Дане Положення передбачає детальний порядок набуття як:

- спеціальних теоретичних (прослуховування спеціально підготовлених курсів, загальною тривалістю від 120 до 180 годин (залежно від спеціалізації) та успішне складання трьох письмових оцінювань); так і

- практичних навичок, набуття яких також залежить від сфери спеціалізації. Докладно регламентується категорія і кількість справ, у яких вони особисто мають взяти участь (наприклад, спеціалізація з трудового права передбачає необхідність взяти участь у100 справах, з яких не менше 50 – це судові або юридичні процедури).

Проходження практичного курсу підтверджується відповідними сертифікатами, тоді як для перевірки наявності спеціального практичного досвіду адвокати надають докладні списки справ, а на вимогу експертної комісії ще й анонімні взірці справ. Слід відмітити, що процедура спеціалізації німецького адвоката, незважаючи на її доволі суттєву складність, є популярною, а однією з найбільш популярних є спеціалізація в сімейному та трудовому праві, де є понад десять тисяч адвокатів-спеціалістів [17]. Отримання спеціалізації передбачає й необхідність підвищення кваліфікації адвоката також й у цій сфері.

Належним чином регламентує порядок набуття адвокатом певної спеціалізації і французьке законодавство. Так, для отримання сертифіката спеціалізації французький адвокат має мати стаж не менше 4 років, які він може отримати, в тому числі й за кордоном, здійснюючи діяльність, перелік якої передбачений в ст. 88 Декрету Французької Республіки «Про організацію юридичної професії» [18]. Сертифікат спеціалізації отримує адвокат, який пройшов співбесіду у журі, що організовується регіональними центрами професійної підготовки (журі складається з 2 адвокатів, які мають відповідну спеціалізацію або достатню кваліфікацію за цією спеціалізацією, 1 професора або викладача, що є фахівцем за заявленою спеціалізацією та 1 судді), яке на підставі досьє адвоката та за допомогою професійного моделювання перевіряє здобуті навички у заявленій галузі спеціалізації (ст. 92 Декрету).

Щороку Національна рада французьких адвокатів публікує національний список адвокатів, які здобули одну або дві спеціалізації, включаючи адвокатів, які мають спеціалізацію щодо участі в апеляційних судах (ст.1 Закону «Про реформу деяких судових і юридичних професій» [19]). Спеціалізація французьких адвокатів є менш популярною ніж у німецьких, і майже дві-треті адвокатів спеціалізуються на галузях адвокатської діяльності, які можна охарактеризувати як бізнес-адвокатура, а найпоширенішими спеціалізаціями є право соціального забезпечення та податкове право [20]. Поряд із німецьким законодавством, французьке теж встановлює вимоги щодо підвищення кваліфікації адвокатами, які здобули певну спеціалізацію. Так, власники сертифіката спеціалізації, за загальним правилом, присвячують половину тривалості свого безперервного навчання тому чи іншому напряму спеціалізації (якщо вони мають два сертифікати спеціалізації, вони повинні отримати щонайменше 10 годин навчання за кожним із цих напрямків спеціалізації, тобто 20 годин протягом календарного року та 40 годин протягом двох років поспіль) (ст. 85 Декрету).

Більш ліберальними щодо визначення спеціалізації є країни, за законодавством яких необхідним є набуття:

– лише відповідного стажу. Так, для адвокатів Португалії передбачається необхідність наявності стажу більше 10 років для отримання звання адвоката-спеціаліста та подання кожні 5 років професійного навчального плану, що демонструє навчання та набуття практичних навичок за напрямом відповідної спеціальності) [21]; чи

– взагалі добровільного волевиявлення адвоката (наприклад, для адвокатів Люксембургу передбачена можливість визначити не більше 5 переважних видів діяльності) [13, с. 236].

Заслуговує на увагу й Звіт генеральної дирекції Департаменту політики з прав громадян та конституційних справ Європейського парламенту «Підготовка суддів та практикуючих юристів – забезпечення повного застосування законодавства ЄС» [22], в якому зазначається, що ряд європейських юрисдикцій передбачають режим спеціалізації: Бельгія, Хорватія, Франція, Німеччина, Італія, Португалія, Словенія, Швейцарія та Сполучене Королівство (адвокати в Англії, Уельсі та Шотландії). Такі юрисдикції, як правило, мають точні правила, що регулюють надання та використання звання адвоката-спеціаліста, що зазвичай включають мінімальну попередню практику в цій галузі, теоретичні знання та зобов'язання щодо постійного навчання. Кількість галузей спеціалізації варіюється, але зазвичай це близько 20, і найпоширенішими спеціалізаціями серед них є сімейне право, кримінальне право, комерційне право, трудове право, соціальне право, право інтелектуальної власності, податкове право, IT право, банківське право, адміністративне/публічне право та право страхування.

В контексті нашого дослідження необхідно звернути увагу і на досвід Словенії, за яким, адвокат, що працює на посаді асистента доцента, доцента або професора юридичного факультету, набуває статусу адвоката, який спеціалізується в юридичній галузі, в якій він займався педаго-

гічною та науковою роботою, навіть якщо він не відповідає умовам про наявність адвокатського стажу в 5 років [23]. Натомість угорські адвокати можуть отримати спеціалізацію через навчання в аспірантурі з певної галузі права, яке організовує університет [24].

Висновки. Все це вказує на безумовну необхідність запровадження в Україні спеціалізації адвокатів, насамперед з метою підвищення якості надання професійної правничої допомоги. Задля цього необхідним є визначення переліку галузей спеціалізації адвокатів (подібно до практики європейських країн в межах 20), встановлення мінімальних вимог до адвокатів (зокрема, не менше 5 років адвокатського стажу) та закріплення чіткого механізму присвоєння такої спеціалізації, який передбачатиме необхідність підтвердження наявності як спеціального практичного досвіду, так і теоретичних знань, в тому числі й за допомогою відповідного кваліфікаційного оцінювання.

Отримання звання спеціалізованого адвоката повинно підтверджувати його високий професійний рівень, відповідно до обраної спеціалізації та потребує постійного підвищення його кваліфікації (не менше половини мінімального необхідних залікових балів для підвищення кваліфікації повинні стосуватися обраної кваліфікації). Можливість отримання вказаного звання може бути пов'язана також із значним стажем (наприклад, 10 років) як науково-педагогічної діяльності адвоката в тій чи іншій галузі права, так і попередньої професійної практичної діяльності (зокрема, на посаді судді господарського чи адміністративного суду).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заборовський В.В. Інститут підвищення кваліфікації адвоката: історичний аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 5. С. 377–382. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.70.
2. Заборовський В.В. Використання ІТ технологій в процесі підвищення кваліфікації адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 75. Ч. 3. С. 101–106. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.3.17.
3. Заборовський В.В. Відповідальність адвоката за невиконання професійного обов'язку щодо підвищення його кваліфікації. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 867–872. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.145.
4. Заборовський В.В., Фазикош В.Г., Семерак О.С. Підвищення кваліфікації адвоката як один із його професійних обов'язків: загальні положення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 70. С. 444–449. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.71.
5. Заборовський В.В. Щодо необхідності існування диференційованого підходу в аспекті визначення програм підвищення кваліфікації українських адвокатів в умовах цифровізації.. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 78. Ч. 2. С. 326–331. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.52.
6. Заборовський В.В. Вибір українським адвокатом видів підвищення своєї кваліфікації через призму реалізації конституційного права на освіту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 552–557. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.99.
7. Женина М. А. Повышение профессионального уровня адвоката как способ предотвращения дисциплинарного правонарушения. *Бизнес в законе.* 2009. № 3. С. 168–171.
8. Вільчик Т.Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.10. Харків, 2016. 490 с.
9. Tangaza H. International Approaches to Ongoing Competence. A report for the LSB (march 2021). URL: https://legalservicesboard.org.uk/wp-content/uploads/2021/05/International-approaches-to-Ongoing-Competence.pdf.
10. Фурса С., Фурса Є. Деякі шляхи підвищення кваліфікації адвокатів України. *Грааль науки*. 2021. № 1. С. 139–143.
11. Дидык Э.М. К вопросу о квалификации адвоката -представителя в конституционном судопроизводстве. *Пробелы в российском законодательстве*. 2016. № 3. С. 216–218.
12. Порядок підвищення кваліфікації адвокатів України (нова редакція), затверджений Рішенням Ради адвокатів України від 03.07.2021 № 63. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr063871-21#Text.

13. Іваницький С.О. Теоретичні основи організації адвокатури в Україні: принципи та система: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2017. 556 с.
14. Кураков Л.П., Кураков В.Л., Кураков А.Л. Экономика и право: словарь-справочник. М.: Вуз и школа, 2004. 1288 с.
15. European Parliament resolution on the legal professions and the general interest in the functioning of legal systems. URL: 2006/2534(RSP)https://www.europarl.europa.eu/ doceo/document/TA-6-2006-0108_EN.html?redirect.
16. Вільчик Т., Святоцька В. Міжнародні стандарти адвокатури: проблеми імплементації у національну правову систему. *Право України*. 2019. № 12. С. 54–69.
17. Дерра М. Адвокатура в Германии. URL: https://zakon.ru/derra.
18. Organisant la profession d'avocat: Décret du 27 novembre 1991 № 91–1197**.** URL: http://www.legifrance.gouv.fr.
19. Portant réforme de certaines professions judiciaires et juridiques: Loi du 31 décembre 1971 № 71-1130. URL: http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do? cidTexte=LEGITEXT000006068396.
20. Statistique sur la profession d'avocat: situation au 1er janvier 2012. Paris: Ministere de la justice, 2012. 44 p.
21. Regulamento Geral das Especialidades Regulamento n.º 9/2016 (Série II), de 6 de janeiro de 2016. URL: https://portal.oa.pt/media/114700/regulamento-geral-das-especialidades.pdf.
22. The Training of Judges and Legal Practitioners – Ensuring the Full Application of EU Law. Policy Department for Citizens' Rights And Constitutional Affairs. 2017 April, 12. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2017/583134/IPOL_IDA(2017)583134_EN.pdf.
23. Slovenia. Lawyers' training systems. URL: https://e-justice.europa.eu/407/EN/lawyers__training_systems.
24. Hungary. Lawyers' training systems. URL: https://e-justice.europa.eu/407/EN/lawyers__training_systems.

УДК 347.965:33.021.8:[331.361.3+331.547](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.6

ДОСТУП ДО ПРОФЕСІЇ АДВОКАТА В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН, ВИКЛИКИ ТА НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ

Кухнюк Д.В.,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри юстиції Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова Національної служби посередництва і примирення
ORCID: 0000-0003-2294-4945

Клименко Г.О.,
аспірантка кафедри юстиції Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0007-4008-3102

Кухнюк Д.В., Клименко Г.О. Доступ до професії адвоката в Україні: сучасний стан, виклики та напрями реформування.

У статті досліджуються актуальні проблеми доступу до професії адвоката в Україні як ключового елемента формування якісного кадрового потенціалу адвокатури, що безпосередньо впливає на ефективність захисту прав і свобод людини в умовах розвитку правової держави та європейської інтеграції. У процесі дослідження проаналізовано сучасний стан процедури набуття статусу адвоката та виявлено системні недоліки, такі як відсутність морально-етичних вимог до кандидатів, недосконалість організації і технічна застарілість кваліфікаційного іспиту та формальний характер стажування, які перешкоджають прозорості, об'єктивності та відповідності процедури доступу до професії адвоката європейським стандартам. Попри певний прогрес у реформах судової системи, процедура доступу до адвокатської професії характеризується вразливістю до корупційних ризиків та зниженням якості надання правничої допомоги.

Окремо у статті розглядаються стратегічні документи державної політики, а саме стратегії розвитку системи правосуддя, які констатували наявність проблем функціональної спроможності адвокатури, а також проведено аналіз тіньових звітів, звіту Міжнародної комісії юристів та висновків Європейської Комісії за 2023–2024 роки, які фіксують відсутність прогресу в реформуванні, неузгодженість законодавства з європейськими стандартами, корупційні ризики в допуску до професії та потребу в прозорій трансформації органів Національної асоціації адвокатів України.

За результатами проведеного дослідження обґрунтовано напрямки реформування чинної процедури доступу до професії адвоката: запровадження критерію доброчесності до осіб, які прагнуть набути право на заняття адвокатською діяльністю, реформування іспиту через цифровізацію та анонімне тестування, переосмислення стажування як повноцінного етапу підготовки з подовженням тривалості та оцінюванням компетентностей майбутніх адвокатів. Відповідні зміни забезпечать баланс незалежності та відкритості адвокатури, підвищать якість правової допомоги, суспільну довіру та відповідність стандартам ЄС, сприяючи євроінтеграції України.

Ключові слова: адвокатура, адвокатська діяльність, доступ до професії адвоката, професійна підготовка, кваліфікаційний іспит, стажування, реформа адвокатури.

Kukhniuk D.V., Klymenko H.O. Access to the legal profession in Ukraine: current status, challenges and directions for reform.

The article examines current issues of access to the Bar in Ukraine as a key element in the formation of high-quality human resources for the legal profession, which directly affects the effectiveness of

the protection of human rights and freedoms in the context of the development of the rule of law and European integration. The study analyses the current state of the procedure for acquiring the status of a lawyer and identifies systemic shortcomings, such as the lack of moral and ethical requirements for candidates, the imperfect organisation and technical obsolescence of the qualification exam, and the formal nature of the internship, which hinder transparency, objectivity and compliance of the procedure for access to the Bar with European standards. Despite some progress in judicial reforms, the procedure for access to the Bar is characterised by vulnerability to corruption risks and a decline in the quality of legal aid.

The article separately examines strategic public policy documents, namely strategies for the development of the justice system, which noted problems with the functional capacity of the bar, and analyses shadow reports, the report of the International Commission of Jurists and the conclusions of the European Commission for 2023–2024, which note the lack of progress in reform, the inconsistency of legislation with European standards, corruption risks in admission to the Bar, and the need for transparent transformation of the bodies of the National Bar Association of Ukraine.

Based on the results of the study, the following directions for reforming the current procedure for accessing the legal profession have been substantiated: introduction of integrity criteria for persons seeking to obtain the right to practise law, reform of the examination through digitalisation and anonymous testing, rethinking of internships as a full-fledged stage of training with an extension of the duration and assessment of the competencies of future lawyers. These changes will ensure a balance between the independence and openness of the legal profession, improve the quality of legal aid, public trust and compliance with EU standards, thereby promoting Ukraine's European integration.

Key words: legal profession, legal practice, access to the legal profession, professional training, qualifying examination, internship, Bar reform.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку правової держави в Україні адвокатура виступає одним із ключових елементів системи правосуддя, забезпечуючи реалізацію конституційного права громадян на професійну правничу допомогу. Доступ до професії адвоката, як інститут, що регулює процедуру набуття статусу адвоката, є фундаментальним чинником для формування якісного кадрового потенціалу адвокатури, який безпосередньо впливає на ефективність захисту прав і свобод людини. За даними Національної асоціації адвокатів України, станом на грудень 2024 року в Україні налічується понад 70 тисяч адвокатів. Водночас, кількісний показник не є індикатором якості кадрового потенціалу та стійкості інституту. Вирішальне значення має якість процедур доступу, тобто рівень їх нормативної визначеності, прозорості та відповідності засадам справедливості. Насамперед ідеться про чіткість вимог до кандидатів (освітніх, мовних, етичних), включно з єдиними підходами до перевірки доброчесності, методологічно коректну організацію кваліфікаційного іспиту як інструменту об'єктивного вимірювання професійної придатності, змістовно орієнтоване стажування, побудоване на чітко окреслених результатах професійної підготовки та формативному оцінюванні, а не на формальному дотриманні звітних вимог.

Однак, незважаючи на певний прогрес у реформах судової системи, процедура доступу до адвокатської професії в Україні продовжує характеризуватись низкою системних недоліків, які перешкоджають її відкритості, прозорості та відповідності європейським стандартам. Актуальність проблеми посилюється процесами європейської інтеграції України, які передбачають гармонізацію національного законодавства з нормами Європейського Союзу та виконання зобов'язань, визначених Угодою про асоціацію між Україною та ЄС.

Сучасна система доступу до адвокатської професії в Україні, попри формальну відповідність конституційним нормам, не забезпечує балансу між незалежністю адвокатури та її відкритістю, що призводить до зниження якості правової допомоги, зменшення довіри суспільства до правосуддя та гальмування євроінтеграційних процесів. Це зумовлює потребу у комплексному переосмисленні інституційної архітектури доступу до професії адвоката: від чітких критеріїв допуску та цифровізованих інструментів оцінювання до оновленого змісту стажування та ефективних механізмів підзвітності.

Метою дослідження є комплексний аналіз сучасного стану процедури доступу до професії адвоката в Україні, виявлення ключових проблем і суперечностей у його функціонуванні, а також обґрунтування напрямів реформування із урахуванням європейських стандартів та потреб розвитку адвокатури України.

Стан опрацювання проблематики. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять праці таких вітчизняних науковців як Н.М. Бакаянова, А.М. Бірюкова, Т.Б. Вільчик, В.В. Владишевська, В.В. Заборовський, С.О. Іваницький, А.В. Іванцова, С.Я. Фурса, Н.В. Пацкан, присвячені функціональним і організаційним основам адвокатури України та проблематиці процедури доступу до професії адвоката в Україні зокрема. Однак сучасний розвиток адвокатури актуалізує необхідність подальших комплексних досліджень, спрямованих на визначення оптимальної моделі процедури доступу до професії адвоката, забезпечення прозорості та об'єктивності відповідних етапів зазначеної процедури набуття права на заняття адвокатською діяльністю.

Виклад основного матеріалу. Адвокатура як інституційна складова системи правосуддя виконує подвійне завдання: забезпечує реалізацію права на професійну правничу допомогу та виступає гарантом належної якості представництва й захисту. Відповідно, процедури доступу до професії адвоката визначають кадрову спроможність інституту, рівень етичних стандартів і довіру суспільства до правосуддя загалом. Нормативна еволюція цього інституту в Україні демонструє перехід від первинної моделі, закріпленої Законом України «Про адвокатуру», до сучасної конструкції, визначеної чинним Законом «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», що інституціоналізувала адвокатське самоврядування та деталізувала механізми добору й дисциплінарної відповідальності. Якщо Закон України «Про адвокатуру» відображав перехідний характер пострадянської трансформації та задавав лише базову рамку доступу, то чинне законодавство вибудувало розгалужену архітектуру органів самоврядування і визначило ключові елементи шляху кандидата: відповідність законодавчим вимогам, допуск до кваліфікаційного іспиту, складання іспиту, проходження стажування, прийняття присяги. Водночас чинна процедура доступу до професії характеризується відсутністю прозорості та вразливістю до корупційних ризиків, що знижує об'єктивність добору кандидатів і негативно позначається на якості надання професійної правничої допомоги.

Попри статус адвокатури як самоврядного та незалежного інституту, держава послідовно фіксувала проблеми у її організації та функціонуванні, що зумовило включення відповідних завдань до стратегій реформування правосуддя. Вже через три роки після ухвалення чинного Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки констатувала низку проблем функціональної спроможності системи надання правової допомоги, зокрема недосконаліть механізмів формування органів адвокатського самоврядування та їх взаємодії, а також недостатній рівень професійної підготовки адвокатів. У межах відповідної Стратегії було сформульовано комплекс завдань і заходів, серед яких згадувалось підвищення стандартів здійснення адвокатської діяльності (включно з посиленням професійних і морально-етичних вимог до претендентів на статус адвоката), зміцнення дисциплінарного контролю за професією, поліпшення процедур складення кваліфікаційного іспиту та проходження стажування, удосконалення інституту помічника адвоката тощо [1].

Наступна Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки знову звернула увагу на недосконаліть інституційних механізмів адвокатури та надмірну складність процедур доступу до адвокатської діяльності, зазначивши про необхідність реформування інституту адвокатури шляхом перегляду вимог щодо набуття права на заняття адвокатською діяльністю, запровадження прозорої та стандартизованої процедури проведення єдиного кваліфікаційного іспиту і вдосконалення інституту стажування [2].

Поряд із офіційними стратегічними документами державної політики у сфері правосуддя стан та проблеми інституту адвокатури системно відстежувалися незалежними організаціями, які надавали альтернативну оцінку ефективності реформ і виявляли прогалини у правозастосуванні.

У тіньовому звіті «Адвокатура України: уроки перших років самоврядності» автори зазначали, що порядок доступу до професії адвоката має низку суттєвих недоліків, а саме: відсутність визначених законом морально-етичних вимог до претендентів (зокрема щодо доброчесності), надмірна тривалість періоду очікування перед складанням кваліфікаційного іспиту, недосконала модель стажування, коли воно відбувається після іспиту, тоді як у більшості країн Європейського Союзу до нього, надто короткий строк стажування порівняно з європейською практикою (у середньому близько трьох років), а також необґрунтоване ускладнення доступу шляхом встановлення додаткових, не передбачених Законом, вимог та обмежень (зокрема обов'язкового навчання у Вищій школі адвокатури Національної асоціації адвокатів України для стажистів і помічників) [3, с. 36].

Доречним доповненням до наведених оцінок є звіт Міжнародної комісії юристів «Між молотом та ковадлом: напади на адвокатів в Україні», який, попри основний фокус на питаннях безпеки та незалежності адвокатів, торкнувся і доступу до професії. У документі фіксуються критичні зауваження щодо кваліфікаційної процедури та практик видачі свідоцтв про право на заняття адвокатською діяльністю [4, с. 18-19]. Крім того, Місія отримала численні повідомлення про високий рівень корупції в адвокатурі, причому саме допуск до професії послідовно називали однією з найбільш проблемних ділянок. Визнання наявності таких вразливостей представниками НААУ, зафіксоване у звіті, посилювало аргументацію щодо потреби інституційних запобіжників і процедурних гарантій прозорості та підзвітності на етапах доступу.

В умовах повномасштабного вторгнення питання функціонування адвокатури постало особливо гостро, оскільки саме адвокатура забезпечує інституційні гарантії реалізації та захисту прав громадян, у тому числі постраждалих від збройної агресії. У Проєкті Плану відновлення України (матеріали робочої групи «Юстиція») наголошувалось на недостатній ефективності державної політики у сфері адвокатури та адвокатської діяльності, необхідності приведення до кращих міжнародних стандартів та було визначено наступні пріоритети вдосконалення процедури доступу до професії адвоката: посилення кваліфікаційних вимог до осіб, які претендують на доступ до професії; запровадження прозорої, стандартизованої й технологічно захищеної процедури складання кваліфікаційного іспиту; а також модернізацію інституту стажування з акцентом на наставництві, уніфікованих критеріях оцінювання та підзвітності [5, с. 101–105]. Сукупна реалізація цих заходів покликана зміцнити професійну спроможність адвокатури, мінімізувати корупційні ризики, підвищити суспільну довіру до правосуддя та узгодити національну практику з європейськими стандартами доступу до правничих професій.

У проміжку між попередніми оцінками та 2023 роком відчутних системних зрушень не відбулося. Тіньовий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України за 2023 рік знову окреслив ті самі дефекти доступу до професії. Зокрема, наголосив на відсутності в законі чітко визначених морально-етичних критеріїв допуску, зафіксував інституційний опір з боку НААУ та регіональних органів адвокатського самоврядування спробам якісно змінити процедуру кваліфікаційного іспиту, а також звернув увагу на формалізм чинної моделі стажування та практику необґрунтованого ускладнення доступу через запровадження додаткових, не передбачених законом вимог і обмежень [6, с. 173–178].

З огляду на євроінтеграційний курс України, оцінки Європейської Комісії фактично виконують роль зовнішнього аудиту інституційної спроможності адвокатури, задаючи не лише діагноз, а й вектор очікувань. У звіті за 2023 рік наголошено на потребі суттєвого вдосконалення кваліфікаційних і дисциплінарних процедур як на рівні нормативного регулювання, так і на практиці, зокрема, підкреслено, що допуск до професії залишається недостатньо прозорим і вразливим до корупційних ризиків, що негативно впливає на авторитет та інституційну незалежність адвокатури [7, с. 27]. В свою чергу, у звіті Європейської Комісії за 2024 рік зроблено висновок про відсутність прогресу в реформуванні адвокатури: чинне законодавство залишається не узгодженим з Конституцією України, актуальними європейськими стандартами та належною практикою, а подальші кроки мають передбачати прозоре реформування органів Національної асоціації адвокатів України та пріоритезувати істотне поліпшення процедур доступу до професії, дисциплінарного провадження, фінансового управління й системи безперервного професійного навчання адвокатів [8, с. 31].

Виявлені незалежними аналітичними організаціями та у висновках Європейської Комісії недоліки інституту адвокатури, зокрема у сегменті доступу до професії, були операціоналізовані у Дорожній карті з питань верховенства права, де як стратегічний результат визначено функціонування прозорої, підзвітної та професійної адвокатури. Для досягнення відповідного результату передбачено запровадження єдиного, стандартизованого, загальнонаціонального та цифровізованого кваліфікаційного іспиту для осіб, які прагнуть набути статус адвоката (з метою забезпечення рівного доступу та підвищення неупередженості й об'єктивності оцінювання), а також перегляд і, за потреби, вдосконалення Правил адвокатської етики та доброчесності для адвокатів і членів органів адвокатського самоврядування відповідно до кращих європейських практик [9].

З огляду на викладене вище доцільним вбачається обґрунтування ключових недоліків процедури доступу до адвокатської професії та визначення дієвих способів їх усунення на нормативному, інституційному й процедурному рівнях. Сучасна система доступу до адвокатської професії в

Україні базується на Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», який визначає вимоги до осіб, які прагнуть набути право на заняття адвокатською діяльністю, процедуру складання кваліфікаційного іспиту та проходження стажування. Так, відповідно до статті 6 Закону, адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного згідно із Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, встановлених цим Законом), склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю [10].

Рекомендація №R(2000)21 Комітету Міністрів Ради Європи про свободу професійної діяльності адвокатів визначає високий рівень правової підготовки і моральності однією із основних передумов приєднання до професії [11].

Як справедливо зазначає В.В. Заборовський, в професійній діяльності адвоката, вагоме місце поряд з його кваліфікацією займає і моральний бік адвоката, адже такий значний вплив моральних засад на професійну діяльність адвоката насамперед пов'язаний із специфікою останньої, оскільки адвокат, частіше, аніж представники інших юридичних професій, повинен звертатися до моралі та неухильно дотримуватись моральних настанов [12, с. 193]. Водночас, чинний Закон не містить визначених морально-етичних вимог до осіб, які мають намір набути право на заняття адвокатською діяльністю.

Як вже було згадано вище, адвокатура, разом із прокуратурою та суддівською гілкою влади, є елементом цілісної системи правосуддя в України. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» визначає, що кандидат на посаду судді відповідає критерію доброчесності, якщо відсутні обґрунтовані сумніви у його незалежності, чесності, неупередженості, непідкупності, сумлінності, у дотриманні ним етичних норм, у його бездоганній поведінці у професійній діяльності та особистому житті, а також щодо законності джерел походження його майна, відповідності рівня життя кандидата на посаду судді або членів його сім'ї задекларованим доходам, відповідності способу життя кандидата на посаду судді його попередньому статусу [13]. Критерій доброчесності має нормативно і процедурно оформлений вимір й щодо прокурорів: він застосовується як на етапі добору (конкурсу), так і через обов'язок щорічно проходити таємну перевірку доброчесності [14]. З метою її проведення кожен прокурор щороку подає анкету доброчесності прокурора, яка містить відомості про родинні зв'язки та блок декларативних тверджень, що підлягають персональному підтвердженню або запереченню, зокрема невчинення дій, що порочать звання прокурора, відсутність корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень, належне виконання вимог фінансового контролю, недопущення конфлікту інтересів, належне інформування про пропозиції неправомірної вигоди тощо. Такий комплексний підхід відображає розуміння доброчесності як інтегральної професійної якості, що перевіряється не одноразово, а впродовж служби, поєднуючи етичний стандарт із інструментами публічної підзвітності. У цій перспективі проявляється асиметрія регулювання через відсутність аналогічного, чітко визначеного та процедурно забезпеченого критерію доброчесності для претендентів на право займатися адвокатською діяльністю і механізмів періодичного підтвердження етичних стандартів у професії адвоката, що зумовлює потребу його нормативного впровадження.

Окремої уваги заслуговує кваліфікаційний іспит як ключовий інструмент добору до професії, від якого залежить не лише об'єктивність оцінювання й довіра до результатів, а й якість кадрового складу адвокатури та, зрештою, рівень надання професійної правничої допомоги. Чинна процедура кваліфікаційного іспиту складається з двох етапів: письмового та усного іспитів, які складаються окремо. Екзаменаційні білети для кожного етапу формуються кваліфікаційно-дисциплінарними комісіями адвокатури на підставі Програми складення кваліфікаційного іспиту, затверджуються рішенням КДКА та зберігаються у запечатаних конвертах [15]. Спершу складається письмовий іспит: кандидат готує за обраним білетом три завдання з різних галузей права та письмовий висновок щодо правової позиції і тактики захисту (або іншої правничої допомоги) за фабулою справи. До усного етапу допускаються лише ті особи, які успішно склали письмовий іспит. Під час складання усної частини іспиту кандидат має надати відповіді на 16 питань, визначених в обраному ним екзаменаційному білеті.

Як справедливо стверджує В.В. Владишевська, така процедура складення кваліфікаційного іспиту є неефективною та не відповідає умовам та розвитку сучасності. Так, аналізуючи першу ча-

стину кваліфікаційного іспиту (письмову) необхідно висловити зауваження з приводу недоцільності складання процесуальних документів у письмовому варіанті, у зв'язку із тим, що кандидат витрачає дуже багато часу на складання таких документів, але по суті це не дає комісії можливості об'єктивно оцінити його знання [16, с. 129]. Науковиця також пропонує альтернативу письмовій частині кваліфікаційного іспиту – проведення комп'ютерного анонімного тестування на визначення рівня знань претендента, що у подальшому надасть можливість уникнути дублювання із програмою стажування кандидата, де він складає процесуальні документи з усіх спеціалізацій.

Варто відмітити, що Рада адвокатів України вже робила спробу змінити процедуру кваліфікаційного іспиту шляхом затвердження відповідної концепції реформування, яка передбачала запровадження «єдиного вікна» на сайті НААУ для подання заяв про допуск до складення кваліфікаційного іспиту через відповідний функціонал сайту, з автоматичним розподілом таких заяв, онлайн-оплату та вибір дати і регіону для проходження іспиту [17]. Модель іспиту також передбачала два етапи: комп'ютерне тестування у спеціально обладнаних приміщеннях ради адвокатів відповідного регіону або кваліфікаційно-дисциплінарної комісії з відеоспостереженням та автоматичною генерацією питань з десяти тематичних блоків для перевірки теоретичних знань у галузі права, та другий (практичний) етап, виконання якого полягало у вирішенні юридичних задач та складанні процесуальних документів із можливістю використання програмного забезпечення та правових баз. Однак, впровадження цієї моделі кваліфікаційного іспиту на практиці так і не відбулося.

Таким чином, хоча процедура складання кваліфікаційного іспиту формально врегульована законом, її практична реалізація містить низку особливостей, що створюють суттєві виклики для забезпечення прозорості, неупередженості та суспільної довіри. Перш за все, чинна модель кваліфікаційного іспиту є технічно застарілою і такою, що не відповідає вимогам прозорості та об'єктивності, оскільки й досі базується на паперових носіях, ручному написанні процесуальних документів та перевірці відповідей без використання цифрових технологій і автоматизованих механізмів оцінювання, що суперечить сучасним європейським стандартам проведення професійних іспитів та підвищує ризики суб'єктивізму й корупційних практик. Крім того, вимога щодо викладення процесуальних документів власноруч написаним текстом на аркуші паперу не є ефективною оцінкою компетентностей адвоката у 2025 році, адже на практиці документи створюються в текстових редакторах із перевіркою посилань і цитувань. Такий формат складання письмової частини іспиту зсуває акцент з юридичного аналізу на каліграфію й швидкопис, збільшує помилки та ускладнює подальшу перевірку. Оцінювання без автоматизованих інструментів і чітких рубрик породжує простір для суб'єктивізму та корупційних практик, а закритий доступ до екзаменаційних матеріалів та відсутність прикладів вирішення завдань не відповідає принципам передбачуваності та рівності. В свою чергу, відсутність відеоспостереження й належного доступу незалежних спостерігачів або громадськості унеможливлює нормальний зовнішній контроль і знижує довіру до результатів. У комплексі ці чинники створюють середовище, в якому результати іспиту ризикують сприйматися як продукт закритих і потенційно упереджених процедур.

Не менш важливим етапом на шляху до отримання права на заняття адвокатською діяльністю є стажування, яке покликане закріпити теоретичні знання та навички, отримані в результаті теоретичної підготовки особи, яка склала кваліфікаційний іспит, та підготувати таку особу до самостійного здійснення адвокатської діяльності. Від стажування звільняються особи, які на день звернення із заявою про допуск до складення кваліфікаційного іспиту мають стаж роботи помічником адвоката не менше одного року за останні два роки.

Наразі стажування здійснюється протягом шести місяців і обчислюється шляхом сумарного обліку робочого часу на виконання програми і плану стажування, який має становити не менше п'ятсот п'ятдесяти годин робочого часу, з яких п'ятдесят годин має становити заняття юридичною практикою [18]. Загалом під час проходження стажування особа має надавати правову інформацію та консультації, складати заяви, скарги та інші процесуальні документи, представляти інтереси фізичних та юридичних осіб, збирати докази, отримувати письмові висновки спеціалістів та експертів, тобто здійснювати увесь об'єм прав, який належить адвокату. Однак, на практиці стажування виконує радше формальну, ніж освітньо-практичну функцію. Відповідно до чинного Положення про порядок і організацію проходження стажування, стажування може здійснюватись у вільний від основної роботи час стажиста. Однак, за умови поєднання стажування з іншою трудовою діяльністю кандидати рідко мають можливість повністю виконати відповідну вимогу з дотримання мінімальної кількості годин стажування.

Як зазначає Н. Анікіна, практикуючі адвокати вважають передбачений Законом строк стажування в шість місяців недостатнім, тому що такий строк не дасть можливості особі стажиста отримати повне уявлення щодо здійснення захисту в кримінальному провадженні і, особливо, здійснення представництва в цивільних справах, які, як відомо, мають тенденцію до тривалих термінів їх розгляду. На думку авторки, термін стажування мав би становити мінімум дванадцять місяців [19, с. 286].

В свою чергу, В.В. Заборовський дійшов до висновку, що претендент на заняття адвокатською діяльністю повинен проходити стажування строком не менше 18 місяців, який у разі необхідності може бути продовжений ще на строк до 6 місяців [20, с. 266]. Відповідна думка підтверджується також дослідженою практикою країн Європейського Союзу, в яких строк проходження стажування в основному складає від 1 до 3 років.

У більшості держав Європейського Союзу стажування інтегроване в кваліфікаційну траєкторію як етап, що передує остаточному іспиту або розташовується між двома обов'язковими іспитами. У Франції спочатку відбувається конкурс на вступ до Центру професійної підготовки адвокатів (CRFPA). Після успішного складання цього іспиту кандидати проходять 18-місячне стажування, яке завершується фінальним іспитом (CAPA) [21]. У Німеччині проходження дворічного стажування є обов'язковим після першого державного іспиту й передує другому, який є визначальним для доступу до юридичних професій, включно з адвокатурою. Найбільш суворим з точки зору строків стажування є досвід Австрії, адже у цій країні стажування передує іспиту та становить близько 5 років [22, с. 221-222].

Таким чином, з урахуванням європейського підходу до підготовки адвокатів, Україна має нормативно впорядкувати інститут стажування як повноцінний і стандартизований етап професійної підготовки, а саме передбачити істотне збільшення його тривалості, уніфікувати програму та результати навчання, передбачити оцінювання результатів стажування за прозорими критеріями, а також цифровий облік годин і діяльності стажиста. Також, доцільно розглянути модель розміщення стажування до складання остаточного кваліфікаційного іспиту (або між двома етапами оцінювання), аби іспит перевіряв уже сформовані практичні компетентності, а не потенційну готовність особи до здійснення адвокатської діяльності. Такий підхід наблизить українську модель до усталених практик Європейського Союзу, підвищить якість фахової підготовки та довіру до процедури допуску до адвокатської професії.

Висновки. Доступ до професії адвоката в Україні є ключовим інститутом, що визначає кадровий потенціал та суспільну довіру до адвокатури як інституційної складової системи правосуддя. Попри нормативну еволюцію та формальну відповідність чинного законодавства конституційним вимогам, сучасна модель набуття права на заняття адвокатською діяльністю залишається вразливою до низки системних недоліків. Йдеться про відсутність чітко визначених морально-етичних критеріїв доброчесності, застарілі та технічно недосконалі процедури складання кваліфікаційного іспиту, а також формалізований характер стажування, який не забезпечує формування належних практичних компетентностей.

Збереження існуючої моделі створює ризики зниження якості надання правничої допомоги, поглиблення недовіри суспільства до правосуддя та уповільнення євроінтеграційних процесів, оскільки оцінки Європейської Комісії та незалежних аналітичних організацій одностайно вказують на необхідність докорінного оновлення інституційної архітектури доступу до професії адвоката.

Заходи щодо вдосконалення процедури доступу до адвокатської професії мають бути спрямовані на одночасне посилення прозорості, підзвітності та професійної якості добору, із чітким нормативним, інституційним і процедурним оформленням. Передусім, доцільно законодавчо запровадити критерій доброчесності для претендентів на набуття права на заняття адвокатською діяльністю, шляхом внесення до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначення змісту цього критерію, механізми його перевірки та наслідки виявлення невідповідності. Також, ключовим напрямом є модернізація кваліфікаційного іспиту як інструменту об'єктивного вимірювання професійної придатності. Рекомендується повний перехід до цифровізованої моделі: анонімного комп'ютерного тестування на базі захищених платформ із автоматизованою генерацією та оцінюванням тестових завдань та відеоспостереженням за процесом проведення іспиту. Інший структурний блок, який потребує суттєвого вдосконалення – це переосмислення стажування як повноцінного, змістово орієнтованого етапу підготовки. Доцільно збільшити його тривалість щонайменше до 12-18 місяців, інтегрувавши стажування до кваліфікаційної підготов-

ки до або між етапами іспиту, щоб підсумкове оцінювання фіксувало вже сформовані практичні компетентності. Лише така модель доступу до професії адвоката дозволить сформувати стійкий і доброчесний кадровий потенціал адвокатури, підвищити довіру суспільства до правосуддя та відповідати стандартам Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, затверджена Указом Президента України від 20.05.2015 року № 276/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015#Text.
2. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, затверджена Указом Президента України від 11.06.2021 року № 231/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text.
3. Тіньовий звіт. Адвокатура України: уроки перших років самоврядності (2018). Лабораторія законодавчих ініціатив. Київ, 2018. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2024/08/shadow_report_bar_19.09.2018pdf-1.pdf.
4. Між молотом та ковадлом: напади на адвокатів в Україні – звіт Міжнародної комісії юристів в Україні, квітень 2020 року. URL: https://zib.com.ua/files/Ukraine-Between-the-rock-and-the-anvil-Publications-Reports-Mission-report-2020-UKR.pdf.
5. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Юстиція». Національна рада з відновлення України від наслідків війни, липень 2022 року. URL: https://cdn.prod.website-files.com/625d81ec8313622a52e2f031/62dea471331181b583d43ec5_Юстиція.pdf.
6. Тіньовий звіт до розділу 23 "Правосуддя та фундаментальні права" Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році (2024). URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/09/tinovyj-zvit-rozdil-23-yes-ukrayina.pdf.
7. 2023 EU Enlargement Report on Ukraine. European Commision. URL: https://shorturl.at/UZybH.
8. 2024 EU Enlargement Report on Ukraine. European Commision. URL: https://shorturl.at/nb7EH.
9. Дорожня карта з питань верховенства права. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/UA_Dorozhnya_karta_z_pytan_verhovenstva_prava_2.pdf.
10. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 року № 5076-VI. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text.
11. Рекомендація № R(2000)21 Комітету Міністрів Ради Європи про свободу професійної діяльності адвокатів, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 727 засіданні заступників міністрів 25 жовтня 2000 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_2000_21_2000_10_25.pdf.
12. Заборовський В.В. Моральні засади здійснення адвокатської діяльності: загальні положення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2024. Ч. 3, № 81 С. 191–196. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.28.
13. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 року №1402-VII. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.
14. Закон України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 року № 1697-VII. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text.
15. Порядок допуску до складення кваліфікаційного іспиту, порядок складення кваліфікаційного іспиту та методика оцінювання результатів складення кваліфікаційного іспиту для набуття права на заняття адвокатською діяльністю в Україні, затверджений рішенням Ради адвокатів України від 17.12.2013 року № 270. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/poryadki/2024-06-07-poryadki-23_668d2e1b36603.pdf.
16. Владишевська, В.В. (2021). Набуття статусу адвоката в Україні та інших пострадянських країнах: порівняльно-правове дослідження [Рукопис дис. д-ра філософії]. Національний університет «Одеська юридична академія». URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/58350f96-61f9-481f-81b5-59050e0f1a9f/content.
17. Питання реформування процедури складення кваліфікаційного іспиту для отримання права на заняття адвокатською діяльністю: рішення Ради адвокатів України № 25 від 30.03.2018 року. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2018-03-30-r-shennya-rau-25_5acf55f8a1406.pdf.

18. Положення про організацію та порядок проходження стажування для отримання особою свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, затверджене рішення Ради адвокатів України від 01.06.2018 року № 80. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/pologennya/2024-12-13-polozhennya-89_67a5ebd5582e0.pdf.
19. Анікіна Н. Набуття права на заняття адвокатською діяльністю за новим Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. – 2014. Вип. 60. С. 285–290.
20. Правовий статус адвоката: проблеми теорії та практики: монографія. / Заборовський В.В., Бисага Ю.М., Булеца С.Б.. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2019. – 650 с.
21. Décret n°2004-1386 du 21 décembre 2004 relatif à la formation professionnelle des avocats. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000805388.
22. Вільчик Т.Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Т.Б. Вільчик ; наук. конс. І.Є. Марочкін; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 490 с.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.7

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕФІНІЦІЇ «ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО», «ВІЙСЬКОВА ЮСТИЦІЯ», «ВІЙСЬКОВЕ СУДОЧИНСТВО», «СИСТЕМА ВІЙСЬКОВИХ СУДІВ» ЯК ВИРАЗНИКИ ЗМІСТУ ВІДПОВІДНИХ ПРАВОВИХ ПОНЯТЬ

Ткачук О.С.,
доктор юридичних наук, доцент,
суддя Великої Палати Верховного Суду,
вчений секретар Науково-консультативної ради при Верховному Суді

Оніщенко Н.М.,
доктор юридичних наук, професор,
член Науково-консультативної ради при Верховному Суді,
заступник директора Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
академік Національної академії правових наук України,
академік-секретар відділення теорії та історії держави і права
Національної академії правових наук України,
Заслужений юрист України

Булкат М.С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»,
суддя Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області

Ткачук О.С., Оніщенко Н.М., Булкат М.С. До питання про дефініції «військове право», «військова юстиція», «військове судочинство», «система військових судів» як виразники змісту відповідних правових понять.

Серед актуальних питань щодо теоретико-правових основ єдності та сталості концепції військового права, слід відмітити множинність дефініцій. Його позначають як «військове право», «військове право та право національної безпеки» або «право національної безпеки та військове право», «право національної безпеки», «право воєнної безпеки», «право військової сфери», «воєнно-оборонне право» тощо.

Поліваріативність визначень та різнотлумачень їх змісту може свідчити про відсутність усталеного розуміння предмету, а отже – кола правовідносин, яке регулює / має регулювати галузь військового права як тепер, так і у майбутньому, в перспективі розвитку відповідних правовідносин. Не кажучи вже про якісний розвиток законодавчого регулювання практики державобудування у цій сфері.

Визначальними концептуальними чинниками, які формують сучасний вектор розвитку дефініції військового права, як виразника змісту відповідного правового поняття, вбачаються поступ України як демократичної, правової держави та корективи, які вносить війна в життя всього українського суспільства і держави, в усі правовідносини. Перелік правовідносин, які виникли у зв'язку з воєнним станом, як у публічно-, так і в приватноправовій сферах та регулюються нормами військового права значно розширено. Вочевидь, наявні розуміння військового права, як «організатора» функціонування військових формувань та захисту держави у разі збройної агресії або збройного конфлікту – не відображають залученість усього українського суспільства у сферу державної безпеки та оборони.

У ході пошуку відповідника для сталого дефініювання слід враховувати семантику вживання слів «воєнний», «військовий». Так, «воєнний» – усе, що відбувається під час війни, стосується безпосередньо війни; «військовий» – усе пов'язане з військом, збройними формуваннями, їхньою структурою, матеріально-технічним забезпеченням, орґанізаційними заходами, правовими підставами, політикою в цій сфері. А також співвідношення понять «право національної безпеки» та «військове право». Крім того, слід звернути увагу на усталене використання формулювання «пов'язаних з війною» та «в умовах воєнного стану».

Можна запропонувати для наукового обговорення розуміння поняття військового права як комплексної, інтегрованої, міждисциплінарної галузі права, що регулює захист прав та свобод людини і громадянина, взаємодію суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони.

Розширене розуміння змісту поняття військового права опосередковує можливість наступного дефініювання «похідних» від нього понять. Можна запропонувати до обговорення фахівцями розуміння поняття військової юстиції як системи органів, що забезпечують захист прав та свобод людини і громадянина, взаємодію суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони.

Поняття «військове судочинство», «розгляд окремих категорій справ щодо адміністративних та кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями» та «система військових судів» слід розмежувати. Так, поняття військового судочинства можна розуміти як судочинство різної юрисдикції у справах щодо правовідносин у сфері військового права.

Військове право регулює усі правовідносини щодо захисту прав та свобод людини і громадянина, взаємодії суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони. Тож «військові правопорушення» – поняття значно ширше від «правопорушення, вчинені військовослужбовцями». Аналіз судової практики з розгляду справ у спірних правовідносинах, пов'язаних з війною, вочевидь, засвідчує широке коло теоретико-прикладних питань, зокрема щодо співвідношення понять «військові правопорушення», «правопорушення, вчинені військовослужбовцями», «правопорушення, пов'язані з війною» (за аналогією судової практики у справах, «пов'язаних з війною»), які потребують подальшого дослідження.

Ключові слова: військове право, військова юстиція, військове судочинство, система військових судів.

Tkachuk O.S., Onishchenko N.M., Bulkat M.S. On the issue of the definitions of «military law», «military justice», «military court proceedings», «military court system» as expressions of the content of the relevant legal concepts.

Among the current issues regarding the theoretical and legal foundations of the unity and stability of the concept of military law, it should be noted the multiplicity of definitions. It is designated as «military law», «military law and national security law» or «national security law and military law», «national security law», «military security law», «military sphere law», «military defense law», etc.

The polyvariability of definitions and different interpretations of their content may indicate the absence of a well-established understanding of the subject, and therefore the circle of legal relations that regulates / should regulate the branch of military law both now and in the future, in the perspective of the development of relevant legal relations. Not to mention the qualitative development of legislative regulation of state-building practice in this area.

The decisive conceptual factors that form the modern vector of development of the definition of military law, as an expression of the content of the relevant legal concept, are the progress of Ukraine as a democratic, legal state and the adjustments that the war brings to the life of the entire Ukrainian society and state, to all legal relations. The list of legal relations that arose in connection with martial law, both in the public and private spheres and are regulated by the norms of military law, has been significantly expanded. Obviously, the existing understanding of military law, as the «organizer» of the functioning of military formations and the protection of the state in the event of armed aggression or armed conflict, does not reflect the involvement of the entire Ukrainian society in the sphere of state security and defense.

In the process of searching for a suitable definition, one should take into account the semantics of the use of the senses of the word «military». Thus, «military» – everything that happens during war, directly relates to war; «military» – everything related to the army, armed formations, their structure, material and technical support, organizational measures, legal grounds, policy in this area. As well as the correlation of the concepts «national security law» and «military law». In addition, one should pay attention to the established use of the wording «related to war» and «under martial law».

It is possible to propose for scientific discussion the understanding of the concept of military law as a complex, integrated, interdisciplinary branch of law that regulates the protection of human and citizen rights and freedoms, the interaction of society and the state in the sphere of state security and defense.

An expanded understanding of the content of the concept of military law mediates the possibility of further defining concepts «derived» from it. It is possible to propose for discussion by specialists the understanding of the concept of military justice as a system of bodies that ensure the protection of human and citizen rights and freedoms, the interaction of society and the state in the sphere of state security and defense.

The concepts of «military court proceedings», «consideration of certain categories of cases regarding administrative and criminal offenses committed by servicemen» and «system of military courts» should be distinguished. Thus, the concept of military justice can be understood as the proceedings of various jurisdictions in cases regarding legal relations in the sphere of military law.

Military law regulates all legal relations regarding the protection of human and citizen rights and freedoms, the interaction of society and the state in the sphere of state security and defense. Therefore, «military offenses» is a much broader concept than «offenses, committed by military personnel». The analysis of judicial practice on the consideration of cases in disputed legal relations related to the war, obviously, indicates a wide range of theoretical and applied issues, in particular regarding the correlation of the concepts of «military offenses», «offenses, committed by military personnel», «offenses, related to the war» (by analogy with judicial practice in cases «related to the war»), which require further research.

Key words: military law, military justice, military court proceedings, system of military courts.

Вступ. А. Загородній зазначив, що дослідження в інтересах оборони й безпеки є пріоритетом НАН України [1]. У цьому контексті слід відмітити фундаментальні наукові положення В. Горбуліна [12, с. 25–29], наукові праці Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України під керівництвом О. Скрипнюка [див., наприклад, 34] та багато інших комплексних досліджень знаних науковців галузі [див., наприклад, 2; 3; 4].

Водночас, першоджерелом будь-якого дослідження є інструментарій загальнотеоретичних наук, «класичні» прийоми. Вони описані М. Козюброю [18; 22], Ю. Шемшученком [47], О. Зайчуком [16], В. Лемаком [26], О. Скрипнюком [14], Н. Оніщенко [43], О. Петришиним [30], М. Цвіком [17], В. Селівановим [40; 41; 42], П. Рабіновичем [36; 37; 38; 39], Ю. Бисагою [28].

Постановка проблеми. Серед актуальних питань щодо теоретико-правових основ єдності та сталості концепції військового права, слід відмітити множинність дефініцій. Його позначають як «військове право», «військове право та право національної безпеки» або «право національної безпеки та військове право» [31], «право національної безпеки» [7], «право воєнної безпеки» [33], «право військової сфери» [32], «воєнно-оборонне право» [27] тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фахівці відзначають, що військова галузь пройшла складні періоди зниження наукового та суспільного інтересу як до профільних досліджень, так і до оборонного сектору, відповідної професійної діяльності; зміну стратегії безпеки з наданням Україні позаблокового статусу у 2010 році [35]; скорочення чисельності Збройних Сил України, зменшення обсягів підготовки військових кадрів та наукових досліджень у військовій галузі [45, с. 43]. Наука військового права в ці періоди розвивалось науковцями, вірними своїй справі [див., наприклад, 4; 5; 7; 44; 48].

Натепер можна відмітити пік актуалізації як вітчизняних наукових досліджень у сфері військового права, так і розбудови оборонного сектору держави. Розвивається військово-юридична освіта [23, с. 9–12], у провідних вищих школах України викладають навчальні дисципліни «Військове право» [46], «Основи військового права України», «Актуальні проблеми права національної безпеки та військового права» [6]. Підготовлено ряд фундаментальних навчальних видань [див., наприклад, 9; 10; 25].

Виклад основного матеріалу. Військове право визначають як комплексну галузь права, яка регулює суспільні відносини, пов'язані з організацією функціонування військових формувань та захистом держави у разі збройної агресії або збройного конфлікту [49, с. 225].

Науковці вказують, що право військової сфери – вивчає правові відносини, які виникають між державою (в особі органів державного управління) і громадянами з приводу військового будівництва (як частини державного будівництва); державної діяльності у військовій сфері; проходження військової служби громадянами та їх соціального забезпечення [32, с. 4].

На перший погляд, питання дефініцій можна б «списати» на надмірний формалізм представників академічної науки. Однак поліваріативність визначень та різнотлумачень їх змісту може свідчити про відсутність усталеного розуміння предмету, а отже – кола правовідносин, яке регулює / має регулювати галузь військового права у майбутньому, в перспективі розвитку відповідних правовідносин. Не кажучи вже про якісний розвиток законодавчого регулювання практики державобудування у цій сфері. Варто відзначити і спрямованість правників на встановлення єдиної істини. Стосовно кожного суспільства, соціальної групи, людини істинні оціночні знання матимуть лише один – незмінний, неспростовний – зміст. Отже, об'єктивна істина, яку «прив'язано» до конкретного суб'єкта соціуму, буде тільки єдиною, однозначною. Неодмінним показником прийнятності, евристичності дослідницького підходу (та й методу) залишається його спроможність виявити, розкрити соціальну сутність досліджуваних явищ, здатність задовольняти потреби, інтереси соціально неоднорідного суспільства [39, с. 13–20].

Так, до предмету військового права за змістовою ознакою включають правовідносини: пов'язані з функціонуванням військових формувань (Збройних Сил України, Національної гвардії України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної спеціальної служби транспорту України тощо); які виникають під час підготовки громадян до військової служби та до національного спротиву; під час вступу на військову службу, її проходження та звільнення з військової служби; пов'язані з реалізацією правового статусу військовослужбовця (його прав, обов'язків, гарантій його діяльності та юридичної відповідальності); у сфері правового забезпечення функціонування військових формувань (у тому числі діяльності їх служб правового забезпечення, судового представництва, яке має особливий характер, тощо); під час здійснення військових (бойових) дій (операційні правовідносини), у тому числі під час дії правових режимів воєнного стану, антитерористичної операції, операції об'єднаних сил тощо; пов'язані з оборонним плануванням; у сфері цивільного демократичного контролю за сектором оборони; під час цивільно-військового співробітництва та здійснення стратегічних комунікацій сил безпеки і оборони; пов'язані з організацією та здійсненням національного спротиву, у тому числі руху опору та територіальної оборони; від дій, спрямованих на досягнення сумісності в рамках північноатлантичної інтеграції та інших векторів міжнародного співробітництва [49, с. 226].

З огляду на предмет військового права виокремлюють і його підгалузі: право військової безпеки й оборони із правовими інститутами (оборони держави, мобілізації та мобілізаційної підготовки, бойової підготовки та застосування військ – військово-оперативне право, бойового чергування, спеціальних і бойових служб); право військової служби із правовими інститутами та субінститутами (підготовки до військової служби, приписки громадян до призовних дільниць, проходження військової служби, військово-дисциплінарного права, проходження служби у військовому резерві, виконання військового обов'язку в запасі, військового обліку); військово-адміністративне право з правовими інститутами та субінститутами (управління військовими формуваннями, гарнізонної служби, військової служби правопорядку, внутрішньої служби військ з субінститутами – внутрішнього порядку військ, добового наряду, внутрішньої служби в особливих умовах; адміністративної відповідальності з субінститутами); військово-соціальне право з правовими інститутами (грошового забезпечення військовослужбовців, продовольчого забезпечення, речового забезпечення військовослужбовців, житлового забезпечення військовослужбовців і членів їхніх сімей, медичного і санаторного забезпечення військовослужбовців, членів їхніх сімей, соціального страхування військовослужбовців, пенсійного забезпечення військовиків); військово-господарське право з правовими інститутами (військового господарства військових частин, правового режиму військового майна, земель оборони, господарської діяльності військових формувань); військово-кримінальне право; міжнародне гуманітарне право [5; 25, с. 460; 50, с. 126–127].

Визначальними концептуальними чинниками, які формують сучасний вектор розвитку дефініції військового права, як виразника змісту відповідного правового поняття, вбачаються поступ України як демократичної, правової держави та корективи, які вносить війна в життя всього українського суспільства і держави, в усі правовідносини. Їх загальний зріз консолідовано у правових позиціях Верховного Суду щодо розгляду справ, пов'язаних з війною [13]. Вони містять перелік правовідносин, які виникли у зв'язку з війною, як у публічно-, так і в приватноправовій сферах та регулюються нормами військового права. Вочевидь, наявні розуміння військового права, як «організатора» функціонування військових формувань та захисту держави у разі збройної агресії

або збройного конфлікту – не відображають залученість усього українського суспільства у сферу державної безпеки та оборони.

Із урахуванням тлумачень військового права як комплексної, інтегрованої, міждисциплінарної галузі права [51], науки, навчальної дисципліни [46, с. 10], можна працювати з розширенням розуміння предмету військового права за змістовою ознакою правовідносин, які виникають у зв'язку з війною та пов'язані з залученням усього українського суспільства у сферу державної безпеки та оборони. Основою такого тлумачення можна обрати загальні засади взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України [24].

У ході пошуку відповідника для сталого дефініювання слід враховувати семантику вживання слів «воєнний», «військовий». Так, «воєнний» – усе, що відбувається під час війни, стосується безпосередньо війни; «військовий» – усе пов'язане з військом, збройними формуваннями, їхньою структурою, матеріально-технічним забезпеченням, організаційними заходами, правовими підставами, політикою в цій сфері [8]. А також співвідношення понять «право національної безпеки» та «військове право». Крім того, слід звернути увагу на усталене використання формулювання «пов'язаних з війною» та «в умовах воєнного стану». Вочевидь, натепер, за відсутності усталеного розуміння широкого кола правовідносин, які регулюються нормами військового права, ці відповідники відображають значний масив правовідносин, що виникає в умовах війни в усіх сферах, зокрема публічно- та приватноправових, і регулюється нормами військового права.

Із урахуванням зазначеного, можна запропонувати для наукового обговорення таку дефініцію цього поняття: військове право – комплексна, інтегрована, міждисциплінарна галузь права, що регулює захист прав та свобод людини і громадянина, взаємодію суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони.

Розширене розуміння змісту поняття військового права опосередковує можливість наступного дефініювання «похідних» від нього понять.

Так, на його основі можна запропонувати розуміння поняття військова юстиція – система органів, що забезпечують захист прав та свобод людини і громадянина, взаємодію суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони.

Тоді поняття «військового судочинства», «розгляд окремих категорій справ щодо адміністративних та кримінальних правопорушень, вчинених військовими» та «системи військових судів» можна розмежувати: військове судочинство – судочинство різної юрисдикції у справах щодо правовідносин у сфері військового права [13].

Тоді як до компетенції системи військових судів можна віднести розгляд окремих категорій справ щодо адміністративних та кримінальних правопорушень, вчинених військовими.

Таким чином, у пропонованому розумінні, поняття «військового судочинства» – первинне, а «розгляд окремих категорій справ щодо адміністративних та кримінальних правопорушень, вчинених військовими» – похідне.

Органами, які здійснюють військове судочинство, є вся судова система України через спеціалізацію суддів. Тоді як органами, які здійснюють судочинство у сфері адміністративних та кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями, є військові суди.

Дефініціями, зміст яких також може бути уточнений, є також «військові правопорушення» та «правопорушення, вчинені військовими». Так, 05 лютого 2015 року КУпАП України було доповнено главою 13-Б «Військові адміністративні правопорушення» [21]. Науковці вказали, що належний стан військової дисципліни у мирний час, а особливо в умовах війни, є запорукою забезпечення боєздатності Збройних Сил України та інших військових формувань. У підтриманні військової дисципліни важливою є роль заходів юридичної відповідальності: адміністративної та кримінальної, тому обидва кодекси КУпАП України та КК України містять відповідні частини (глава 13-Б/розділ XIX), які закріплюють склади військових правопорушень [11, с. 6].

За звітністю 2022 р. відсоток справ цієї категорії в загальній кількості отриманих та розглянутих судами справ становив 10,6. При цьому відносне (у понад чотири рази) та абсолютне (майже в три рази) зростання числа військових адміністративних правопорушень відбувалося на тлі тенденції до зменшення (на 22,8 %) загальної кількості адміністративних правопорушень, які надійшли та були розглянуті судами першої інстанції за звітній період, порівняно з 2021 роком [11, с. 6; 19].

Однак адміністративні правопорушення, що стосуються правовідносин, віднесених до предмета військового права, безумовно, не охоплюються поняттям «військові адміністративні право-

порушення» у розумінні глави 13-Б КУпАП України, яка, по-суті, містить перелік «правопорушень, вчинених військовослужбовцями». Наприклад, питому вагу в розгляді справ судів першої інстанції натепер займає категорія справ про визнання протиправними та скасування постанов про адміністративні правопорушення районних територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки [20]. Судові засідання у цій категорії справ мають значний суспільний резонанс, а їх опублічення викликає контроверсійні точки зору в правничій спільноті. В цьому контексті саме Верховний Суд є орієнтиром практики під час розгляду таких суспільно резонуючих категорій справ. Відбувається ряд актуальних заходів [20], ведеться постійна робота, спрямована на забезпечення сталості судової практики.

Як зазначив С. Кравченко, ефективне здійснення правосуддя в умовах війни характеризується міжінстанційною та між'юрисдикційною взаємодією [15]. Так, справи про адміністративні правопорушення, вказані вище, розглядають районні, міські та міськрайонні суди загальної юрисдикції, як суди першої інстанції. При цьому апеляційною інстанцією для цих категорій справ є апеляційні адміністративні суди. У цьому контексті вся судова система України натепер задіяна в розгляді справ різної юрисдикції щодо правовідносин, які регулюються нормами військового права (див. пропоноване визначення поняття «військове судочинство»).

Можливо, у розумінні глави 13-Б КУпАП України законодавець мав на увазі «правопорушення, вчинені військовослужбовцями». Адже якщо військове право регулює усі правовідносини щодо захисту прав та свобод людини і громадянина, взаємодії суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони, то «військові правопорушення» – поняття значно ширше від «правопорушення, вчинені військовослужбовцями».

Аналіз судової практики з розгляду справ щодо правовідносин, пов'язаних з війною, вочевидь, засвідчує широке коло теоретико-прикладних питань, зокрема щодо співвідношення понять «військові правопорушення», «правопорушення, вчинені військовослужбовцями», «правопорушення, пов'язані з війною» (за аналогією судової практики у справах, пов'язаних з війною), які потребують подальшого дослідження.

Висновки. Серед актуальних питань щодо теоретико-правових основ єдності та сталості концепції військового права, слід відмітити множинність дефініцій. Його позначають як «військове право», «військове право та право національної безпеки» або «право національної безпеки та військове право», «право національної безпеки», «право воєнної безпеки», «право військової сфери», «воєнно-оборонне право» тощо.

Поліваріативність визначень та різнотлумачень їх змісту може свідчити про відсутність усталеного розуміння предмету, а отже – кола правовідносин, яке регулює / має регулювати галузь військового права як тепер, так і у майбутньому, в перспективі розвитку відповідних правовідносин. Не кажучи вже про якісний розвиток законодавчого регулювання практики державобудування у цій сфері.

Визначальними концептуальними чинниками, які формують сучасний вектор розвитку дефініції військового права, як виразника змісту відповідного правового поняття, вбачаються поступ України як демократичної, правової держави та корективи, які вносить війна в життя всього українського суспільства і держави, в усі правовідносини. Перелік правовідносин, які виникли у зв'язку з воєнним станом, як у публічно–, так і в приватноправовій сферах та регулюються нормами військового права значно розширено. Вочевидь, наявні розуміння військового права, як «організатора» функціонування військових формувань та захисту держави у разі збройної агресії або збройного конфлікту – не відображають залученість усього українського суспільства у сферу державної безпеки та оборони.

У ході пошуку відповідника для сталого дефініювання слід враховувати семантику вживання слів «воєнний», «військовий». Так, «воєнний» – усе, що відбувається під час війни, стосується безпосередньо війни; «військовий» – усе пов'язане з військом, збройними формуваннями, їхньою структурою, матеріально-технічним забезпеченням, орґанізаційними заходами, правовими підставами, політикою в цій сфері. А також співвідношення понять «право національної безпеки» та «військове право». Крім того, слід звернути увагу на усталене використання формулювання «пов'язаних з війною» та «в умовах воєнного стану».

Можна запропонувати для наукового обговорення розуміння поняття військового права як комплексної, інтегрованої, міждисциплінарної галузі права, що регулює захист прав та свобод людини і громадянина, взаємодію суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони.

Розширене розуміння змісту поняття військового права опосередковує можливість наступного дефініювання «похідних» від нього понять. Можна запропонувати до обговорення фахівцями розуміння поняття військової юстиції як системи органів, що забезпечують захист прав та свобод людини і громадянина, взаємодію суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони.

Поняття «військове судочинство», «розгляд окремих категорій справ щодо адміністративних та кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями» та «система військових судів» слід розмежувати. Так, поняття військового судочинства можна розуміти як судочинство різної юрисдикції у справах щодо правовідносин у сфері військового права.

Військове право регулює усі правовідносини щодо захисту прав та свобод людини і громадянина, взаємодії суспільства і держави у сфері державної безпеки та оборони. Тож «військові правопорушення» – поняття значно ширше від «правопорушення, вчинені військовослужбовцями». Аналіз судової практики з розгляду справ у спірних правовідносинах, пов'язаних з війною, вочевидь, засвідчує широке коло теоретико-прикладних питань, зокрема щодо співвідношення понять «військові правопорушення», «правопорушення, вчинені військовослужбовцями», «правопорушення, пов'язані з війною» (за аналогією судової практики у справах, пов'язаних з війною), які потребують подальшого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Академічний науковий фронт: не без труднощів, але з новими успіхами: стаття про інтерв'ю Президента Національної академії наук України академіка Анатолія Загороднього програмі «Про науку. Компетентно». Всеукраїнська газета для науковців та освітян «Світ» (№ 7–8, лютий 2024 року). URL: https://old.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=11069.
2. Антонов В.О. Конституційно-правові засади національної безпеки України: монографія . Київ: ТАЛКОМ, 2017. 576 с.
3. Беланюк М.В. Становлення органів військової юстиції на теренах України (1939-1942 рр.): історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2015. 21 с.
4. Богуцький П.П. Військове право у системі права України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одес. нац. юрид. акад. Одеса. 2009. 216 с.
5. Богуцький П.П. Право національної бепеки та військове право: сучасні виклики: навчальний посібник. Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України». Київ; Одеса: Фенікс. 2023. 252 с.
6. Богуцький П.П. Робоча навчальна програма підготовки аспірантів із спеціальності 081 «Право». Інститут інформації, безпеки і права НАН України. Київ. 2024. 29 с.
7. Богуцький П.П. Теоретичні основи становлення і розвитку права національної безпеки України: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ. 2020. 391 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови. URL: https://1531.slovaronline.com.
9. Військове право України: підручник / за заг. ред. А.М. Колодія, О.В. Кривенка, В.Й. Пашинського. Київ: НУОУ ім. Івана Черняховського, 2019. 392 с.
10. Військове право: підручник / за ред. І.М. Коропатніка, І.М. Шопіної. Київ: Алерта. 648 с.
11. Вітвіцький С.С., Веселов М.Ю., Нестеренко О.М., Єпринцев П.С. Військові адміністративні правопорушення: науково-практичний коментар. Харків: Право, 2024. 182 с.
12. Горбулін В.П. Національна безпека як пріоритет сучасного державотворення. Вісник Національної академії наук України. 2017. № 1. С. 25–29.
13. Дайджест судової практики Верховного Суду у справах, пов'язаних з війною. 2024. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Daigest_sud_prakt_VS_spravi_vijna.pdf.
14. Державотворення і правотворення в Україні: (досвід, проблеми, перспективи) / Ю.С. Шемшученко, О.В. Скрипнюк, І.О. Кресіна та ін. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 656 с.
15. Забезпечення єдності судової практики у справах, пов'язаних з війною: програма судово-практичної конференції (20 вересня 2024 року, Київ). Верховний Суд; Програма підтримки ОБСЄ для України. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/

https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Programa_s-pr_konf_20_09_2024.pdf.
16. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): навч. посіб. / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер. 2008. 400 с.
17. Загальна теорія держави і права: підруч. / М.В. Цвік, О. В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право. 2010. 584 с.
18. Загальна теорія права: підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте. 2015. 392 с.
19. Звіт судів першої інстанції щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення № 1-п. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022.
20. Ключкович В. Судова практика розгляду справ про оскарження рішень територіального центру комплектування та соціальної підтримки про притягнення до адміністративної відповідальності за порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію (ст. 210-1 КУпАП) і у справах щодо гарантованого забезпечення потреб оборони (ст. 282 КАС України): матеріали судово –практичної конференції «Забезпечення єдності судової практики у справах, пов'язаних з війною». 2024. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezen_oskar_rish_TCK_20_09_2024.pdf.
21. Кодекс України про адміністративні правопорушення. 07.12.1984. № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.
22. Козюбра М. І. Правоорозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. № 4. 2010. С. 10–21.
23. Коропатнік І. М. Проблеми функціонування системи військово-юридичної освіти в умовах карантинних обмежень в Україні. Галузь військового права у сучасних умовах державотворення: тези доп. учасників наук.-практ. онлайнсем. (Київ, 11 груд. 2020 р.). Київ: НДІ ППСН, 2020. С. 9–12. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/12-14-PB.pdf.
24. Коропатнік І.М. Взаємодія громадянського суспільства і Збройних Сил України: адміністративно-правові засади: монографія. Київ «МП Леся». 2016. 412 с.
25. Кравчук М.В. Новаторське видання у сфері військового права. Рецензія на рукопис навчального посібника «Основи військового права України» (курс лекцій), автори П.П. Богуцький, С.М. Скуріхін. Актуальні проблеми держави і права. 2010. С. 459–464. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.apdp.in.ua/v52/74.pdf.
26. Лемак В.В. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. Ужгород: ПП «Медіум», 2003. 251 с.
27. Лісовський П., Лісовська Ю. Воєнно-оборонне право України: навчальний посібник. Кондор. 2025. 132 с.
28. Мала юридична енциклопедія з конституційного права: словник-довідник / Ю.М. Бисага та ін.; Ужгородський національний ун-т. Юридичний факультет. Кафедра конституційного права та порівняльного правознавства. Ужгород: Ліра. 2003. 148 с.
29. Новицький Г.В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: моногр. Київ: Інтертехнологія. 2008. 496 с.
30. Петришин О.В. Правоорозуміння у вітчизняній юриспруденції: на шляху до інтегративного підходу. *Публічне право*. 2017. № 3. С. 9–17.
31. Пилипчук В.Г., Доронін І.М. Право національної безпеки та військове право: теоретичні та прикладні засади становлення і розвитку в Україні. *Інформація і право*. 2018. № 2 (25). С. 62–72.
32. Пінчук Ю.К. Текст лекції навчальної дисципліни «Військова адміністрація» обов'язкових компонент освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Харківський національний університет внутрішніх справ. 2023. Харків. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F%20%E2%84%96%201.pdf.
33. Правові основи воєнної безпеки України: монографія / Є.Л. Стрельцов, С.Т. Полторак, Ю.В. Аллеров, О.В. Кривенко, П.П. Богуцький. Львів: НАВС. 2016. 188 с.
34. Правотворення і правотворчість в умовах воєнного стану та миробудівництва: монографія / Н.М. Пархоменко, О.В. Скрипнюк, Н.М. Оніщенко, Є.Б. Кубко, Л.О. Макаренко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; за заг. ред. Н. М. Пархоменко. Київ: Парламентське вид-во. 2023. 307 с.

35. Про засади зовнішньої і внутрішньої політики: Закон України. 01.07.2010. № 2411-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text.
36. Рабінович П.М. Категорії та закони діалектики – актуальний інструмент сучасного правопізнання (за матеріалами практики Страсбурзького суду). *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 4 (59). С. 8–19.
37. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 5-е вид., зі змінами. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
38. Рабінович П.М. Проблеми трансформації методології вітчизняного правознавства: досягнення, втрати, перспективи. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 4. С. 3–8.
39. Рабінович П. Філософія права: деякі «вічнозелені» наукознавчі сюжети. *Право України*. 2011. № 8. С. 13–20.
40. Селіванов В.М. Співвідношення інтелекту й інтуїції у процесі пізнання та перетворення права. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. 2. С. 132–141.
41. Селіванов В. Проблема методологічної обґрунтованості вітчизняного правознавства та юридичної практики. *Право України*. 1998. № 12. С. 34–43.
42. Селіванов В. Проблема методологічної обґрунтованості вітчизняного правознавства та юридичної практики (продовження). *Право України*. 1999. № 1. С. 20–26.
43. Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер. 2006. 688 с.
44. Ткачук О.С. Шевченко В.П. Військові суди України в системі судів загальної юрисдикції: монографія. Київ: КНТ. 2007. 300 с.
45. Червякова О.В. Компаративістський аналіз концепцій військового права: вітчизняний та закордонний досвід. Галузь військового права у сучасних умовах державотворення: тези доп. учасників наук.-практ. онлайнсем. (Київ, 11 груд. 2020 р.). Київ: НДІ ППСН, 2020. 77 с. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/12-14-PB.pdf. С. 43.
46. Червякова О. В. Робоча програма навчальної дисципліни «Військове право» для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 08 «Право» спеціальності 081 «Право». Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2021. 32 с.
47. Шемшученко Ю.С. Правова держава. Юридична енциклопедія: В 6 т. / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5. С. 36.
48. Шишкін В. Військові суди через призму правової держави. *Право України*. 2004. № 4. С. 107–110.
49. Шопіна І.М. Предмет права національної безпеки та військового права. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/03/41.pdf.
50. Шопіна І.М. Система військового права. Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття : тези доп. учасників ІІ Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 10 груд. 2019 р.); Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. Харків: НДІ ППСН, 2019. С. 126–127.
51. Zhou J. (2019). Fundamentals of Military Law. A Chinese Perspective.Law Press China. Springer, Singapore. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-13-6248-4. P. 51–75.

УДК 347.965.6:159.9(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.8

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КОНСУЛЬТАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТА ЯК КОМУНІКАТИВНОГО ПРОЦЕСУ

Чекмарьова Л.Ю.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри політичних наук і права
ДЗ «ПНПУ імені К.Д. Ушинського»
ORCID: 0000-0003-0297-9868
e-mail: advocate.chekmareva@gmail.com

Чекмарьова Л.Ю. Психологічні аспекти консультативної діяльності адвоката як комунікативного процесу.

Статтю присвячено комплексному дослідженню психологічних аспектів комунікативної діяльності адвоката у процесі надання правничої допомоги. Акцент зроблено на консультативній діяльності як одній з найважливіших і водночас психологічно насичених складових професійної практики адвоката, що вимагає не лише високого рівня правничої підготовки, а й сформованих психологічних та комунікативних компетентностей. У статті проаналізовано положення Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Правил адвокатської етики, а також підходи вітчизняних і зарубіжних науковців до визначення сутності консультування та його структури. Обґрунтовано, що консультування є комунікативним процесом взаємодії адвоката з клієнтом, який включає ознайомлення з особистістю клієнта, збір і аналіз інформації, формування правової позиції та пошук оптимальних рішень правових проблем.

Особливу увагу приділено психологічному змісту консультування, який передбачає емпатійне розуміння, встановлення довірчого контакту, використання вербальних і невербальних засобів спілкування, врахування емоційних станів клієнта. Наголошено, що консультування є не лише професійним і діловим спілкуванням, але й різновидом психологічної взаємодії, яка впливає на якість та ефективність надання правничої допомоги. Висвітлено класифікації етапів консультативної діяльності, запропоновані різними науковцями. Систематизовано стадії консультування: підготовча, встановлення психологічного контакту, аналіз обставин справи, збір та аналіз інформації, формування правової позиції, власне консультація. Розкрито зміст кожного з етапів, проаналізовано їх психологічне та комунікативне наповнення.

Зроблено висновок, що ефективність консультування залежить від поєднання юридичної та психологічної компетентностей адвоката, здатності встановлювати контакт з клієнтом, адекватно інтерпретувати його емоційні та інтелектуальні стани, дотримуватись етичних стандартів та підтримувати баланс між інтересами клієнта і суспільства. Підкреслено, що розвиток комунікативної компетентності адвоката має стати одним із ключових напрямів підготовки майбутніх фахівців у сфері адвокатури, адже саме ця компетентність визначає результативність консультування та сприяє формуванню довіри до інституту адвокатури в цілому.

Ключові слова: адвокат, комунікація, компетентність, професійне спілкування адвоката, консультація, консультативна діяльність адвоката.

Chekmarova L.Yu. Psychological aspects of the advocate advisory activity as a communicative process.

The article is devoted to a comprehensive study of the psychological aspects of a lawyer's communicative activity in the process of providing legal assistance. The emphasis is placed on advisory activity as one of the most important and, at the same time, psychologically intensive components of a lawyer's professional practice, which requires not only a high level of legal training but also well-developed psychological and communicative competences. The article analyzes the provisions of the Law of Ukraine On the Bar and Advocacy, the Rules of Advocates' Ethics, as well as the approaches

of domestic and foreign scholars to defining the essence of legal counseling and its structure. It is substantiated that counseling is a communicative process of interaction between a lawyer and a client, which includes familiarization with the client's personality, collection and analysis of information, formation of a legal position, and the search for optimal solutions to legal problems.

Special attention is paid to the psychological content of counseling, which involves empathic understanding, establishing a relationship of trust, the use of verbal and non-verbal means of communication, and consideration of the client's emotional states. It is emphasized that counseling is not only professional and business communication but also a form of psychological interaction that affects the quality and effectiveness of legal assistance. The article highlights classifications of the stages of advisory activity proposed by various scholars. The stages of counseling are systematized as follows: preparatory stage, establishment of psychological contact, analysis of the circumstances of the case, collection and analysis of information, formation of a legal position, and the consultation itself. The content of each stage is revealed, and their psychological and communicative aspects are analyzed.

It is concluded that the effectiveness of counseling depends on the combination of the lawyer's legal and psychological competences, the ability to establish contact with the client, adequately interpret his or her emotional and intellectual states, adhere to ethical standards, and maintain a balance between the interests of the client and society. It is stressed that the development of the lawyer's communicative competence should become one of the key directions in the training of future professionals in the field of advocacy, since this very competence determines the effectiveness of counseling and contributes to building trust in the institution of the bar as a whole

Key words: advocate, communication, competence, professional communication of a advocate, consultation, consulting activities of a advocate.

Постановка проблеми. Професійна діяльність адвоката наповнена психологічним змістом. Виконуючи свої професійні обов'язки, адвокат зустрічається з клієнтом, взаємодіє з ним, вирішуючи його правові проблеми, спілкується зі слідчими, суддями, виступає в суді. Всі ці та інші дії адвоката вимагають від нього високої психологічної компетентності. Адвокату, незалежно від його спеціалізації, доводиться займатися консультуванням, яке потребує спеціальних умінь і навичок, що є одним з найпоширеніших і в той же час складних і психологічнонасичених видів правничої допомоги. Важливою складовою професійної діяльності адвоката є саме консультаційна робота.

Серед всіх видів правничої допомоги, що надається адвокатами, одним із найважливіших та поширеніших є саме консультативна діяльність. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 19 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» одним з видів адвокатської діяльності є надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань [1]. Будь-який адвокат здійснює консультаційну діяльність незалежно від його спеціалізації, оскільки консультації потрібні в усіх сферах правових відносин. Консультаційна діяльність, окрім професійної компетентності, вимагає від адвоката спеціальних психологічних знань та умінь.

Актуальність даної теми дослідження зумовлена необхідністю адаптації науково-практичних розробок з питань формування психологічних навичок та розвитку комунікативної компетентності адвоката до сучасних вимог ефективної адвокатської діяльності та становлення особистості адвоката.

Саме тому, дослідження психологічних особливостей комунікативної компетентності адвоката, її структурних та змістовних компонентів передбачає здійснення аналізу психологічних аспектів комунікативної діяльності адвоката, як різновиду професійної діяльності, спрямованої на збирання, використання, збереження та передачу значущої для ефективного надання правничої допомоги інформації. Враховуючи нормативно-регламентний та психологічно насичений характер адвокатської діяльності, варто приділити увагу дослідженню організаційно-правового підґрунтя і функціонально-психологічного змісту однієї із складових адвокатської діяльності, а саме – психологічним аспектам комунікативної діяльності адвоката.

Метою дослідження є розкриття психологічних особливостей комунікативної компетентності як складової професіоналізму адвоката, а також здійснення аналізу рівнів комунікативної компетентності адвоката.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз наукових джерел свідчить, що проблема формування комунікативної компетентності була і є предметом дослідження багатьох українських та зарубіжних науковців.

Питанням консультативної діяльності адвоката та виокремленням її певних етапів присвячені дослідження таких науковців, як: Л.В. Слива, С.Я. Рабовська, О.Д. Святоцький, Д.П. Фіолевський, С.Я. Фурса, та інших вітчизняних вчених.

Аналіз праць, присвячених дослідженню консультативної діяльності адвоката і шляхів її формування свідчить про складність, багатоаспектність такої діяльності та про недостатність дослідження саме психологічних аспектів консультативної діяльності адвоката в сучасній науковій літературі.

Виклад основного матеріалу. Існує багато підходів до поняття консультативної діляльності адвоката, зокрема, Слива Л.В. визначає консультативну діяльність як «систематичну діяльність адвоката щодо надання роз'яснень, рекомендацій, складань письмових матеріалів. А під консультуванням вона розуміє вид юридичної діяльності, що полягає у роз'ясненні довірителю способів захисту та реалізації їх прав на основі діючого законодавства та правозастосовчої практики шляхом формування рекомендацій по вирішенню наявних правових проблем» [2, с. 230]. Фурса С.Я., у свою чергу, називає консультуванням процес спілкування адвоката з клієнтом [3, с. 33].

Проаналізувавши різні наукові підходи, вважаємо, що під консультуванням слід розуміти певний комунікативний процес взаємодії адвоката з клієнтом, який полягає у знайомстві адвоката з клієнтом, у зборі необхідної інформації та її подальшого аналізу, у формуванні правової позиції у справі та аналізу її переваг та недоліків, з метою знаходження ефективних правових методів та засобів для вирішення наявних правових проблем клієнта.

Консультування є діловим та професійним спілкуванням, адже має на меті досягнення певних конкретних цілей юридичного спрямування. Відповідно до абзацу 3 Преамбули Правил адвокатської етики, надзвичайна важливість функціонального навантаження адвокатури вимагає від адвокатів слідування високим етичним стандартам поведінки. При цьому специфіка, комплексний характер обов'язків, що покладені на адвокатуру, обумовлюють необхідність збалансування засад служіння адвоката інтересам окремого клієнта та інтересам суспільства в цілому, дотримання принципів законності і верховенства права [4]. Отже, адвокат повинен слідувати високим етичним стандартам поведінки та спрямовувати свою діяльність на захист прав та інтересів клієнтів, і суспільства в цілому, зміцнення верховенства права у суспільстві.

Розглядаючи консультування з психологічної точки зору, погоджуємося з визначенням консультування, що наводить Цільмак О.М., яка зазначає, що «консультування як стратегія допомоги людям – це цілісна, унікальна за своїм змістом система, яку можна представити як спільну продуктивну діяльність клієнта та консультанта. Основним продуктом даної діяльності є результативні зміни в житті клієнта, мінімізація проблемних аспектів його життя, подолання кризових станів, життєвих труднощів, покращення емоційної сфери, оптимізація особистісних якостей. Загальні характеристики консультування як стратегії допомоги людям: емпатійне розуміння клієнта, шанобливе ставлення до потенційних можливостей клієнта самому будувати власне життя, конгруентність (або щирість) стосунків» [5, с. 51].

Вважаємо, що консультаційна діяльність адвоката – це процес становлення психологічного контакту адвоката з клієнтом, який повинен включати такі психологічні складові, як:

- емпатійне розуміння клієнта, прийняття особистості клієнта, розумінням його складного емоційного стану, виявлення бажання допомогти;
- визначення сутності проблеми, яке досягається шляхом виявлення її характеру, причин виникнення, особливостей перебігу;
- забезпечення клієнту можливості діяти, що досягається шляхом надання допомоги у створенні плану дій, формування переконаності у тому, що він є дієвим, реальним та ефективним [5, с. 52].

Консультування як вид юридичної допомоги складається з роз'яснення клієнтам (як правило, після ознайомлення з різними фактичними обставинами справи), способів захисту та реалізації їх прав на підставі чинного законодавства і правозастосовчої практики шляхом формулювання рекомендацій по вирішенню наявних у них правових проблем. Варто розрізняти різні форми консультування – усне і письмове консультування.

Усне консультування - це перш за все комунікативних процес. У соціальній психології розрізняють такі види усного консультування: безпосереднє й опосередковане, міжособистісне і масове, особисте та ділове, міжперсональне і рольове, вербальне і невербальне, закінчене і незакінчене, довірче та конфліктне, короткочасне і тривале спілкування.

Спілкування адвоката з клієнтом в процесі усного консультування являє собою, як правило, безпосереднє спілкування. У сучасних умовах опосередковане спілкування може здійснюватися за допомогою використання різних технічних пристроїв (телефон, комп'ютер і т.д.).

Спілкування адвоката з клієнтом на консультації є міжособистісним спілкуванням, оскільки воно пов'язано з безпосередніми контактами людей в різних групах. Масове спілкування припускає безліч зв'язків і контактів незнайомих людей в суспільстві або спілкування з допомогою соціальних мереж, телеграм-каналів, радіо, телебачення, газет, журналів, тощо.

Спілкування адвоката з клієнтом - це, безумовно, ділове спілкування, так як воно спрямоване на досягнення конкретних цілей, на вирішення професійних завдань. У процесі консультування адвокат і клієнт є носіями цілком конкретних ролей, що обмежують їх поведінку, тому це є рольовим спілкуванням.

У процесі спілкування адвоката і клієнта ними використовуються і вербальні (словесні), і невербальні (пози, жести, міміка та ін.) засоби спілкування. За допомогою невербальних жестів адвокат може емоційно налаштуватись на настрій клієнта, що буде корисно для формування довірливим відносин між адвокатом та клієнтом.

За тривалістю розрізняють короткочасне і тривале спілкування. Однак, тимчасові критерії тривалості спілкування не завжди доречні в оцінці спілкування адвоката з клієнтом. Сприйняття тривалості і значущості спілкування може бути суб'єктивним. За тимчасовими критеріями разова консультація адвоката – це приклад короткочасного спілкування.

Таким чином, професійне спілкування адвоката з клієнтом у процесі консультування можна охарактеризувати як міжособистісне, безпосереднє, ділове, рольове, закінчене, довірче, короткочасне спілкування з використанням вербальних і невербальних засобів.

У науковій юридичній та професійній психологічній літературі виділяють різні стадії (етапи) консультування. Законодавство не виокремлює складових консультативної діяльності, а підходи науковців щодо її етапів є різноманітними.

Цікавою та змістовною є класифікація етапів консультування, визначена Рабовською С.Я., яка виділяє такі класичні етапи консультативної роботи: інтерв'ю; аналіз зібраної інформації; вироблення правової позиції у справі; надання, власне, консультації клієнту [6, с. 185].

Слива Л.В. пропонує виокремлювати такі стадії консультативної діяльності адвоката: підготовча; інтерв'ю (опитування); збір інформації та її подальший аналіз; аналіз обставин справи; аналіз нормативно-правової основи справи: матеріально-правова кваліфікація справи та процесуально-правова кваліфікація справи; формування правової позиції у справі, аналіз її переваг та недоліків; консультація (вироблення правової позиції по справі після обговорення з клієнтом) [7, с. 171]. В цьому підході щодо кількості стадій консультативної діяльності та його змісту є розгорнута деталізація, що дозволяє комплексно окреслити основні кроки адвоката під час консультування. Водночас, надмірна кількість виділених стадій може ускладнювати практичне застосування такої моделі, оскільки деякі з них частково дублюють одна одну (зокрема, аналіз обставин справи та аналіз нормативно-правової основи). У цьому контексті доцільним видається деяке узагальнення етапів, що дозволяє уникнути повторів і зробити модель більш зручною для використання у реальній адвокатській практиці.

Узагальнюючи наукові позиції щодо переліку стадій (етапів) консультаційної діяльності, можна коротко окреслити перелік цих стадій:

підготовча стадія, на якій адвокат планує консультування, продумує майбутні дії, збирає інформацію стосовно особистості клієнта (його стать, вік, професія, соціальний статус) та приблизно визначає сутність проблеми клієнта;

стадія встановлення психологічного контакту починається з моменту зустрічі адвоката з клієнтом. На цій стадії відбувається безпосереднє знайомство адвоката з клієнтом, визначення його емоційної врівноваженості, тривожності, підозрілості, рішучості, відповідальності. Важливим на цій стадії є емпатійне розуміння клієнта, сприйняття особистості клієнта та розуміння його складного емоційного стану, а також вираження бажання допомогти клієнту у вирішенні його проблеми;

на третій стадії – під час аналізу обставин справи, визначається сутність проблеми клієнта, уточнюється і остаточно формулюється правова проблема клієнта, аналізується наявність невідомих правових проблем, які вже є, або можуть виникнути у майбутньому;

четвертою стадією є збір інформації та її подальший аналіз. Вказана стадія передбачає отримання адвокатом максимально повних і точних відомостей щодо проблеми клієнта шляхом ін-

терв'ю (опитування), запису фактів, виділення головного з існуючої правової проблеми, а також складання плану дій і подальша робота з документами;

наступною, п'ятою стадією, є формування правової позиції у справі та аналізу її переваг та недоліків. На цій стадії адвокат надає клієнту можливі варіанти вирішення проблеми, вказує на переваги та недоліки кожної із них, та надає можливість вибору клієнтом найбільш сприятливого варіанту нього варіанту дій;

завершальна стадія, або саме консультація, передбачає остаточне закріплення правової позиції по справі та коротке підведення підсумків зустрічі.

Розглянемо більш детально кожну з цих стадій консультаційної діяльності адвоката. На ***підготовчій стадії*** адвокат планує консультування; продумує майбутні дії; збирає інформацію про особистість клієнта в процесі попередньої розмови, на яку записався клієнт: в бесіді запитує, хто рекомендував його послуги клієнту, дізнається деякі відомості про клієнта (його вік, стать, професію, соціально-економічний статус), а також здійснює приблизне формулювання правової проблеми. Крім соціально-демографічних даних, корисно дізнатися про індивідуально-психологічні особливості особистості клієнта. Відомості про такі якості, як емоційна врівноваженість, тривожність, підозрілість, рішучість, відповідальність тощо представляють найбільший інтерес для адвоката, оскільки це може вплинути на подальшу роботу із цим клієнтом.

Звичайно, зібрати відомості про клієнта можна тільки у випадку, якщо консультація відбувається за попередньою домовленістю. Іноді адвокат не має такої можливості і діє в ситуації дефіциту часу та інформації, що не сприяє підвищенню ефективності його діяльності. У разі консультування за попереднім записом адвокат має можливість подивитися останні матеріали судової практики, продумати уточнюючі питання.

Стадія встановлення психологічного контакту починається з моменту зустрічі адвоката з клієнтом. Щоб надалі управляти спілкуванням з метою вирішення професійних завдань, адвокату необхідно з самого початку проявити ініціативу, керувати процесом їх взаємодії з клієнтом. Успішність цієї ініціативи буде залежати від того, чи зуміє адвокат встановити психологічний контакт з клієнтом, наскільки швидко і точно зможе інтерпретувати емоційні, вольові та інтелектуальні стани співрозмовника і відповідно до цього вибрати оптимальну тактику спілкування.

Слід відрізняти психологічний контакт від комунікативного. Комунікативний контакт означає взаємодію з метою обміну інформацією. На відміну від нього, психологічний контакт передбачає взаємодію людей у спілкуванні, заснованому на довірі.

На цій стадії можна говорити про можливість встановлення тільки первинного психологічного контакту між адвокатом і клієнтом. Процес встановлення психологічного контакту не закінчується першими хвилинами спілкування, він продовжується і на наступних стадіях консультування.

Змістовно саме **на *стадії аналізу обставин справи*** адвокат розказує про себе (вказує свій стаж, спеціалізацію, досвід), знайомиться з майбутнім клієнтом, обумовлює порядок надання консультації (тривалість, дотримання ним правил адвокатської етики), обсяг юридичної допомоги, з'ясовує суть правової проблеми і вирішує питання оплати гонорару. Якщо правова проблема відвідувача знаходиться за межами спеціалізації адвоката або не вдається домовитися з правовою позицією, то консультація закінчується.

Основна мета ***стадії збору інформації та її подальшого аналізу*** в процесі консультування полягає в отримання адвокатом максимально повних і точних відомостей з питання клієнта. Адвокати називають цю стадію ***інтерв'ю.*** Вона включає в себе вільну розповідь клієнта і його відповіді на уточнюючі питання адвоката. Ведення адвокатом записів під час консультування, з одного боку, сприяє запам'ятовуванню і систематизації почутої інформації, з іншого - демонструє повагу й уважність до кожного слова клієнта.

Стадія формулювання правової позиції у справі та аналізу її переваг та недоліків за своїм психологічним змістом являє собою різновид пізнавальної діяльності адвоката. Найбільш важливу роль в ній грають закономірності пам'яті, мислення адвоката, що протікають в складних умовах впливу на його психіку несприятливих чинників. Серед таких чинників можна виділити наступні: емоційна насиченість спілкування з клієнтом, дефіцит інформації (іноді її неточність), дефіцит часу, вплив негативних подразників, що відволікають увагу, усвідомлення значущості своїх рекомендацій.

На останній, ***завершальної стадії,*** яку ще називають саме ***консультацією,***

адвокат повинен викласти клієнту всі можливі варіанти вирішення його проблеми. При цьому необхідно вказати переваги і недоліки кожного з них, надавши клієнту можливість самому обрати найбільш прийнятний для нього варіант.

На цій стадії важливо викликати у клієнта позитивні емоції. Найважливіше значення для формування позитивного враження від взаємодії адвоката і клієнта, настрою на майбутнє спілкування має ця завершальна стадія, яка повинна містити коротке підведення підсумків зустрічі. При цьому в особистісному плані завершальна стадія консультування повинна викликати у клієнта позитивні емоції. Для цього адвокат наприкінці зустрічі може виразити схвалення дій клієнта щодо своєчасного звернення за правничою допомогою та виразити свої побажання щодо швидкого вирішення проблеми, з якою до нього звернувся клієнт.

Висновки. Теоретичний аналіз наукової літератури та нормативних джерел дозволяє стверджувати, що комунікативна діяльність адвоката при встановлені психологічного контакту з клієнтом, повинна включати такі психологічні складові, як емпатійне розуміння клієнта, прийняття особистості клієнта, розуміння його складного емоційного стану, виявлення бажання допомогти; встановлення сутності проблеми, яка досягається шляхом виявлення її причини, характеру, особливостей перебігу; забезпечення клієнту можливості обрати різні варіанти дій, що досягається шляхом надання допомоги у створенні плану дій, формуванні переконаності у тому, що саме це спосіб вирішення правової проблеми є дієвим, реальним та ефективним.

На підставі узагальнення різних наукових позицій на зміст та стадії консультативної діяльності, було систематизовано стадії консультативної діяльності адвоката: підготовча стадія, встановлення психологічного контакту, аналіз обставин справи, збір та аналіз інформації, формування правової позиції, завершальна стадія (власне консультація).

Розглянувши різні психологічні аспекти консультаційної діяльності адвоката, було зроблено висновок, що розуміння важливості комунікативної компетентності адвоката з урахуванням професійних юридичних та психологічних знань та умінь, дозволить адвокатам визначити порядок дій на різних стадіях консультування, а це, у свою чергу, дозволить вдосконалити процес консультаційної діяльності адвоката з метою якісного надання правничої допомоги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text.
2. Слива Л.В. Консультативна діяльність адвоката: поняття та особливості. *«Молодий вчений».* 2018. № 7 (59). С. 229–232.
3. Фурса С.Я. Адвокат у цивільному процесі: наук.-практ. посіб.; Центр правових дослід. Фурси. Київ: Фурса С.Я.; КНТ, 2008. 452 с.
4. Правила адвокатської етики: затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 09.06.2017 р. *Національна асоціація адвокатів України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text.
5. Цільмак О.М. Психологічне консультування: лекційний матеріал для здобувачів вищої освіти. Одеса. 2020. 319 с.
6. Рабовська С.Я. Консультативна робота адвоката у виконавчому процесі на прикладі провадження про виконання рішення суду щодо пенсійних виплат. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 3. С. 170–175.
7. Слива Л. Консультування адвокатом як стадійний процес. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 7. С.184–189.

УДК 443.197(477:4-6ЄС)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.9

СУД ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ДОСВІДУ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Якимець С.С.,
аспірант кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін,
Навчально-науковий інститут права та політології,
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова
ORCID: 0009-0009-6039-72-18,
e-mail: s.s.yakymets@udu.edu.ua

Горінов П. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
директор Навчально-наукового інституту права та політології,
професор кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін,
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова
ORCID: 0000-0002-8294-2784,
e-mail: p.v.gorinov@udu.edu.ua

Якимець С.С., Горінов П.В. Суд присяжних в Україні в контексті досвіду країн Європейського Союзу.

Актуальність теми дослідження обумовлюється потребою науково-методичного обґрунтування, законодавчого регулювання та практичного впровадження інституту суду присяжних в Україні як однієї з умов євроінтеграційного процесу та реформування національної системи судочинства.

У статті досліджено напрями впровадження інституту суду присяжних в Україні в контексті євроінтеграційних процесів і виокремленні основних проблем та шляхів їх вирішення, враховуючи європейський досвід.

Автори аналізують досвід функціонування суду присяжних в окремих країнах Європейського Союзу (далі – ЄС), з метою запозичення кращих практик у процесі законодавчого регулювання та практичного впровадження в Україні.

Зазначимо, що сьогодні інститут суду присяжних знаходиться на стадії остаточного законодавчого оформлення, тому важливим є проведення досліджень з метою подальшого використання зарубіжного досвіду, що узгоджується з національними інтересами, судовою практикою, системою судочинства й європейськими прагненнями України.

Проведене дослідження дає можливість сформулювати наступні пропозиції: на рівні нормативно-правового регулювання є потреба врегулювання функціонування організаційно-правової та фінансової основи діяльності суду присяжних; посилення участі громадянського суспільства в судочинстві, підняття рівня довіри громадян шляхом проведення відповідної рекламної соціальної кампанії в українському суспільстві.

При вдосконаленні нормативно-правового регулювання статусу присяжних слід урахувати питання психічного здоров'я, проблеми стресостійкості й емоційної стабільності претендентів на присяжних; попередження можливого використання присяжними соціальних мереж, як джерел отримання інформації, а також джерел, де здійснюють спілкування та коментують відповідні резонансні справи; підвищення рівня довіри до суду присяжних шляхом проведення відповідної кампанії в ЗМІ, створення соціальної реклами, просвітницька робота щодо суду присяжних, форми участі та способи залучення громадян до діяльності суду в українському суспільстві.

Ключові слова: суд присяжних, європейський досвід, суд присяжних Франції, континентальна модель суду присяжних, інститут присяжних, модель суду присяжних, правосуддя.

Yakymets S.S., Gorinov P.V. Jury trials in Ukraine in the context of the experience of European Union countries.

The relevance of the research topic is determined by the need for scientific and methodological justification, legislative regulation and practical implementation of the jury system in Ukraine as one of the conditions for the European integration process and reform of the national judicial system.

The article examines ways of implementing the jury system in Ukraine in the context of European integration processes and identifies the main problems and ways to solve them, taking into account European experience.

The authors analyse the experience of the jury system in selected European Union (EU) countries with a view to borrowing best practices in the process of legislative regulation and practical implementation in Ukraine.

It should be noted that today, the institution of jury trials is in the final stages of legislative formalisation, which is why it is so important to conduct comparative studies with a view to further utilising foreign experience that is consistent with national interests, judicial practice and the judicial system, as well as Ukraine's European aspirations.

The study makes it possible to formulate proposals that, at the level of regulatory and legal regulation, there is a need to regulate the organisational, legal and financial basis of the jury system; to strengthen the participation of civil society in the judicial process; and to raise the level of public trust by conducting an appropriate advertising and social campaign in Ukrainian society.

When improving the regulatory framework for the status of jurors, the following issues should be taken into account mental health, stress resistance and emotional stability of jury candidates; preventing the possible use of social networks by jurors as sources of information, as well as sources where they communicate and comment on high-profile cases; increasing the level of trust in jury trials by conducting an appropriate campaign in the media, creating social advertising, educational work on jury trials, forms of participation and ways of involving citizens in the activities of the court in Ukrainian society.

Key words: jury trial, European experience, French jury trial, continental model of jury trial, jury institution, jury trial model, justice.

Постановка проблеми. Україна четвертий рік перебуває у стані повномасштабної війни з російською федерацією, відстоюючи свою територію, безпекові й інтеграційні орієнтири, демократичні цінності, своє майбутнє. Важливим ціннісним орієнтиром, який відстоює український народ, є демократичний та євроінтеграційний вибір, територіальна цілісність, власна суб'єктність, дотримання прав і свобод людини і громадянина, в тому числі і в сфері правосуддя, що гарантовано Конституцією України [1]. Як правило, збройні конфлікти супроводжуються централізацією влади, згортанням свобод, обмеженням демократичних процедур жорсткою цензурою в медіа. Україна ж, перебуваючи понад 1200 днів у стані війни, демонструє унікальний приклад: ключові демократичні інституції (парламент, суди та органи влади) продовжують працювати; зберігається і плюралізм в медіа, попри зміну форматів багатьох видань. За даними останнього опитування Київського міжнародного інституту соціології 93% українців підкреслюють важливість повноцінної демократії в Україні. Водночас лише 9% українців вбачають загрозу переходу до авторитаризму [2]. Вважаємо, що справедливий судовий розгляд і реформа інституту правосуддя в Україні є одними із базових демократичних орієнтирів і стандартів, а законодавче регулювання інституту присяжних дає можливість продемонструвати міжнародному співтовариству тенденції до незалежності судової системи в Україні.

Впровадження континентальної моделі суду присяжних в Україні було зумовлене необхідністю гармонізації національного законодавства з правовими нормами ЄС. Цей підхід відповідає загальній стратегії інтеграції України до європейського правового простору та забезпечення сумісності правових систем. Відповідно, проведення порівняльного дослідження щодо специфіки функціонування суду присяжних в ЄС дасть можливість посилити євроінтеграційні процеси та сприятиме становленню самостійності та незалежності судової влади як самостійної гілки влади в Україні.

Зазначимо, що сьогодні становлення суду присяжних в Україні перебуває на етапі нормативного уточнення ключових параметрів його функціонування, що актуалізує потребу в ґрунтовному науковому аналізі механізмів його запровадження. Особливої ваги набуває вивчення зарубіжного

досвіду з урахуванням необхідності його критичної апробації в контексті національної моделі правосуддя, сучасної судової практики та стратегічного курсу України на інтеграцію до європейського правового простору.

Мета дослідження полягає в аналізі процесу впровадження інституту суду присяжних в Україні в контексті євроінтеграційних процесів і виокремленні основних проблем та шляхів їх вирішення з урахуванням європейського досвіду.

Стан опрацювання проблематики. Серед науковців і практиків теорії правосуддя та судоустрою, державного управління й інших галузей знань відзначимо напрацювання Сердинського В.С. щодо особливостей здійснення правосуддя судом присяжних у Французькій республіці [3].

Важливим є дослідження Ітана Дж. Лейба системи присяжних у двадцяти восьми демократіях [4].

Дослідження історії і джерел походження суду присяжних в окремих типах правових систем, проведених Бєловою О.І. та Бумага К.Ю., дало можливість глибше глянути на передумови виникнення інституту присяжних у світі та ті виклики, з якими зустрілися окремі країни [5].

Відзначимо наукові пошуки Обрусної С. Ю. щодо механізму запровадження суду присяжних у сучасну судову систему через розгляд функціонування вказаного інституту в історичній ретроспективі та вивчення можливостей запозичення історичного досвіду [6].

Окремий напрям дослідження представлений Савченко Г.В. щодо професійно-психологічної готовності особистості до соціономічних особливостей суддівської діяльності [7]. Подібні дослідження є особливо актуальними, враховуючи психологічний стан Українського суспільства, яке понад 3 роки перебуває у війні та потребує нових рішень у психологічній та емоційній стійкості під час професійної діяльності.

Група таких науковців як Горінов П.В., Драпушко Р.Г., Захаренко К.В., Міненко Є.С. досліджують питання державної молодіжної політики України в умовах європейської інтеграції [9] та окремі питання ефективність залучення молоді до прийняття управлінських рішень [10]. Ці дослідження особливо важливі в контексті залучення молоді до кадрового резерву присяжних.

Серед зарубіжних науковців, що досліджували інститут суду присяжних в окремих країнах ЄС є: Клер М. Жермен [11], Ніна Шенгелія [12], Франсуа Горф [13], Джеремі Макбрайд [14] та ін.

Відзначимо наукові дослідження Котляр Д.О. та Кузнецової Л.В. щодо зарубіжного досвіду формування суду присяжних (на прикладі США, Англії, Франції та Німеччини) [15], Моргун С. щодо запозичення французької моделі суду присяжних до українського законодавства [16]. Проте, ці дослідження не вичерпали всіх дискусійних питань, пов'язаних із теорією і досвідом існування суду присяжних, запровадження його в Україні.

Виклад основного матеріалу. Участь народу у здійсненні правосуддя, особливо у формі суду присяжних завжди була ключовим елементом реформ судочинства в Європі та інших країнах, оскільки саме суд присяжних здатний захистити від негативних тенденцій, що виникають у суддівському корпусі, зокрема залежності суддів від органів державної влади, політичних партій чи суспільної думки; формалізації при відправленні правосуддя або професійної деформації суддів у результаті багаторічної судової практики; надмірної бюрократизації судової влади; надлишкового судового формалізму у процесі судочинства тощо [17].

У світі, в силу історичних, політичних, географічних умов, склалися дві основні моделі суду присяжних, а саме: англо-американська та континентальна модель суду присяжних. Про англо-американську модель мова йшла у наших попередніх дослідженнях, а в даному дослідженні зупинимось на континентальній моделі, що після прийняття змін до чинного законодавства стала основним орієнтиром і напрямом адаптації в контексті інтеграції до ЄС.

Особливістю континентальної моделі є те, що для розгляду справ створюється єдина колегія з числа професійних суддів і представників народу, які спільно вирішують питання щодо винуватості чи невинуватості підсудного (питання факту), а також стосовно кваліфікації злочину і покарання підсудного. Така модель поширена у Франції, Німеччині, Австрії, Данії, Італії [15].

Наприклад, у більшості наукових джерел прослідковуємо позицію, що «саме Французька республіка, як уважають науковці, одна з перших держав, яка запровадила модель суду присяжних» [16, с. 268].

Суд присяжних у Франції відрізняється від інших юрисдикцій, що розглядають кримінальні справи, трьома основними характеристиками: усною процедурою розгляду справи; статусом судді присяжних, які прирівняні до професійних суддів; принципом внутрішнього переконання журі, на основі якого виноситься рішення [3, с. 169].

У Франції Суд присяжних було успадковано від Французької революції. Спочатку присяжні засідали одноосібно, але ця інституція стала змішаним судом після прийняття закону в 1941 році. Відтоді миряни засідають разом із професійними суддями. Суд розглядає лише тяжкі злочини, здебільшого зґвалтування та вбивства [11].

Сьогодні багато країн світу мають власні еволюційні моделі суду присяжних, які встановлювалися під час розвитку громадянського суспільства, принципів демократичного розвитку з урахуванням національної специфіки. Так, утворення ЄС як спільної інституціональної структури з власною традицією та законодавчою практикою стало поштовхом для впровадження інституціональних змін в сфері правосуддя в країнах-учасниках. Прагнучи інтегруватися в європейську спільноту, Україна адаптує свої інститути та стандарти, законодавчі зміни, інституційні структури до стандартів ЄС. Крім того, рівень довіри до суду в Україні є максимально низьким. Так, соціологічні дослідження Київського міжнародного інституту соціології, проведені у грудні 2024 р., говорять, що «лише 12% українців довіряють судам» [18], тому впровадження інституту суду присяжних дасть можливість підняти рівень довіри до судових органів і судової системи.

Існує низка західних демократичних країн, які не мають системи присяжних у кримінальних справах, «проте деякі з них залучають непрофесіоналів до судового розгляду в тій чи іншій формі, серед них є: Чилі, Чеська Республіка, Угорщина, Індія, Ізраїль, Мексика, Нідерланди, Південна Африка. Багато кантонів Швейцарії не мають присяжних, але залучають (іноді обраних) непрофесіоналів до розгляду кримінальних справ. Фінляндія та Швеція представляють дещо складніші випадки для цієї типології [4].

Італія мала французьку систему, але декретом від 23 березня 1931 року від неї відмовилася. На її місці було створено суд колегії, що складався з 2 суддів (головуючий суддя мав бути членом кримінального відділення Апеляційного суду) та 5 асесорів, призначених на 2 роки та обраних з категорій громадян, які вважаються особливо кваліфікованими [13].

Польща має «змішану» судову систему, яка залучає одного професійного суддю та двох присяжних для менш тяжких злочинів, а також двох професійних суддів та трьох присяжних для злочинів, за які передбачені покарання у вигляді двадцяти п'яти років або довічного ув'язнення. Більшість вироків можуть засудити підсудного після того, як усі судді (присяжні та професійні) обговорять це разом.

Подібна система кримінального правосуддя панує в Німеччині, де від одного до трьох професійних суддів засідають спільно з двома або трьома присяжними, яких обирають для роботи шляхом процесу політичного призначення (здебільшого); зрештою, не юристів обирають для участі в конкретній справі за допомогою системи лотереї, хоча склад не формується з населення випадковим чином, як у Сполучених Штатах [4].

Необхідно звернутися до досвіду Франції, оскільки він максимально наближений до української моделі суду присяжних. Французька модель максимально практична, так як «заслугою Франції є те, що поєднання англосаксонських і французьких правових звичаїв сприяло розвитку журі з наступним утворенням дворівневої структури суду присяжних – професійні судді та представники громадськості» [16]. Отже, як бачимо досвід більшості країн ЄС, а особливо досвід Франції, є результативним для впровадження власності моделі суду присяжних з урахуванням загальноєвропейських тенденцій.

У рамках реформи інституту суду присяжних 05 грудня 2024 року було прийнято зміни до законодавства України щодо регулювання статусу суду присяжних, а саме прийнято за основу проєкт Закону про суд присяжних № 3843 від 14.07.2020 [19] та проєкт Закону, що його супроводжує, № 3844 від 14.07.2020 [20] про внесення змін до Закону «Про судоустрій і статус суддів» [21]. З метою внесення пропозицій з вдосконалення цього інституту зупинимося на основних викликах національної моделі суду присяжних і шляхах їх вирішення в контексті європейського досвіду.

Так, у статистичному аналізі щодо розгляду кримінальних і цивільних справ за участі присяжних, було констатовано незначну участь громадян у судових процесах відносно загальної кількості справ. Зокрема, у переважній більшості кримінальних справ, де потенційно міг бути суд присяжних, розгляд здійснювався колегію суддів без участі присяжних. У ході аналізу не було виявлено жодної окремої думки присяжного, що свідчить про те, що присяжні повністю погоджуються із рішеннями, проєкти яких готуються професійним суддею. Для кримінальних справ не було виявлено значного відсотку виправдувальних вироків, які були б ухвалені за участю присяжних. Відсоток виправдувальних вироків за участі присяжних є навіть трохи меншим ніж без

їхньої участі (5% проти 6,6%). Такий низький відсоток у цілому і ще нижчий відсоток ніж без присяжних може бути свідченням неефективності моделі участі присяжних у розгляді кримінальних справ [22].

Усе вищевикладене свідчить про потребу посилення ролі суду присяжних в українському суспільстві. Відповідно, вважаємо, що існує потреба на рівні нормативно-правового регулювання забезпечити становлення організаційно-правової та фінансової основи для суду присяжних, посилити участь громадянського суспільства в судочинстві, підняти рівень довіри громадян шляхом проведення відповідної соціальної кампанії в українському суспільстві. Відзначимо, що в умовах євроінтеграційних процесів розвиток і поширення інформації про суд присяжних буде прикладом впровадження демократичних інституцій в національній судовій системі.

Зупинимося на базовому питанні функціонування суду присяжних в Україні – становленні фінансової основи впровадження суду присяжних. Відзначимо, що проблеми з фінансуванням судової системи є викликом не лише для України, яка перебуває у стані війни з російською федерацією, але і для ряду розвинутих країн. Так, дослідники в сфері правосуддя і суду присяжних в країнах ЄС вважають, що участь непрофесіоналів у системі кримінального правосуддя в цих країнах є дороговартісною та трудомісткою, проте вона зміцнює глибоко вкорінені цінності, такі як обмеження влади професійних суддів та навчання громадян їхній системі правосуддя тощо. Бюджети юстиції недостатні як у Франції, так і в Бельгії. Європа вирішує це питання так само, як США роблять це з багатьох інших питань, подібних до кризового менеджменту [11].

Україна також іде шляхом кризового менеджменту, оскільки при виокремленні проблемних (дискусійних) питань Концепції удосконалення моделі суду присяжних в Україні, розроблених дослідницькою службою ВРУ, піднято питання «забезпечення гарантіями, мотивацією та стимулами громадян ставати присяжними (достатнє фінансове заохочення; захищеність присяжних від зовнішнього впливу тощо)» [23]. Розуміючи значення подібних питань, було публічне звернення Вищої ради правосуддя до Кабінету Міністрів України та Міністерства фінансів України щодо належного фінансування судової влади та констатовано, що належне фінансування судової гілки влади є передумовою ефективної діяльності всіх органів системи правосуддя щодо реалізації заходів, спрямованих на забезпечення своєчасного й якісного розгляду судових справ і, відповідно, на задоволення суспільних потреб та очікувань [24].

У контексті військових дій, травматичного досвіду українського суспільства, існує потреба «створення інклюзивного механізму відбору присяжних, що дозволить залучати до судочинства різні групи громадян, з урахуванням віку громадян, гендерної ідентичності, роду діяльності, місця проживання, матеріального становища тощо» [23]. Відповідно, вважаємо, що проведення в українському суспільстві широкої кампанії в ЗМІ, створення соціальної реклами, просвітницької роботи щодо статусу суду присяжних, форми участі та способи залучення громадян до діяльності суду, дасть можливість посилити практичний інтерес громадян до власної участі у судочинстві та широкого залучення різних груп громадян.

Ураховуючи, що Україна та її громадяни перебувають у стані війни починаючи з 2014 року, а в активній фазі з 2022 року, більшість громадян перебувають у складних тимчасових і постійних психоемоційних станах. Тому, на питаннях психоемоційного здоров'я українського суспільства, в тому числі і претендентів на присяжних, слід звернути особливу увагу. Вважаємо, що важливою складовою діяльності судових органів та суду присяжних є наявність емоційного інтелекту, навички керування власним емоційним станом, уміння налагоджувати психологічний контакт, навички безконфліктної взаємодії та саморегуляції тощо.

Судовий процес часто має характер критичних життєвих обставин для його учасників, що може викликати складні емоційні переживання та спричинити їх неконтрольований прояв. Для здійснення якісного правосуддя суддя має впевнено керувати процесом судового розгляду, спрямовувати його в межах процесуальних норм, регулювати взаємодію з учасниками судового засідання, враховуючи їхні особистісні характеристики, психоемоційні стани, приховані наміри та мотиви. Як головному організатору судового процесу судді вельми важливо мати високий рівень загальної психологічної та соціальної культури, що дасть йому змогу вирішувати професійні завдання з урахуванням їх психологічних та соціокультурних аспектів [25].

Як позитивні зрушення відзначимо прийняття Закону України «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні», де передбачені правові, організаційні, економічні та соціальні засади системи охорони психічного здоров'я в Україні [25], проте реалізація норми закону і створення

роботодавцем програм психосоціальної підтримки на робочому місці для своїх працівників потребує відповідних людських і фінансових ресурсів, що є також додатковим фінансовим навантаженням на судову систему України.

Слід звернути увагу на виклики, що постають в європейських країнах, в Україні ж поки менше уваги приділяють цим проблемам. Це порушення, які вчиняються присяжними щодо соціальних мереж. Серед них наступні:

- присяжними використовується Інтернет для отримання додаткової інформації щодо конкретної справи. Присяжні зобов'язані скласти думку про конкретну справу на основі доказів, які вони чують у залі суду, але дослідження, що вони проводять в Інтернеті, заздалегідь формують певне ставлення до фігурантів справи;
- присяжні публікують «дописи» чи «твіти» в соціальних мережах або коментують чужі «дописи» під час судових засідань. Присяжним не дозволяється це робити, хоча в різних країнах трапляється багато таких випадків [12].

Подібні виклики будуть характерні і для українського суспільства, тому питання використання соціальних мереж присяжними має мати відповідне законодавче регулювання.

Важливо, що при підготовці судових кадрів, розуміючи базові повоєнні виклики українського суспільства, вже сьогодні формують професійні програми, де подібні виклики враховані. Наприклад, у Національній школі суддів України Стандартизована програма підготовки та підвищення рівня кваліфікації працівників апаратів судів [26] за категоріями враховує як військові, так і виклики психологічного-емоційного характеру, організаційно-правового, інформаційного характеру тощо. Відповідно, вже сьогодні претендентам на участь у судочинстві в якості присяжних при підготовці до діяльності у суді слід мати навички керування стресом, шляхи протидії професійному вигоранню, саморегуляції та емоційної компетентності як складової психічного здоров'я.

Відзначимо, що низка питань адміністративно-правового регулювання гарантій незалежності суддів [27], міжнародних стандартів формування корпусу суддів як основи вдосконалення гарантій незалежності суду та суддів [28] нами піднімалися у попередніх дослідженнях, і вони не втратили актуальності й при діючій реформі судової системи.

Висновки. Суд присяжних своїм походженням завдячує таким країнам світу, як Греції, яка відома своїм одним з перших судів присяжних в Афінах, в подальшому – Франції, Англії, США, Австралії, Канаді, Німеччині, Австрії, Іспанії, для яких наявність суду присяжних стало ознакою суб'єктності, демократичності та справедливості.

Безперечно, існує група держав, що ще не мають повноцінно функціонуючої системи кримінальних присяжних, але активно розглядають та впроваджують плани щодо використання присяжних у найближчому майбутньому.

Вважаємо, що в подальшому законодавчому врегулюванні інституту присяжних має бути приділено особливу увагу організаційній структурі та фінансовій незалежності цього інституту.

Існують наступні виклики, що потребують належної уваги законотворчих органів і суспільства. Це питання психічного здоров'я, проблеми стресостійкості та емоційної стабільності присяжних; попередження можливого використання соціальних мереж присяжними як джерела отримання інформації, а також джерел, де здійснюють спілкування та коментують відповідні резонансні справи; підвищення рівня довіри до суду присяжних шляхом проведення соціальної кампанії в ЗМІ, просвітницької роботи в українському суспільстві щодо суду присяжних, форми участі та способи залучення громадян до діяльності суду, що дасть можливість посилити практичний інтерес громадян до власної участі в судочинстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 22.08.2025).
2. Демократія проти хаосу війни. Чого Україна може навчити світ URL: https://projects.liga.net/democracy_vs_war/ (дата звернення: 22.08.2025).
3. Сердинський В. С. Особливості здійснення правосуддя судом присяжних у Французькій республіці. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. № 20. С. 165–168.

4. Ethan J. Leib. A Comparison of Criminal Jury Decision Rules in Democratic Countries URL: https://www.pensamientopenal.com.ar/system/files/Documento742.pdf (дата звернення: 22.08.2025).
5. Бєлова О., Бумага К. Суд присяжних: досвід зарубіжних країн та перспективи подальшого розвитку в Україні. *Міжнародний науковий журнал юриспруденції та філософії*. № 2 (3). С. 30–44. URL: https://doi.org/10.46299/j.isjjp.20230203.02 (дата звернення: 22.08.2025).
6. Обрусна С.Ю. Механізм запровадження суду присяжних в Україні: історичний досвід та сучасні перспективи. *Форум права*. 2012. № 2. С. 496–502. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012- 2/12ocjtcp.pd (дата звернення: 22.08.2025).
7. Савченко Г.В. Професійно-психологічна готовність особистості до соціономічних особливостей суддівської діяльності: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2017. 24 с.
8. Якимець С.С., Горінов П.В. Реформування суду присяжних в Україні: теоретичні підходи та практичні виклики на основі досвіду США. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024 № 7 С. 476–480.
9. Драпушко Р.Г., Горінов П.В., Міненко Є.С. Ефективність залучення молоді до прийняття управлінських рішень. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія Публічне управління та адміністрування.* 2022. Т. 33(72). № 3. С. 54–59.
10. Державна молодіжна політика України в умовах європейської інтеграції: виклики та можливості / Р.Г. Драпушко та ін. Київ: *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування.* 2022. Т. 33 (72). № 4. С. 9.
11. Claire M. Germain. Trials by Peers: The Ebb and Flow of the Criminal Jury in France and Belgium. *University of Florida Levin College of Law UF Law Scholarship Repository*, 2018. URL: https://scholarship.law.ufl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1845&context=facultypub (дата звернення: 22.08.2025).
12. Shengelia N. Challenges Facing Trials by Jury. URL: https://www.researchgate.net/publication/370992091_CHALLENGES_FACING_TRIALS_BY_JURY (дата звернення: 22.08.2025).
13. Francois Gorphe. Reforms of the Jury-System in Europe: France and Other Continental Countries. URL: https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2628&context=jclc (дата звернення: 22.08.2025).
14. Jeremy McBride. Ensuring That the Operation of Jury Trials in Georgia are Fully in Accordance with European Standards. URL: https://rm.coe.int/jury-trial-instructions/168077f5dd (дата звернення: 22.08.2025).
15. Котляр Д.О., Кузнецова Л.В. Зарубіжний досвід формування суду присяжних (на прикладі США, Англії, Франції та Німеччини). *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9. 2024. URL: http://lsej.org.ua/9_2024/91.pdf (дата звернення: 22.08.2025).
16. Моргун С. Запозичення французької моделі суду присяжних до українського законодавства: реалії та перспективи. *Підприємництво господарство і право. Кримінальний процес*. № 3. 2017. С. 268–271.
17. Рекомендації спільних комітетських слухань у комітетах Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності та з питань правової політики на тему: «Перспективи розвитку, проблематика формування та функціонування інституту присяжних в Україні». 2020. URL: https://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/32998.pdf (дата звернення: 22.08.2025).
18. Грушецький А. Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021–2024 роках. 2024. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1 (дата звернення: 22.08.2025).
19. Про суд присяжних: проєкт Закону від 14.07.2020 № 3843 / Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69465 (дата звернення: 22.08.2025).
20. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів»: проєкт Закону у зв'язку з прийняттям Закону України «Про суд присяжних» від 14.07.2020 № 3844 / Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69466 (дата звернення: 22.08.2025).
21. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 22.08.2025).

22. Присяжні. Статистичний аналіз щодо розгляду кримінальних та цивільних справ за участі присяжних 2017–2018. URL: https://socialdata.org.ua/wp-content/uploads/2019/05/jurors-20-05-2019.pdf (дата звернення: 22.08.2025).
23. Концепція удосконалення моделі суду присяжних в Україні. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33637.pdf (дата звернення: 22.08.2025).
24. ВРП звернулася до КМУ та Мінфіну щодо належного фінансування судової влади. 2024. URL: https://court.gov.ua/press/news/1658436/ (дата звернення: 22.08.2025).
25. Про систему охорони психічного здоров'я в Україні: Закон України від 15.01.2025 № 4223-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4223-20#Text (дата звернення: 22.08.2025).
26. Стандартизована програма підготовки та підвищення рівня кваліфікації працівників апаратів судів за категоріями. URL: https://nsj.gov.ua/files/1672826458%D0%94%D0%9B%D0%AF%20%D0%86%D0%9D%D0%A8%D0%98%D0%A5%20%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B9%20(1).pdf (дата звернення: 22.08.2025).
27. Горінов П.В. Адміністративно-правове регулювання гарантій незалежності суддів: принципи, процедури та стандарти: монографія / Київ: Видавництво Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, 2024. 288 с. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/ bitstream/handle/123456789/44403/Horinov%20V._monohraifiia.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 22.08.2025).
28. Горінов П.В. Міжнародні стандарти формування корпусу суддів як основа вдосконалення гарантій незалежності суду та суддів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2019. № 6. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_2019/13.pdf (дата звернення: 22.08.2025).

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.9:338.439
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.10

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ ПІДТРИМКИ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Андрейченко С.С.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри морського
та міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0000-0002-1063-3210

Андрейченко С.С. Міжнародно-правові інструменти підтримки продовольчої безпеки України у контексті збройного конфлікту.

Міжнародно-правові інструменти підтримки продовольчої безпеки України в умовах збройного конфлікту є критично важливими для подолання наслідків війни, що загрожують як національній, так і глобальній продовольчій стабільності. Проте їх застосування ускладнене недостатньою координацією, обмеженим фінансуванням та екологічними викликами, зокрема деградацією земель.

У статті здійснено комплексний аналіз міжнародно-правових механізмів, спрямованих на забезпечення продовольчої безпеки України, з акцентом на екологічне відновлення земель у контексті війни. Основними джерелами регулювання є норми міжнародного гуманітарного права, зокрема стаття 54 Першого Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, Резолюція Ради Безпеки ООН 2417 (2018), а також програми ФАО та ЮНЕП, які підтримують розмінування, рекультивацію та гуманітарні поставки. Однак правові прогалини у реалізації репарацій за екологічну шкоду та обмежений доступ до окупованих територій створюють перешкоди для ефективного застосування цих інструментів.

Особлива увага приділяється порівняльному аналізу міжнародних ініціатив, таких як Чорноморська зернова угода, та їх впливу на стабілізацію глобальних продовольчих ринків.

Окремо аналізується екологічне відновлення земель, зокрема через біоремедіацію та ревайлдінг, які сприяють поверненню родючості ґрунтів і стійкості до кліматичних змін. В Україні забруднення земель важкими металами та вибухівкою на площі понад 174 тис. га вимагає системного підходу до рекультивації.

Пропонуються напрями вдосконалення міжнародного та національного регулювання, зокрема створення міжнародного фонду репарацій, посилення програм розмінування, впровадження органічного землеробства та ревайлдінгу, а також відновлення ініціатив на кшталт Чорноморської зернової угоди. Підкреслюється необхідність гармонізації української стратегії екологічної безпеки до 2030 року з європейськими стандартами для забезпечення сталого аграрного розвитку.

Висновки роботи акцентують на важливості інтеграції міжнародно-правових інструментів із практичними механізмами для забезпечення продовольчої безпеки та екологічного відновлення, що сприятиме не лише відбудові України, а й глобальній стабільності продовольчих ланцюгів.

Ключові слова: продовольча безпека, збройний конфлікт, екологічні стандарти, екологічне відновлення, рекультивація земель, біоремедіація, ревайлдінг, міжнародні договори, міжнародні організації, міжнародне співробітництво.

Andreichenko S.S. International legal instruments for supporting Ukraine's food security in the context of armed conflict.

International legal instruments for supporting Ukraine's food security in the context of armed conflict are critically important for addressing the consequences of war, which threaten both national and global food stability. However, their implementation is hindered by insufficient coordination, limited funding, and environmental challenges, particularly land degradation.

The article provides a comprehensive analysis of international legal mechanisms aimed at ensuring Ukraine's food security, with a focus on ecological land restoration in wartime conditions. The primary sources of regulation include norms of international humanitarian law, notably Article 54 of the First Additional Protocol to the Geneva Conventions, UN Security Council Resolution 2417 (2018), and programs by FAO and UNEP that support demining, land reclamation, and humanitarian supplies. Nevertheless, legal gaps in enforcing reparations for environmental damage and restricted access to occupied territories pose obstacles to the effective application of these instruments.

Special attention is given to a comparative analysis of international initiatives, such as the Black Sea Grain Initiative, and their impact on stabilizing global food markets.

The article separately examines ecological land restoration, particularly through bioremediation and rewilding, which contribute to restoring soil fertility and enhancing resilience to climate change. In Ukraine, contamination of over 174,000 hectares of land with heavy metals and explosives necessitates a systematic approach to reclamation.

Proposals are made to improve international and national regulatory frameworks, including the establishment of an international reparations fund, strengthening demining programs, promoting organic farming and rewilding, and reviving initiatives similar to the Black Sea Grain Initiative. The need to align Ukraine's environmental safety strategy through 2030 with European standards to ensure sustainable agricultural development is emphasized.

The study's conclusions underscore the importance of integrating international legal instruments with practical mechanisms to secure food security and ecological restoration, contributing not only to Ukraine's recovery but also to global food supply chain stability.

Key words: food security, armed conflict, ecological standards, ecological restoration, land reclamation, bioremediation, rewilding, international agreements, international organizations, international cooperation.

Постановка проблеми. Збройний конфлікт в Україні спричинив серйозні виклики для продовольчої безпеки країни та світу. Руйнування сільськогосподарської інфраструктури, мінування земель, забруднення ґрунтів важкими металами та вибухівкою, а також окупація значних територій призвели до скорочення посівних площ на понад 20% і загрожують глобальній продовольчій стабільності. Особливо гострою є проблема екологічної деградації земель: за оцінками, понад 174 тис. га сільськогосподарських угідь зазнали забруднення, що унеможливлює їх використання без комплексного відновлення.

Міжнародне право, зокрема норми міжнародного гуманітарного права (МГП), прав людини та екологічних конвенцій, встановлює чіткі зобов'язання щодо захисту продовольчої безпеки та довкілля під час конфліктів. Проте практична імплементація цих норм в умовах війни в Україні стикається з низкою перешкод: недостатнім фінансуванням, триваючим мінуванням, обмеженим доступом до окупованих територій та браком скоординованих механізмів репарації екологічної шкоди. Проблема полягає в необхідності інтеграції міжнародно-правових інструментів із практичними програмами відновлення, з акцентом на екологічну рекультивацію земель, для забезпечення довгострокової продовольчої безпеки України та виконання міжнародних зобов'язань. Відсутність комплексного підходу до вирішення цих питань загрожує поглибленням продовольчої кризи та екологічних наслідків, що потребує негайного аналізу та розробки ефективних стратегій.

Мета дослідження – комплексний аналіз міжнародно-правових інструментів, спрямованих на забезпечення продовольчої безпеки України в умовах збройного конфлікту, з особливим акцентом на механізми екологічного відновлення земель, та розробка пропозицій щодо вдосконалення їх застосування для забезпечення сталого аграрного розвитку, захисту довкілля та реалізації права на достатній рівень харчування.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика міжнародно-правового регулювання продовольчої безпеки та екологічного відновлення земель у контексті збройних конфліктів є пред-

метом уваги численних наукових досліджень у сфері міжнародного права, екологічного права та аграрної політики. Значний внесок у розробку цієї теми зробили як українські, так і зарубіжні вчені Ю.М. Капіца, О.В. Задорожній, І.І. Коваленко, В.О. Лозинський, О.М. Гнатів, а також К. Вейр, Д. Дженсен, С. Лонерган, які співпрацюють із Програмою ООН з довкілля (ЮНЕП). Водночас, комплексний аналіз інтеграції міжнародно-правових інструментів із практичними механізмами екологічного відновлення земель в Україні залишається недостатньо розробленим, що зумовлює необхідність подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне право чітко регулює захист продовольчої безпеки під час конфліктів, розглядаючи її як фундаментальне право людини. Стаття 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права проголошує право на достатній рівень харчування, яке держави зобов'язані реалізовувати навіть у воєнний час. У контексті збройних конфліктів ключову роль відіграє Міжнародне гуманітарне право, зокрема Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи 1977 року.

Згідно зі ст. 54 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій, сторони конфлікту заборонено атакувати, руйнувати чи вилучати об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, включаючи сільськогосподарські поля, запаси їжі та водні ресурси [1]. Аналогічні положення містяться в Римському статуті Міжнародного кримінального суду, де навмисне спричинення голоду визнається воєнним злочином. Резолюція Ради Безпеки ООН 2417 (2018) [2] стає віхою в цьому регулюванні: вона вперше пов'язала збройні конфлікти з продовольчою невпевненістю, засудила використання голоду як методу ведення війни та зобов'язала держави звітувати про порушення.

Ці норми створюють основу для міжнародної відповідальності: агресор несе обов'язок щодо репарацій, а спільнота – щодо гуманітарної допомоги. У випадку України вони застосовуються для захисту аграрних земель від мінування та забруднення, що безпосередньо впливає на продовольчу безпеку.

У контексті російсько-української війни міжнародна спільнота активізувала низку інструментів, адаптованих до української реальності. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН, зокрема ES-11/1 (2022) та ES-11/6 (2023), вимагають негайного припинення агресії та захисту цивільної інфраструктури, включаючи сільськогосподарську [3, с. 87–89]. Резолюція 2573 (2021) доповнює 2417, фокусуючись на захисті харчових ланцюгів постачань.

Ключовим був Чорноморський зерновий коридор (2022–2023), ініційований за посередництва ООН, Туреччини та Росії, який дозволив експорт понад 30 млн тонн зерна, запобігши глобальній кризі [4]. Хоча ініціатива завершилася, її правова основа – принцип свободи судноплавства за Конвенцією ООН з морського права (1982) – продовжує слугувати моделлю для подібних угод.

Організації ООН, такі як Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО) та Всесвітня продовольча програма (ВПП), реалізують програми на основі цих норм. ФАО, наприклад, у своєму Плані екстреної допомоги та раннього відновлення на 2025–2026 роки (бюджет 150 млн дол. США) підтримує понад 500 тис. осіб у відновленні сільськогосподарських угідь, забезпеченні насінням та технікою [5]. Спільно з ВПП ФАО проводить операції з розмінування, перетворюючи мінні поля на родючі землі.

Т. Кортукова зауважує, що Європейський Союз через Акт про солідарність з Україною надає правову основу для імпорту українського зерна без тарифів, посилюючи продовольчу стабільність [6].

Ми вбачаємо, що відродження Чорноморської зернової ініціативи (ЧЗІ) або створення її розширеної версії – «Чорноморського коридору продовольчої безпеки 2.0» – для безпечного морського експорту зерна з портів Одеса, Чорноморськ та Південний, забезпечить реалізацію продовольчої безпеки для багатьох регіонів світу. Це дозволить експортувати 30-40 млн тонн зерна щорічно, стабілізуючи глобальні ціни та запобігаючи голоду для 400 млн людей, залежних від українського зерна [7]. Розширення включає альтернативні маршрути (зернові коридори через Дунай та залізницю) та інтеграцію з «солідарними шляхами» ЄС для уникнення блокад [8].

Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш називає ЧЗІ «маяком надії» для глобальної продовольчої безпеки, наголошуючи на необхідності її відродження для стабілізації ринків [9]. Дослідники оцінюють ЧЗІ як інструмент кризового менеджменту, що запобіг загостренню голоду, і рекомендують розширення на торгівлю добривами та альтернативні порти. Експерти UNCTAD зазначають, що нова угода повинна включати експорт добрив для зменшення тиску на ринки, де

50+ країн залежать від українського зерна [10]. Науковці також підкреслюють, що без таких ініціатив війна посилить харчову невпевненість, пов'язану з кліматичними змінами [11, p. 12].

Екологічне відновлення земель є критичним для довгострокової продовольчої безпеки, оскільки війна спричинила забруднення ґрунтів важкими металами, пестицидами та вибухівкою на площі понад 174 тис. га. Міжнародне право зобов'язує до репарації екологічної шкоди: стаття 55 Першого Додаткового протоколу забороняє методи ведення війни, що спричиняють тривалу шкоду довкіллю, а Конвенція про біологічне різноманіття 1992 р. та Паризька угода 2015 р. вимагають відновлення екосистем.

Програма ООН з довкілля відіграє провідну роль: її Попередній огляд екологічного впливу конфлікту в Україні задокументував шкоду та запропонував план відновлення, включаючи моніторинг забруднення та рекультивацію. На Конференції з відновлення України 2025 року в Римі ЮНЕП акцентувала на сталій інфраструктурі та екологічній реставрації, залучивши 1,5 млрд євро від донорів [12]. Проект ЮНЕП з оцінки шкоди 2023 р. охоплює розмінування та біоремедіацію – природні методи очищення ґрунтів за допомогою рослин.

ФАО інтегрує екологічні аспекти в аграрне відновлення: програми рекультивації включають впровадження органічного землеробства та ревайлдінг (природне відновлення) покинених земель, що поєднує продовольчу безпеку з біорізноманіттям [13]. Швеція та ПРООН надають обладнання для аналізу пошкоджених ґрунтів, сприяючи точній реставрації.

Пропозиція щодо розробки національної стратегії післявоєнного відновлення аграрного сектору України ґрунтується на необхідності переходу від традиційної монокультурної моделі до стійкої, децентралізованої системи, яка враховує наслідки війни, кліматичні ризики та вимоги європейської інтеграції. Стратегія повинна охоплювати чотири етапи: термінове відновлення (розмінування та базова інфраструктура), короткострокові заходи (підтримка дрібних ферм), середньострокові (впровадження органічних практик) та довгострокові (інтеграція в глобальний ринок з акцентом на кліматичну адаптацію). Ключовим елементом є поєднання органічного землеробства (використання натуральних методів для покращення родючості ґрунтів) з ревайлдінгом (природне відновлення екосистем на деградованих землях), що дозволить підвищити стійкість до посух, повеней та ерозії, прогнозованих моделями кліматичних змін.

Ці ініціативи спираються на Резолюцію Генасамблеї ООН ES-11/4 (2022), яка визнає екологічну шкоду воєнним злочином та закликає до міжнародного фонду репарацій.

Незважаючи на прогрес, виклики залишаються: неповне розмінування (лише 20% забруднених земель очищено), брак фінансування (потрібно 56 млрд дол. на екологічне відновлення) та тривала окупація. Перспективи пов'язані з інтеграцією екологічних стандартів у післявоєнну відбудову: Стратегія екологічної безпеки України до 2030 року, узгоджена з ЄС, може стати основою для зеленого відновлення. Міжнародний трибунал щодо агресії проти України може забезпечити правову відповідальність за екологічні злочини.

Міжнародно-правові інструменти, від МГП до резолюцій ООН та програм ФАО/ЮНЕП, надають міцну основу для підтримки продовольчої безпеки України. Особливий акцент на екологічному відновленні земель не лише поверне родючість чорноземів, а й забезпечить сталу аграрну модель, стійку до кліматичних змін. Глобальна солідарність – ключ до перемоги над голодом і деградацією, перетворюючи руйнування на можливість для зеленого відродження. Лише спільними зусиллями ми зможемо реалізувати право на їжу для українців та світу.

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що збройний конфлікт в Україні, розпочатий у 2022 році, створив серйозні загрози продовольчій безпеці, спричинивши руйнування сільськогосподарської інфраструктури, окупацію значних територій та екологічну деградацію земель. Міжнародно-правові інструменти, включаючи норми міжнародного гуманітарного права, права людини та екологічних конвенцій, створюють міцну основу для захисту продовольчих ресурсів і відновлення довкілля. Особливе значення має екологічне відновлення земель, яке є ключовим для повернення родючості ґрунтів і забезпечення сталого аграрного розвитку. Механізми, такі як програми розмінування, біоремедіація та рекультивація, відіграють вирішальну роль у подоланні наслідків забруднення сільськогосподарських угідь.

Попри наявність ефективних міжнародних ініціатив, таких як програми ООН та двосторонні угоди, реалізація цих механізмів стикається з викликами: обмеженим фінансуванням, триваючим мінуванням та складнощами доступу до окупованих територій. Для подолання цих перешкод необхідна тісніша координація між державами, міжнародними організаціями та донорами, а також посилення правової відповідальності за екологічні та продовольчі злочини.

Ми можемо запропонувати наступні кроки: по-перше, розробити механізм фінансування відновлення земель, який базуватиметься на принципі відповідальності агресора, із залученням коштів через міжнародні судові інституції; по-друге, збільшити фінансування та технічну підтримку операцій з розмінування, залучаючи міжнародних партнерів для прискорення очищення сільськогосподарських угідь; по-третє, впровадити масштабні програми використання природних методів очищення ґрунтів; по-четверте, розробити національну стратегію післявоєнного відновлення аграрного сектору, яка поєднуватиме органічне землеробство та ревайлдінг для підвищення стійкості до кліматичних змін; по-п'яте, відновити та розширити ініціативи, подібні до Чорноморської зернової угоди, для забезпечення стабільного експорту українського зерна та запобігання глобальній продовольчій кризі, та створити міжнародну платформу для моніторингу екологічної шкоди та прогресу відновлення земель, із регулярним звітуванням перед ООН та донорами.

Ці заходи, реалізовані в рамках міжнародної співпраці, сприятимуть не лише відновленню продовольчої безпеки України, але й створенню моделі сталого аграрного розвитку, яка може бути прикладом для інших країн, що постраждали від конфліктів. Глобальна солідарність і чітке виконання міжнародних зобов'язань є ключовими для перетворення викликів війни на можливості для зеленого відродження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 13.10.2025).
2. Resolution 2417 (2018), 24 May 2018. URL: https://docs.un.org/en/S/RES/2417(2018) (дата звернення: 13.10.2025).
3. Тополевський Р. Механізми ООН з документування міжнародних злочинів Російської Федерації проти України. *Право України.* 2024. № 10. С. 80–95.
4. «Зернова ініціатива»: відправлено перший в 2023 році мільйон тонн української агропродукції. Міністерство інфраструктури України, 13 січня 2023 року. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/zernova-initsiatyva-vidpravleno-pershyi-v-2023-rotsi-milion-tonn-ukrainskoi-ahroproduktsii (дата звернення: 13.10.2025).
5. ФАО виділить на допомогу українським фермерам 150 млн доларів США, – Комітет з питань аграрної та земельної політики. Прес-служба Апарату Верховної Ради України, 08 травня 2025. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/261875.html (дата звернення: 13.10.2025).
6. Kortukova T. International legal framework for the protection of global food security. *Foreign trade: economics, finance, law.* 2023. № 129. P. 16–27.
7. The Black Sea Grain Initiative: What was achieved? Why was it important? URL: https://www.un.org/en/black-sea-grain-initiative/achievements (дата звернення: 14.10.2025).
8. Ukrainian grain exports explained – Consilium. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/ukrainian-grain-exports-explained (дата звернення: 14.10.2025).
9. Black Sea grain exports deal 'a beacon of hope' amid Ukraine war - Guterres. URL: https://news.un.org/en/story/2022/07/112306 (дата звернення: 13.10.2025).
10. Black Sea Initiative. URL: https://unctad.org/global-crisis/black-sea-initiative (дата звернення:14.10.2025).
11. Hassen T.B., Bilali ElH. Impacts of the Russia-Ukraine War on Global Food Security: Towards More Sustainable and Resilient Food Systems? *Foods.* 2022. Vol. 11(15). № 2301. 17 p.
12. Підсумки Конференції з відновлення України – URC2025. Посольство України в Італійській Республіці, в Республіці Мальта та в Республіці Сан Марино (за сумісництвом), 14 липня 2025 року. URL: https://italy.mfa.gov.ua/news/pidsumki-konferenciyi-z-vidnovlennya-ukrayini-urc2025 (дата звернення: 13.10.2025).
13. ФАО та Європейський Союз розпочинають третій грантовий цикл, спрямований на підвищення стійкості українських фермерів. Державний Аграрний Реєстр, 16.12.2024. URL: https://www.dar.gov.ua/news-list/fao-ta-ievropeyskiy-soyuz-rozpochinayut-tretiy-grantoviy-cikl-spryamovaniy-na-pidvishchennya-stiykosti-ukrayinskih-fermeriv (дата звернення: 13.10.2025).

УДК 341.123:347.77
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.11

ВОІВ ЯК МІЖНАРОДНА МІЖУРЯДОВА ОРГАНІЗАЦІЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ЇЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ

Балас Д.А.,
аспірант кафедри міжнародного права
спеціальності D9 «Міжнародне право»
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0005-5760-2701

Балас Д.А. ВОІВ як міжнародна міжурядова організація: теоретичні основи та практична реалізація її міжнародно-правового статусу.

Дана наукова стаття присвячена характерним рисам правого статусу Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ) як міжнародної міжурядової організації, котра діє на підставі міжнародного договору – Конвенції про створення ВОІВ 1967 року. Він нерозривно пов'язаний з її правосуб'єктністю і становить важливу основу багаторічної та доволі успішної діяльності. Власне визнання авторитету та заслуг ВОІВ у сфері міжнародно-правового регулювання прав інтелектуальної власності є беззаперечним. А сьогодні організація продовжує проводити плідну роботу задля прогресивного розвитку опікуваної нею галузі, формування належної поваги до інтелектуальної власності у всьому світі, сприяння захисту та дотриманню прав авторів та винахідників. Акцент наукових напрацювань досить часто зосереджений на прикладах успішної реалізації функцій ВОІВ, утім важливим і актуальним лишається дослідження її основ, включаючи міжнародно-правовий статус самої організації.

З огляду на це проаналізовано установчі документи та правотворчість ВОІВ для розкриття обов'язкових атрибутів її правосуб'єктності. Зокрема у статті наочно висвітлюється здатність цієї організації бути носієм міжнародних прав та обов'язків, виступати стороною у міжнародних відносинах, укладати міжнародні договори, здійснювати правотворчу діяльність. У світлі останнього визначено юридичну силу окремих актів організації, підкреслюючи змогу організації створювати юридично обов'язкові норми та так зване «м'яке право».

Звернено увагу на статус ВОІВ як спеціалізованої установи Організації Об'єднаних Націй (ООН) та відповідний вплив на її правосуб'єктність, а також факт правонаступництва ВОІВ і значення цього для обсягу її прав та обов'язків.

Також окреслено роль ВОІВ у розвитку міжнародного правового режиму захисту інтелектуальної власності, гармонізації національного законодавства держав-учасниць та формуванні глобальної політики у відповідній сфері.

У статті доведено, що ВОІВ виступає повноцінним суб'єктом міжнародного права, що підтверджується як наявністю договірної правоздатності, так і її фактичною участю у міжнародних правовідносинах і правотворчості.

Ключові слова: міжнародна організація, ВОІВ, міжнародна правосуб'єктність, міжнародна правоздатність, правотворчість, інтелектуальна власність.

Balas D.A. WIPO as an international intergovernmental organization: theoretical basis and practical implementation of its international legal status.

This article is devoted to the characteristic features of the legal status of the World Intellectual Property Organization (WIPO) as an international intergovernmental organization, which operates under an international treaty – the Convention Establishing WIPO of 1967. It is inextricably linked with its legal personality and constitutes an important basis of a fairly successful activity for many years. The recognition of the authority and merits of WIPO in the field of international legal regulation of

intellectual property rights is undeniable. Today the organization continues to carry out fruitful work for the progressive development of the branch it cares for, the formation of due respect for intellectual property throughout the world, and the promotion of the protection and observance of the rights of authors and inventors. The emphasis of scientific works is quite often focused on examples of the successful implementation of WIPO's functions, however, the study of its foundations, including the international legal status of the organization itself, remains important and relevant.

In this point of view, the founding documents and lawmaking of WIPO are analyzed to reveal the mandatory attributes of its legal personality. In particular, the article clearly highlights the ability of this organization to be a bearer of international rights and obligations, to act as a party in international relations, to conclude international treaties, and to carry out lawmaking activities. In light of the latter, the legal force of individual acts of the organization is determined, emphasizing the organization's ability to create legally binding norms and the so-called «soft law».

Attention is drawn to the status of WIPO as a specialized agency of the United Nations (UN) and the corresponding impact on its legal personality, as well as the fact of WIPO's succession and the significance of this for the scope of its rights and obligations.

The role of WIPO in the development of the international legal regime for the protection of intellectual property, the harmonization of national legislation of member states, and the formation of global policy in the relevant field is also outlined.

The article proves that WIPO is a full-fledged subject of international law, which is confirmed both by the presence of contractual legal capacity and its actual participation in international legal relations and lawmaking.

Key words: international organization, WIPO, international legal personality, international legal capacity, lawmaking, intellectual property.

Постановка проблеми. В умовах глобальної економіки та швидкого технічного прогресу, зростання можливостей інформаційних технологій надзвичайно важливими є питання регулювання, дотримання прав інтелектуальної власності, механізмів її охорони. Відтак актуальним стає вивчення діяльності міжнародних організацій, які формують та реалізують міжнародну політику у сфері інтелектуальної власності. Однією з ключових є ВОІВ, яка донедавна була монополістом щодо регулювання у відповідній галузі права, будучи правонаступницею Об'єднаних міжнародних бюро з охорони інтелектуальної власності. Незважаючи на визнаний авторитет та ефективну діяльність організації, у вітчизняній науці залишається недостатньо дослідженим її міжнародно-правовий статус, зокрема правосуб'єктність, що є основою реалізації організацією своїх функцій на міжнародній арені. У зв'язку з цим визначення обсягу та змісту правоздатності ВОІВ, її ролі як суб'єкта міжнародного права та участі в правотворчості потребує додаткового комплексного аналізу.

Мета статті полягає у всебічному розкритті міжнародно-правового статусу ВОІВ як суб'єкта міжнародного права, зокрема її правоздатності, дієздатності та правотворчої функції.

Стан опрацювання проблематики. Питанню правосуб'єктності та діяльності ВОІВ було присвячено роботи таких українських дослідників, як: І.І. Новосельцев, Г.О. Андрощук, С.Д. Куса, А.В. Кононенко, Ю.І. Мельничук, У.Б. Андрусів, Є.А. Сесицький, Е.Є. Ордулі, Ю.Л. Юринець, В.В. Сенчук, В.С. Дроб'язко та ряд інших.

При цьому важливо зауважити, що вітчизняні дослідники здебільшого зосереджуються саме на діяльності ВОІВ, меншою мірою розкриваючи значення та наповнення її міжнародно-правового статусу.

Також цій проблематиці присвячені праці іноземних дослідників, зокрема: Крістофер Мей, Керолін Дір Біркбек, Ілеана Цитарісті, Елісон Даксбері, Нірмальї Сьям, Марго А. Беглі, Ігнасіо Де Кастро, Хайке Воллгаст, Сьюзі Франкель, Рут Л. Окедіджі, Філіп Ландолт та багато інших

Виклад основного матеріалу. ВОІВ є міжурядовою організацією та спеціалізованою установою ООН, що опікується питаннями заохочення та захисту інтелектуальної власності у всьому світі. Цим визначається її міжнародно-правовий статус. Але перш ніж перейти до безпосереднього розгляду, слід звернути увагу на ключові визначення, якими оперують в контексті правосуб'єктності міжнародної організації, та їх наповнення.

Як зазначає О.М. Шпакович, під міжнародно-правовим статусом міжнародної організації варто розуміти сукупність її суб'єктивних прав та обов'язків, що визначають її міжнародно-правове положення та є встановленими відповідно до норм міжнародного права [1, с. 56]. Це поняття

нерозривно пов'язане з міжнародною правосуб'єктністю міжнародної організації, адже в ньому вона отримує своє безпосереднє вираження.

Водночас А.В. Войцехівський наводить наступне визначення міжнародної правосуб'єктності: «Це якісна характеристика статусу суб'єкта міжнародних правовідносин, що виражає його здатність самостійно брати участь у цих правовідносинах, підпорядковуватися нормам міжнародного права, брати участь у їх створенні й володіти міжнародними правами та обов'язками» [2, с. 66]. Серед її головних, власне обов'язкових атрибутів він виділяє міжнародну правоздатність, дієздатність, деліктоздатність та участь у міжнародній правотворчості.

Для визначення правосуб'єктності ВОІВ слід звернутися до її установчих документів та ряду інших міжнародних договорів, що закріплюють статус як міжнародної організації та основи її діяльності.

Так, ВОІВ є міжнародною організацією, створеною на основі Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності 1967 р., що відповідно є її установчим актом. У ньому визначені цілі організації, зокрема цьому присвячена ст. 3, де зазначено, що ВОІВ покликана сприяти захисту інтелектуальної власності в усьому світі шляхом співробітництва між державами та, де це доречно, у співпраці з будь-якою іншою міжнародною організацією; і здійснювати адміністрування існуючих Союзів щодо захисту прав інтелектуальної власності[3].

Варто відзначити, що у ст. 21 побіжно згадується про правонаступництво щодо Об'єднаних міжнародних бюро з охорони інтелектуальної власності – організації, утвореної урядом Швейцарії для адміністрування основних міжнародних договорів у сфері інтелектуальної власності – але фактично ВОІВ стала її наступницею подібно тому як ООН щодо Ліги Націй. Це положення мало більшою мірою технічний, перехідний характер, адже вказувало на те, що будь-яке посилання у Конвенції до моменту набрання нею чинності на Міжнародне бюро або на Генерального директора вважаються посиланнями на Об'єднане міжнародне бюро з охорони промислової, літературної та художньої власності (також відоме як Об'єднане міжнародне бюро з охорони інтелектуальної власності (BIRPI)) або його Директора відповідно. Також на правонаступництво вказує прийнята у той же час Стокгольмська редакція Бернської конвенції 1886 р., і підтверджена подальшими редакціями, де в п. 1 (a) ст. 24 зазначено, що адміністративні завдання Бернського Союзу виконує Міжнародне бюро ВОІВ є наступником Бюро Союзу, об'єднаного з Бюро Союзу, заснованого Паризькою конвенцією 1883 р. [4]

У цьому одна з особливостей її правосуб'єктності: вона є похідною не лише від волі держав, що укладали Конвенцію про заснування ВОІВ, але і з огляду на той доробок міжнародно-правового співробітництва, що був створений під егідою Об'єднаних бюро, функціонування Союзів, щодо яких адміністративні функції виконувала BIRPI. В розрізі діяльності вже ВОІВ це має вагоме значення, адже впливає на її компетенцію в розширювальному напрямку, збільшуючи обсяг її прав та обов'язків. А в ст. 4 Конвенції про заснування ВОІВ, присвяченій її функціям згадується, що організація виконує адміністративні завдання Паризького союзу, Спеціальних союзів, створених у зв'язку з цим Союзом, та Бернського союзу. Серед інших функцій: сприяння розробці заходів, що мають на меті ефективний захист інтелектуальної власності в усьому світі та гармонізацію національних законодавств в цій галузі; збирання та поширення інформації щодо захисту інтелектуальної власності, проведення та сприяння дослідженням у цій галузі з подальшою публікацією; змога брати на себе виконання або долучатися до виконання будь-якої іншої міжнародної угоди, спрямованої на сприяння захисту інтелектуальної власності; заохочення укладання міжнародних угод, спрямованих на сприяння захисту інтелектуальної власності; співпраця з державами, що потребують юридично-технічної допомоги в галузі інтелектуальної власності; та інші необхідні завдання [3]. Це становить широкий спектр її компетенції.

Власне міжнародна правоздатність міжнародної організації як важливий атрибут її правосуб'єктності полягає в здатності бути носієм міжнародних прав і обов'язків, приймати безпосередню участь у міжнародних відносинах, що як правило закріплюється в статуті чи установчому акті міжнародної організації. У п. 1 ст. 12 Конвенції про заснування ВОІВ «Правоздатність; Привілеї та імунітети» зазначається, що «Організація користується на території кожної держави-члена, відповідно до законодавства цієї держави, такою правоздатністю, яка може бути необхідною для досягнення цілей Організації та для здійснення її функцій» [3].

Прикладом прав, якими наділена ВОІВ, є право на привілеї та імунітети. Зокрема відповідно до Угоди про штаб-квартиру з урядом Швейцарської конфедерації ВОІВ користується тими

імунітетами та привілеями, що зазвичай надаються міжнародним організаціям. Тобто все те, що потрібно для нормального та ефективного виконання нею своїх завдань. Ст. 4 цієї Угоди визначає недоторканність, що надається приміщенням та земельній ділянці, де вони знаходяться, що використовуються в цілях організації. Жоден агент швейцарських державних органів не може входити туди без прямої згоди організації [5]. Недоторканність надається також архівам та документам ВОІВ. Загалом же мова йде про типові дипломатичні привілеї та імунітети, властиві для міжнародних організацій та їх посадових осіб, серед яких фіскальні звільнення, свобода зносин тощо.

Іншим важливим атрибутом міжнародного-правового статусу ВОІВ є міжнародна дієздатність, що означає здатність своїми діями набувати суб'єктивних прав і обов'язків. Найкраще вона розкривається у можливості укладати міжнародні договори, адже згідно з ними суб'єкт отримує певні права і бере на себе відповідні зобов'язання. Вже згадувана Угода про штаб-квартиру є підтвердженням того. Власне Конвенція про заснування ВОІВ передбачає в п. 2 ст. 12 «Правоздатність; Привілеї та імунітети», що «Організація укладає угоду про штаб-квартиру зі Швейцарською Конфедерацією та з будь-якою іншою державою, в якій згодом може бути розташована штаб-квартира» [3]. Важливо те, що у цій ж статті мова йде про повноваження ВОІВ укладати двосторонні або багатосторонні угоди з іншими державами-членами з метою надання організації, її посадовим особам та представникам усіх держав-членів таких привілеїв та імунітетів, що можуть бути необхідними під час здійснення покладених на них функцій.

Також установчим актом ВОІВ у ст. 13 перебачено, що вона може встановлювати відносини, співпрацювати і відповідно підписувати договори з іншими міжурядовими організаціями. Укладає подібну угоду Генеральний директор ВОІВ, маючи погодження від Координаційного комітету.

Саме реалізуючи це положення, у 1974 р. ВОІВ уклала угоду, що стала новим визначальним етапом в її міжнародно-правовому статусі. Мова йде про Угоду між Організацією Об'єднаних Націй та Всесвітньою організацією інтелектуальної власності, згідно з якою ВОІВ отримала статус спеціалізованої установи ООН. Преамбула цього договору містить посилання до вже згаданої ст. 13 Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності 1967 р. та ст. 57 Статуту ООН, слугуючи вказівкою на повноваження цих міжнародних організацій укладати угоди. Відтак це я безпосереднім прикладом поєднання міжнародної правоздатності та дієздатності і виявом правосуб'єктності міжурядової організації на практиці, а не лише в теорії.

Відповідно до цієї Угоди ООН та ВОІВ взяли на себе взаємні зобов'язання щодо надання інформаційної та технічної співпраці у галузі права інтелектуальної власності, породжуючи відповідні права. Крім того, ВОІВ взяла на себе зобов'язання надавати рекомендації ООН згідно положень її Статуту, зокрема цілей, викладених у ст. 55, що стосуються сприяння економічному та соціальному прогресу, розвитку, вирішення міжнародних проблем у економічній, соціальній галузі, галузі охорони здоров'я, співпраці в питаннях культури та освіти, підкреслюючи обов'язок звітувати перед ООН про дії, вжиті самою ВОІВ або її членами для виконання таких рекомендацій, або про інші результати їх розгляду [6]. Цей договір в цілому закріпив офіційний мандат ВОІВ на розробку міжнародної політики в галузі інтелектуальної власності, а також визначив напрямки співробітництва, координації та взаємодопомоги між цими організаціями, беручи до уваги те, що інтелектуальна власність є одним з ключовим і важливих факторів для покращення соціально-економічного розвитку людства, дотримання балансу між інтересами найменш розвинутих країн у доступі до надбань інтелектуальної власності та її захисту від зловживань і порушень.

Ще одним важливим міжнародним договором в розрізі міжнародної співпраці в питаннях інтелектуальної власності стала Угода про співробітництво між Всесвітньою організацією інтелектуальної власності та Світовою організацією торгівлі 1995 р. З охопленням ГАТТ, а потім СОТ питань, пов'язаних з регулюванням та захистом прав інтелектуальної власності, ВОІВ перестала бути монополістом у цій царині. Утім організації пішли не шляхом конкуренції, а налагодження доволі тісного співробітництва, що засвідчує Угода 1995 р. між ними.

Варто відзначити, що міжнародна дієздатність – це не лише про укладення організацією угод, хоч слугує одним з найбільш показових її виявів, а загалом про здатність своїми діями самостійно реалізовувати, виконувати покладені на неї функції та завдання відповідно до установчих документів. Наприклад, виконуючи вже згадану функцію заохочення укладення міжнародних угод у сфері права інтелектуальної власності, під егідою ВОІВ (але не самою нею) було укладено ряд важливих міжнародних договорів, серед яких можна згадати: Страсбурзьку угоду щодо міжнародної патентної класифікації (1971 р.), Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власно-

сті про авторське право 1996 р., Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми 1996 р., Сінгапурський договір про право товарних знаків 2006 р. тощо.

Іншим атрибутом міжнародно-правового статусу міжнародної організації є її деліктоздатність, що становить вагому складову дієздатності, але вже з огляду на протиправну поведінку. Так, деліктозданість означає здатність нести відповідальність за порушення, невиконання взятих на себе зобов'язань. Конвенція про заснування ВОІВ не згадує про відповідальність організації, але тут нам в нагоді стає ст. 1 Угоди між ООН та ВОІВ, в якій визначено, що ВОІВ є відповідальною за вжиття належних заходів відповідно до свого основного документа, договорів та угод, що здійснюються нею, зокрема, для сприяння творчій інтелектуальній діяльності та для сприяння передачі технологій, пов'язаних з промисловою власністю, країнам, що розвиваються, з метою прискорення економічного, соціального та культурного розвитку, з урахуванням компетенції та відповідальності Організації Об'єднаних Націй та її органів [6]. Саме Угода з ООН формально закріпила норму, котра відсилає нас до наявності відповідальності у ВОІВ.

При цьому норми щодо відповідальності міжнародних організацій попри активні спроби кодифікації на початку XXI ст. так і не набули договірного вираження, а тому лишаються існувати лише у вигляді міжнародних звичаїв. Це певною мірою ускладнює їх застосування. А на ділі норми щодо міжнародно-правової відповідальності не застосовувалися щодо ВОІВ, а тому це питання лишається в теоретичній площині.

Надзвичайно вагомим фактором підтвердження статусу суб'єкта міжнародного права для міжнародної організації виступає здатність брати участь у правотворчому процесі і відповідно створювати норми міжнародного права. Для ВОІВ характерна як опосередкована, так і безпосередня правотворчість. Перша пов'язана з участю в розробці міжнародних договорів у сфері інтелектуальної власності. ВОІВ має значну кількість комітетів та робочих груп, котрі виступають ініціаторами створення угоди щодо певного аспекту права інтелектуальної власності, котрий потребує охоплення міжнародно-правовим регулюванням, перегляду та оновлення, гармонізації і т.п. У цьому напрямку ВОІВ веде постійну і плідну роботу, адже до прикладу в 2024 р. під її егідою було розроблено і прийнято два міжнародні договори: Ер-Ріядський договір про закони щодо промислових зразків 2024 р., та Договір ВОІВ про інтелектуальну власність, генетичні ресурси та пов'язані з ними традиційні знання 2024 р. (Договір GRATK). Наразі вони ще набули чинності.

Безпосередня правотворчість ВОІВ пов'язана з актами, що приймаються органами організації. У цьому контексті важливо розуміти їхню юридичну силу. Тут варто говорити про юридично обов'язкові акти, це здебільшого рішення бюджетного, фінансового, адміністративного та кадрового характеру, і ті, що хоч мають рекомендаційний характер, але становлять так зване «м'яке право», що отримує широке визнання та застосування на практиці попри свою необов'язкову силу.

Прикладом першої категорії актів можна назвати Положення і правила про персонал Міжнародного бюро ВОІВ. Це суто внутрішньоорганізаційний документ, що регулює трудові відносини між організацією та її службовцями, але відповідно має юридично обов'язкову силу. Згідно з цим Положенням передбачена і дисциплінарна відповідальність для персоналу за дії, що суперечать правилам організації, службовим обов'язкам чи етичним нормам.

Тоді як найбільш відомим прикладом м'якого права ВОІВ слід виділити її стандарти. Вони є втіленням постійного прогресивного розвитку галузі права інтелектуальної власності і покликані допомогти національним відомствам інтелектуальної власності полегшити та покращити управління даною галуззю, сприяючи таким чином гармонізації та уніфікації її норм. Наразі їх налічується понад 50. Стандарти розробляються та приймаються в рамках спеціального Комітету по стандартам (КСВ), охоплюючи питання патентів, товарних знаків та промислових зразків, а також стосуються питання розповсюдження даних. При цьому стандарти як правило тісно пов'язані один з одним і містять посилання на ту чи іншу рекомендацію. Держави-члени ВОІВ через свої національні відомства потім імплементують відповідні стандарти в своє законодавство повністю або частково. На прикладі стандарту № 91 «Рекомендації щодо цифрових тривимірних (3D) моделей та 3D зображень» прийнятого в 2021 та переглянутого в 2024 р. можна побачити, що це є акт м'якої сили. Так, серед 22 країн, що взяли участь в опитуванні щодо впровадження стандарту ВОІВ ST.91 6 країн частково впровадили його у своїй роботі, а 2 країни повністю [7].

Висновки. ВОІВ є провідною міжнародною міжурядовою організацією та спеціалізованою установою ООН, що опікується питаннями інтелектуальної власності. Її статус як суб'єкта між-

народного права підтверджено її установчим актом – Конвенцією про заснування 1967 р., а також іншими угодами, зокрема Угодою між ООН та ВОІВ, Угодою про штаб-квартиру. Власне статус спеціалізованої установи ООН, набутий у 1974 р., надає ВОІВ посилений міжнародний авторитет, що додатково збільшує її функціональні можливості.

Загалом же вона наділена досить широкою міжнародною правоздатністю та дієздатністю, що в поєднанні дозволяють їй здійснювати ефективну діяльність, сприяючи прогресивному розвитку галузі інтелектуальної власності. Важливо при цьому зважати на факт правонаступництва ВОІВ щодо Об'єднаних міжнародних бюро з охорони інтелектуальної власності, що посилює її роль в регулюванні інтелектуальної власності, розширює компетенцію, адже вона здійснює адміністрування ключових міжнародних союзів в даній сфері.

Також ВОІВ має деліктоздатність, що підтверджено Угодою між ООН та ВОІВ і загальними принципами міжнародного права, формуючи передумови для потенційної відповідальності організації у разі порушення міжнародно-правових зобов'язань. А правотворчість ВОІВ як вагомий атрибут її правосуб'єктності заслуговує окремої уваги, будучи надзвичайно багатою. Вона знаходить і опосередкований і безпосередній вияв, що виступає цінним надбанням права інтелектуальної власності у формі міжнародних договорів, укладених під її егідою, у формі актів внутрішнього характеру і так званого «м'якого права», передусім її стандартів.

Тому ВОІВ є не лише інституційно оформленою міжурядовою організацією з чітко визначеним функціоналом, а й активно діючим суб'єктом міжнародного права, який відіграє провідну роль у формуванні, підтримці та розвитку міжнародної системи охорони інтелектуальної власності. Дослідження її правосуб'єктності та міжнародно-правового статусу є важливою базою для кращого розуміння її діяльності, досягнень у сфері інтелектуальної власності та загалом розуміння сутності міжнародних організацій у системі міжнародних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шпакович О.М. Право міжнародних організацій. Курс лекцій. Київ, 2010. 129 с.
2. Войціховський А.В. Міжнародне право: підручник; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с.
3. Convention establishing the World Intellectual Property Organization : convention; United Nations, New York, 1967. United Nations Treaty Series. Vol. 828-I-11846 / United Nations. URL: https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20828/volume-828-I-11846-English.pdf (дата звернення: 18.08.2025).
4. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів: конвенція; ВО інтелектуальної власності від 24.07.1971. База даних "Законодавство України". Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text (дата звернення: 18.08.2025).
5. Headquarters Agreement. World Intellectual Property Organization. Geneva, 1970. URL: https://www.wipo.int/edocs/mdocs/govbody/en/wo_cc_i/wo_cc_i_6.pdf (дата звернення: 18.08.2025).
6. Agreement between the United Nations and the World Intellectual Property Organization : agreement; United Nations, New York, 1974. United Nations Treaty Series. Vol. 973-I-14153 / United Nations. URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/text/305623 (дата звернення: 18.08.2025).
7. Survey on the Implementation of WIPO Standard ST.91. World Intellectual Property Organization. – Geneva, 2024. URL: https://www.wipo.int/en/web/standards/surveys/st91-implementation/collated (дата звернення: 18.08.2025).

УДК 341.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.12

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Блавацька Н.М.,
кандидат технічних наук, доцент,
доцент НА СБУ
ORCID: 0000-0003-2247-8008

Рибка Д.М.,
доктор філософії,
старший викладач НА СБУ
ORCID: 0000-0002-8824-0089

Блавацька Н.М., Рибка Д.М. Штучний інтелект у сфері національної безпеки: етичні та правові аспекти.

Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту (ШІ) суттєво трансформує систему національної безпеки, змінюючи традиційні підходи до розвідки, кібероборони, стратегічного планування та ведення бойових дій. Інтеграція інтелектуальних алгоритмів у безпекову сферу забезпечує оперативну обробку великих масивів даних, точніше прогнозування загроз і підвищення ефективності управлінських рішень. Водночас, активне впровадження ШІ породжує комплекс етичних та правових викликів, пов'язаних із питаннями відповідальності, прозорості, пояснюваності алгоритмів, захисту прав людини та дотримання норм Міжнародного гуманітарного права.

Особливу увагу у статті приділено проблематиці автономних систем озброєння, які створюють ризик втрати людського контролю над застосуванням сили, а також потенційній упередженості алгоритмів, що може призвести до дискримінації та помилкових рішень у бойових умовах. Розглядаються етичні дилеми, пов'язані з «ефектом віддаленості» між оператором і наслідками його дій, що ставить під сумнів моральну відповідальність за ухвалені рішення.

З правової точки зору аналізуються питання відповідальності за шкоду, заподіяну автономними системами, та прогалини у Міжнародному праві щодо визначення суб'єктів такої відповідальності. Акцентується увага на тому, що принципи розрізнення та пропорційності, закладені в Міжнародному гуманітарному праві, є складними для відтворення в алгоритмічних системах.

У статті узагальнюється міжнародний досвід, зокрема ініціативи НАТО та ЄС, спрямовані на формування етичних стандартів і запровадження принципу значущого людського контролю. Автори обґрунтовують необхідність створення глобальних механізмів аудиту, прозорості та підзвітності систем ШІ, а також захисту прав людини від зловживань у сфері цифрової безпеки.

Додатково підкреслюється, що ефективне регулювання ШІ потребує міждисциплінарної співпраці держав, науковців і технологічних компаній для збереження глобальної стабільності та миру.

Дослідження підкреслює, що формування етико-правової архітектури використання ШІ у національній безпеці є ключовою умовою для забезпечення відповідального, гуманного та законного розвитку технологій майбутнього.

Ключові слова: штучний інтелект, національна безпека, етика ШІ, правове регулювання, автономні системи озброєння, прозорість алгоритмів, відповідальність, права людини.

Blavatska N.M., Rybka D.M. Artificial intelligence in national security: ethical and legal aspects.

The rapid development of artificial intelligence (AI) technologies is profoundly transforming the system of national security, reshaping traditional approaches to intelligence, cyber defense, strategic planning, and warfare. The integration of intelligent algorithms into the security domain enables real-time processing of vast data volumes, more accurate threat prediction, and greater efficiency in decision-

making. At the same time, the active implementation of AI gives rise to a complex range of ethical and legal challenges related to accountability, transparency, algorithmic explainability, human rights protection, and compliance with the norms of International Humanitarian Law.

Particular attention in the article is devoted to the issue of autonomous weapons systems, which pose a risk of losing human control over the use of force, as well as potential algorithmic bias that may lead to discrimination and erroneous decisions in combat situations. The ethical dilemmas associated with the "distance effect" between the operator and the consequences of their actions are analyzed, questioning moral responsibility for the decisions made.

From a legal perspective, the article examines questions of liability for harm caused by autonomous systems and the gaps in International Law regarding the identification of responsible actors. Emphasis is placed on the principles of distinction and proportionality enshrined in International Humanitarian Law, which remain difficult to replicate in algorithmic systems.

The study summarizes international experience, including NATO and EU initiatives aimed at establishing ethical standards and implementing the principle of meaningful human control. The authors justify the need to create global mechanisms for auditing, transparency, and accountability of AI systems, as well as for protecting human rights from abuses in the sphere of digital security.

Additionally, it is emphasized that effective AI regulation requires interdisciplinary cooperation among states, scholars, and technology companies to maintain global stability and peace.

The research highlights that building an ethical and legal framework for the use of AI in national security is a key condition for ensuring responsible, humane, and lawful technological development in the future.

Key words: artificial intelligence, national security, AI ethics, legal regulation, autonomous weapons systems, algorithmic transparency, accountability, human rights.

Постановка проблеми. Сфера національної безпеки традиційно є каталізатором технологічних інновацій. Сучасний розвиток штучного інтелекту та машинного навчання відкриває нову еру в обороні та безпеці. Застосування ШІ охоплює широкий спектр: від аналізу величезних масивів розвідувальних даних та прогнозування загроз до управління безпілотними апаратами та розробки летальних автономних систем озброєння. Однак, переваги ШІ супроводжуються серйозними ризиками. Системи ШІ можуть функціонувати як «чорні скриньки», ускладнюючи встановлення причинно-наслідкових зв'язків та відповідальності за їхні рішення. Це особливо критично у контексті, де ціна помилки вимірюється людськими життями або ескалацією конфлікту. Отже, виникає нагальна потреба у всебічному дослідженні та регулюванні етичних і правових аспектів використання ШІ у цій високочутливій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Штучний інтелект стає одним із центральних об'єктів уваги сучасної наукової спільноти. Тема його застосування цікавить дослідників із різних сфер, від права й етики до інформаційних технологій і безпеки. У зв'язку з цим з'являється значний масив наукових публікацій, що аналізують як теоретичні основи, так і практичні наслідки інтеграції систем штучного інтелекту в соціальні та інституційні структури.

Так, Тарасюк В.М. провів ґрунтовне дослідження правового регулювання застосування штучного інтелекту в Україні, розглядаючи існуючі національні підходи та можливості їхньої гармонізації з міжнародними стандартами. Його робота спрямована на виявлення нормативних прогалин і пропозицій щодо адаптації внутрішнього законодавства з урахуванням кращих практик та документів міжнародних організацій. У своїх публікаціях Горєлова В.Ю. зосереджується на етичних та правових перспективах використання ШІ в українському контексті. Вона аналізує проблеми відповідальності, прозорості та захисту прав людини при автоматизованих рішеннях, окреслюючи етичні рамки, які мають супроводжувати розробку й впровадження алгоритмічних рішень. Македон О.А. приділив увагу питанням застосування ШІ у юридичній практиці. Він досліджував етичні дилеми та правові наслідки використання аналітичних і автоматизованих інструментів для правозастосування, підкреслюючи необхідність гарантій справедливого доступу до правосуддя й механізмів контролю за алгоритмічними системами.

Явар Беті зосередився на проблемі «чорної скриньки» в системах ШІ, а саме на труднощах, пов'язаних із визначенням причинно-наслідкових зв'язків у їхніх рішеннях. Його дослідження висвітлює питання інтерпретованості та зрозумілості алгоритмічних рішень, що має критичне значення для встановлення відповідальності, забезпечення прозорості та довіри до автоматизованих систем.

Водночас, попри широкий спектр досліджень, тема правового регулювання та етичних аспектів застосування штучного інтелекту містить значну кількість невирішених питань особливо коли йдеться про її перетин зі сферою національної безпеки. Багатоаспектність і варіативність проблем, а також надзвичайно швидкий розвиток ІТ-технологій на базі ШІ створюють складний контекст, у якому законодавча та етична база часто не встигає за практичними потребами.

Метою даної статті є здійснити комплексний аналіз етичних і правових аспектів застосування технологій штучного інтелекту у сфері національної безпеки та оборони, з'ясувати основні ризики та виклики, що виникають у процесі їх впровадження, а також обґрунтувати необхідність формування ефективних регуляторних механізмів і етичних стандартів, спрямованих на забезпечення відповідального, безпечного та правомірного використання систем ШІ у цій галузі.

Виклад основного матеріалу. Інтеграція технологій штучного інтелекту докорінно змінює архітектуру національної безпеки, формуючи нову парадигму управління ризиками, реагування на загрози та ведення сучасних конфліктів. Використання ШІ охоплює кілька ключових напрямів.

Перший з них це розвідка та аналітика даних. Системи ШІ здатні в реальному часі обробляти величезні обсяги інформації з відкритих та технічних джерел, виявляючи приховані закономірності, потенційні загрози й ознаки дестабілізаційних дій. Алгоритми прогнозного аналізу дозволяють своєчасно ідентифікувати ризики та підвищують ефективність прийняття стратегічних рішень у сфері безпеки [1].

Далі це кіберзахист і кібероборона. ШІ активно застосовується для автоматизованого моніторингу кіберпростору, виявлення аномалій, шкідливих вторгнень і реагування на атаки. Завдяки здатності навчатися на нових патернах загроз, такі системи підвищують стійкість державних і військових мереж до кіберагресії, забезпечуючи оперативність і адаптивність захисних дій [2].

Ще слід згадати про автономні системи озброєння. Військові дрони, роботизовані платформи та напівавтономні бойові системи, що використовують алгоритми ШІ для навігації, розпізнавання цілей і прийняття рішень, стають невід'ємним елементом сучасних збройних сил [3]. Водночас, саме цей напрям створює найбільші етичні й стратегічні ризики – від можливості ескалації конфліктів до прийняття помилкових або невиправданих рішень через алгоритмічну упередженість. Особливе занепокоєння викликає поступове розмивання меж людського контролю над застосуванням сили та відповідальності за наслідки [4].

Таким чином, впровадження ШІ у безпековий сектор відкриває нові горизонти ефективності та аналітичних можливостей, але одночасно висуває безпрецедентні вимоги до етичного, правового та стратегічного регулювання, покликаного запобігти втраті людського контролю над технологічно детермінованими рішеннями.

Етичні дилеми є центральними для дискусії про ШІ у військовій сфері. Автономність ШІ-систем, зокрема летальних автономних озброєнь, ставить під загрозу принцип значущого людського контролю. Застосування автономних систем створює психологічний та моральний бар'єр між оператором та наслідками його дій, що може призвести до легшого прийняття рішень про застосування сили. Міжнародні документи та ініціативи пропонують, щоб рішення про застосування сили завжди перебувало під значним людським наглядом – людина має усвідомлювати наслідки, мати право втрутитися [5].

Деякі системи ШІ в воєнних або безпекових контекстах навчаються на даних, які містять історичні чи соціальні упередження – расові, гендерні, етнічні, територіальні. Якщо не запровадити постійний аудит і перевірку даних, це може призвести до дискримінації або неправильного профілювання цих систем. Якщо навчальні дані містять історичні, географічні чи соціальні упередження, система ШІ буде їх відтворювати, що може призвести до дискримінаційних або неправомірних рішень, наприклад, систематично неправильної ідентифікації цивільних об'єктів у певних регіонах [6].

Часто алгоритмічні моделі є «чорною скринькою», і неясно, чому прийняте саме таке рішення, тобто відсутня прозорість та пояснюваність. У сфері безпеки це може зруйнувати довіру, унеможливити оскарження неправомірних рішень, та ускладнює встановлення відповідальності [7]. Складні нейронні мережі часто не дозволяють зрозуміти логіку, за якою було прийнято рішення, наприклад, чому система ідентифікувала об'єкт як ворожу ціль. Це унеможливлює належне розслідування та встановлення відповідальності у разі помилки. Військові системи ШІ повинні бути пояснюваними, оскільки рішення на полі бою мають бути обґрунтовані.

Застосування ШІ у національній безпеці стикається з прогалинами та невизначеністю у чинному національному та міжнародному праві.

З правового боку ключові питання зосереджені на відповідальності. Хто має нести юридичну відповідальність за шкоду, заподіяну автономною системою – оператор, розробник, виробник, чи держава. У разі порушення Міжнародного гуманітарного права автономною системою виникає прогалина відповідальності [8]. Сама ШІ-система не може нести кримінальну чи юридичну відповідальність. Відсутність чіткої лінії відповідальності підриває фундаментальний принцип верховенства права і може призвести до безкарності за воєнні злочини.

Крім того дві фундаментальні норми Міжнародного гуманітарного права, а саме принцип розрізнення між комбатантами і цивільними та принцип пропорційності, тобто очікувана військова перевага має бути пропорційна очікуваним цивільним втратам, стають найбільшим викликом для автономних систем. Підлягає сумніву здатність машини, яка навчалася на базі даних, адекватно оцінити контекст і намір людини, щоб відрізнити, наприклад, озброєного комбатанта від цивільної особи, що тримає інструмент. До того ж рішення про пропорційність є глибоко контекстуальним і суб'єктивним морально-правовим судженням, яке традиційно вимагає людської оцінки. Передача цього судження машині є однією з найгостріших правових суперечностей.

У міжнародній практиці напрацьовано низку підходів, що демонструють прагнення до формування етичних і правових стандартів використання штучного інтелекту у сфері оборони. Так, у науковій статті Ethical Principles for Artificial Intelligence in National Defence (2021), визначено п'ять ключових засад відповідального застосування ШІ: виправданість його використання, справедливість і прозорість алгоритмічних систем, моральна відповідальність людини, забезпечення значущого людського контролю та надійність технологій [9].

Водночас у межах міжнародного політичного дискурсу важливе місце посідає Political Declaration on Responsible Military Use of Artificial Intelligence and Autonomy, яку підписали понад п'ятдесят держав. Цей документ наголошує на необхідності відповідального використання автономних і напівавтономних систем, дотримання принципів міжнародного права та гарантування захисту прав людини навіть у контексті воєнних дій [10].

Додатковий внесок у розуміння етичних викликів робить дослідження Ethical Considerations for the Military Use of Artificial Intelligence in Visual Reconnaissance (2025). Автори аналізують практичні аспекти застосування ШІ у сфері візуальної розвідки у морському, повітряному та сухопутному просторах, акцентуючи увагу на принципах FATE: справедливості (Fairness), підзвітності (Accountability), прозорості (Transparency) та етичності (Ethics) [11].

Таким чином, міжнародний досвід засвідчує, що провідні наукові та політичні інституції рухаються в напрямі створення єдиної етичної рамки, яка поєднує технічні стандарти безпеки з фундаментальними цінностями гуманізму, права та відповідальності.

Застосування штучного інтелекту у сфері безпеки створює суттєві ризики для дотримання прав людини як у мирний час, так і в умовах внутрішніх загроз. Одним із найбільш дискусійних аспектів є проблема масового спостереження та приватності. Системи ШІ здатні інтегрувати величезні обсяги інформації з камер відеоспостереження, сенсорів, соціальних мереж і державних баз даних, формуючи детальні цифрові профілі громадян. Така практика, навіть якщо вона має на меті підвищення безпеки, може призвести до надмірного контролю за приватним життям осіб і створює передумови для зловживань.

Не менш небезпечним є автоматизоване профілювання, коли алгоритми класифікують людей на основі поведінкових або соціальних характеристик. Це може порушувати право на приватність і призводити до дискримінації, наприклад, через помилкове визначення "потенційних злочинців" або "нелояльних" громадян. Подібні технології здатні обмежувати свободу пересування, вираження поглядів і участі в громадському житті.

Іншим негативним наслідком стає так званий ефект охолодження, який полягає в тому, що усвідомлення постійного нагляду з боку держави або автоматизованих систем може стримувати людей від законної громадянської активності, участі у протестах чи висловлення критичних думок.

Окрему загрозу становить порушення права на належну правову процедуру. Якщо рішення, що впливають на свободу, репутацію чи навіть життя людини, наприклад, автоматичне внесення до списку потенційних, ухвалюються за допомогою алгоритмів, виникає питання про можливість їхнього оскарження. Без забезпечення пояснюваності ШІ і права особи знати причини прийняття рішень, принцип справедливого судового розгляду фактично втрачає сенс.

Таким чином, узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що ефективне та етично виважене використання штучного інтелекту у сфері національної безпеки вимагає цілісного підхо-

ду, який поєднує міжнародно-правові, технічні та гуманітарні засади, що покликані захистити фундаментальні права людини та не допустити перетворення технологій на інструмент масового контролю.

Першочерговим завданням є закріплення на міжнародному рівні принципу значущого людського контролю над системами, що здатні приймати рішення про застосування сили. Це означає, що жодна автономна або напівавтономна технологія не повинна діяти без реальної можливості втручання людини. Такий контроль є не лише технічною вимогою, а й моральною гарантією дотримання людської гідності та відповідальності у воєнних діях. Збереження участі людини у критичних рішеннях має стати нормою міжнародного права, закріпленою в договорах і політичних деклараціях.

Не менш важливим напрямом є створення міжнародних стандартів для тестування, аудиту та забезпечення пояснюваності алгоритмів, що використовуються у сфері оборони. Алгоритмічні рішення мають бути прозорими, перевіреними на предмет технічної надійності, відсутності дискримінаційних упереджень та відповідності етичним критеріям. Це дозволить не лише підвищити довіру до таких систем, а й гарантувати, що рішення, прийняті за участю ШІ, можна відтворити, перевірити та, за потреби, оскаржити.

Крім того, необхідним є запровадження чітких юридичних режимів відповідальності, які розмежовують компетенцію і зобов'язання різних учасників життєвого циклу ШІ, від розробників і виробників до командирів та операторів. Подібна модель дає змогу уникнути прогалини відповідальності, коли жоден із суб'єктів не може бути притягнутий до відповідальності у разі порушення Міжнародного гуманітарного права або заподіяння шкоди цивільному населенню.

Окрему увагу слід приділити захисту прав людини у цифровому середовищі. Використання ШІ в розвідці та внутрішній безпеці не повинно перетворюватися на інструмент масового спостереження чи неправомірного профілювання. Правове регулювання має передбачати обмеження щодо збору, зберігання та використання персональних даних, а також гарантувати право кожної особи на оскарження рішень, ухвалених автоматизованими системами.

Таким чином, формування етичної та правової архітектури використання штучного інтелекту у сфері безпеки є стратегічним завданням, від якого залежить не лише ефективність технологічного розвитку, а й збереження гуманістичних засад міжнародного правопорядку.

Висновок Застосування ШІ у сфері національної безпеки представляє собою подвійний потенціал: з одного боку – значні переваги у швидкості, точності та масштабі реагування, з іншого – ризики, які, якщо їх не контролювати, можуть порушити фундаментальні етичні принципи та міжнародне право.

Щоб забезпечити відповідальне й законне використання ШІ, необхідно поєднувати технологічний розвиток із чітким етичним та правовим регулюванням. Важливо, щоб держави брали участь у формуванні міжнародних норм та стандартів, які гарантують прозорість, справедливість, значущий людський контроль, і відповідальність за наслідки використання ШІ. Без таких кроків ШІ може підривати довіру до інститутів безпеки та спричиняти серйозні порушення права людини й міжнародного гуманітарного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Штучний інтелект в OSINT. URL: https//hackyoumom.com/kibervijna/stuchnyj-intelekt-v-osint-yak-pokrashhyty-rozsliduvannya-u-2024-roczi (дата звернення: 02.10.2025).
2. Штучний інтелект та кібербезпека. URL: https://www.bdo.ua/uk-ua/insights-2/information-materials/2024/corporate-cybersecurity-ai-role-in-data-protection (дата звернення: 02.10.2025).
3. Гмиря В.П., Романовська Л.В., Фіцайло Т.М., Нікітченко А.О. Штучний інтелект і автономні системи озброєння: нова епоха військових операцій. *Збірник наукових праць Державного науково-дослідного інституту випробувань і сертифікації озброєння та військової техніки.* Черкаси, 2025. № 2(24) С. 7–14. URL: https://dndivsovt.com/index.php/journal/article/view/563 (дата звернення: 02.10.2025).
4. Гбур З. В. Основи інформаційної безпеки держави в умовах війни. URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/237/6325/13361-1 (дата звернення: 02.10.2025).
5. Кутовий О.В., Бурма С.К. Автономні системи озброєнь і штучний інтелект як виклик міжнародному гуманітарному праву та правам людини. *Науковий вісник Ужгородського На-*

ціонального Університету. Ужгород, 2025. С.185–194. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/09/24-4.pdf (дата звернення: 02.10.2025).
6. Хазіка Саджид Упередження ШІ та культурні стереотипи: наслідки, обмеження та пом'якшення. URL: https://www.unite.ai/uk/ai-bias-cultural-stereotypes-effects-limitations-mitigation/ (дата звернення: 02.10.2025).
7. Проблема чорної скриньки ШІ: виклики та рішення для прозорого майбутнього. URL: https://crypta.kyiv.ua/tehnologii-blokchejn/problema-chornoi-skrinki-shi-vikliki-ta-rishennja/ (дата звернення: 02.10.2025).
8. Міжнародне гуманітарне право. URL: https//unity.gov.ua/diyalnist/napryamky-proektiv-minreintegracziyi/mizhnarodne-gumanitarne-pravo/ (дата звернення: 02.10.2025).
9. Mariarosaria Taddeo, David McNeish, Alexander Blanchard, Elizabeth Edgar Ethical Principles for Artificial Intelligence in National Defence. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s13347-021-00482-3 (дата звернення: 02.10.2025).
10. Political Declaration on Responsible Military Use of Artificial Intelligence and Autonomy. URL: https://www.state.gov/bureau-of-arms-control-deterrence-and-stability/political-declaration-on-responsible-military-use-of-artificial-intelligence-and-autonomy (дата звернення: 02.10.2025).
11. Mathias Anneken, Nadia Burkart, Fabian Jeschke, Achim Kuwertz-Wolf, Almuth Müller, Arne Schumann, Michael Teutsch Ethical Considerations for the Military Use of Artificial Intelligence in Visual Reconnaissance. URL: https://arxiv.org/abs/2502.03376 (дата звернення: 02.10.2025).

УДК 341.48 (411:470+571)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.13

СТАНОВИЩЕ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ ТА ЗАХИСТ ЇХ ПРАВ ОРГАНІЗАЦІЄЮ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

Гелемей Ю.М.,
аспірант Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0008-0869-9713

Гелемей Ю.М. Становище військовополонених в сучасній російсько-українській війні та захист їх прав Організацією Об'єднаних націй.

В статті автор досліджує вагому проблему правового регулювання статусу військовополонених в контексті сучасного міжнародного гуманітарного права. .

Констатовано, що міжнародні норми репрезентують цілим спектром спеціалізованих загальних, універсальних стандартів, зокрема у Женевській конвенції про поводження з військовополоненими, Міжнародному пакті про громадянські і політичні, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Вказано, що пори існування досить широкого спектру прав військовополонених, що визначені нормами міжнародного та міжнародного гуманітарного права дієвість стандартів залишається суперечливою.

Узагальнено, що авторами позиціоновано значним позитивним чинником те, що в світовому масштабі існують узгоджені стандарти унормування суспільних відносин під час війни, однак відсутність дієвої системи відповідальності за їх невиконання спричиняють колапс, нікчемність та недієвість норм, їх декларативність та негарантованість.

Моніторингові звіти ООН щодо ситуації в Україні вказують на неймовірні, особливо негуманні дії з боку як російської влади так і суспільства щодо військовополонених, що особливо вагомо підкреслити, оскільки міжнародні стандарти чітко визначають, що вся відповідальність за утримання та ставлення до військовополонених лежить не на приватних особах, окремих громадянах, воїнах супротивника, а на державі, зокрема стаття 12 Третьої Женевської конвенції.

Основний захист військовополонених мав би відбуватися під егідою ООН, як первинної, світової інституції, що уповноважена забезпечувати мир, безпеку та права людини. Міжнародна спільнота, в тому числі інституції ООН на найвищому рівні закликає державу-агресору до гуманного ставлення, а також застосування інституту обміну військовополонених. Проте становище військовополонених українських військових та цивільних характеризується тотальним порушенням прав людини. Катування, приниження, насильство, позбавлення доступу до первинних потреб таких як їжа та сон характеризують поведінку держави-агресорки. Констатовано неефективність функціонування органів на основі ООН та відсутність в них ефективних засобів впливу на державу, що утримує полонених.

Ключові слова: військовополонені, захист, міжнародне гуманітарне право, ООН, моніторингові звіти, правове становище, право на життя, катування.

Gelemey Yu.M. The status of prisoners of war in the modern russian-ukrainian war and the protection of their rights by the United Nations.

In the article, the author explores the important problem of legal regulation of the status of prisoners of war in the context of modern international humanitarian law. .

It is stated that international norms are represented by a whole range of specialized general, universal standards, in particular in the Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War, the International Covenant on Civil and Political Rights, the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, and the Rome Statute of the International Criminal

Court. It is indicated that despite the existence of a fairly wide range of rights of prisoners of war, which are determined by the norms of international and international humanitarian law, the effectiveness of the standards remains controversial.

It is summarized that the authors position as a significant positive factor the fact that there are agreed standards for regulating social relations during wartime on a global scale, however, the absence of an effective system of responsibility for their failure to comply causes the collapse, nullity and ineffectiveness of the norms, their declarative nature and lack of guarantees.

UN monitoring reports on the situation in Ukraine indicate incredible, especially inhumane actions by both the Russian authorities and society towards prisoners of war, which is especially important to emphasize, since international standards clearly determine that all responsibility for the maintenance and treatment of prisoners of war lies not with private individuals, individual citizens, enemy soldiers, but with the state, in particular Article 12 of the Third Geneva Convention.

The main protection of prisoners of war should take place under the auspices of the UN, as the primary, world institution authorized to ensure peace, security and human rights. The international community, including UN institutions at the highest level, calls on the aggressor state to treat it humanely, as well as to apply the institution of prisoner of war exchange. However, the situation of Ukrainian military and civilian prisoners of war is characterized by a total violation of human rights. Torture, humiliation, violence, deprivation of access to basic needs such as food and sleep characterize the behavior of the aggressor state. The ineffectiveness of the UN-based bodies and the lack of effective means of influencing the state holding the prisoners have been noted.

Key words: prisoners of war, protection, international humanitarian law, UN, monitoring reports, legal status, right to life, torture.

Постановка проблеми. Міжнародне гуманітарне право вважається гуманним досягненням розвитку права цивілізованих народів. Воно спрямоване на урегулювання відносин в умовах воєнних дій, таким чином формує ціннісні підходи унормування суспільних відносин в екстраординарний період жорстокості та насильства.

Л. Клег звертає увагу на те, що перші Женевські конвенції були підписані ще в 1864 році, і ця початкова спроба втягнути людство у війну з того часу переросла в мережу міжнародних конвенцій та звичаєвих правил, які включають багато груп, що мають бути захищена під час та після збройних конфліктів. Науковець також звертає увагу, що національні та міжнародні системи, включаючи практичні інструменти, доступні через Міжнародний комітет Червоного Хреста вже існують або можуть бути посилені [1]. Тобто існують міжнародні гарантії захисту цих груп.

Звернувшись до аналізу практики захисту такої групи суб'єктів міжнародного права як військовополонені в умовах сучасної російсько-української війни доречно розглянути дотримання визначених стандартів міжнародного гуманітарного права та дієвість міжнародних інститутів, що спрямовують свою діяльність на захист військовополонених.

Стан дослідження проблематики. Попри те, що українське суспільство доволі активно обговорює питання статусу військовополонених це питання не є широко опрацьоване міжнародною спільнотою. Окремі аспекти піднімалися О. Сосніною, А. Галай, І Жаровською, Н. Ортинською, проте загалом проблематика потребує додаткового наукового аналізу. Окрім того фахівці в галузі міжнародного права акцентували увагу на проблематиці, проте опосередковано, здебільшого в контексті аналізу норм міжнародного гуманітарного права. Зокрема сюди слід віднести праці М. Сірант, Олійник Я. та інші.

Метою статті є проведення аналізу соціального становища полонених в російсько-українській війні та вказати на можливі аспекти їх захисту під егідою інституцій ООН.

Виклад основних положень. Міжнародні стандарти та гарантії прав людини є основою суспільного розвитку цивілізованих народів. Первинно саме для цього створювалася ООН як основа утвердження миру та справедливості по всьому світу. Верховний комісар ООК вказує, що «Організація Об'єднаних Націй створювалася для того, щоб покласти край війнам, знову утвердити віру в основні права людини, сприяти справедливості та дотриманню міжнародного права» [2, с. 4].

Міжнародні норми репрезентовано цілим спектром спеціалізованих загальних, універсальних стандартів.

Статті 13, 17 і 87 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими [3], що прийнята після Другої світової війни (Третя Женевська конвенція) категорично забороняє катування

та жорстоке поводження, визначаючи це порушенням міжнародного та міжнародного гуманітарного права. Також про належне людське поводження та заборону катувань унормовано у ст. 7 Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання («Конвенція проти катувань»). Документи вказують, що жодних винятків, відступів чи виправдань не допускається. Визнані правові стандарти також вимагають поваги до життя, благополуччя і гідності осіб, а також гуманного поводження з тими, хто перебуває у руках воюючих сторін.

Ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права вказує на цінність життя кожної людини: «ніхто не може свавільно бути позбавлений життя», така метааксіологічна цінність визначається через невід'ємне право кожної людини на життя. В свою чергу ст. 7 дублює міжнародні стандарти в сфері унормування заборони катувань: «Нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню». Також вказаний документ містить предметно вимогу щодо осіб які позбавлені волі, до цієї категорії слід віднести й військовополонених. Ст. 10 Пакту визначає право такої групи осіб на гуманне поводження, включаючи дотримання та забезпечення права на повагу людської гідності [4].

Також додамо, що катування та жорстоке поводження з військовополоненими є воєнними злочинами згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального суду.

Попри те що вказані норми існують вже більше ніж пів століття, все ж дієвість стандартів залишається суперечливою. Науковці вказують що норми є нечинними через їх часові межі, зокрема А.Галай вказує, що «після ухвалення вищезгаданої конвенції пройшло вже 75 років, певні її норми на сьогодні є застарілими або неактуальними» [5]. Безумовно так, проте це не є первинною проблемою для норм міжнародного гуманітарного права. Відсутність механізмів гарантування – ось основна проблема.

Позитивом сприймаємо те, що в світовому масштабі існують узгоджені стандарти унормування суспільних відносин під час війни, однак відсутність дієвої системи відповідальності за їх невиконання спричиняють колапс, нікчемність та недієвість норм, їх декларативність та негарантованість.

В наукових джерелах відображається реальний стан забезпечення належного правового статусу цивільних осіб, комбатантів, військовополонених та інших груп учасників збройного конфлікту. Науковці стверджують, що «майже у всіх регіонах, де відбуваються збройні конфлікти, порушуються закони та використовуються заборонені засоби та методи ведення війни, пов'язані з порушенням принципів розмежування, пропорційності, що допускаються в процесі артилерійських ракетних обстрілів та авіаційних атак ракетами та бомбами, вербуванням, навчанням, фінансуванням та/або використанням найманців у військовій діяльності, руйнуванням населених пунктів, стратами у формі навмисних вбивств з мотивів ненависті або політичної, ідеологічної, расової, національної, релігійної ворожнечі, тортурами, серед інших нелюдських форм поведінки та жахливих звірств, які за своїм характером та ступенем жорстокості не можуть залишатися безкарними та є воєнними злочинами та злочинами проти людяності» [6].

Моніторингові звіти ООН щодо ситуації в Україні вказують на неймовірні, особливо негуманні дії з боку як російської влади так і суспільства щодо військовополонених. Це особливо вагомо підкреслити, оскільки міжнародні стандарти чітко визначають, що вся відповідальність за утримання та ставлення до військовополонених лежить не на приватних особах, окремих громадянах, воїнах супротивника, а на державі. Відповідальність за поводження з військовополоненими та захищеними особами лежить на державі, яка їх утримує, незалежно від індивідуальної відповідальності. Ст 12 Третьої Женевської конвенції вказує, що «військовополонені перебувають у руках ворожої держави, а не окремих осіб чи військових частин, які взяли їх у полон. Незалежно від відповідальності, яку можуть нести окремі особи, держава, що тримає в полоні, відповідає за поводження з військовополоненими» [3].

Міжнародна спільнота на найвищому рівні закликає державу-агресору до гуманного ставлення, а також застосування інституту обміну військовополонених. Верховний комісар ООН Фолькер Тюрк закликає до негайного звільнення українських цивільних осіб, які утримуються в Росії [2].

В звіті ООН вказано, що у 2024 року Управління Верховного комісара з прав людини (УВКПЛ) зафіксувало значне збільшення кількості достовірних заяв про страти українських військовослужбовців, захоплених російськими збройними силами, серед яких щонайменше 62 особи у 19 інцидентах. Управління отримали та проаналізувало відео- та фотоматеріали, що демонструють

страти або тіла загиблих, а також дані збираються шляхом проведення детальних інтерв'ю зі свідками. Наприклад, на відео одного інциденту видно, як четверо російських військовослужбовців шикуються та стріляють з автоматичних гвинтівок у неозброєних українських військовослужбовців, тіла яких потім падають на землю. Також підтвердження знайшло інциденти страти 11 українських військовополонених, що відбулися в 2023 році. Управління підтвердило страту 68 українських військовополонених та військовослужбовців, виведених з ладу (всі чоловіки), російськими збройними силами у 2022 році [7]. Глава Чеченської Республіки видав наказ чеченським військовим командирам російських збройних сил не брати полонених, а радше «знищувати» [8].

Жорстоке катування та каліцтва – це звична річ в таборах утримання військовополонених. Опитувані полонені розповіли про жорстокі побиття, застосування електрошоку, сексуальне насильство, удушення, тривале утримання в стресових позах, примус до надмірних фізичних вправ, позбавлення сну, імітацію страти, погрози насильством і приниження [9].

Також безупинно зазначає міжнародна спільнота про скоєння військових злочинів у місцях утримання українським полонених, що відбуваються з боку органів державної влади країни-агресорки. Військовополонені зазначали, що таке жорстоке поводження відбувалося під час допитів, проведених Федеральною службою безпеки, російськими збройними силами, Федеральною службою виконання покарань Росії, а також, меншою мірою, Слідчим комітетом Російської Федерації та прокуратурою.

Крім того держава-агресорка застосовує нелегітимний інститут судового провадження проти військовополонених, що підтверджується численних порушень права військовополонених на справедливий суд [7]. Систематичного та широкого застосування катувань до українських військовополонених, підтверджено переслідування щонайменше 10 жінок-військовополонених відповідно до національного законодавства про боротьбу з тероризмом (уряд визнав полк «Азов» та батальйон «Айдар» Збройних сил України терористичними організаціями та вважає всіх їхніх членів такими, що займаються тероризмом) за їхню належність до певних військових частин, що видається несумісним з їхнім імунітетом комбатантів від судового переслідування лише за участь у бойових діях або законних діях війни.

Становище військовополонених в російському полоні демонструє нелюдське ставлення, порушення фундаментальних прав людини, що здійснюється органами публічної влади держави-агресорки. Норми міжнародного гуманітарного права мають нікчемний характер, оскільки не діють на території цієї воюючої держави.

Захист прав військовополонених на міжнародному рівні проголошено в багатьох документах, більше того ООН, Комітет Червоного Хреста, дипломатичні місії та інші мали б мати повноваження щодо вирішення проблем у цій сфері. Проте знову ж таки міжнародне гуманітарне право залишається «мертвим» у цьому напрямку, першочергово через супротив держави-агресорки допуску міжнародних органів та організацій до полонених. Моніторинг за станом їх утримання не допускається.

ООН як глобальна, авторитетна міжнародна організація володіє потенціалом політичного тиску, моніторингових місій та в її структурі працюють багато інституцій, що мають мандат аналізу стану дотримання прав людини, а саме військовополонених. Окремо ООН не акцентувала в своїх документах проблеми статусу військовополонених у російсько-українській війні, але звертала увагу на порушеннях їх прав аналізують ситуацію в Україні загалом. Зокрема серед останніх 24 лютого 2025 року в двох резолюціях «Сприяння всеохоплюючому, справедливому та міцному миру в Україні» ООН акцентує увагу на статусі цій осіб та «знову закликає до повного обміну військовополоненими» [10].

Також Управління військового комісара ООН з прав людини предметніше моніторить ситуацію в цій сфері та закликає негайно припинити та публічно засудити позасудові страти, тортури, сексуальне насильство та жорстоке поводження щодо військовополонених та цивільних осіб, затриманих під вартою, а також припинити всі незаконні дії, пов'язані з утриманням під вартою. Акцентовано також увагу на відсутності доступу міжнародної спільноти за становищем військовополонених. Управління звертає увагу на потребі надання незалежним спостерігачам, регулярний, безперешкодний та конфіденційний доступ до всіх місць, де утримуються українські військовополонені та цивільні особи, затримані під вартою [2, с.8].

Висновок. Становище військовополонених характеризується незахищеністю, порушенням прав людини у тому числі таких основних як право на життя та право на здоров'я. Катування,

приниження, насильство, позбавлення доступу до первинних потреб таких як їжа та сон характеризують поведінку держави-агресорки щодо військовополонених та цивільного населення, які перебувають у російському полоні. Констатовано неефективність функціонування органів на основі ООН та відсутність в них ефективних засобів впливу на державу, що утримує полонених.

Загалом доречно констатувати необхідність переформатування органів міжнародної співпраці, у тому числі ООН та світовий механізм захисту прав людини, забезпеченню я миру та безпеки, оскільки на прикладі українсько-російської війни ми можемо констатувати недієвість усталених структур та механізмів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Clegg L. The International Committee of the Red Cross and the protection of world war dead. *Forensic Science International*, 2021. № 319, 110648.
2. Тюрк Ф. Верховний комісар ООН з прав людини. 59-та сесія Ради з прав людини. URL: https://www.ohchr.org/ru/statements-and-speeches/2025/06/hc-turk-updates-human-rights-council-we-need-strongest-possible.
3. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими: міжнародний документ ООН від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_153.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права Організація Об'єднаних Націй: міжнародний документ ООН від 16.12.1966. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
5. Halai A., Sikun A. Analysis of the labor compensation of prisoners of war in Ukraine. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право*. 2024. № 2 (22). С. 101–111.
6. International Aspects of the Protection of Victims' Rights in the Conditions of Armed Conflict in Ukraine. Sosnina O., Mykytiv O., Holovach A.. *Cuestiones Politicas.* 2021. Volume39. Issue71. P. 433–457.
7. Report on the Human Rights Situation in Ukraine, 1 September – 30 November 2024. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/41st-periodic-report-human-rights-situation-ukraine-1-september-30.
8. Телеграм канал. URL: https://t.me/RKadyrov_95/5204.
9. Поводження з військовополоненими та оновлена інформація щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 червня – 31 серпня 2024 року. Управління Верховного комісара ООН. 1 жовтня 2024 року. https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2024-11/Ukraine-OHCHR-40th-periodic-report-UA.pdf.
10. Advancing a comprehensive, just and lasting peace in Ukraine. Draft Resolution A/ES-11/L.10 2025-02-24. URL: https://www.reddit.com/r/ukraine/comments/1ixs4r7/a_brief_compendium_on_the_two_un_resolutions.

УДК 341.485
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.14

ВІДМЕЖУВАННЯ ГЕНОЦИДУ ВІД СУМІЖНИХ МІЖНАРОДНИХ ЗЛОЧИНІВ

Данієлян Д.А.,
здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
з міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0009-0001-8952-3291

Данієлян Д.А. Відмежування геноциду від суміжних міжнародних злочинів.

Відмежування геноциду від суміжних міжнародних злочинів, таких як злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії, становить складне завдання міжнародного кримінального права, що вимагає чіткого розуміння юридичних критеріїв, зокрема специфічного наміру (dolus specialis), який є визначальною ознакою геноциду.

У статті здійснено комплексний аналіз міжнародно-правових механізмів, які регулюють кваліфікацію геноциду, з акцентом на норми Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, статті 6 Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року, а також прецедентну практику Нюрнберзького, Токійського, Югославського (МТКЮ) та Руандійського трибуналів.

Дослідження розкриває ключові відмінності геноциду від інших міжнародних злочинів за такими критеріями: об'єкт (спрямованість на національну, етнічну, расову чи релігійну групу), контекст скоєння (можливість вчинення у мирний час або під час збройного конфлікту), склад діяння (вичерпний перелік дій, визначених Конвенцією) та вимоги до наміру. Зокрема, злочини проти людяності характеризуються широкомасштабним або систематичним нападом на цивільне населення, воєнні злочини потребують наявності зв'язку зі збройним конфліктом, а злочин агресії передбачає дії, спрямовані на порушення суверенітету іншої держави особами, які мають політичний чи військовий вплив.

Окремо аналізується концепція етнічних чисток, які не є окремим злочином у міжнародному праві, але часто асоціюються зі злочинами проти людяності чи воєнними злочинами.

У статті також розглядаються практичні виклики кваліфікації, пов'язані з неоднозначністю доказової бази та схожістю проявів злочинів у збройних конфліктах.

Підкреслюється необхідність гармонізації міжнародних стандартів для забезпечення точної кваліфікації злочинів, що сприятиме уникненню помилок у правозастосуванні, ефективному притягненню винних до відповідальності та захисту прав жертв геноциду.

Висновки роботи наголошують на критичній важливості чіткого розмежування геноциду від суміжних злочинів для зміцнення міжнародного правопорядку, запобігання безкарності та забезпечення справедливого правосуддя в умовах сучасних глобальних викликів.

Ключові слова: геноцид, міжнародне кримінальне право, специфічний намір, злочини проти людяності, воєнні злочини, злочин агресії, Римський статут, Конвенція про геноцид, міжнародні трибунали, кваліфікація злочинів, міжнародна юстиція, доказування, правосуддя.

Daniielian D.A. Distinguishing genocide from related international crimes.

The differentiation of genocide from related international crimes, such as crimes against humanity, war crimes, and the crime of aggression, represents a complex task in international criminal law that requires a precise understanding of the legal criteria, particularly the specific intent (dolus specialis), which serves as the defining element of genocide.

The article provides a comprehensive analysis of international legal mechanisms governing the qualification of genocide, with a focus on the provisions of the 1948 UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Article 6 of the 1998 Rome Statute of the International

Criminal Court, as well as the jurisprudence of the Nuremberg, Tokyo, Yugoslav (ICTY) and Rwandan (ICTR) tribunals.

The study reveals key distinctions between genocide and other international crimes according to the following criteria: object (targeting a national, ethnic, racial, or religious group), context of commission (the possibility of occurring in peacetime or during armed conflict), composition of the act (an exhaustive list of actions defined by the Convention), and intent requirements.

The concept of ethnic cleansing is analyzed separately, as it does not constitute a distinct crime under international law but is often associated with crimes against humanity or war crimes.

The article also examines practical challenges of qualification related to the ambiguity of the evidentiary base and the similarity of manifestations of crimes during armed conflicts.

It emphasizes the need to harmonize international standards to ensure accurate qualification of crimes, which will help avoid errors in law enforcement, ensure the effective prosecution of perpetrators, and protect the rights of genocide victims.

The conclusions highlight the critical importance of clearly distinguishing genocide from related crimes in order to strengthen the international legal order, prevent impunity, and ensure fair justice in the context of contemporary global challenges.

Key words: genocide, international criminal law, specific intent, crimes against humanity, war crimes, crime of aggression, Rome Statute, Genocide Convention, international tribunals, crime qualification, international justice, evidence, justice.

Постановка проблеми. Поняття геноциду, закріплене в Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, є одним із ключових у міжнародному кримінальному праві. Водночас, у правозастосовній практиці та теоретичних дослідженнях виникають труднощі з чітким відмежуванням геноциду від суміжних міжнародних злочинів, таких як злочини проти людяності, воєнні злочини та етнічні чистки. Ця проблема ускладнюється неоднозначністю юридичних критеріїв, зокрема щодо специфічного наміру (dolus specialis), який є визначальним елементом геноциду, а також схожістю проявів цих злочинів у реальних конфліктах. Відсутність чіткого розмежування може призводити до помилок у кваліфікації злочинів, що впливає на ефективність правосуддя, відповідальність винних та захист прав жертв. У статті досліджується проблема визначення унікальних ознак геноциду, аналізуються його відмінності від суміжних міжнародних злочинів та пропонується підхід до вдосконалення правової кваліфікації таких діянь.

Мета дослідження – комплексний аналіз міжнародно-правових інструментів, спрямованих на відмежування геноциду від суміжних міжнародних злочинів, з особливим акцентом на визначення специфічного наміру (dolus specialis) та інших юридичних критеріїв.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика відмежування геноциду від суміжних міжнародних злочинів, таких як злочини проти людяності, воєнні злочини та етнічні чистки, є предметом уваги численних наукових досліджень у сфері міжнародного кримінального права. Значний внесок у розробку цієї теми зробили як українські, так і зарубіжні вчені, зокрема Ю.М. Капіца, О.В. Задорожній, І.І. Коваленко, а також В.А. Шабас, Л. Кресс, П. Акгаван, які аналізували юридичні аспекти геноциду в контексті практики міжнародних трибуналів. Водночас, комплексний аналіз критеріїв відмежування геноциду від інших міжнародних злочинів, зокрема в контексті сучасних збройних конфліктів, залишається недостатньо розробленим, що зумовлює необхідність подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне кримінальне право, становить собою доволі молоду галузь міжнародного публічного права, та по сьогодні дана галузь переживає багато трансформацій, серед яких є як успішні так і ті, що потребують врегулювання та доробок.

XX століття стало часом, ефективного розвитку міжнародного кримінального права як галузі міжнародного права, закріпившись багатою прецедентною практикою притягнення до відповідальності під час розгляду Нюрнберзького трибуналу, Токійського трибуналу, Югославського трибуналу, Міжнародного трибуналу по Руанді та ін.

Дані міжнародні судові процеси, поклали багатий досвід розгляду подібних справ, надавши цілий пласт принципів, алгоритмів, та методів розслідування кримінальних справ, в результаті чого, у світі на постійний основі веде свою діяльність Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС), матеріальною основою якого є прийнятий у 1998 році Римський Статут, повноцінним підписантом якого з 2024 року стала й Україна.

Міжнародним злочином у новому значенні, що раніше не використовувалось у практиці правосуддя, ще у другій половині XX століття з'явилась категорія, що пов'язана з міжнародною юстицією. Нюрнберзькими і токійськими прецедентам міжнародне право реалізувало свою власну конструкцію міжнародного злочину, знайшовши здатність криміналізувати діяння, щ не є злочином з національного права. Після другої світової війни у міжнародному праві склалося поняття міжнародного злочину як кримінального злочину окремими осіб, що вчинили зазіхання на мир між народами, на вол народів і на основні права людини.

Тому, перш за все варто виокремити та визначити поняття міжнародного злочину. Так, Н.А. Зелінська зазначає, що термін «міжнародний злочин» – збірне позначення певних украй серйозних порушень міжнародного права: геноциду, військових злочинів, злочинів проти людяності, тортур та насильницьких зникнень. Інші тяжкі злочини, такі як піратство та викрадення повітряних суден, не вважаються міжнародними злочинами, незважаючи на наявність у них міжнародного компонента [1, с. 277].

О.Т. Волощук визначає міжнародний злочин – як протиправне діяння підвищеної суспільної та міжнародної небезпечності, спрямоване проти основ міжнародного права і порядку (миру, безпеки, фундаментальних прав людини) і, як правило, вчинене з політичним або державним мотивом навмисно; таке діяння підлягає переслідуванню як у рамках національної кримінальної юрисдикції (за наявності відповідних норм), так і в межах міжнародної кримінальної юстиції; у разі визнання – поряд з персональною тягне також політичну та матеріальну відповідальність держави згідно норм загального міжнародного права [2, с. 391].

Ще однією відмінною рисою, яка допоможе відокремити міжнародну злочинність від інших деліктів є те, що окремі особи можуть бути покарані, навіть якщо в їхньому внутрішньому законодавстві та юрисдикції чи будь-якій іншої національної правової системи, яка претендує на здійснення юрисдикції, не існує відповідної карності.

У своїй діяльності МКС, як один з головних та провідних джерел практики міжнародно-кримінальної галузі міжнародного права виокремлює наступне: за Римським Статутом МКС юрисдикція Суду обмежується найбільш тяжкими злочинами, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства. Відповідно до цього Статуту Суд має юрисдикцію стосовно таких злочинів [3]:

a) злочин геноциду;

b) злочини проти людяності;

c) воєнні злочини;

d) злочин агресії.

Для виокремлення злочину геноциду від інших суміжних міжнародних злочинів варто проаналізувати їх структуру, природу та поняття.

Вперше визначення злочинів проти людяності як категорії злочинів проти міжнародного права містилося в статті 6 (в) Статуту Нюрнберзького трибуналу: «злочини проти людяності, а саме: вбивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинені стосовно цивільного населення до чи під час війни, або переслідування з політичних, расових чи релігійних мотивів із метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, що підлягає юрисдикції Трибуналу, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де їх було вчинено, чи ні» [4]. Криміналізацію злочинів проти людяності здійснено стосовно злодіянь Німеччини під час Другої світової війни. Вона мала заповнити прогалину в тогочасному міжнародному праві щодо злочинних дій, скоєних унаслідок агресивної війни або у зв'язку з нею.

У ч. 1 ст. 7 Римського статуту Міжнародного кримінального суду вказано, що «злочин проти людяності» означає будь-яке з передбачених у зазначеній статті діянь, за умови, що вони вчиняються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад вчиняється свідомо. Такими діяннями є: a) вбивство; b) винищення; c) поневолення; d) депортація або насильницьке переміщення населення; e) ув'язнення або інше жорстоке позбавлення фізичної свободи в порушення основоположних норм міжнародного права; f) катування; g) згвалтування, обернення в сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства порівнянної тяжкості; h) переслідування будь-якої ідентифікованої групи або спільноти з політичних, расових, національних, етнічних, культурних, релігійних, гендерних або інших мотивів, які повсюдно визнані неприпустимими згідно з міжнародним правом, у зв'язку з будь-якими діяннями, зазна-

ченими в даному пункті, або будь-якими злочинами, що підпадають під юрисдикцію Суду; i) насильницьке зникнення людей; j) злочин апартеїду; k) інші нелюдські діяння аналогічного характеру, що полягають в умисному заподіянні сильних страждань чи серйозних тілесних ушкоджень або серйозної шкоди психічному чи фізичному здоров'ю [3].

Воєнні злочини та злочини проти людяності характеризуються різними елементами, а норми, що їх забороняють, спрямовані на захист різних інтересів та цінностей. Багато видатних вчених вже детально описали як різні елементи, що характеризують ці категорії злочинів, так і різноманітні цінності та інтереси, що захищаються нормами, що їх забороняють. Проте важливо нагадати про них, зосереджуючись головним чином на тих аспектах, які, здається, доводять, що злочини проти людяності відрізняються від воєнних злочинів не лише за своїм характером, а й за тяжкістю.

Щодо воєнних злочинів варто звернути увагу на вимогу зв'язку між поведінкою (діянням) та збройним конфліктом, яку також називають встановленням «зв'язку», що є спеціальним елементом усіх воєнних злочинів. Спеціальні елементи воєнних злочинів завжди повинні бути встановлені для того, щоб діяння кваліфікувалося як воєнний злочин.

Вимога «зв'язку» означає, що поведінка обвинуваченого повинна відбуватися в контексті та бути пов'язаною зі збройним конфліктом (міжнародний збройний конфлікт або неміжнародним збройним конфлікт, вимога застосовується до обох).

Ця вимога випливає з того факту, що не вся злочинна поведінка, яка відбувається під час конфлікту, зумовлена/в процесі розвитку збройного конфлікту. Звичайні злочини продовжують скоюватися і повинні кваліфікуватися як такі згідно з національним законодавством. Наприклад, «якщо некомбатант використовує знижену ефективність поліції в умовах безладу, спричиненого збройним конфліктом, щоб убити сусіда, якого він ненавидів роками, це не буде, без додаткового, вважатися воєнним злочином» [5, para 570].

Однак встановлення зв'язку не вимагає, щоб злочинна поведінка мала місце в рамках військових дій: вона може бути тимчасово або географічно віддалена від реальних бойових дій. Аналогічним чином, збройний конфлікт не обов'язково повинен бути причиною скоєння злочину, але має бути «достатній зв'язок з військовими діями, а саме, щоб конфлікт відіграв істотну роль у здатності злочинця вчинити злочин, рішенні вчинити його або щодо мети його скоєння» [6, p. 310]. Чинники, які можуть допомогти у проведенні цієї оцінки

- злочинець є комбатантом;
- жертва не є комбатантом або є членом протиборчої сторони; і можна сказати, що злочин був кінцевою метою військової кампанії;
- той факт, що злочин скоєно у рамках або в контексті виконання особою своїх офіційних обов'язків.

На момент прийняття Статуту у 1998 році злочин агресії став одним із чотирьох злочинів у юрисдикції МКС. Однак, на відміну від геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів, злочин агресії не набрав чинності з моменту набрання чинності Статутом у липні 2002 року. На той час злочин агресії та умови, за яких Суд міг здійснювати юрисдикцію щодо нього, залишилися невизначеними. Це було обумовлено відсутністю згоди щодо визначення злочину: до 1998 року єдине авторитетне і детальне визначення «акту агресії» містилося у Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН. Це визначення, однак, стосувалося акту агресії, вчиненого державою, і не мало на меті встановлення чи визначення індивідуальної кримінальної відповідальності. Відповідно, делегати на Римській конференції були покликані досягти згоди щодо визначення для Статуту МКС, що виявилося досить складним. Хоча деякі делегації хотіли, щоб злочин охоплював лише «агресивні війни», інші стверджували, що, відповідно до Резолюції 3314 (XXIX), необхідно включити більш широке поняття «актів агресії» [7, p. 21-22].

Згідно зі статтею 8 bis поправки до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, злочин агресії визначається як дії особи, яка має можливість реально впливати на політичні чи військові рішення держави або керувати ними, спрямовані на планування, підготовку, початок або здійснення акту агресії. Такий акт за своїм характером, масштабом і тяжкістю становить серйозне порушення Статуту ООН.

Термін «акт агресії» охоплює використання державою збройної сили проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави або в спосіб, що суперечить Статуту ООН. Відповідно до Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року, до актів агресії належать такі дії, незалежно від оголошення війни [8]:

Вторгнення чи напад збройних сил однієї держави на територію іншої, включаючи тимчасову військову окупацію або анексію території чи її частини із застосуванням сили.

Бомбардування території іншої держави її збройними силами або використання будь-якої іншої зброї проти такої території.

Блокада портів або узбережжя іншої держави за допомогою збройних сил.

Напад збройних сил однієї держави на сухопутні, морські чи повітряні сили або флоти іншої держави.

Використання збройних сил, розміщених на території іншої держави за угодою, в порушення умов цієї угоди або їхнє перебування після закінчення дії угоди.

Надання державою своєї території іншій державі для здійснення акту агресії проти третьої держави.

Відправлення державою або від її імені озброєних груп, банд, іррегулярних сил чи найманців для здійснення збройних дій проти іншої держави, якщо ці дії за своїм характером і масштабом еквівалентні вищезазначеним актам або передбачають значну участь держави.

Злочин геноциду належить до класу злочинів проти людяності, але тепер його також можна розглядати як окремий злочин – який сам по собі становить категорію – через конкретний намір (dolus specialis), якого він вимагає.

Термін «геноцид», походить від скомбінованої грецької «*Genos*» (γένος) – «народ» і латинське «*cīdere*» – «вбивати»

Р. Лемкін визначає геноцид у такий спосіб: «Взагалі кажучи, геноцид не означає негайне знищення нації, крім випадків, коли здійснюються масові вбивства всіх членів нації. Термін скоріше означає скоординований план дій, спрямованих на знищення суттєвих основ життя національних груп з метою їхнього знищення. Метою геноциїдального плану є розпад політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, а також знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності та навіть життя осіб, що належать до таких груп» [9].

Фактичний або матеріальний елемент (actus reus) однаковий – тобто вбивство однієї або кількох осіб – але як контекстуальний елемент, так і психічний елемент (mens rea) різні. Якщо акт вбивства визначається як воєнний злочин, необхідно довести, що він був скоєний у контексті збройного конфлікту, тоді як він мав бути скоєний у контексті широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яке цивільне населення – здійсненого як у воєнний, так і в мирний час – щоб кваліфікуватися як злочин проти людяності. Що стосується психічного елементу вбивства як воєнного злочину, то він полягає в намірі вбити одну або кількох осіб, тоді як психічний елемент вбивства як злочину проти людяності включає не лише намір спричинити чиюсь смерть, але й усвідомлення того, що людина є частиною широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яке цивільне населення. Вбивство також може кваліфікуватися як геноцид. Тут психічний елемент ще більш конкретний: воля до вбивства передбачає намір знищити повністю або частково групу на дискримінаційних підставах [10, p. 333].

Конвенція про геноцид встановлює у статті I, що злочин геноциду може мати місце у контексті збройного конфлікту, міжнародного чи неміжнародного, а також у контексті мирної ситуації [11]. Останнє зустрічається рідше, але все ж таки можливо. Ця ж стаття встановлює обов'язок Договірних Сторін запобігати та карати за злочин геноциду.

Популярне розуміння того, що становить геноцид, має тенденцію бути ширшим, ніж зміст норми міжнародного права. Стаття II Конвенції про геноцид містить вузьке визначення злочину геноциду, що включає два основні елементи [11]:

Ментальний елемент: «намір знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку»;

Фізичний елемент, що включає наступні п'ять дій, перерахованих вичерпно:

(a) вбивство членів такої групи;

(b) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічного розладу членам такої групи;

(c) умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих призвести до її повного або часткового фізичного знищення;

(d) впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі;

(e) примусове переміщення дітей такої групи до іншої групи.

Важливо відмітити, що у ст. 1 Конвенції передбачено, що злочин геноциду може вчинятися як у мирний час, так і під час збройного конфлікту, проте в обох випадках він буде вважатися злочином

за міжнародним правом, який держави зобов'язуються попереджати та карати, підписуючи цю Конвенцію. Ця норма є особливо важливою у тому контексті, що злочин геноциду може вчинятися не лише під час збройного конфлікту, а також мати своє коріння (початок) ще за мирного часу, що згодом переростає у збройний конфлікт. Це перша з відмінностей між злочином геноциду та воєнними злочинами, які будуть проаналізовані далі. Проте одразу можна вказати на те, що у випадку воєнних злочинів можна говорити лише про діяння, скоєні під час збройного конфлікту на порушення норм міжнародного гуманітарного права, тоді як злочин геноциду необхідно розглядати в історичній перспективі для встановлення мотиву, наміру, систематичності, тривалості у часі тощо.

Визначення злочину геноциду аналогічне значення містять Статут Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії (стаття 4), Статут Міжнародного трибуналу щодо Руанди (стаття 2) та Римський Статут МКС (стаття 6).

Намір – найскладніший елемент визначення, щоб скласти геноцид, має бути доведено намір (dolus specialis) із боку злочинців фізично знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу недостатньо, як і наміри просто розсіяти групу. робить злочин геноциду таким унікальним. державного чи організаційного плану чи політики, навіть якщо визначення геноциду у міжнародному праві не включає цей елемент.

Важливо відзначити, що жертви геноциду вибираються навмисно, а не випадково, через їхню реальну або передбачувану приналежність до однієї з чотирьох груп, що захищаються Конвенцією (що виключає, наприклад, політичні групи). Це означає, що метою знищення має бути група як така. , а не її члени як окремі особи. межах географічно обмеженої області) і «суттєва».

В підсумку можна зазначити, що злочин геноциду є одним з найтяжких міжнародних злочинів. Важливо розрізняти злочин геноциду з криміналістичної точки зору, оскільки не кожна дія чи бездіяльність може підпадати під такі суспільно-небезпечні діяння.

Прикладами реального притягнення до відповідальності осіб за геноцид є рішення Нюрнберзького військового трибуналу щодо осіб, причетних до злочинів та масових вбивств під час Другої світової війни, Міжнародних трибуналів по Югославії й Руанді. Звинувачення у вчиненні злочину геноциду стало доволі поширеним у міжнародних та національних судових трибуналах впродовж останньої половини сторіччя. Тим не менш, важливо розрізняти з криміналістичної точки зору від інших міжнародних злочинів таких як: злочини проти людяності; воєнні злочини; злочин агресії.

Судові інстанції встановлювали факти вчинення геноциду, винних осіб, обвинувачено та засуджено вчинення актів геноциду. Визнання на міжнародному рівні факту того, що Голодомор 1932-1933 років був геноцидом має позитивне значення як для України, так і для майбутнього розвитку міжнародного гуманітарного права.

Висновки. Проведене дослідження дозволило встановити, що відмежування геноциду від суміжних міжнародних злочинів, таких як злочини проти людяності, воєнні злочини та етнічні чистки, є складним завданням, яке вимагає чіткого розуміння юридичних критеріїв, зокрема специфічного наміру (dolus specialis), що є визначальною ознакою геноциду. Аналіз міжнародно-правових інструментів, практики міжнародних трибуналів та доктринальних підходів показав, що основними відмінностями геноциду є його спрямованість на знищення певної групи за національною, етнічною, расовою чи релігійною ознакою, на відміну від ширшого охоплення суміжних злочинів. Водночас, у практиці кваліфікації злочинів зберігаються виклики, пов'язані з неоднозначністю доказової бази та схожістю проявів злочинів у збройних конфліктах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зелінська Н.А. Поняття «міжнародний злочин» в історико-правовому ракурсі. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наук. праць.* 2007. Вип. 32. С. 271–278.
2. Волощук О.Т. Міжнародні та транснаціональні злочини: концептуально-правові парадигми та виклики протидії й превенції (на прикладі злочину агресії та тероризму). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2025. № 90. С. 387–393.
3. Римський статут Міжнародного Кримінального Суду від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 10.10.2025).
4. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі від 08.08.1945. URL: https://zakononline.ua/documents/show/140950___140950 (дата звернення: 10.10.2025).

5. Georges Anderson Nderubumwe Rutaganda v. The Prosecutor: Case No. ICTR-96-3. URL: https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/841/Rutaganda/ (дата звернення: 10.10.2025).
6. Schabas W.A. The International Criminal Court: A Commentary on the Rome Statute. Oxford University Press, 2010. 1019 p.
7. Handbook ratification and implementation of the Kampala amendments on the crime of aggression to the Rome Statute of the ICC, 2012. 52 p. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/wps/lisd/0029461/f_0029461_23911.pdf (дата звернення: 10.10.2025).
8. Поправки до Римського статуту Міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії від 11.06.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004-10#Text (дата звернення: 10.10.2025).
9. Lemkin R. Genocide as a Crime under International Law. *American Journal of International Law.* 1947. Vol. 41 (1). P. 145–151.
10. Frulli M. Are Crimes against Humanity More Serious than War Crimes? *European Journal of International Law.* 2001. № 12 (2). P. 329–350.
11. Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього, 09.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 10.10.2025).

УДК 341.213.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.15

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРАВОВИЙ ВИМІР ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Ємельяненко К.О.,
докторант кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID ID: 0000-0002-7035-6470

Ладиченко В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0002-7823-7572

Яринко Б.В.,
кандидат юридичних наук, науковий співробітник,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0002-6448-9111

Ємельяненко К.О., Ладиченко В.В., Яринко Б.В. Європейський правовий вимір екологічної безпеки.

Стаття присвячена аналізу сучасного міжнародного та європейського законодавства в сфері екологічної безпеки та захисту довкілля. Зважаючи на те, що сучасна європейська та євроатлантична інтеграція України визначається процесом зближення України з Європейським Союзом, авторами перш за все розглядаються питання правового забезпечення екологічної безпеки на рівні підходів та принципів формування національної і місцевих політик, європейських стандартів та правових вимірів в екологічній сфері. Метою статті є огляд авторами європейського законодавства про екологічну безпеку, його вплив на національні екологічні політики в Європейському Союзі, а також наукові погляди українських та європейських вчених на процеси апроксиміювання національного законодавства до європейського законодавства в сфері екології, що має на меті поглиблення розуміння поточних і новітніх змін до національного законодавства України, правові орієнтири та виміри, що представляють європейський правовий дискурс в цілому. Авторами звертається увага на поточне міжнародне та європейське екологічне законодавство, розробку нормативів екологічної безпеки, запровадження економічних механізмів та відповідальності за порушення, а також врахування екологічних аспектів у зовнішній політиці держав-членів ЄС в майбутньому. Авторами здійснено спробу дослідження загальних тенденцій правового регулювання екологічної безпеки в контексті визначення її ролі в структурі європейського і міжнародного правового регулювання, сталого розвитку, а також визначення підходів та стандартів у застосуванні правового регулювання, що формують правовий вимір екологічної безпеки. Крім того, в статті прослідковується глибина загальних підходів та визначення міжнародних критеріїв екологічної безпеки, що імплементовані та конкретизовані в нормативних актах ЄС, зокрема, серед іншого, стосуються наслідків зміни клімату та спрямовані щодо суб'єктів, діяльність яких має суттєвий негативний вплив на навколишнє середовище. Даною статтею представлені окремі наукові погляди та бачення сучасних дослідників на європейський правовий вимір екологічної безпеки серед яких теоретико-методологічні виміри так і науково-практичні підходи у законодавстві ЄС та держав-членів.

Ключові слова: екологічна безпека, міжнародне екологічне законодавство, європейське законодавство про охорону навколишнього середовища, правовий вимір, європейські стандарти екологічної безпеки

Yemelianenko K.O., Ladychenko V.V., Yarynko B.V. The European legal dimension of environmental safety.

The article is dedicated to the analysis of contemporary international and European legislation in the field of environmental safety and protection. Given that Ukraine's current European and Euro-Atlantic integration is determined by the process of Ukraine's rapprochement with the European Union, the authors first consider issues of legal support for environmental safety at the level of approaches and principles for the formation of national and local policies, European standards and legal dimensions in the environmental sphere. The purpose of the article is to review European legislation on environmental safety, its impact on national environmental policies in the European Union, as well as the scientific views of Ukrainian and European scholars on the processes of approximating national legislation to European legislation in the field of ecology, with the aim of deepening understanding of current and recent changes to Ukrainian national legislation, legal guidelines and dimensions that represent European legal discourse as a whole. The authors draw attention to current international and European environmental legislation, the development of environmental safety standards, the introduction of economic mechanisms and liability for violations, as well as the consideration of environmental aspects in the future foreign policy of EU member states. The authors attempted to study general trends in the legal regulation of environmental safety in the context of determining its role in the structure of European and international legal regulation, sustainable development, as well as determining approaches and standards in the application of legal regulation that form the legal dimension of environmental safety. In addition, the article traces the depth of general approaches and definitions of international environmental safety criteria that are implemented and specified in EU regulations, in particular, among other things, related to the consequences of climate change and directed at entities whose activities have a significant negative impact on the environment.

This article presents selected scientific views and visions of contemporary researchers on the European legal dimension of environmental safety, including theoretical and methodological dimensions as well as scientific and practical approaches in the legislation of the EU and its member states.

Key words: environmental safety, international environmental legislation, European environmental legislation, legal dimension, European environmental safety standards

Постановка проблеми. Визначення екологічної безпеки в міжнародному та європейському законодавстві в контексті її правового виміру через аналіз та огляд міжнародних угод та законодавства Європейського Союзу, запровадження нових європейських стандартів та наукового бачення вченими правового змісту екологічної безпеки на міжгалузевій та міждисциплінарній основах.

Метою цього дослідження є висвітлення правової ролі екологічної безпеки в структурі європейського та міжнародного екологічного нормативно-правового регулювання, його вплив та взаємодію з національним екологічним законодавством держав-членів ЄС та європейського континенту в цілому. Правове регулювання екологічної безпеки становить цілісну складову регулювання соціальних стандартів, гарантії дотримання яких є фундаментальним стандартом публічного права та важливим підходом у формуванні та дієвості норм в сфері захисту довкілля та дотримання громадянами екологічних зобов'язань.

Стан опрацювання проблематики. В сучасну епоху підвищеної екологічної свідомості та зростаючих глобальних викликів, серед яких зміна клімату, виснаження біоресурсів, наслідки військових конфліктів, правове регулювання екологічної безпеки є слушним і актуальним в умовах сучасних кризових явищ, пов'язаних із питаннями забезпечення прав людини на життя та безпечного навколишнього середовища – фундаментального права на життя в умовах, що не завдають шкоди здоров'ю та життю людини. Серед наукометричних статистичних досліджень, зокрема індексованих наукометричною базою Web of Science Core Collection, дослідження в галузі охорони довкілля та безпеки є міжгалузевими та міждисциплінарними. Тому проблематика європейського екологічного законодавства, представлена у наукових працях як серед спільноти українських так і європейських вчених, дослідників політик європейського екологічного законодавства, а також фахівців багатьох галузей права, які досліджують особливості виникнення та розвитку різноманітних правовідносин. Правове регулювання екологічної безпеки в державах-членах ЄС та на європейському континенті постійно перебуває у фокусі уваги науковців та дослідників через рух та плинність інтеграційних процесів як в системі права так і в національному законодавстві кожної держави Європи. Наукові та науково-практичні доробки з екологічної

безпеки мають значний юридичний вплив, продукуючи правові механізми, необхідні для розробки та обґрунтування екологічних законів, норм, принципів, на які зважають сучасні національні правові системи у вирішенні екологічних проблем. Серед українських науковців теоретичним та практичним аспектам даної проблематики приділяли увагу: Ю.С. Шемшученко, В.І. Андрейцев, В.В. Носік, В.В. Ладиченко, Б.М. Данилишин, С.М. Орєхов, В.М. Єрмоленко, В.А. Боков, А.В. Лущик, В.Л. Бредіхіна, Д.В. Бусуйок, М.В. Краснова, Ю.А. Краснова, Л.О. Головко, Н.М. Пархоменко, О.Я. Лазор, М.А. Дейнега, А.П. Гетьман, М.В. Шульга, М.М. Микієвич та ін.; а також сучасні європейські вчені і дослідники, що створили потужний загальноєвропейський науковий доробок в сфері стандартів міжнародного екологічного права, серед яких: С. Мальжан-Дюбуа (Франція), К. Пакрео (Франція), М.-Н. Таннус (Франція), Й. Зонле (Франція), Е. Трюдо (Франція), М. Торре-Шауб (Франція), Ю. Янкув (Словаччина), Л. Маречек (Словаччина), д-р Ф. Бірманн (Німеччина), Й. Бургерс (Нідерланди), С. Кадмус (Нідерланди), М.Г. Форе (Нідерланди), Н. де Саделльє (Бельгія), Р. Балоза (Латвія), П. Мераускас (Литва), А. Колас (Іспанія), К. Запольська (Польща), К. Вос (Польща), А. Якубовска (Польща), К.Ф. Попеску (Румунія), Д. Дуйч (Хорватія), А. П'єтробон (Італія), Е. Морель (Угорщина), Д. Банді (Угорщина) та інші.

Особливої актуальності зазначена проблематика набуває також у зв'язку з глобальними викликами для держав-членів ЄС так і для ЄС як головного актора, яким встановлюється наднаціональна та міжнародна рамка, що є правовою основою європейської екологічної безпеки цілому.

Виклад основного матеріалу. Однією з первинних складових екологічної безпеки є стан захищеності особистості, суспільства і держави від загроз та викликів, що можуть бути спричиненими стихійним лихом, техногенними катастрофами, війнами та бойовими діями, непередбачуваними і небезпечними наслідками. Вченими та практиками не сформоване чітке поняття екологічної безпеки, однак сталість змісту цього поняття визначається нормами стану природних екосистем та якості стану довкілля з життєдіяльністю людини і суспільства. За визначенням В.А Бокова і А.В. Лущика [1, с. 14] під екологічною безпекою розуміють такий стан «природа – техніка – людина», що здатний забезпечити збалансовану взаємодію природних, технічних і соціальних систем, формування природно-культурного середовища, що відповідає санітарно-гігієнічним, естетичним і матеріальним потребам жителів кожного регіону Землі при умові збереження природно-ресурсного і екологічного потенціалу природних систем та здатності біосфери в цілому до саморегулювання.

Крім того, українськими науковцями [2; 3, с. 230] також наголошується саме на підходах у формуванні ідеологічної складової у визначенні екологічної безпечності, тобто своєрідний макропідхід. А саме, про те, що «..єдиною ідеологією суспільства, здатною забезпечити стабільність держави й належний рівень матеріального та духовного життя індивіда, є система цінностей, заснована на домінуванні принципу верховенства права, політичному плюралізмі, вільній ринковій економіці..». На переконання науковців, така державотворча ідеологія обумовлює наявність відповідного державного устрою, що підкріплена загальною ідеєю про справедливість, тобто «..обумовлює екологічну безпеку такого суспільства, що окреслена законом..». Саме в такій «єдності ідеї» полягає зміст прогресу в матеріальній і духовній сферах. Тоді як в протилежному до нього мікропідході, навпаки, дослідники уникають соціологічної складової, застосовуючи більш антропологічний вимір, який бачать у ідеології своєрідну призму, через яку людина дивиться на світ.

Досягнення балансу між довкіллям, суспільством та економікою вважається важливим для задоволення потреб сьогодення без шкоди для здатності майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Суспільні очікування щодо сталого розвитку, прозорості та підзвітності змінилися разом із дедалі суворішим законодавством, зростаючим тиском на довкілля з боку забруднення, неефективного використання ресурсів, неправильного управління відходами, зміни клімату, деградації екосистем та втрати біорізноманіття [4, с. 4].

Політика ЄС у сфері довкілля та клімату принесла суттєві переваги протягом останніх десятиліть, такі як чистіше повітря та вода. Тим не менш, Європа, як і решта світу, стикається з екологічними проблемами безпрецедентного масштабу та терміновості [5].

Європейський правовий вимір екологічної безпеки є явищем, що досліджує правила, норми та вимоги, що відповідають критеріям такого стану екології і довкілля, що свідчить про ступінь захищеності навколишнього природного середовища та життєво важливих інтересів людини від негативного впливу господарської діяльності, природних та техногенних загроз, а також їх наслідків, забезпечення безпечних умов для життя і здоров'я населення, збереження природних ресурсів та підтримання екологічної рівноваги.

Основу європейського правового виміру екологічної безпеки становлять базові національні та міжнародні нормативно-правові акти та акти Європейського Союзу, серед яких: Договір про функціонування Європейського Союзу» (ДФЄС) [6], Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція, Aarhus Convention) [7], Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем навколишнього середовища (Стокгольмська Декларація) [8].

Орхуська конвенція або Конвенція Європейської Економічної Комісії ООН про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, до якої приєдналась Україна та була ратифікована Верховною Радою України від 06.07.1999 [9].

Конференцією Стокгольмської декларації уніфіковано підходи та загальні принципи, що слугують збереженню та охороні навколишнього природного середовища, зокрема Принципом 10 Стокгольмської декларації наголошено на необхідності зважати на екологічні процеси, так як стабільність цін та доходів від сировини залежать від управління навколишнім середовищем.

Резолюція A/HRC/RES/52/23 від 04.04.2023 підтверджує обов'язок держав забезпечувати реалізацію цього права через виконання багатосторонніх екологічних угод [10].

У більш вузькому розумінні на міжнародному рівні функціонує мережа національних органів стандартизації з 174 країн, що представлена Міжнародною організацією зі стандартизації (ISO) [11], та яка становить правову рамку реалізації міжнародних норм споживання в державах-членах. Зокрема, міжнародні стандарти з екологічного менеджменту надають інструменти для стратегічного підходу до екологічних питань. Стандарти екологічного менеджменту мають на меті зменшення впливу на навколишнє середовище, зменшення кількості відходів, що мають бути більш сталими.

Сучасне правове регулювання екологічної безпеки в ЄС базується, перш за все, на Європейській зеленій угоді, метою якої є скорочення викидів щонайменше на 50% до 2030 року, зростаючи до 55%, водночас юридично закріплюючи мету нейтральності до 2050 року через Європейський кліматичний закон [12]. Можна стверджувати, що сучасний правовий вимір екологічної безпеки формується за змістом Європейської зеленої угоди, що представляє собою Промисловий план. Як зазначається на офіційному вебсайті Європейської Комісії, він просуває чистий перехід, який захищає людей і планету, є економічно обґрунтованим та соціально справедливим. Європейською Комісією наголошується, що Європейська зелена угода інвестує в інновації, чисті технології та зелену інфраструктуру, водночас забезпечуючи справедливий перехід для найбільш постраждалих громад [13].

Разом з тим, бельгійський дослідник Ніколас де Саделльє [14, с. 26, 28], досліджуючи право на захист довкілля у змінах до ДФЄС (Договір про функціонування Європейського Союзу) зауважив на тому, що просування екологічних питань в рамках політики ЄС посилює узгодженість дій Союзу, однак разом із впровадженням нових європейських норм виникає велика кількість судових процесів, так як екологічні правовідносини тісно пов'язані з іншими видами права. Крім того, на погляд вченого, незважаючи на те, що багато національних конституцій хоч і закріплюють конституційне право громадян на охорону довкілля, статус такого основоположного права є досить складним у праві ЄС, а тому потребуватиме в подальшому преюдиційних рішень в національних судах держав-членів та подальшого вдосконалення європейського законодавства.

В світлі законодавства Європейського Союзу згідно частини 2 статті 4 ДФЄС встановлено спільну компетенцію між Союзом та державами-членами застосовується в сфері охорони навколишнього середовища. Відповідно спільна компетенція передбачає застосування принципу субсидіарності [15] й до екологічної політики. Нормами статті 11 ДФЄС встановлено, що вимоги щодо охорони довкілля мають бути інтегровані у визначення та реалізацію політики та діяльності Союзу, зокрема з метою сприяння сталому розвитку.

Відповідно до статті 191 Розділу XX Договору про функціонування Європейського Союзу, політика Союзу щодо навколишнього середовища зосереджена на: – збереженні, захисті та покращенні якості навколишнього середовища; – захисті здоров'я людини; – обачному та раціональному використанні природних ресурсів; – сприянні заходам на міжнародному рівні для вирішення регіональних або світових екологічних проблем, і зокрема боротьби зі зміною клімату. Відповідно до ч. 2 статті 191 Договору політика Європейського Союзу щодо навколишнього середовища спрямована на високий рівень захисту, враховуючи різноманітність ситуацій у різних регіонах

Союзу. Вона ґрунтується на принципі запобіжних заходів та на принципах, що передбачають вживання заходів попередження, з перевагою на усування екологічної шкоди в джерелі та принципу «забруднювач платить».

Крім того, відповідно до ч. 3 статті 191 Договору під час підготовки своєї політики щодо навколишнього середовища Європейський Союз має враховувати: - наявні науково-технічні дані; - стан навколишнього середовища в різних регіонах Союзу; - потенційні вигоди та витрати від дій або бездіяльності; - економічний та соціальний розвиток Союзу в цілому та збалансований розвиток його регіонів.

Регламент ЄС 2020/852 (так званий Регламент таксономії) [16] встановлює класифікацію екологічно стійких видів економічної діяльності. Регламент було ухвалено для полегшення сталих інвестицій та створення спільної системи класифікації для компаній і інвесторів в ЄС, зокрема Регламентом встановлено критерії для визначення того, чи кваліфікується економічна діяльність як екологічно стійка, з метою встановлення належного ступеня екологічної стійкості інвестицій.

За змістом наступної Директиви (ЄС) 2024/1760 закріплено положення щодо захисту навколишнього середовища та клімату [17, с. 4], зокрема їх захисту національним законодавством держав-членів ЄС та колективними договорами (серед іншого, в умовах глобального потепління). Директивою (ЄС) 2024/1760 Європейського Парламенту та Ради від 13 червня 2024 року про комплексну перевірку корпоративної стійкості та про внесення змін до Директиви (ЄС) 2019/1937 та Регламенту (ЄС) 2023/2859 встановлено правила щодо: – зобов'язання компаній щодо фактичного та потенційного негативного впливу на права людини та негативного впливу на навколишнє середовище стосовно їхньої власної діяльності, діяльності їхніх дочірніх компаній та діяльності, що здійснюється їхніми діловими партнерами в ланцюгах діяльності цих компаній; – відповідальність за порушення означених зобов'язань; – зобов'язання компаній прийняти та впровадити перехідний план щодо пом'якшення наслідків зміни клімату, метою якого є забезпечення, шляхом докладання максимальних зусиль, сумісності бізнес-моделі та стратегії компанії з переходом до сталої економіки та обмеженням глобального потепління до 1,5 С відповідно до Паризької угоди [18].

В даному контексті варто зазначити, що напередодні прийняття Директиви (ЄС) 2024/1760 французькими вченими Катрін Лє Бріс та Мартою Торре-Шауб [19, с. 10] було наголошено на побудові фундаментального права людини на стабільний клімат. Так, в одному з досліджень вченими наголошується на «..важливості віднайти шляхи для визначення ефективних способів запобігання та пом'якшення процесу екологічної та гуманітарної деградації, спричиненої зміною клімату.».

Директивою 2004/35/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 квітня 2004 року про екологічну відповідальність щодо запобігання та усунення шкоди, завданої навколишньому середовищу [20] було запроваджено систему екологічної відповідальності на основі принципу «забруднювач платить», для запобігання та усунення шкоди навколишньому середовищу, однак дана Директива зазнавала змін, зокрема було внесено зміни Директивою 2013/30/ЄС [21], яка додала положення щодо морських нафтогазових операцій та внесла зміни до визначення «шкоди навколишньому середовищу», включивши до нього морські води. Крім того, у 2019 році Європейська Комісія прийняла рекомендації для забезпечення спільного розуміння того, що вважається «шкодою навколишньому середовищу» згідно з цією Директивою.

Наступна Директива 2011/92/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 13 грудня 2011 року про оцінку впливу певних державних та приватних проектів на довкілля (Директива 2011/92/ЄС) [22] застосовується до оцінки впливу на навколишнє середовище тих державних та приватних проектів, які ймовірно матимуть значний вплив на навколишнє середовище. Маючи на меті впровадження загальних принципів оцінки впливу на навколишнє середовище Директивою визначаються вимоги до проектів, що матимуть вплив на довкілля, щодо врахування в проектах питань захисту здоров'я людини, сприяння якості життя через покращення довкілля, забезпечення збереження різноманітності видів та підтримки репродуктивної здатності екосистеми як основного ресурсу для життя, тобто екологічної безпеки. Зокрема, про це наголошується в ч. 1 статті 2 Директиви 2011/92/ЄС щодо вимоги отримання згоди на розробку та оцінки впливу проекту; в ч. 4 статті 4 щодо зобов'язання для держави-члена ЄС прийняття рішення відповідним компетентним органом; в ч. 4 статті 5, ч.ч. 1, 3, 6 статті 6, з урахуванням ч.ч. 3, 5 статті 7, ч. 2 статті 9 та ч.ч. 1,5 статті 11 означеної Директиви.

Регламентом (ЄС) 2023/956 Європейського Парламенту та Ради від 10 травня 2023 року про створення механізму коригування викидів вуглецю на кордоні [23] встановлено механізм коригування викидів вуглецю на кордоні («СВАМ») для вирішення проблеми викидів парникових газів, що містяться в товарах, визначених Додатком I до даного Регламенту під час їхнього імпорту на митну територію ЄС з третіх країн, з метою запобігання ризику витоку вуглецю (серед іншого, відповідно до вимог Паризької угоди); запроваджено систему торгівлі квотами на викиди парникових газів у межах ЄС.

Директивою (ЄС) 2022/2464 Європейського Парламенту та Ради від 14 грудня 2022 року про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 537/2014, Директиви 2004/109/ЄС, Директиви 2006/43/ЄС та Директиви 2013/34/ЄС щодо звітності про корпоративний сталий розвиток [24] було внесено зміни до ряду ключових статей означених директив та Регламенту ЄС. Зокрема, зміст статті 19а Директиви 2013/34/ЄС було змінено разом із запровадженням норми про обов'язок для підприємств, що становлять суспільний інтерес, звітування про вплив підприємства щодо сталого розвитку території, що також є складовою екологічної безпеки.

В даному контексті з позиції екологічної безпеки румунським дослідником доктором Крістіан Ф. Попеску [25, с. 107] наголошується на проблемі необхідності законодавчого урегулювання питань екологічної безпеки на національному рівні на прикладі Румунії, як держави-члена ЄС, зокрема шляхом розробки комплексних стратегічних планів, зміст яких має включати всі необхідні елементи для просування проектів, що забезпечують сталий розвиток у сприятливому для життя середовищі, збереження дикої флори і фауни відповідно до європейських норм. Вченим також паралельно звертається увага на менш висвітлену в медіа тему, що потребує врахування в галузевому законодавстві, щодо електромагнітного забруднення [25, с. 108], що має прогресуючий суттєвий вплив на екологічну безпеку в суспільстві в цілому. А саме, вченим зауважується на простому спостереженні за навколишнім середовищем, у якому більшість населення щоденно використовує елементи (серед іншого, елементи живлення), що створюють штучні електромагнітні хвилі (антени на будівлях, передавальні та приймальні станції, мобільні телефони, електричні, високотехнологічне кухонне обладнання тощо).

Директивою (ЄС) 2024/1203 Європейського Парламенту та Ради від 11 квітня 2024 року про захист довкілля за допомогою кримінального права та про заміну Директив 2008/99/ЄС та 2009/123/ЄС [26] встановлено мінімальні правила щодо визначення кримінальних правопорушень та покарань з метою ефективнішого захисту довкілля, а також про заходи щодо запобігання та боротьби з екологічними злочинами та ефективного забезпечення виконання екологічного законодавства ЄС. Зокрема, нормою частини 3 статті 3 Директиви запроваджено зобов'язання для держав-членів забезпечити, щоб кримінальні правопорушення, пов'язані з діяннями, перелік яких містить стаття 3 Директиви, вважалися кваліфікованими кримінальними правопорушеннями, якщо такі діяння спричиняють: 1) знищення або широкомасштабну та суттєву шкоду, яка є незворотною або довготривалою, для екосистеми значного розміру чи екологічної цінності, або для середовища існування в межах охоронюваної території, або; 2) широкомасштабну та значну шкоду, яка є незворотною або довготривалою для якості повітря, ґрунту чи води. Разом з тим, частиною 5 статті 3 Директиви 2024/1203 встановлено вихід за межі означеної норми, тобто на додаток до кримінальних правопорушень, держави-члени можуть відповідно до свого національного законодавства передбачати додаткові кримінальні правопорушення з метою захисту довкілля. В контексті значення прийняття даної Директиви варто звернути увагу на бачення сучасного нідерландського вченого Майкла Г. Форе [27], який звертає увагу на традиційну адміністративну залежність кримінального законодавства в сфері довкілля та обмеженість його застосування. Основна увага вченого прикута до того, що на рівні законодавства ЄС було запроваджено більшу автономію кримінального законодавства з питань довкілля, виокремлення екологічного злочину як окремого виду злочинів для держав-членів ЄС.

До прийняття Директиви 2024/1203 дане питання привертало увагу вчених в більш ширшому контексті. Зокрема, деякими вченими Іспанії та Угорщини [28] стверджується, що «..кримінальне втручання у захист довкілля» ставилось під сумнів з огляду на «ефективність та адміністративну достатність правового регулювання..», або альтернативне «..запровадження інструментів гарантування ефективності та результативності екологічної правової системи».

Дуже актуальною проблематика екологічної відповідальності є й в Україні, де серед сучасних дослідників [29], [30] під особливою увагою є правова природа, зміст та значення кримінальної

відповідальності юридичних осіб у сфері охорони навколишнього середовища порівняно із законодавством держав-членів ЄС, що має на меті вирішення доцільності запровадження механізмів реалізації такої відповідальності в Україні. Вченими постійно досліджується позитивний досвід європейських країн, що наразі було впроваджено частково й в Україні (в довоєнний період). Зокрема, увагу вчених привертають інструменти, ефективність яких було доведено у країнах-членах ЄС – це системи екологічного менеджменту (СЕМ) та системи екологічного менеджменту та аудиту (EMAS), технічна стандартизація або добровільні угоди. [30, с. 225-226]. Разом з тим, українськими дослідниками зауважується на основному недоліку цих інструментів, оскільки вони залишають господарюючим суб'єктам повну свободу у прийнятті рішень та досить умовні зобов'язання щодо їх виконання. Хоча досвід Латвії в питанні створення громадських консультативних рад як зовнішнього інструменту координації та комунікації між державними органами та громадськими спільнотами виявилися ефективними механізмами для просування компонентів участі та освіти в циклі екологічної комунікації (на прикладі Латвійського музею природи, Агенції охорони природи Латвії) та є елементом громадського контролю екологічної безпеки. Наразі, з прийняттям Директиви (ЄС) 2024/1760, що містить положення про захист навколишнього середовища та клімату, накладає зобов'язання саме на корпоративне середовище господарюючих суб'єктів, тобто встановлює зобов'язання для компаній ЄС щодо їх фактичного та потенційно негативного впливу як на права людини, так і щодо негативного впливу діяльності компанії на навколишнє середовище.

В світлі змісту та правового виміру європейської екологічної безпеки в цілому, угорським вченим Дьюлою Банді [31, с. 344] було означено природу та роль екологічної безпеки як політики для ЄС та національного законодавства держав-членів. На переконання вченого, охорона навколишнього середовища є частиною сталого розвитку, що має екологічну спрямованість. Найважливішими складовими сталого розвитку є рівність між сучасним та майбутніми поколіннями, що є фундаментальною моральною цінністю в інтересах майбутніх поколінь. Екологічні проблеми можуть стати серйозними викликами та джерелами конфліктів на усіх рівнях, від локального до глобального, і таким чином досягти іншої якості, коли вони частково вимагають швидких дій, а частково можуть також становити ризик для політики безпеки та стабільності. Д. Банді переконує у встановленні зобов'язань для нинішнього покоління захищати права наступних поколінь та ставить у приклад Конституцію Угорщини [32], – відповідно до статей «P» та «Q» Конституції, «..захист.., підтримка та збереження природних ресурсів, що становлять національну спадщину, покладаються на майбутні покоління..». Вченим також наголошується на тому, що головний інструмент екологічної безпеки щодо захисту прав майбутніх поколінь – це принцип запобіжних заходів, який означає «необхідність контролювати ризики на якомога ранній стадії, передуючи обов'язку запобігання, та не чекаючи повної наукової доведеності з реальністю настання. Схожі погляди мають і деякі українські вчені» [33], наголошуючи на необхідності підвищення співмірності значення правового регулювання питання екологічної безпеки на національний рівень. Таким чином, наголошуючи на функціонуванні інституту екологічних обов'язків як цілісного утворення з єдиним змістом, який виражається в загальних положеннях, правових принципах або сукупності правових понять, єдності правового режиму регульованих суспільних відносин. При цьому, його декларативне визначення в міжнародному законодавстві потребує також закріплення в національному законодавстві на конституційному рівні для підвищення значення та встановлення зобов'язання захисту довкілля для майбутніх поколінь.

Крім означених тез, угорським вченим Д. Банді наголошується на економічній залежності екологічної безпеки від коливань економічного зростання, що має суттєвий вплив на сталий розвиток і навпаки, явища екологічної кризи впливають на майбутні покоління навіть більше, ніж на нинішнє, оскільки майбутні покоління не в змозі їх змінити та впливати на ці процеси.

В контексті правового виміру екологічної безпеки слушно зауважила польська дослідниця Агнешка Якубовска [34, с. 9] щодо взаємозалежності Польщі від участі в міжнародних угодах до повної гармонізації національного законодавства з законодавством ЄС, на той час. На переконання дослідниці, Польща як член ЄС є особливо зацікавлена в розвитку екологічного законодавства в європейських країнах. Процес гармонізації польського екологічного законодавства та стандартів з їхніми еквівалентами Співтовариства (Європейська економічна спільнота (ЄЕС)) має відбуватися паралельно з уніфікацією таких стандартів та правил у межах самого Співтовариства. Крім того, гармонізація польського національного екологічного законодавства із законодавством

та стандартами ЄС у сфері охорони навколишнього середовища, а також економічні наслідки цієї гармонізації становлять дуже важливий, але не єдиний вимір екологічної взаємозалежності між Польщею та ЄС. Тому польською вченою виділено також інший, не менш важливий, вимір цієї взаємозалежності – пов'язаний з екологічними наслідками створення єдиного європейського ринку.

Словацький вчений Юрай Янкув, [35, с. 317] в контексті правового виміру екологічної безпеки, переконаний, що міжнародне право щодо захисту прав людини в галузі довкілля могло б бути покращене шляхом «закріплення матеріального права людини на довкілля через міжнародні угоди в галузі охорони довкілля у формі Додаткового протоколу до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права або у формі спеціальної конвенції, присвяченої праву людини або правам людини в галузі довкілля в цілому. Крім того, словацький вчений також переконаний в ідеї створення такої новітньої судової інституції як Міжнародний суд з прав людини в галузі довкілля, з наданням такій інституції «механізму контролю Конвенції, наприклад, з повноваженнями приймати скарги проти держав від окремих осіб або зацікавленої громадськості, включаючи неурядові організації, що могло б «..суттєво допомогти у вирішенні проблеми зростаючої кількості скарг на порушення прав людини в галузі довкілля».

Висновки. Основу європейського правового виміру екологічної безпеки становлять базові національні та міжнародні нормативно-правові акти та акти Європейського Союзу. Перш за все Орхуською конвенцією та іншими міжнародними конвенціями та угодами закладено установчі основи міжнародної політики, які в подальшому були інтегровані в критерії правового простору – Договорі про функціонування Європейського Союзу, Європейській зеленій угоді, міжурядових деклараційних документах ЄС, директивах та регламентах ЄС. Однак, сучасний правовий вимір екологічної безпеки формується за змістом Європейської зеленої угоди, що представляє собою Промисловий план, який передбачає поступовий процес правового захисту людей і планети, є економічно обґрунтованим та соціально справедливим. Європейська зелена угода інвестує в інновації, чисті технології та зелену інфраструктуру, водночас забезпечуючи справедливий перехід для найбільш вразливих регіонів і громад європейського континенту.

Екологічна безпека визначає саме правову роль в структурі європейського та міжнародного екологічного нормативно-правового регулювання, має суттєвий вплив та взаємодіє з національним екологічним законодавством держав-членів ЄС. Правове регулювання екологічної безпеки становить цілісну складову регулювання соціальних стандартів, становить гарантію фундаментального правового стандарту у дієвості норм в сфері захисту довкілля.

Серед сучасних наукових поглядів на європейський правовий вимір екологічної безпеки сучасними українськими та європейськими науковцями вбачаються як теоретико-методологічні виміри так і науково-практичні підходи у законодавстві ЄС та національному законодавстві держав-членів.

Тому за різними твердженнями вчених, що досліджують європейське та міжнародне законодавство в сфері охорони навколишнього середовища та екологічної безпеки орієнтиром для гармонізації національного екологічного законодавства та нормативних актів з рішеннями ЄС може бути корисним підхід деяких польських дослідників та їх досвід, що наголошують на взаємозалежності національного екологічного законодавства із законодавством ЄС; угорських дослідників, якими екологічна безпека розглядається в контексті сталого розвитку та рівності у виконанні покладених зобов'язань на сучасні та майбутні покоління, а також має закріплюватись конституційними нормами кожної держави-члена ЄС; словацьких та чеських дослідників, на переконання яких екологічна безпека має бути більше посилена як право людини на довкілля через міжнародні угоди в галузі охорони довкілля, запровадження механізмів та встановлення додаткових міжнародних інституцій контролю, зокрема судових, за дотриманням права на чисте довкілля в міжнародному законодавстві.

Дана проблематика містить суттєву частку міждисциплінарних аспектів, якими охоплюються, серед іншого, процеси апроксиміювання національного законодавства до європейського законодавства в сфері екології, тому розуміння поточних і новітніх правових орієнтирів та вимірів, можуть бути досліджені в подальшому європейському правовому дискурсі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Боков В.А., Лущик А.В. Основы екологической безопасности: Учебное пособие. Симферополь: Сонат. 1998. 224 с.
2. Сухарина А.А. Державна та публічна ідеологія: аргументація теоретичного розрізнення. *Політикус*. 2019. № 4. С. 4.
3. Пархоменко Н.М. Парадигма правового регулювання в Україні: змістовно-інструментальні виміри: монографія. Київ: Парламентське видавництво. 2023. С. 230–231.
4. Environmental management systems – Requirements with guidance for use. ISO 14001: 2015. URL: https://www.iso.org/standard/60857.html.
5. Europe's environment. Modified 29 Sept 2025. European Environment Agency website. URL: https://www.eea.europa.eu/en/topics/at-a-glance/state-of-europes-environment#:~:text=The%20European%20Green%20Deal%20is,growth%20decoupled%20from%20resource%20use.
6. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/oj/eng.
7. On access to information, public participation in the decision-making process and access to justice on issues related to the environment: Convention (Aarhus Convention) dated 25.06.1998. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.133597.
8. Declaration on environmental problems: decision of the United Nations Conference (Stockholm Declaration) dated 06.16.1972. United Nations website. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml.
9. Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція): Закон України № 832-XIV від 06.07.99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/832-14#Text.
10. 52-nd Regular session of the Human Rights Council: Resolutions, decisions and President's statements. Official Document System (ODS). United Nations Human Rights Council website. URL: https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/regular-sessions/session52/res-dec-stat.
11. Environmental management. ISO website. URL: https://www.iso.org/standards/popular/iso-14000-family.
12. The Green Deal Industrial Plan. Putting Europe's net-zero industry in the lead. European Commission website. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/green-deal-industrial-plan_en.
13. The European Green Deal Striving to be the first climate-neutral continent. European Commission website. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en.
14. De Sadelleer, N. Droits fondamentaux et protection de l'environnement dans l'ordre juridique de l'UE et dans la CEDH. Groep Larcier Facultés Universitaires Saint-Louis. 2011/1. Strada Lex. URL: https://dial.uclouvain.be/pr/boreal/object/boreal%3A143065/datastream/PDF_01/view.
15. Yemelianenko, K. (2024). LEGAL BASIS OF THE PRINCIPLE OF SUBSIDIARITY IN A DEMOCRATIC SOCIETY. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, (1), 77-85. https://doi.org/10.30525/2592-8813-2024-1-8. URL: http://baltijapublishing.lv/index.php/bjlss/article/view/2341/2340.
16. Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment, and amending Regulation (EU) 2019/2088 (Text with EEA relevance). European Union website. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/852/oj/eng.
17. Путівник acquis ЄС (Євродайджест): огляд актів (квітень 2025 року). Дослідницька служба Верховної Ради України. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33579.pdf.
18. Paris Agreement adopted 12.12.2015 under the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) Paris. European Union website. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=uriserv:OJ.L_.2016.282.01.0004.01.ENG.
19. Le Bris, C., Torre-Schaub, M. Climat et Droits de l'Homme: Regards croisés et comparés. Revue internationale de droit comparé, N°1, p. 1 à 175, 2022. ffhal-03468724f. URL: https://hal.science/hal-03468724v1/document.
20. Directive 2004/35/CE of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage. European Union website. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2004/35/oj.

21. Directive 2013/30/EU of the European Parliament and of the Council of 12 June 2013 on safety of offshore oil and gas operations and amending Directive 2004/35/EC Text with EEA relevance. European Union website. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2013/30/oj/eng.
22. Directive 2011/92/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment (codification). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2011/92/oj/eng.
23. Regulation (EU) 2023/956 of the European Parliament and of the Council of 10 May 2023 establishing a carbon border adjustment mechanism. (Text with EEA relevance). European Union website. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/956/oj/eng.
24. Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting (Text with EEA relevance). European Union website. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2464/oj/eng.
25. Popescu, C. Florin, PROTECȚIA MEDIULUI PRIN NORME JURIDICE (Environmental Protection Under Legal Rules) (2018). Revista Academiei de Științe ale Securității Naționale (2018/1), Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=3429096. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3429096.
26. Directive (EU) 2024/1203 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 on the protection of the environment through criminal law and replacing Directives 2008/99/EC and 2009/123/EC. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1203/oj/eng.
27. Faure, M.G. (2024). The EU Environmental Crime Directive 2024: A Revolution in EU Environmental Criminal Law? Journal of Environmental Law, 36(3), 323-342. DOI: https://doi.org/10.1093/jel/eqae020. URL: https://cris.maastrichtuniversity.nl/ws/portalfiles/portal/225556436/Faure-2024-The-EU-Environmental-Crime-Directive-2024.pdf.
28. COLÁS TURÉGANO, ASUNCIÓN y MORELLE HUNGRÍA, ESTEBAN. El Derecho ambiental frente a los delitos ecológicos: la eficacia y eficiencia penal a debate. Revista Electrónica de Ciencia Penal y Criminología. 2021, núm. 23-13, pp. 1-34. URL: http://criminet.ugr.es/recpc/23/recpc23-13.pdf.
29. Ladychenko, V., Yara, O., Uliutina, O., & Golovko, L. (2019). Environmental Liability in Ukraine and the EU. European Journal of Sustainable Development, 8(2), 261. https://doi.org/10.14207/ejsd.2019.v8n2p261. URL: https://ecsdev.org/ojs/index.php/ejsd/article/view/810.
30. Golovko, L., Yara, O., Kutsevych, M., & Hubanova, T. (2019). Environmental Policy Integration in Ukraine and the EU. European Journal of Sustainable Development, 8(3), 221. DOI: https://doi.org/10.14207/ejsd.2019.v8n3p221. URL: https://ecsdev.org/ojs/index.php/ejsd/article/view/863.
31. Bándi, G. (2021) Környezetbiztonság – jövő nemzedékek védelme – elővigyázatosság Environmental Security – Protection of Future Generations – Precaution. SCIENTIA ET SECURITAS, 2 (3). Pp. 342–349.
32. Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) Hatályos jogszabályok. Wolters Kluwer. URL: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv.
33. Бек У.П. Міжнародно-правові стандарти екологічних обов'язків людини і громадянина. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Випуск 86: частина 3. 2024. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/15-2.pdf.
34. Jakubowska, A. OCHRONA ŚRODOWISKA. Aspekty prawne zagadnienia. MAZOWSZE Studia Regionalne nr 1/2008. Analizy i Studia. S. 109–127. URL: https://mazowszestudiaregionalne.pl/ochrona-srodowiska-aspekty-prawne-zagadnienia.
35. Jankuv, J. Legal Mechanisms of Protection of the Human Environmental Rights in Public International Law, Law of the European Union and Legal Order of the Slovak Republic, Leges, Praha, 2018, 200 pp. Review by Naděžda Šišková. DOI: 10.2478/iclr-2019-0027.

UDC 341.7:341.3(477:4-67EU)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.16

CONTEMPORARY WARTIME DIPLOMACY IN ACTION: THE INTERNATIONAL LEGAL CONTEXT OF UKRAINE – EUROPEAN UNION RELATIONS

Zhakun M.,
PhD candidate in International Law,
Department of International and European Law,
National University "Odesa Law Academy"
ORCID: 0009-0002-4414-8798
e-mail: zzhakun.m@gmail.com

Zhakun M. Contemporary wartime diplomacy in action: the international legal context of Ukraine – European Union relations.

Against the backdrop of today's complex geopolitical realities, the world is experiencing a state of heightened turbulence, which gives rise to new challenges and threats to the international security system. Following the end of the unipolar era, a polycentric world order has emerged, characterized by intensifying competition among multiple centres of political, economic, and strategic influence. This competition increasingly takes on a confrontational nature, marked by hybrid confrontations, economic coercion, information warfare, and localized armed conflicts. There is growing concern about the risk of escalation in regional conflicts – in Eastern Europe, the Middle East, Southeast Asia, and the Indo-Pacific – which could potentially develop into wider global confrontations. At the same time, the spread of authoritarian tendencies, the weakening of international legal institutions, the crisis of multilateral mechanisms for conflict resolution, and the intensifying struggle for resources further deepen global instability.

Under current geopolitical turbulence, wartime diplomacy acquires a new functional and legal dimension and becomes a decisive tool for safeguarding national interests and ensuring compliance with international law. Modern wartime diplomacy functions as an adaptive legal-political mechanism operating under heightened security pressures and emergency legal regimes. Its effectiveness increasingly depends on the state's ability to combine classical diplomatic means with security-oriented, sanctions-based, and institutional instruments of influence. This study examines the international legal foundations of such diplomacy and demonstrates that Ukraine's wartime practice has catalysed the transformation of external action mechanisms in response to contemporary threats.

The research shows that wartime diplomacy operates within a distinct legal framework shaped by the interaction of international humanitarian law, international security law, and the evolving system of European Union (hereinafter – EU) external action. Rooted in the general principles of international law and treaty-based solidarity mechanisms, it performs not only a political but also a juridical function by institutionalising emergency foreign policy decisions.

Based on Ukraine's bilateral and multilateral cooperation formats, it becomes evident that wartime diplomacy delivers not only declarations of support but also tangible legal and political shifts. Existing instruments of cooperation have evolved into long-term and more structured forms of security partnership, approaching the logic of a quasi-alliance. At the same time, new legal avenues of accountability for aggression are emerging, reinforcing Ukraine's protection in the international arena. As a result, Ukraine is no longer merely a recipient of assistance but an active subject of international law, while the EU increasingly moves from being primarily a "normative power" toward acting as an actor of collective security in the context of armed conflict.

Key words: contemporary diplomacy, wartime diplomacy, international order, international cooperation, collective defence, use of force, armed conflict, European Union, Ukraine.

Жакун М. Сучасна воєнна дипломатія в дії: міжнародно-правовий контекст відносин між Україною та Європейським Союзом.

На тлі складних сучасних геополітичних процесів світ перебуває у стані підвищеної турбулентності, що зумовлює нові виклики та загрози для міжнародної системи безпеки. Після завершення епохи однополярності сформувався поліцентричний світовий порядок, якому властиве посилення конкуренції між декількома центрами політичного, економічного та стратегічного впливу. Це суперництво дедалі частіше набуває конфронтаційного характеру, проявляючись у гібридних протистояннях, економічному примусі, інформаційній боротьбі та локалізованих збройних конфліктах. Зростає занепокоєння щодо ризику ескалації регіональних зіткнень – у Східній Європі, на Близькому Сході, у Південно-Східній Азії та Індо-Тихоокеанському регіоні – які потенційно можуть перерости у масштабні глобальні конфронтації. Паралельно поширюються авторитарні тенденції, слабшають міжнародно-правові інституції, поглиблюється криза багатосторонніх механізмів мирного врегулювання та посилюється боротьба за ресурси, що ще більше дестабілізує міжнародну систему.

За умов сучасної геополітичної турбулентності воєнна дипломатія набуває нового функціонального та правового виміру, і постає ключовим інструментом захисту національних інтересів та забезпечення дотримання міжнародного права. Сучасна воєнна дипломатія функціонує як адаптивний правово-політичний механізм, здатний діяти в умовах підвищеного безпекового тиску та режимів надзвичайного правового реагування. Її ефективність дедалі більше визначається здатністю держави поєднувати класичні дипломатичні засоби з безпековими, санкційними та інституційними інструментами міжнародного впливу. У дослідженні проаналізовано міжнародно-правові засади такої дипломатії та доведено, що практика воєнної дипломатії України стала каталізатором трансформації механізмів зовнішньої дії у відповідь на сучасні загрози.

Досліджено, що воєнна дипломатія функціонує в особливому правовому середовищі, яке формується на перетині міжнародного гуманітарного права, права міжнародної безпеки та еволюційної системи зовнішньої діяльності Європейського Союзу. Спираючись на загальні принципи міжнародного права та договірні механізми солідарності, вона виконує не лише політичну, а й виразну юридичну функцію, інституціоналізуючи екстрені зовнішньополітичні рішення.

На основі двосторонніх і багатосторонніх форматів співпраці можна відзначити, що українська воєнна дипломатія не обмежена декларативною підтримкою, а приводить до реальних юридичних та політичних змін. Її вплив проявляється у тому, що існуючі інструменти взаємодії з ЄС отримали змістовніший і довготриваліший характер, наблизившись до моделей фактичних безпекових союзів. Паралельно формується нова правова архітектура відповідальності за агресію та порушення міжнародного права, яка посилює захисні механізми для України на міжнародній арені. У результаті Україна виступає вже не лише об'єктом підтримки, а повноцінним суб'єктом міжнародного права, тоді як Європейський Союз усе більш виразно переходить від ролі "нормативної сили" до ролі гаранта безпеки та стабільності в умовах війни.

Ключові слова: сучасна дипломатія, воєнна дипломатія, міжнародний порядок, міжнародне співробітництво, колективна оборона, застосування сили, збройний конфлікт. Європейський Союз, Україна.

Formulation of the problem. The relevance of this research stems from the unprecedented transformations in the sphere of international law and relations caused by the full-scale invasion of Ukraine by russia in 2022. This act of aggression not only violated the sovereignty, political independence, and territorial integrity of Ukraine but also radically altered the fundamentals of the European and global security order, exposing the fragility of existing international legal mechanisms for deterring aggression. The response of the international community to this challenge has revealed a renewed and intensified role of diplomacy – commonly referred to as wartime diplomacy – which operates at the intersection of political, legal, and defence dimensions of state activity [4, p. 15].

Although wartime diplomacy is not a new phenomenon – as armed conflicts have accompanied human civilization throughout history – its contemporary form reflects the evolution of methods, instruments, and principles used to achieve peace and security. The nature of modern warfare, characterized by hybrid threats, information dominance, and global interdependence, demands innovative diplomatic approaches that combine traditional negotiation and alliance-building with new mechanisms of international legal

accountability, multilateral defence cooperation, and strategic communication. Thus, wartime diplomacy today embodies both continuity with historical practice and adaptation to the unprecedented challenges of twenty-first-century conflict.

In this context, Ukraine's diplomacy has transcended the boundaries of traditional political dialogue, evolving into a systemic component of national security – a mechanism for consolidating allied support, attracting military, financial, and humanitarian assistance, building international coalitions, and providing a legal foundation for the legitimate exercise of self-defence. Consequently, the study of contemporary wartime diplomacy and its international legal dimensions - particularly within the framework of Ukraine-EU relations – acquires not only scholarly and analytical significance but also strategic and practical importance. It reflects new forms of sovereign state action adapted to the realities of twenty-first-century warfare and the evolving architecture of international law.

The purpose of this research is to examine the legal foundations and distinctive features of diplomatic cooperation between Ukraine and the EU under conditions of martial law. This analysis makes it possible not only to gain a deeper understanding of the mechanisms of contemporary wartime diplomacy but also to assess the effectiveness of international law as an instrument for protecting states during armed conflicts.

Using the example of Ukraine-EU relations, the article demonstrates how bilateral and multilateral negotiations, as well as joint diplomatic initiatives, strengthen Ukraine's position in the international arena by engaging European partners in consistent and coordinated support against armed aggression. In particular, the focus is placed on the provision of military and defence assistance through EU mechanisms, the implementation of economic and sectoral sanctions against russia, and the organization of international political platforms aimed at consolidating assistance and promoting peace.

The study also evaluates the effectiveness of the EU's sanction policy and explores the potential for broader European engagement in reinforcing the international isolation of the aggressor state. The article emphasizes the importance of wartime diplomacy as a vital instrument for enhancing national security and consolidating international support for Ukraine in times of war.

State of research on the issue. Recent scholarship over the past two to three years has advanced our understanding of wartime diplomacy by investigating how legal norms, information strategies, and coalition-building adapt under ongoing armed conflict. For instance, Roy Allison's article "Averting acute escalation in Russia's war against Ukraine' analyses diplomatic signalling and tacit "ground rules" used by Western states to manage escalation risks while sustaining military support for Ukraine [8]. In parallel, research on international humanitarian law during the conflict, such as the study "The Ukraine-Russia conflict: An international humanitarian law review of the involvement of foreign fighters", probes the legal status and accountability of foreign fighters and the applicability of international humanitarian law in hybrid warfare contexts [6]. In the domain of European diplomacy and institutional response, the article "European responses to the Russia-Ukraine war" develops a framework for examining parliamentary diplomacy and conflict-era diplomacy within EU institutions. [5] Moreover, Ukrainian scholarship contributes from within the context: "Ukrainian diplomacy before and after 24 February 2022" critically assesses how Ukraine's foreign service reoriented its strategies, particularly in legal framing, narrative shaping, and coalition management, in response to full-scale war [11]. These recent works point toward an emerging-but still under-theorized-field: the integration of legal doctrine, strategic communication, and multilevel diplomacy as a coherent lens for studying wartime diplomacy in the twenty-first century.

Results. Today, an event that occurs in one part of the world can have consequences for the entire international community. The growing number of close political, economic, cultural, and other connections between regions and states requires regulation and the establishment of clear rules governing how such interactions take place. These principles have been articulated in numerous international agreements and declarations, which, on the one hand, help prevent conflicts, and on the other, make cooperation between countries more effective. The existing network of interconnections among states is generally referred to as international relations.

In the classical sense, international relations constitute a system of interactions among various actors, including states, intergovernmental and non-governmental international organizations, transnational corporations, and, under specific circumstances, private individuals. This sphere encompasses a wide range of issues - military and political, economic, environmental, humanitarian, and others - that shape the functioning of the global community [3, p. 40].

In turn, the concept of international relations should not be equated with that of international cooperation, as the latter represents a narrower notion. International cooperation is a specific component of international relations that focuses on the practical interaction of states and other international actors aimed at achieving common goals, resolving shared problems, and promoting stability and development within

Diplomacy serves as the primary instrument for conducting international relations. The concept of diplomacy encompasses both a set of practical measures, techniques, and methods applied under specific circumstances and tasks, and the official activities of heads of state and government aimed at implementing a state's foreign policy and protecting its national interests. In addition, diplomacy is commonly associated with the art of negotiation - the ability to prevent or resolve conflicts, to seek compromise and mutually acceptable solutions, and to expand and deepen international cooperation.

International cooperation is one of the key instruments for ensuring national security, strengthening defence capabilities, and mobilizing global support. It also represents a fundamental principle of international law that serves as the basis for effective interaction among states in addressing global challenges. The Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations (1970) emphasizes that cooperation is not merely a right but also an obligation of states in various areas of international relations [1]. Another important treaty – the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe (1975) – formulates the principle of cooperation as a norm according to which states are obliged to "develop their cooperation with one another, as well as with all other states, in all fields, in accordance with the purposes and principles of the Charter of the United Nations" [2]. The elaboration and clarification of the principles enshrined in the UN Charter contributed to their recognition as the fundamental principles of international law and as norms of jus cogens [7, p. 35]. Therefore, the principle of international cooperation has a binding character for all member states of the United Nations.

The scope and depth of international cooperation may vary significantly. International cooperation encompasses various components, including the strengthening of diplomatic engagement, the provision of advisory assistance, the adaptation of cooperative measures to the needs and capacities of individual states, the establishment of mechanisms to tailor cooperation to specific actors, and the creation of monitoring and evaluation systems to track progress and assess the effectiveness of cooperative initiatives. It is noteworthy that international treaties often specify the main directions for implementing the principle of international cooperation, such as the maintenance of international peace and security, the universal respect for human rights, and the conduct of international relations in economic, social, cultural, technical, and trade spheres [10].

In the context of contemporary international relations, the concept of bilateral and multilateral relations has evolved into a practical and legal mechanism of Ukraine's wartime diplomacy. It became the institutional and political foundation for building the coalition of states supporting Ukraine's sovereignty and territorial integrity in response to russia's full-scale aggression. Under wartime conditions, it has proved to be an effective model for uniting the resources and political will of diverse states and institutions.

Since 2022, the concept of bilateral and multilateral relations has transformed into a comprehensive framework of international support, with Ukraine as a key actor and the European Union as a principal coordinator and donor. This transformation marked a turning point in European and global security dynamics, demonstrating the capacity of collective diplomacy to respond effectively to full-scale armed aggression. Within this framework, Ukraine tries to effectively use both bilateral and multilateral mechanisms, ensuring the institutionalization of international assistance, the formalization of legal guarantees, and the development of long-term security cooperation.

In the multilateral dimension, several significant mechanisms were established. Among them, the Ukraine Defence Contact Group ("Ramstein Format") united over fifty states to coordinate military assistance, logistics, and training. As of September 9, 2025, the 30th meeting of the Group took place in London, chaired by UK Defence Secretary John Healey and German Defence Minister Boris Pistorius, with the participation of Ukraine's Minister of Defence Denys Shmyhal. Over three years, the Ramstein Format has evolved into a key platform of multilateral wartime diplomacy, enabling partners to commit over $145 billion in military aid and deliver critical defence capabilities – including F-16 aircraft, advanced air defence systems, tanks, and artillery. Each meeting has produced tangible outcomes, reinforced Ukraine's defence potential, and demonstrated the effectiveness of coordinated collective action within the evolving European security architecture [14]. The EU Military Assistance Mission

in Support of Ukraine (EUMAM Ukraine, 2022) became one of the largest training operations in EU history, preparing tens of thousands of Ukrainian servicemen [13].

At the same time, the European Peace Facility (EPF) provided the EU's off-budget instrument for financing defence assistance to Ukraine, ensuring rapid and flexible resource allocation. Cooperation with the European Defence Agency (EDA) also deepened, particularly in defence-industrial partnerships, joint innovation projects, and demining initiatives that directly contribute to Ukraine's defence sustainability and post-war recovery.

The bilateral dimension of Ukraine's wartime diplomacy has been equally crucial. The EU-Ukraine Security Agreement, signed in June 2024, became the first strategic security pact between the EU and a non-member state, institutionalizing principles of mutual support and rapid consultation in case of renewed aggression. In addition, Ukraine concluded bilateral security agreements with individual EU members such as France, Germany, Poland, Italy, and the Netherlands, each providing specific defence commitments and long-term financial assistance. These arrangements enabled the implementation of bilateral defence programs involving advanced air defence systems (Patriot, IRIS-T), artillery, armoured vehicles, and training initiatives - forming a coherent and adaptable security network across Europe.

An important dimension of Ukraine's multilateral diplomacy is represented by the Ukraine Recovery Conference (URC) – a series of high-level international events that have become central to coordinating post-war reconstruction, economic resilience, and long-term integration of Ukraine into the European and global security architecture. Established as a continuation of the earlier Ukraine Reform Conferences (2017-2021), the URC evolved after 2022 into a platform of wartime diplomacy, linking military assistance, financial aid, and reconstruction policy within a unified strategic framework. Each conference – held in Lugano (2022), London (2023), Berlin (2024), and Rome (2025) – reaffirmed the principle that Ukraine's recovery is inseparable from its victory and European integration [15].

In institutional and legal terms, the Ukraine Recovery Conference (URC) embodies the multilateral coordination of commitments among the European Union, G7 states, and international financial organizations such as the World Bank, the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), and the European Investment Bank (EIB). The Lugano Declaration (2022) outlined the guiding principles of transparency, accountability, and sustainability in reconstruction; the London Framework (2023) formalized mechanisms for mobilizing private investment under international legal guarantees; the Berlin URC (2024) expanded the agenda to include defence-industrial cooperation, energy security, and green transformation in line with the EU accession process and the Ukraine Facility under the EU's Multiannual Financial Framework 2024-2027; while the Rome URC (2025) further advanced this trajectory by establishing a comprehensive coordination mechanism between the EU, G7, and international financial institutions, emphasizing the integration of defence resilience into reconstruction, expanding the European Investment Plan for Ukraine, and launching the EU-Ukraine Reconstruction and Security Platform. Collectively, these developments have transformed the URC from a post-war recovery initiative into an instrument of strategic diplomacy, reinforcing Ukraine's international legal subjectivity and institutional partnership with the European Union.

Furthermore, the emergence of a "Coalition of the Willing" – a flexible association of states voluntarily united to support Ukraine's sovereignty and territorial integrity – demonstrated the adaptability of international law and diplomacy in wartime conditions. This coalition, which includes over fifty states within and beyond the EU and NATO frameworks, expanded the application of collective defence principles beyond formal treaty-based structures. It also reflected a pragmatic evolution of international cooperation: a shift from rigid institutional alliances to mission-oriented coalitions capable of rapid response, joint training, and coordinated defence-industrial efforts.

The European Union, in turn, began to perceive Ukraine not merely as a recipient of assistance but as a strategic partner in shaping the European security order, a position reaffirmed in European Council conclusions (2024-2025) and key CFSP policy documents [12]. The synergy between bilateral partnerships, multilateral EU mechanisms, the URC platform, and the "Coalition of the Willing" solidified Ukraine's position within Europe's emerging security architecture.

Conclusions. The conducted analysis demonstrates that wartime diplomacy has become a defining feature of Ukraine's contemporary international legal and political identity, representing a synthesis of classical diplomatic instruments and modern mechanisms of collective security. Within the framework of international law, Ukraine's diplomacy illustrates how legal norms, bilateral and multilateral agreements, and institutional cooperation can operate under conditions of full-scale armed aggression.

The forms of Ukraine's wartime diplomacy – including bilateral security agreements, multilateral coordination through the European Union – collectively form a multidimensional system of legal and political interaction aimed at defending sovereignty and restoring peace.

Furthermore, another important legal dimension of wartime diplomacy is the sanctions regime of the European Union, which is not a purely political instrument but a mechanism grounded in primary EU law. The restrictive measures against russia are adopted under Article 29 of the Treaty on European Union (TEU) within the framework of the Common Foreign and Security Policy (CFSP) and are subsequently implemented through Article 215 of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), which ensures their binding force for all Member States. This legal architecture demonstrates that the EU's response to aggression is not discretionary, but institutionalised as part of its external action obligations to maintain international peace and security.

From the standpoint of international legal science, the Ukrainian experience reveals the evolution of diplomacy as both a practical and normative category, reinforcing the role of international law as a living mechanism of collective defence, solidarity, and justice. Therefore, the study of Ukraine's wartime diplomacy holds significant scientific and applied value, offering new insights into the transformation of the international legal order and the development of adaptive diplomatic models under the realities of twenty-first-century conflict.

REFERENCES:

1. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations: UN General Assembly Resolution 2625 (XXV). New York, 24 October 1970. URL: https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/1970/en/19494 (date of access: 15.10.2025).
2. Conference on Security and Cooperation in Europe. Final Act. Helsinki, 1 August 1975. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf (date of access: 15.10.2025).
3. Baylis, J., Smith. S., Owens. P., The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations. 8th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2020, p. 3–5.
4. Fedorova H. Rol dyplomatii pid chas voiennoho stanu (The Role of Diplomacy During Martial Law). *Hrani*. 2022, p. 10-17 Available at: https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1798/1766 (date of access: 15.10.2025).
5. Gil-Besada, L. A literature-based framework for analysing parliamentary diplomacy in conflict settings: European responses to the Russia–Ukraine war. *The Journal of Legislative Studies*. 2025. 1–45. DOI: https://doi.org/10.1080/13572334.2025.2497202.
6. Khoirunnisa K., Matthew B., Jubaidi D., Yudhistira Nugroho A., The Ukraine-Russia conflict: An international humanitarian law review of the involvement of foreign fighters, *Social Sciences & Humanities Open*. Volume 11, 2025.DOI: https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2025.101340.
7. Malanchuk P. Vstup do mizhnarodnoho prava za Eikherstom (Akehurst's Modern Introduction to International Law). Kharkiv, 2000, p. 592.
8. Roy Allison, Averting acute escalation in Russia's war against Ukraine, *International Affairs*. Volume 101, Issue 5, September 2025, p. 1769–1791, DOI: https://doi.org/10.1093/ia/iiaf137.
9. Seow Ting Lee, A battle for foreign perceptions: Ukraine's country image in the 2022 war with Russia, *Place Branding and Public Diplomacy,* 19(3). 2023, p. 345–358, DOI: 10.1057/s41254-022-00284-0.
10. Stepanenko K. Pryntsyp mizhnarodnoho spivrobitnytstva v suchasnykh mizhnarodnykh vidnosynakh (The Principle of International Cooperation in Contemporary International Relations). *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*, 4, Section 11: International Law, 2024, p. 602–606. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.93.
11. Tsyrfa. Y., Bielousova. N. *The role of diplomatic services in shaping international image: Ukrainian diplomacy before and after 24 February 2022*. *Foreign Affairs, 34*(6), 2024, p. 30–37. DOI: https://doi.org/10.59214/ua.fa/6.2024.30.
12. List of Council conclusions. *European Council.* URL: https://www.consilium.europa.eu/en/documents/public-register/council-concl/ (date of access: 15.10.2025).
13. EUMAM Ukraine European. External Action Service (EEAS), 2023. URL: https://www.eeas.europa.eu/eumam-ukraine_en (date of access: 15.10.2025).

14. 30th Rmstein: How the Ukraine Defense Contact Group Meetings Strengthen Ukraine's Defense Capabilities. *Ministry of Defence of Ukraine,* 2023. URL: https://surl.li/trxbey (date of access: 15.10.2025).
15. Ukraine Recovery Conference. *Ukraine Recovery Conference,* 2025. URL: https://ua.urc-international.com (date of access: 15.10.2025).

УДК 341.1.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.17

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГІГ-ПРАЦІ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Задорожний Б.Ю.,
доктор філософії,
старший викладач кафедри
конституційного та адміністративного права
Національного транспортного університету,
адвокат, міжнародний експерт з питань євроінтеграції

Задорожний Б.Ю. Правове регулювання гіг-праці в Україні у контексті європейської інтеграції.

У статті проаналізовано сучасний стан та перспективи розвитку правового регулювання гіг-працівників в Україні у контексті євроінтеграційних процесів. Визначено ключові аспекти національного підходу, зокрема майже повне виключення цієї категорії працівників зі сфери дії трудового законодавства, що зумовлює обмежений рівень їх соціального захисту та відсутність належних гарантій реалізації трудових прав.

Проаналізовано реакцію на ці новації з боку науковців, експертів і профспілок, які розглядають українську модель як крок до дерегуляції, що суперечить європейським тенденціям розширення трудових прав працівників.

Розглянуто підходи ЄС та окремих європейських країн до регулювання платформиної зайнятості. Проаналізовано прийняття Директиви (ЄС) 2024/2831 Європейського Парламенту і Ради від 23 жовтня 2024 року «Про покращення умов праці при виконанні роботи через платформи» та досвід Франції, Німеччини й Іспанії щодо надання трудових прав працівникам цифрових платформ. Зазначено, що для гармонізації українського законодавства зі стандартами ЄС необхідно переосмислити базові поняття трудового права (зокрема статус працівника, форма трудового договору) та посилити соціальні гарантії працівників у гіг-секторі.

За результатами дослідження встановлено, що для наближення України до європейської моделі регулювання гіг-економіки слід запровадити такі зміни: переглянути правовий статус осіб у гіг-секторі і, за можливості, визнати їх найманими працівниками з повним набором трудових прав; трансформувати гіг-контракт у різновид трудового договору або ввести спеціальний гнучкий трудовий договір для сфери ІТ та платформної зайнятості замість суто цивільно-правового договору; гарантувати особам у гіг-секторі базові трудові права та мінімальні соціальні стандарти (оплату праці, тривалість робочого часу, періоди відпочинку, страхування на випадок безробіття та нещасних випадків тощо); впровадити законодавчі механізми контролю алгоритмічного управління працею (забезпечити прозорість використання даних, право на оскарження рішень, ухвалених автоматизованими системами, а також обов'язковий людський нагляд); адаптувати спеціальний правовий режим «Дія Сіty» та пов'язані з ним нормативні акти до вимог права ЄС з метою забезпечення балансу між інноваційністю гіг-економіки та соціальною справедливістю у сфері гіг-праці.

Запровадження цих змін сприятиме гармонізації національного регулювання гіг-праці зі стандартами ЄС, посилить соціальний захист працівників гіг-сектору та забезпечить баланс між інноваційністю гіг-економіки і соціальною справедливістю. Реалізація запропонованих змін сприятиме гармонізації національного регулювання гіг-праці зі стандартами ЄС, посилить соціальний захист гіг-працівників та забезпечить баланс між інноваційністю гіг-економіки і соціальною справедливістю.

Ключові слова: гіг-економіка, гіг-праця, гіг-працівник, гіг-контракт, трудові права, платформна зайнятість, європейська інтеграція, міжнародне законодавство, міжнародне право.

Zadorozhnyi B.Y. Legal regulation of gig work in Ukraine in the context of European integration.

The article examines the current state and prospects for the development of legal regulation of gig workers in Ukraine in the context of European integration processes. The key features of the national approach are identified, in particular the almost complete exclusion of this category of persons from the scope of labour legislation, which results in a limited level of social protection and the absence of adequate guarantees for the realization of labour rights.

The article analyses the reaction to these innovations from scholars, experts, and trade unions, who view the Ukrainian model as a step toward deregulation that contradicts European trends toward expanding workers' labour rights.

The article examines the approaches of the European Union and individual European states to regulating platform employment. The present study analyses the adoption of Directive (EU) 2024/2831 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2024 on improving working conditions for platform workers, and the experience of France, Germany, and Spain in granting labour rights to gig workers.

It is acknowledged that in order to align Ukrainian legislation with EU standards, a re-evaluation of fundamental concepts in labour law (employee status, form of employment contract) and an augmentation of social guarantees for gig workers are imperative..

The study posits that in order to align Ukraine with the European model of gig economy regulation, the following changes should be implemented: a review of the legal status of gig workers is recommended, with a view to recognising them as employees with full labour rights, where is feasible; it is recommended that gig contracts be transformed into a type of employment contract, or that a special flexible employment contract be introduced for the information technology and platform employment sectors, in order to replace purely civil law contracts; it is imperative that gig workers be guaranteed fundamental labour rights and minimum social standards. Such rights should encompass remuneration, working hours, rest periods, unemployment insurance, and accident insurance, among others; the introduction of legislative mechanisms to control the management of work by algorithms is required, with the following mechanisms being recommended: transparency of data use, the right to appeal against automated decisions, and the requirement for mandatory human oversight; in order to ensure a balance between innovation and social justice in the field of gig work, it is necessary to adapt the special legal regime «Diia City» and related regulations to EU law requirements.

The introduction of the proposed changes will contribute to the harmonisation of national regulation of gig work with EU standards, strengthen the social protection of gig workers, and ensure a balance between the innovation of the gig economy and social justice.

Key words: gig economy, gig work, gig worker, gig contract, labor rights, platform employment, European integration, international legislation, international law.

Постановка проблеми. Однією із нових форм трудової зайнятості є гіг-праця – особлива форма виконання роботи через цифрові платформи, які формально не мають статусу роботодавця та виступають у сфері гіг-економіки лише посередниками між замовниками послуг і виконавцями.

Загалом термін «гіг-економіка» увійшов в обіг у 2009 році і його первісне публічне вживання пов'язують зі статтею Тіни Браун «The Gig Economy» [1]. Явище платформної зайнятості сформувалося із появою перших платформ для «краудворку», зокрема запуску Amazon Mechanical Turk у 2005 році [2].

Україна в 2013–2017 роках посіла перше місце в Європі та четверте у світі за рівнем зайнятості на цифрових платформах (за обсягом фінансових потоків і кількістю виконаних завдань), проте тривалий час це явище залишалося майже невидимим у національному законодавстві, яке не містило спеціальних дефініцій чи режимів для «платформної» праці, тому ці правовідносини здебільшого оформлялися як цивільно-правові, без набуття статусу офіційних трудових відносин [3]. Проте Закон України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15 липня 2021 року № 1667-IX (далі – Закон № 1667-IX) запровадив спеціальний правовий режим «Дія City» для IT-індустрії та вперше унормував поняття «гіг-контракт» як «цивільно-правовий договір, за яким гіг-спеціаліст зобов'язується виконувати роботи та/або надавати послуги відповідно до завдань резидента Дія Сіті як замовника, а резидент Дія Сіті зобов'язується оплачувати виконані роботи та/або надані послуги і забезпечувати гіг-спеціалісту належні умови для виконання робіт та/або надання послуг, а також соціальні гарантії, передбачені розділом V цього Закону» та «гіг-спеціаліст» як «фізична особа, яка за гіг-контрактом є підрядником та/або виконавцем» [4].

Норми Кодексу законів про працю України від 10 грудня 1971 р. (далі – КЗпП) на гіг-спеціалістів не поширюються, натомість Закон № 1667-IX передбачив для таких осіб низку соціальних стандартів: мінімальну винагороду (заробітну плату) у розмірі, еквівалентному 1200 євро за офіційним курсом НБУ, максимальну тривалість робочого дня – 8 год, а робочого тижня – 40 год, а також щорічну оплачувану перерву в роботі тривалістю 17 робочих днів. Крім того, режим «Дія City» запровадив соціальний захист гіг-спеціалістів. Так, резиденти «Дія City» зобов'язані нараховувати та сплачувати єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за гіг-спеціалістів. Це забезпечує гіг-спеціалістам страхування на випадок тимчасової втрати працездатності та право на отримання ними допомоги по тимчасовій непрацездатності у порядку та розмірах, встановлених Законами України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23 вересня 1999 р. № 1105-XIV і «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 8 липня 2010 р. № 2464-VI.

Водночас національний підхід до регулювання праці гіг-працівників має суттєві недоліки. По-перше, чинне законодавство України охоплює достатньо обмежену категорію гіг-працівників. Встановлені Законом № 1667-IX соціальні гарантії поширюються виключно на гіг-спеціалістів, які уклали гіг-контракти з резидентами спеціального режиму «Дія City». Проте резиденти «Дія City» становлять невелику частку ринку платформної зайнятості, відтак, більшість гіг-працівників, котрі співпрацюють з іншими міжнародними чи вітчизняними платформами, залишаються поза межами такого регулювання, тому позбавлені права навіть на «базові» трудові і соціальні гарантії.

По-друге, правовідносини з тими гіг-працівниками, що не охоплені режимом «Дія City», і здебільшого продовжують регулюватися Цивільним кодексом України від 18 березня 2004 року № 1618-IV (далі – ЦК України). Проте ЦК України прийнятий до появи сучасних форм цифрової праці, а його норми не зазнали змін і доповнень, пристосованих до сучасної специфіки гіг-економіки.

По-третє, КЗпП також орієнтований на глибоко традиційні форми трудових відносин. Проте реальне економічне життя та структура ринку праці істотно змінилися через глобальну цифровізацію, поширення платформної зайнятості й появу нових форм організації праці. Як наслідок виникла суттєва невідповідність між чинною нормативно-правовою базою України та реальними умовами праці на цифрових платформах. «Невідповідність» законодавства економічним вимогам сьогодення спричиняє правову невизначеність та посилює соціальні ризики для гіг-працівників, створює бар'єри для розвитку гіг-економіки тощо. Відтак, актуальним завданням України є системне оновлення правового регулювання гіг-праці з урахуванням сучасних економічних реалій і міжнародних стандартів у сфері праці.

Проблема правового статусу працівників гіг-економіки є надактуальною не лише для України, а й для низки країн-членів ЄС. Наразі в Європі триває дискусія щодо правового регулювання платформної праці з метою досягнення оптимального балансу між гнучкістю зайнятості та належним соціальним захистом. Особливу увагу приділено проблемі класифікування зайнятості (misclassification) особи, яка фактично перебуває у стані економічної залежності та контролю з боку платформи, проте юридично оформлена як самозайнята. Як наслідок, вона втрачає гарантовані трудові права й соціальні гарантії (мінімальна заробітна плата, оплачувана відпустка, захист від незаконного звільнення тощо).

Щоправда у відповідь на ці виклики ЄС ухвалив спеціалізовану Директиву (ЄС) 2024/2831 Європейського Парламенту та Ради від 23 жовтня 2024 року про покращення умов праці в платформній зайнятості (далі – Директива (ЄС) 2024/2831), ключовим сегментом якої є запровадження спростовної правової презумпції існування трудових відносин між цифровою платформою та особою, яка виконує роботу на платформі [5]. Директива (ЄС) 2024/2831 визначає алгоритмічне адміністрування на платформах, зокрема встановлює мінімальні вимоги до прозорості використання цифровими платформами автоматизованих систем моніторингу та прийняття рішень. Працівникам платформ гарантується право отримувати інформацію про режим функціонування таких систем, можливість контролю за автоматизованими рішеннями, право оскаржувати автоматичні рішення як такі, що істотно впливають на умови праці. Директива запровадила обмеження щодо обробки персональних даних у межах автоматизованих систем, зокрема використання інформації про расове чи етнічне походження, політичні погляди, стан здоров'я тощо. Отже, з огляду на євроінтеграційні прагнення України, норми Директиви (ЄС) 2024/2831 є ключовими орієнтирами

для адаптації національного законодавства до права ЄС у сфері захисту трудових і соціальних прав працівників цифрових платформ.

Метою дослідження є здійснення комплексного аналізу тенденцій і особливостей розвитку правового регулювання праці гіг-працівників в Україні в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів та інтеграції до спільного європейського ринку праці. Важливо з'ясувати: чи відповідає сучасним європейським стандартам українська модель правового регулювання праці гіг-працівників. Якщо ні, то які кроки має зробити національний законодавець для усунення можливих розбіжностей у цій сфері правовідносин для належного забезпечення прав гіг-працівників.

Стан опрацювання проблематики. У національній правничій думці переважає критична оцінка до правил регулювання гіг-економіки в Україні. Так, Д.О. Новіков і О.М. Лук'янчиков наголошують, що спроба легалізувати нестандартну зайнятість в ІТ-сфері шляхом ухвалення Закону № 1667-IX фактично призвела до масового проникнення цивільно-правових елементів у сферу праці. Гіг-контракт (який не належить ані до трудових, ані до класичних цивільно-правових договорів), виводить значну кількість платформних працівників з під дії трудових гарантій [6]. Так, Людмила Звєрєва, дослідивши концепцію гіг-контрактів у законопроєкті № 4303 (що передував Закону № 1667-IX), дійшла висновку, що законодавець намагався «одночасно застосовувати і не застосовувати» трудове право до гіг-працівників, що призвело до появи своєрідного «гіг-Франкенштейна» – внутрішньо суперечливої моделі з нечіткими дефініціями. Вона зазначає, що автори проєкту, прагнучи вирішити проблему прихованих трудових відносин (коли найм маскується під цивільні договори з ФОПами), створили нові проблеми. Так, проєкт фактично звільнив резидентів «Дія City» від відповідальності за допуск працівників до роботи без офіційного оформлення, що ставить під сумнів забезпечення дотримання статті 24 КЗпП щодо укладення трудового договору. Залишилися неврегульованими питання належної оплати та порядку розірвання гіг-контрактів, а мінімальні трудові стандарти (гарантії оплати праці, нормальна тривалість робочого часу, право на відпочинок і відпустки, захист від звільнення тощо) не були забезпечені. У результаті гіг-працівники є більш вразливі порівняно зі штатними найманими особами, базові умови праці яких визначаються лише фактично роботодавцем [7].

Теоретичні аспекти правової природи гіг-контракту проаналізовано у працях В.А. Іващенка, А.С. Колісника та О.А. Кульбашної. Вони зазначають, що поняття «гіг-контракт» є цивільно-правовим договором, проте його зміст значною мірою відтворює риси трудового договору. Автори підкреслюють, що гіг-контракт має ознаки змішаного договору, поєднуючи елементи трудових та цивільних угод. Водночас законодавець формально відніс його до цивільно-правових, що спричинило певну колізію в правозастосуванні. Вимоги до укладення гіг-контракту прописані майже так, як і для укладення трудового договору, але всі гарантії і захист для гіг-спеціаліста залишено на рівні цивільно-правового регулювання. На думку В. Іващенка, дві з трьох можливих моделей регулювання праці в цифровій економіці – серед них і та, яку обрала Україна, – окреслюють тенденцію до легалізації обмеження трудових прав аж до їх повного нівелювання нормативними актами роботодавця [8].

Крім академічних публікацій, критичну оцінку законодавчим новаціям щодо гіг-спеціалістів дали також експертні організації та представники профспілок, які вказали, що проєкт закону № 4303 фактично узаконює неофіційне працевлаштування, обходячи норми КЗпП, та містить значні ризики зловживань з боку роботодавців (безконтрольне укладення короткострокових договорів, одностороннє «звільнення» гіг-працівника без обґрунтованих причин, тотальний електронний моніторинг роботи гіг-працівника тощо [9].

Проте держава має забезпечити справедливі умови праці для працівників усіх сфер [10], зокрема й сфери зростаючої цифрової економіки.

Виклад основного матеріалу. Окремі європейські держави ще до появи регулювання платформної зайнятості на рівні ЄС, напрацювали власні підходи у цій сфері правовідносин. Французька судова доктрина зближує статус платформних виконавців зі статусом штатних працівників. Як приклад, вкажемо на прецедентне рішення 2020 року Касаційного суду Франції у справі *Uber*: відносини між платформою та водієм визнано трудовими на підставі факту субординації та контролю, натомість статус самозайнятого водія визнано фіктивним [11]. Паралельно на законодавчому рівні Франція запровадила окремі трудові та соціальні гарантії навіть для самозайнятих виконавців платформ, зокрема обов'язкове страхування від нещасних випадків на виробництві, право на професійне навчання тощо.

Цікаво, що німецькі державні органи особливу увагу звертають на проблему прихованих трудових відносин таких платформ. Коаліційна угода уряду ФРН у сфері трудового права (2025) визначила впровадження презумпції трудових відносин для платформних працівників. Окремої категорії для гіг-робітників у німецькому праві немає. Водночас опрацьовуються перспективи імплементації в німецьке законодавство спростовної презумпції статусу працівника для виконавців платформ – відповідно до вимог права ЄС. Отже, це свідчить про готовність Німеччини адаптувати класичну трудову доктрину до нової економічної реальності.

Іспанія обрала найрадикальніший шлях реагування на виклики гіг-економіки. Вона є першою державою в світі, яка законодавчо зобов'язала платформи оформляти з виконавцями трудові відносини. «Закон про райдерів», тобто Королівський декрет-закон № 12/2021 від 11 травня 2021 р. [12], закріпив презумпцію наявності трудового договору для працівників служб доставки, які працюють через цифрові платформи, а також зобов'язав укладати трудові договори з кур'єрами, якщо тільки платформа не доведе, що конкретний виконавець є повністю автономно самозайнятим. І критерієм такої автономності визначена відсутність алгоритмічного контролю з боку цифрової платформи. Другою важливою новацією закону стало право профспілок на інформацію про алгоритми, які впливають на умови праці працівників платформи.

Спочатку частина платформ негативно відреагувала на такі нововведення. Утім, вже за кілька місяців основні гравці ринку (Glovo, Uber Eats тощо) підтвердили готовність працювати за новими правилами, тобто офіційно працевлаштовувати кур'єрів і виконувати вимоги щодо прозорості алгоритмів, зокрема компанія Glovo у 2024 році перевела на трудові договори 14 тисяч своїх кур'єрів в Іспанії [13]. Отже, іспанський досвід продемонстрував, що надання працівникам гіг-економіки статусу найманих є реальним кроком, здатним посилити їхній правовий захист і не знищити бізнес-модель цифрових платформ.

Презумпція трудових відносин у платформній економіці – ключовий блок змін, який передбачений Директивою (ЄС) 2024/2831, як презумпція трудових відносин у платформній економіці. Ця Директива, як зазначено, запровадила *спростовну презумпцію* трудових відносин між платформою та виконавцем послуг. Суть цієї презумпції полягає в тому, що статус відносин визначається не формальним договором, а фактичними ознаками підпорядкування і контролю. Інакше кажучи, якщо цифрова платформа реально контролює процес виконання роботи, визначає розмір винагороди, розподіляє завдання між виконавцями, оцінює результати їхньої роботи, отже, між платформою та виконавцем де-факто існують трудові відносини, незалежно від назви укладеного ними договору. Такий підхід відображає принцип primacy of facts (пріоритет реального змісту відносин над їхньою юридичною формою) і відповідає гаслу «рівні права за рівну працю», яке відтепер поширюється і на платформну економіку. Презумпція має процедурний характер і не означає автоматичного перетворення всіх виконавців платформ на штатних працівників. Вона лише змінює розподіл тягаря доведення, до прикладу, платформа зберігає право довести, що конкретний виконавець насправді є незалежним самозайнятим і не відповідає критеріям найманого працівника. Важливо, що саме платформі доведеться наводити такі докази, тоді як виконавець позбавлений необхідності самостійно «виборювати» визнання свого трудового статусу. Директива (ЄС) 2024/2831 зобов'язує держав-членів ЄС до 2026 року імплементувати ефективні механізми реалізації цієї презумпції, забезпечивши її застосування у всіх судових та адміністративних процедурах щодо визначення статусу платформних працівників. Отже, принцип primacy of facts стосовно всіх платформних працівників має бути активований і в Україні.

Алгоритмічне управління працею на платформах **–** другий ключовий блок змін, що передбачений Директивою (ЄС) 2024/2831. Базовими новаціями цієї Директиви є права та гарантії для працівників платформної економіки:

1) право на інформацію про алгоритми управління працею. Платформа зобов'язана надавати користувачам-виконавцям вичерпну інформацію про використання автоматизованих систем моніторингу та ухвалення рішень. Працівнику мають повідомлятися всі параметри і дані, які платформа збирає та відстежує (геолокація, кількість виконаних замовлень, рейтинги чи відгуки клієнтів тощо), мета збору цих даних та спосіб, у який вони впливають на рішення алгоритму. Крім того, платформа повинна розкривати працівникам основні принципи функціонування своїх алгоритмічних систем управління, які фактори визначають розподіл замовлень, тарифи, черговість отримання завдань, формування рейтингу, але комерційні деталі алгоритмів не розголошуються;

2) обмеження на збір і обробку даних. Директива прямо забороняє платформам збирати надмірні дані про працівників та використовувати їх у спосіб. Автоматизований моніторинг не повинен втручатися у приватне життя працівника більше, ніж це об'єктивно необхідно для організації трудового процесу. Під забороною є застосування біометричних технологій для стеження за працівником (наприклад, систем розпізнавання обличчя для контролю присутності чи уваги), якщо тільки використання таких технологій прямо не передбачено законодавством (про безпеку на транспорті тощо);

3) обов'язковість людського нагляду за функціонуванням платформи та оскарження автоматичних рішень. Будь-яке значиме рішення, що істотно впливає на права чи інтереси працівника, має переглядатися людиною. Ними є: відключення виконавця від платформи (деактивація облікового запису), фактичне звільнення чи відсторонення від замовлень, істотне зниження рейтингу або рівня оплати – усі подібні санкції не можуть покладатися виключно на алгоритм. Директива встановлює: рішення про призупинення чи припинення доступу працівника до платформи або будь-яке інше негативне для нього рішення повинно ухвалюватися з участю відповідальної посадової особи, а не суто автоматично. Працівникові гарантується право отримати від платформи пояснення з приводу такого рішення, а також право вимагати перегляду ситуації людиною (а не лише комп'ютерною програмою чи ботом). По суті, закріплюється нове трудове право – право на оскарження алгоритмічних рішень, що відображає принцип «людиноцентризму» в умовах цифрової економіки.

Таким чином, ЄС установив мінімальні вимоги до діяльності платформних компаній, які покликані гарантувати прозорі і справедливі умови праці в цифровій економіці. Хоча Директива (ЄС) 2024/2831 наразі не є обов'язковою для України, проте цей документ становить стратегічний орієнтир для законодавця в процесі зближення національного законодавства з правом ЄС.

І ще, імплементація Директиви (ЄС) 2024/2831 вимагатиме від українського законодавця перегляду чинної моделі правового регулювання гіг-праці, яка реалізується через правовий режим «Дія City». Вкотре зауважимо, що ця модель мінімізує втручання держави у відносини між цифровими платформами і виконавцями, натомість європейська доктрина ґрунтується на протилежному підході – поступовому поширенні на платформних працівників гарантій, традиційно притаманних суб'єктам трудових правовідносин. Зауважу, що жодна з розвинених країн ЄС не вдалася до зменшення обсягу соціально-трудових гарантій працівників платформної зайнятості.

Порівняльний аналіз національного та європейського підходів у сфері правового регулювання гіг-праці свідчить про потребу перегляду регулювання гіг-праці в Україні і в контексті реалізації євроінтеграційного процесу.

По-перше, є потреба змістовного оновлення поняття «працівник». У законодавстві України термін «працівник» пов'язаний фактом укладення трудового договору (стаття 21 КЗпП). Відповідно, гіг-спеціалісти, які співпрацюють із резидентами «Дія City» виключно на підставі цивільно-правових гіг-контрактів, формально не визнаються найманими працівниками. Водночас значна частина цих фахівців фактично перебуває у відносинах найму: виконують роботу під контролем іншої сторони, отримують регулярну платню (винагороду, аналогічну заробітній платі), інтегровані в бізнес-процеси роботодавця тощо. Отже, КЗпП фактично не охоплює правовим регулюванням гіг-працівників. Європейський підхід базується на функціональному визначенні статусу: той, хто економічно залежний від іншої особи та підконтрольний їй, має розглядатися як найманий працівник – незалежно від формального найменування договору. Цей принцип закріплений у Рекомендації МОП № 198 (2006) [*14*] та відображений у Директиві (ЄС) 2024/2831 [5].

Отже, для України рано чи пізно постане питання про визнання гіг-спеціалістів «працівниками» у розумінні КЗпП і, як результат, держава або визнає їх найманими працівниками з повним спектром трудових прав або ж вони й надалі залишатимуться у «сірій зоні» без належних трудових прав і гарантій.

Інший важливий аспект цього дослідження – форма гіг-контракту. У пошуках балансу між гнучкістю та захищеністю праці український законодавець запровадив гіг-контракт як особливу форму договору, що поєднує елементи цивільно-правового договору про виконання робіт/надання послуг та трудового договору. Попри наявність низки рис, які роблять цей договір подібним до класичного трудового (письмова форма, особисте виконання роботи, регулярна виплата винагороди, можливість встановлення правил щодо робочого часу та дисципліни тощо), гіг-контракт офіційно вважається цивільно-правовим. Це призводить до розмиття меж між трудовим і цивільним правом та створює правову невизначеність щодо застосування низки імперативних норм.

Цікаво, що в Італії застосовується інститут collaborazioni organizzate dal committente (так званий lavoro etero-organizzato): за наявності ознак організації праці замовником до таких відносин ex lege застосовується дисципліна трудового договору, попри цивільно-правову форму [15]. У Великій Британії існує проміжна категорія worker (limb worker), до якої належать і частина виконавців цифрових платформ; цій категорії гарантуються, зокрема, національна мінімальна заробітна плата, оплачувана відпустка та обмеження робочого часу [16] тощо. Водночас в національній системі права гіг-контракт спирається на свободу сторін у визначенні умов співпраці, мінімізуючи роль державних гарантій. З точки зору гармонізації з правом ЄС Україні варто імплементувати в національне трудове законодавство спеціальний різновид трудового договору для сфери ІТ чи платформної зайнятості, який зберіг би необхідну гнучкість (наприклад, передбачив проєктну або погодинну зайнятість, гнучкий графік тощо), але законодавчо гарантував би працівникові певний обсяг прав. Це дозволило б усунути дуалізм, коли за формою договір є цивільним, а за змістом – по суті трудовим.

Надважливий аспект належної організації функціонування цифрових платформ – соціальний захист гіг-спеціалістів. Зауважимо, що гіг-спеціалісти в Україні фактично випадають із державних систем соціального страхування та гарантій. Вони не мають права на допомогу з безробіття або у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, не забезпечені державними гарантіями мінімальної заробітної плати, оплачуваних відпусток, нормальної тривалості робочого часу тощо. Фактично, ризики, пов'язані з втратою заробітку, хворобою чи нещасним випадком, покладені на самого працівника. Натомість європейська соціальна політика спрямована на максимальне охоплення нестандартних працівників системами соціального захисту. Отже, особи, які працюють в країнах ЄС поза типовими трудовими відносинами (в т. ч. самозайняті, працівники гіг-економіки тощо), включені до базових страхових систем.

Правове регулювання алгоритмів трудового контролю є невід'ємним складником ефективного функціонування цифрових платформ. Активне використання цифрових технологій у платформній економіці спричинило появу автоматизованих систем контролю за працівниками. Так, алгоритми можуть самостійно розподіляти роботу, «оцінювати» ефективність виконавців і навіть ухвалювати рішення про припинення співпраці (блокування облікового запису працівника) без участі людини тощо. Відтак, це зумовлює й обґрунтовані занепокоєння щодо належного дотримання права працівників на приватність, на повагу і справедливе поводження з ним, на ефективний захист у разі спору тощо.

Національне законодавство в цьому аспекті потребує ґрунтовного опрацювання, зокрема варто ухвалити окремий закон про захист прав працівників у цифровому середовищі, а також доповнити КЗпП спеціальною главою про особливості контролю за працівниками із застосуванням інформаційних технологій. Законодавець повинен визначити, які саме дані роботодавець має право збирати про працівника та яким чином вони можуть бути використані, хто матиме доступ до такої інформації, а також передбачити процедуру оскарження автоматичних рішень. Наприклад, у разі автоматичного розірвання контракту (деактивації облікового запису працівника) слід гарантувати йому право вимагати перегляду цього рішення уповноваженою посадовою особою. Впровадження таких гарантій підвищить упевненість осіб, зайнятих на платформах, що їх не буде свавільно «відключено» від роботи або несправедливо покарано алгоритмом. Зважаючи на проголошений стратегічний курс України на діджиталізацію (концепція «держава в смартфоні» тощо), захист прав працівників у цифровому середовищі є невід'ємним складником європейської моделі «прозорої і чесної цифрової економіки».

Висновки. Проаналізувавши алгоритм нормативного регулювання гіг-праці в Україні, доходимо таких висновків:

1) законодавство України істотно поступається європейському в частині гарантій трудових прав платформних працівників. Національний підхід побудований на логіці дерегуляції та винятковості, натомість європейські тенденції спрямовані на інклюзивність і розширення базових гарантій для всіх працівників, зокрема й зайнятих у нетипових формах. Наближення України до права ЄС неминуче вимагатиме перегляду ключових положень щодо платформної зайнятості та переорієнтації законодавства з фокусом на соціальні, трудові права людини, а не лише на стимулювання інвестицій;

2) правове регулювання інституту гіг-працівників реалізоване в Україні через спеціальний режим «Дія City». У межах цього режиму гіг-контракти укладаються як цивільно-правові договори.

Такий підхід, з одного боку, забезпечує гнучкі умови для ІТ-бізнесу, сприяє залученню інвестицій, а з іншого – фактично виводить платформних працівників за межі гарантій трудового законодавства. Український формат «гіг-контрактів» позбавляє гіг-працівників низки базових трудових гарантій (право на мінімальну заробітну плату, оплачувана відпустка, нормований робочий час, захист від безпідставного звільнення тощо). Такий підхід суперечить конституційним засадам і міжнародним зобов'язанням України у сфері праці, тому викликає гостру критику науковців та експертів;

3) Україна повинна розширити правовий захист гіг-працівників відповідно до вимог Директиви (ЄС) 2024/2831, які передбачають спростовну презумпцію існування трудових відносин між цифровою платформою та виконавцем, і запровадити комплекс нових правил щодо алгоритмічного управління працею;

4) досвід європейських країн підтверджує тенденцію до зближення статусу гіг-працівників зі статусом найманих працівників. На противагу Україні, яка створила окрему категорію гіг-працівників зі скороченим обсягом трудових прав, держави ЄС інтегрують платформних працівників у існуючу систему трудових відносин або ж надають їм еквівалентні базові трудові права та соціальні гарантії;

5) потребує оновлення понятійно-категоріальний апарат: а) визначення поняття «працівник» має висновуватися з фактичних трудових відносин, а не з формально-юридичних критеріїв. Це відповідає принципу пріоритету реальних обставин (primacy of facts), закріпленому у стандартах ЄС та рекомендаціях МОП; б) доцільно визначати «гіг-контракт» різновидом трудового договору або запровадити окремий гнучкий правовий режим, що гарантуватиме платформним виконавцям основоположні трудові права і соціальні гарантії;

6) необхідно забезпечити залучення гіг-працівників до систем загальнообов'язкового державного соціального страхування (включно зі страхуванням на випадок безробіття та від нещасного випадку на виробництві), встановити мінімальні стандарти оплати праці та відпочинку, поширити державний нагляд (інспекцію праці) на умови їхньої роботи;

7) законодавчо слід урегулювати використання автоматизованих систем у сфері праці – визначити допустимі межі збору й обробки даних про працівників, запровадити вимоги прозорості щодо функціонування алгоритмів та обов'язкового «живого» контролю за їх рішеннями, гарантувати право працівника на оскарження автоматичних рішень, що впливають на його права;

8) розвиток правового регулювання гіг-праці в Україні має відбуватися шляхом зближення з європейською соціально-правовою моделлю, а не через дерегуляцію**.** Правове регулювання гіг-праці має розвиватися як інтегральна складова сучасного трудового права України, що поєднує інноваційність цифрової економіки із соціальною справедливістю та ефективним захистом прав платформних працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Brown, T. The Gig Economy. The Daily Beast. 12.01.2009. URL: https://www.thedailybeast.com/the-gig-economy (дата звернення: 22.08.2025).
2. International Labour Organization. World Employment and Social Outlook 2021: The role of digital labour platforms in transforming the world of work. Режим доступу:https://www.ilo.org/publications/flagship-reports/role-digital-labour-platforms-transforming-world-work (дата звернення: 28.08.2025).
3. Алексинська М., Бастракова А., Харченко Н. Зайнятість через цифрові платформи в Україні. Проблеми та стратегічні перспективи. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/15082018_ILO_report/wcms_ukr.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 28. 08. 2025).
4. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15 липня 2021 р. № 1667-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/166720?find=1&text=%D0%B3%D1%96%D0%B3#Text (дата звернення: 29. 08. 2025).
5. Директива (ЄС) 2024/2831 Європейського Парламенту та Ради від 23 жовтня 2024 року про покращення умов праці в платформній зайнятості. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/2831/oj/eng (дата звернення: 29. 08. 2025).
6. Новіков Д.О., Лук'янчиков О.М. Про перспективи трудового права у гіг-економіці. Проблеми реалізації прав громадян у сфері праці та соціального забезпечення: тези доповідей

IX міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11 жовт. 2019 р.) / за ред. О.М. Ярошенка. Харків: Право, 2019. С. 220–224.
7. Звєрєва Л. До чого призведе невдала спроба виведення гіг-контрактів з-під дії КЗпП. Закон і Бізнес. 2020, № 48 (1502). URL: zib.com.ua.
8. Іващенко В.А., Колісник А.С., Кульбашна О.А. До питання правової природи гіг-контракту. *Юридичний вісник*. 2022, № 4. С. 42 – 51.
9. Сандул Г., Кудінська І. Держава в державі: кіберпанк у Дія Сіті. ГО «Трудові ініціативи». Аналітика, 2020. Режим доступу: trudovi.org.ua/analytics/derzhava-v-derzhavi-kiberpank-u-diya-siti.
10. Задорожня Г.В., Задорожний Ю.А. Принцип bona fides: від доктрини римського права до національного правосуддя. Слово Національної школи суддів України. 2023, № 1. С. 22–29.
11. Cour de cassation, chambre sociale, 4 mars 2020, n 19-13.316. URL: ttps://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000042025162.
12. Royal Decree-Law №. 12/2021 of 11 May 2021. Boletín Oficial del Estado, № 113, 12.05.2021. URL: https://boe.es/diario_boe/txt.php?id=BOE-A-2021-7840.
13. El HuffPost. Glovo cambia su modelo de los ‘falsos autónomos’ y contrata a 14.000 repartidores en España (12 dec. 2024). URL: huffingtonpost.es/economia/glovo-cambia-modelo-falsos-autonomos-contrata-14000-repartidores-espanabr.html.
14. Recommendation concerning the Employment Relationship, № 198. International Labour Organization, 95th Session, Geneva, 15.06.2006. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312535.
15. Decreto legislativo 15 giugno 2015, n. 81. Gazzetta Ufficiale, Serie Generale, n. 144 від 24.06.2015 (Suppl. Ord. n. 34). URL: https://www.normattiva.it/atto/caricaDettaglioAtto? atto.codiceRedazionale=15G00095&atto.articolo.numero=2 (дата звернення: 30.08.2025).
16. Employment Rights Act 1996, s. 230. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/18/section/230 (дата звернення: 14.08.2025).

УДК 341.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.18

ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА: ЗМІСТ, ЕВОЛЮЦІЯ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ЗАСТОСУВАННЯ

Замрига А.В.,
кандидат економічних наук,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного та міжнародного права,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0001-8919-6633
e-mail: artur.zamryha@kneu.edu.ua

Замрига А.В. Принципи міжнародного гуманітарного права: зміст, еволюція та сучасні виклики застосування.

Стаття містить характеристику основних принципів міжнародного гуманітарного права, які являють собою нормативну основу регулювання поведінки сторін у збройних конфліктах. Окрема увага приділена питанню історичної еволюції даних принципів. У статті також наявний аналіз взаємозв'язку вказаних принципів із розвитком міжнародного права прав людини та практикою міжнародних судових інституцій і їх впливом на формування сучасних гуманітарних стандартів.

Охарактеризовано також сучасні виклики їх реалізації в умовах трансформації характеру збройних конфліктів. Обґрунтовано, що дотримання принципів міжнародного гуманітарного права залишається ключовим чинником легітимності дій сторін конфлікту та показником рівня гуманізації міжнародних відносин.

Особливу увагу у статті приділено взаємозв'язку між принципами міжнародного гуманітарного права та нормами міжнародного права прав людини. Зазначений взаємозв'язок забезпечує узгоджене тлумачення обов'язків держав і недержавних учасників конфліктів.

У статті також охарактеризовано сучасні виклики застосування принципів міжнародного гуманітарного права у контексті трансформації збройних конфліктів. Проаналізовано також проблеми реалізації даних принципів у практиці їх застосування.

Зроблено акцент на тому, що принципи міжнародного гуманітарного права зберігають на сучасному етапі універсальне і першочергове значення, а їх неухильне дотримання є необхідною умовою забезпечення легітимності дій сторін конфлікту, запобігання надмірним стражданням цивільного населення та гуманізації збройних дій.

У статті наголошено на важливості посилення механізмів імплементації зазначених принципів у національне законодавство України, особливо в умовах триваючої збройної агресії рф на території нашої держави, триваючою дією правового режиму воєнного стану, а також на потребі удосконалення міжнародного контролю за їх дотриманням, оновленні механізмів імплементації зазначених принципів на національному рівні та посиленні міжнародного контролю за їх дотриманням. Зазначені питання є вкрай актуальними для нашого сьогодення.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, принципи міжнародного гуманітарного права, застосування, збройний конфлікт, імплементація.

Zamryga A.V. Principles of international humanitarian law: content, evolution and modern challenges of application.

The article contains a description of the basic principles of international humanitarian law, which constitute the normative basis for regulating the behavior of parties in armed conflicts. Special attention is paid to the issue of the historical evolution of these principles. The article also contains an analysis of the relationship between these principles and the development of international human rights law

and the practice of international judicial institutions and their influence on the formation of modern humanitarian standards.

The article also describes the current challenges of their implementation in the context of the transformation of the nature of armed conflicts. It is substantiated that compliance with the principles of international humanitarian law remains a key factor in the legitimacy of the actions of the parties to the conflict and an indicator of the level of humanization of international relations.

The article pays special attention to the relationship between the principles of international humanitarian law and the norms of international human rights law. This relationship ensures a consistent interpretation of the obligations of states and non-state participants in conflicts.

The article also describes the current challenges of applying the principles of international humanitarian law in the context of the transformation of armed conflicts. The problems of implementing these principles in practice are also analyzed.

The emphasis is placed on the fact that the principles of international humanitarian law retain universal and primary importance at the present stage, and their strict adherence is a necessary condition for ensuring the legitimacy of the actions of the parties to the conflict, preventing excessive suffering of the civilian population and humanizing armed actions.

The article emphasizes the importance of strengthening the mechanisms for implementing these principles in the national legislation of Ukraine, especially in the context of the ongoing armed aggression of the Russian Federation on the territory of our state, the ongoing operation of the legal regime of martial law, as well as the need to improve international control over their observance, update the mechanisms for implementing these principles at the national level and strengthen international control over their observance. These issues are extremely relevant for our present.

Key words: international humanitarian law, principles of international humanitarian law, application, armed conflict, implementation.

Постановка проблеми. У сучасному світі міжнародне гуманітарне право (далі – МГП) безперечно залишається одним із ключових елементів міжнародно-правового порядку, важливість якого полягає у тому, що на своїй меті воно має обмеження наслідків збройних конфліктів, захист осіб, які не беруть або припинили брати участь у бойових діях, а також регламентацію засобів і методів ведення війни. Водночас, незважаючи на наявність договірної та звичаєвої бази, що формує нормативне підґрунтя МГП, сучасна практика його застосування демонструє наявність численних проблем та прогалин як теоретичного, так і тлумачного та практико-правового характеру. Вказані проблеми зумовлені як трансформацією природи сучасних збройних конфліктів, так і появою нових «акторів», які не завжди визнають або дотримуються загальновизнаних принципів права збройних конфліктів.

Разом з тим, у науковій літературі досі не досягнуто єдності поглядів щодо обсягу, співвідношення та змісту принципів МГП, їхньої систематизації та їх ролі у сучасному міжнародному правопорядку. Частина науковців розглядає принципи виключно крізь призму норм Женевських конвенцій і Додаткових протоколів, інші ж – у більш ширшому контексті міжнародного права прав людини та міжнародного кримінального права. Така відсутність усталеного підходу призводить до розмитості меж між принципами, нормами і звичаями, що створює ризик неоднозначного їх застосування у правозастосовній практиці, зокрема в умовах сучасних гібридних міжнародних збройних конфліктів.

Варто наголосити, що на тлі збройної агресії російської федерації проти України особливої актуальності набуває потреба у переосмисленні сутності таких базових принципів МГП як гуманність, військова необхідність, пропорційність, розрізнення, обмеження засобів і методів ведення війни. Їх ефективна імплементація вимагає чіткого теоретичного осмислення їх змісту та меж застосування в нових формах збройних протистоянь, зокрема за умов використання високотехнологічних засобів ураження, інформаційних операцій та участі недержавних збройних формувань. У зв'язку з цим постає наукова проблема визначення еволюції принципів МГП, встановлення їх сучасного змісту та виявлення викликів, що перешкоджають їх повноцінній реалізації на практиці.

Також у сучасному міжнародному праві відсутня нормативно визначена система принципів міжнародного гуманітарного права, що підкреслює актуальність досліджуваної теми.

Метою дослідження є аналіз та з'ясування особливостей принципів МГП, з'ясування їх змісту, історичної еволюції та значення у сучасних умовах трансформації характеру збройних кон-

фліктів, а також виявлення актуальних проблем і викликів, що виникають під час практичного застосування цих принципів державами та іншими суб'єктами міжнародного права.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженнями сутності принципів міжнародного гуманітарного права, а також і загалом проблематики міжнародного гуманітарного права в умовах збройних конфліктів займалися багато науковців, а саме: Ласіка Д., Хоффман Ф., Базов В.П., Стратонов В.М., Усманов Ю.І., Чалапко В.В., Паніфілов О.Ю. та ін.

Проте, незважаючи на наявність досліджень з питань з'ясування сутності та особливостей принципів МГП, в українській науці майже відсутній їх системний аналіз. Варто наголосити, що відсутність зазначених праць обмежує можливості адаптації перевірених міжнародних практик до національних умов і потребує нагального подальшого наукового вивчення, а також розробки відповідних рекомендацій, що також лише підтверджує актуальність теми даної статті.

Виклад основного матеріалу. Вважаю, що дослідження сутності принципів МГП варто розпочати зі згадки про те, а що ж собою загалом являють принципи права.

Ще з давнини принцип розглядали як вираження необхідності чи закону явищ. У логічному змісті принцип є центральним поняттям, основою системи, що являє узагальнення і поширення якого-небудь положення на всі явища тієї сфери, з якої такий принцип абстрагований.

Загальновизнано, що принципи права – це його основні начала, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значимістю, вищою імперативністю і відображають найважливіші положення права [1, с. 61]. Варто зауважити про таку ознаку принципів права як їх властивість абстрактного та універсального засвоєння соціальної дійсності, що в подальшому як наслідок має їх особливу роль у структурі правової системи, механізмі правового регулювання, нормотворчої діяльності. Можна сказати, що принципи права виконують роль своєрідних орієнтирів, за якими оцінюється правомірність дій учасників правових відносин, формуються правосвідомість і правова культура суспільства. Вони забезпечують внутрішню єдність правової системи, слугують її основою та відображають певний етап історичного розвитку суспільних відносин. Виникнення правових принципів зумовлене наявністю відповідних соціально-правових передумов і є результатом осмислення закономірностей суспільного розвитку через призму наукового та практичного досвіду.

Варто зазначити про наявність у системі МГП ряду принципів цієї галузі, виникнення, формування та зміст яких визначаються специфікою суспільних відносин, які вони регулюють. Важливою рисою, що відрізняє принципи міжнародного гуманітарного права від основних принципів міжнародного права, є їхній зміст і сфера застосування. Якщо загальні принципи міжнародного права формують засади мирного співіснування держав та регулюють відносини у період миру, то принципи міжнародного гуманітарного права спрямовані на врегулювання поведінки сторін під час збройних конфліктів. Вони встановлюють норми, покликані обмежити наслідки воєнних дій, визначаючи права, обов'язки та межі допустимої поведінки учасників збройного протистояння.

Разом з тим, у науці міжнародного права немає єдиної концепції про принципи МГП, а у науковців та юристів також немає єдності щодо поняття, класифікації, формулювання вказаних принципів.

До прикладу, Шиндлер і Томан виділяють принцип розмежування збройних сил і цивільного населення, що обмежує коло осіб, що безпосередньо беруть участь у бойових діях, проти яких можуть бути застосовані акти збройного насильства [2, p. XXX].

Натомість Л.Д. Тимченко виділяє як принципи права збройних конфліктів поряд з основними принципами міжнародного права наступні галузеві принципи: гуманність; обмеження засобів і методів ведення війни; захист прав учасників збройних конфліктів і цивільного населення; повага нейтралітету [3, с. 480].

А.І. Дмитрієв та В.І. Муравйов, виходячи з того, що міжнародне гуманітарне право регулює відносини з приводу захисту прав людини не тільки у військовий, але і мирний час, виділяють кілька груп галузевих принципів:

– необхідність і гуманність;
– принципи «права Гааги» і «права Женеви»;
– обмежень стосовно учасників бойових дій, об'єктів бойових дій і засобів бойових дій;
– принципи ставлення до жертв збройних конфліктів;
– принципи захисту прав людини в період збройних конфліктів і в мирний час;
– принципи, властиві правам людини [4, с. 356, 376–386, 618–627].

Цікаво, що у консультативному висновку Міжнародного суду ООН у справі про правомірність погрози або застосування ядерної зброї згадуються такі принципи: гуманності (людяності); заборони заподіяння зайвих страждань комбатантам і відповідно застосування зброї, що заподіює такі страждання; захист мирного населення і цивільних об'єктів; відмінності між комбатантами і некомбатантами; заборона нападу на мирне населення і застосування невибіркової зброї.

Відомо, що основу міжнародного гуманітарного права складають чотири Женевські конвенції про захист жертв війни від 1949 року та Додаткові протоколи до цих конвенцій, а також інші нормативно-правові акти, міжнародні багатосторонні угоди підписані державами-учасницями. Зі змісту вищевказаних документів вбачається ряд базових принципів, які забезпечують системну єдність норм міжнародного гуманітарного права. Вказані принципи лаконічно та зрозуміло пояснюють сутність МГП:

- Принцип заборони нападу невибіркового характеру, суть якого полягає у тому, що це заборона нападів, які не спрямовані на конкретну військову ціль, або влучають без розрізнення у військові цілі та цивільних осіб чи цивільні об'єкти.
- Принцип розрізнення, суть якого полягає у тому, що сторони збройного конфлікту завжди повинні розрізняти цивільних осіб та комбатантів, а також цивільні та військові об'єкти. Напади спрямовані на цивільних осіб або об'єкти заборонені.
- Принцип пропорційності при нападі, суть якого полягає у тому, що забороняються напади, які були б надмірними порівняно з очікуваною конкретною та безпосередньою військовою перевагою, що мали б одержати.
- Принцип вжиття запобіжних заходів під час здійснення нападу, суть якого полягає у тому, що слід вжити всіх практично можливих заходів, щоб уникнути випадкової загибелі цивільного населення, поранення цивільних осіб та пошкоджень цивільних об'єктів або принаймні звести такі випадки до мінімуму.
- Принцип вжиття запобіжних заходів щодо наслідків нападу, суть якого полягає у тому, що сторони конфлікту повинні вжити всіх практично можливих запобіжних заходів для захисту цивільного населення та цивільних об'єктів, уникати розміщення військових цілей у межах або поблизу густонаселених районів, або перемістити цивільних осіб та цивільні об'єкти.

На сучасному етапі розвитку міжнародних відносин реалізація принципів МГП стикається з рядом системних викликів, пов'язаних як із трансформацією характеру збройних конфліктів, так і з еволюцією засобів і методів ведення війни. Традиційні норми МГП, що формувалися в умовах класичних міждержавних воєн, дедалі частіше виявляються недостатньо адаптованими до реалій гібридних, асиметричних і внутрішньодержавних збройних конфліктів, у яких межа між комбатантами і цивільним населенням стає розмитою.

Одним із ключових викликів є зростання ролі недержавних «акторів» – збройних угруповань, приватних військових компаній, терористичних організацій, які не визнають жодних норм та обов'язків, передбачених міжнародним гуманітарним правом. Така ситуація ускладнює забезпечення принципів розрізнення, пропорційності та гуманності, оскільки правовий статус учасників конфлікту не завжди є чітко визначеним.

Не менш актуальною проблемою є використання новітніх технологій у збройних діях, зокрема безпілотних літальних апаратів, кіберзброї, систем штучного інтелекту у військових цілях. Застосування таких технологій створює нові правові дилеми щодо відповідальності за порушення МГП, адже встановлення суб'єкта, який безпосередньо здійснив атаку, стає технічно складним або навіть неможливим. У цьому контексті постає питання оновлення тлумачення базових принципів, зокрема пропорційності та військової необхідності, у світлі нових реалій збройних конфліктів XXI століття.

Важливим викликом є також систематичне порушення норм МГП з боку держав-агресорів, що підриває авторитет міжнародного права загалом. Прикладом є агресія російської федерації проти України, під час якої зафіксовано численні порушення Женевських конвенцій, у тому числі напади на цивільні об'єкти, застосування заборонених видів озброєнь, насильство щодо військовополонених, цивільних людей. Такі дії демонструють кризу механізмів міжнародного контролю за дотриманням МГП і свідчать про необхідність посилення системи відповідальності за воєнні злочини.

Серед інших викликів варто назвати недостатній рівень імплементації норм МГП у національні правові системи, зокрема відсутність ефективних механізмів притягнення до відповідальності

осіб, винних у порушенні гуманітарних норм. У багатьох державах досі бракує спеціального законодавства, яке б чітко визначало порядок застосування принципів МГП у внутрішньому правопорядку, а також належної підготовки військовослужбовців і державних службовців щодо їх дотримання.

Висновки. У результаті проведеного дослідження варто зазначити, що принципи міжнародного гуманітарного права становлять основу сучасної системи правового регулювання збройних конфліктів, визначаючи межі допустимої поведінки сторін, спрямовані на обмеження наслідків війни та захист осіб, які не беруть участі у бойових діях. Їхня сутність полягає у забезпеченні балансу між військовою необхідністю і вимогами гуманності, що надає міжнародному гуманітарному праву універсального характеру та підкреслює його гуманістичну природу.

Сучасні виклики застосування принципів міжнародного гуманітарного права охоплюють як нормативний, так і інституційно-практичний рівні. Вони вимагають не лише оновлення міжнародно-правових механізмів контролю, але й переосмислення самих принципів у контексті змінених форм і засобів ведення війни. Підвищення ефективності МГП можливе лише за умови поєднання універсального характеру його принципів із гнучким підходом до їх застосування в нових умовах, а також за умови реального забезпечення невідворотності відповідальності за їх порушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Основи законодавства України: ч. 1. / Дзейко Ж.О., Нечипоренко О.Ю., Пониматченко Ю.А. та ін. Вінниця: Нова книга, 2001. 608 с.
2. The laws of armed conflicts: a collection of conventions, resolutions and other documents. / Edited by Dietrich Schnidler and Jiri Toman, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht. Henry Dunant institute, Geneva, 1988. XXXIX + 1033 pp.
3. Тимченко Л.Д. Міжнародне право: підручник. Харків: Консум, Університет внутрішніх справ, 1999. 528 с.
4. Дмитрієв А.І., Муравйов В.І. Міжнародне публічне право: навчальний посібник / Відп. редактори Ю.С. Шемшученко, Л.В. Губерський. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 640 с.
5. Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право: загальний курс. Київ: МКЧХ, 2020. 396 с. URL: http://surl.li/ejbpc (дата звернення: 13.10.2025).
6. Денисенко С.І. Актуальні проблеми міжнародного гуманітарного права в умовах сучасних збройних кон-фліктів. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2016. No 3. С. 182–184. URL: http://lsej.org.ua/3_2016/55.pdf (дата звернення: 13.10.2025).
7. Пилипенко В.П. Застосування норм міжнародного гуманітарного права до збройних конфліктів міжнародного й неміжнародного характеру в контексті воєнних злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. Випуск 3. С. 317–323. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.3.52.

УДК 341.215.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.19

РОЛЬ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ У ВИЗНАЧЕННІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЕКОЛОГІЧНИХ МІГРАНТІВ

Здреник І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ

Здреник І.В. Роль міжнародного права прав людини у визначенні міжнародно-правового статусу екологічних мігрантів.

У статті розглянуто роль міжнародного права прав людини у визначенні міжнародно-правового статусу екологічних мігрантів. Актуальність теми обумовлена тим, що в даний час багато країн світу зіткнулися з процесами міграції населення внаслідок змін в навколишньому природному середовищі. Це явище розглядається як одне з наслідків глобалізації, представляє світовий процес і вимагає міжнародно-правового врегулювання. Об'єктом дослідження виступають міжнародно-правові відносини між суб'єктами міжнародного права, спрямовані на надання та захист міжнародно-правового статусу екологічних мігрантів. Предметом дослідження є норми міжнародного права, правові позиції, положення вітчизняних і зарубіжних доктринальних досліджень, позиції міжнародних організацій з теми дослідження. У методологічному аспекті у статті комплексно застосовувалися такі загальнонаукові методи пізнання, як метод: системного аналізу, наукового абстрагування, синтезу, узагальнення, прогностичний, порівняльний, діалектичний і системно-структурний, формально-юридичний методи. Вказано, що в умовах постійного погіршення стану навколишнього природнього середовища, що впливає на реалізацію людиною гарантованих їй прав і основних свобод, при одночасному зростанні кількості екологічних мігрантів, необхідно визнати право людини на сприятливе навколишнє природне середовище, право на переміщення з екологічних причин і закріпити їх в міжнародному договорі на універсальному рівні. Закріплення цих прав людини може стати передумовою для встановлення міжнародно-правового статусу екологічних мігрантів. Екологічні мігранти – це особи, які тимчасово або на постійній основі були вимушено переміщені або мігрували добровільно в більш безпечні та сприятливі для життя і здоров'я місцевості за межами своєї держави громадянства або колишнього звичайного місця проживання через екологічні катастрофи, несприятливі наслідки, що поступово або стрімко розвиваються в наслідок зміни стану навколишнього природнього середовища, або в результаті конфліктів за зникаючі природні ресурси, що супроводжуються масовими порушеннями прав людини.

Ключові слова: біженець, внутрішньо переміщена особа, захист, правова доктрина, навколишнє природне середовище, трудовий мігрант.

Zdrenyk I.V. The role of international human rights law in determining the international legal status of environmental migrants.

The article examines the role of international human rights law in determining the international legal status of environmental migrants. The relevance of the topic is due to the fact that many countries around the world are currently facing population migration processes as a result of changes in the environment. This phenomenon is considered one of the consequences of globalization, represents a global process, and requires international legal regulation. The object of the study is the international legal relations between subjects of international law aimed at granting and protecting the international legal status of environmental migrants. The subject of the study is the norms of international law, legal positions, provisions of domestic and foreign doctrinal studies, and the positions of international organizations on the topic of the study. In terms of methodology, the article comprehensively applies such general

scientific methods of cognition as the methods of systematic analysis, scientific abstraction, synthesis, generalization, forecasting, comparative-contrastive, dialectical, and systemic-structural methods. It is noted that in the context of the constant deterioration of the natural environment, which affects the realization of human rights and fundamental freedoms guaranteed to them, with a simultaneous increase in the number of environmental migrants, it is necessary to recognize the human right to a favorable natural environment, the right to move for environmental reasons, and to enshrine them in an international treaty at the universal level. The enshrinement of these human rights may become a prerequisite for establishing the international legal status of environmental migrants. Environmental migrants are persons who have been temporarily or permanently displaced or have voluntarily migrated to areas outside their country of citizenship or former habitual residence that are safer and more conducive to life and health due to environmental disasters, adverse effects that develop gradually or rapidly as a result of changes in the state of the natural environment, or as a result of conflicts over dwindling natural resources, accompanied by massive human rights violations.

Key words: refugee, internally displaced person, protection, legal doctrine, natural environment, labor migrant.

Постановка проблеми. Доктрина міжнародного права характеризується тим, що недостатньо наукових досліджень щодо проблеми міжнародно-правового статусу екологічних мігрантів. Однак визначення та закріплення міжнародно-правового статусу екологічних мігрантів має важливе значення для їхнього захисту. Актуальність дослідження виражається в аналізі правових режимів захисту, які в окремих випадках можуть бути застосовані по відношенню до екологічних мігрантів і у дослідженні можливих моделей нормативного закріплення їх міжнародно-правового статусу.

Мета дослідження – визначення ролі міжнародного права прав людини у визначенні міжнародно-правового статусу екологічних мігрантів.

Стан опрацювання проблематики. Вивченням трудових, економічних, соціальних аспектів міграції, у тому числі екологічної міграції займались О.А. Малиновська, О.Р. П'ятковський, Н.Г. Вавріщук, А.Т. Драгунова, І.В. Кукурудза, Б.Р. Юськів, М.І. Романюк, Р.А. Ріснова, В.М. Галичанський, А.А. Чухно та інші вчені. З метою скорочення наслідків екологічних проблем на міжнародному рівні розробляються та вживаються заходи щодо зменшення впливу діяльності людини на довкілля. Однак не приділяється належна увага проблемі захисту прав осіб, які змушені переміщатися за межі місця проживання – екологічних мігрантів. Це визначає необхідність проведення теоретико-правових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Однією з міжнародних екологічних проблем є проблема зміни клімату внаслідок природних геологічних процесів, посилених парниковим ефектом, хімічного забруднення атмосфери, забруднення океану та зміна властивостей океанічних вод за рахунок нафтопродуктів, поховань у океанічних водах високотоксичних хімічних і радіоактивних речовин, процесу опустелювання планети, що триває і посилюється, скорочення площі тропічних лісів і північної тайги, перенаселення Землі та інших причин. Проблеми зміни клімату є пріоритетними у глобальному порядку денному.

У Генеральній Асамблеї ООН 4–15 вересня 2006 року було проведено діалог на високому рівні з питання міжнародної міграції та розвитку. Держави-члени обговорили глобальні наслідки міжнародної міграції та зв'язок між міграцією та розвитком. Діалог на високому рівні показав зв'язок між політикою у галузі розвитку та міграційною політикою, підтвердив факт, що належне управління міграцією може сприяти розвитку, а політика у галузі розвитку – впливати на міграцію. Значення цього складного зв'язку збільшується, оскільки рівень міграції зростає з кожним роком [1, с. 526].

У Конвенції про статус біженців 1951 р. (далі – Конвенції 1951 р.) закріплені певні критерії, за наявності яких особа, яка претендує на статус біженця, може отримати міжнародний захист. Екологічні мігранти можуть здійснювати переміщення за межі держави свого громадянства або колишнього звичайного місця проживання, і в її межах, здійснюючи переміщення в інші райони, залишаючись під юрисдикцією держави громадянства і зберігаючи право на отримання захисту [2]. Внутрішні екологічні мігранти не відповідають цьому критерію Конвенції 1951 року.

Екологічні мігранти, як і біженці, мають загрозу життю, серйозне порушення інших прав людини, причиною яких є негативні наслідки зміни стану навколишнього середовища. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (далі – УВКБ ООН) вважає, що особи, які ряту-

ються від стихійного лиха, не є біженцями, якщо вони не мають обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідування за мотивами, перерахованими у Конвенції 1951 р.

У доктрині міжнародного права відсутня однозначна позиція щодо того, чи можуть побоювання настання негативних наслідків зміни стану довкілля, пов'язані із загрозою життю і здоров'ю людини, розглядатися як переслідування, передбачене положеннями Конвенції 1951 р.

Якщо трактувати положення Конвенції буквально, то можна стверджувати, що екологічні мігранти не переслідуються в розумінні Конвенції 1951 р., оскільки підставами для переслідування є: раса, релігійна чи національна приналежність, приналежність до певної соціальної групи або наявність певних політичних переконань. Прихильники позиції, що міжнародно-правий статус екологічних мігрантів необхідно закріпити в Конвенції 1951 р., наголошують на наявності тісного зв'язку між зміною стану довкілля та певними політичними переконаннями особи. Вони стверджують, що переслідування особи державою з політичних підстав здійснюється у формі причетності держави до погіршення екологічної обстановки в конкретному регіоні, яка виражається в недбалості, потуранні, несвоєчасному реагуванні держави на ознаки настання екологічної катастрофи або неналежним чином наданої допомоги громадянам, що ставить загрозу життю та здоров'ю фізичних осіб.

Деградація довкілля може представляти навмисні дії, вчинені державою, а екологічні мігранти утворюватимуть єдину соціальну групу. У таких умовах екологічні мігранти переміщуються не тільки через негативні наслідки зміни стану навколишнього природного середовища, а й щоб уникнути політичного переслідування. Наведені аргументи та приклади наявності ознак переслідування характеризують деякі випадки екологічної міграції. Водночас, держави можуть бути не в змозі самостійно надати необхідну допомогу громадянам з економічних або інших причин. У такому випадку не можливе встановлення ознаки переслідування державою.

У Керівництві УВКБ ООН за процедурами та критеріями визначення статусу біженців 2005 р. пояснюється, що до уваги береться психічний стан особи, а й те, що такий стан має бути підкріплено об'єктивною ситуацією [3].

У Керівництві УВКБ ООН прямо вказується на те, що «обґрунтовані побоювання» не поширюються на жертв голоду та стихійного лиха, за винятком випадків, коли вони мають цілком обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань з однієї з конвенційних підстав. За третім критерієм екологічні мігранти не належать до категорії конвенційних біженців, за винятком тих випадків, коли поряд з екологічними причинами переміщення має місце переслідування з підстав, зазначених у Конвенції 1951 року.

Щодо екологічних мігрантів, то причиною переміщення є не наявність ознаки, передбаченої в Конвенції 1951 р., а негативні наслідки зміни стану довкілля. Такі наслідки мають невибірковий характер і впливають на все населення держави, а не на групу, об'єднану за однією з підстав Конвенції.

На думку прихильників закріплення міжнародно-правового статусу екологічних мігрантів у Конвенції 1951 р., екологічні мігранти утворюють соціальну групу на тій підставі, що вони позбавлені можливості впливати на державну політику для того, щоб було вжито заходів для захисту навколишнього природного середовища та запобігання настанню екологічних катастроф.

У доктрині міжнародного права зустрічаються думки, за якими екологічні мігранти неспроможні утворювати соціальну групу, оскільки негативні наслідки зміни клімату впливають на усіх без дискримінації. Бездіяльність держави щодо настання природних явищ не є переслідуванням. Переслідування це особливі дії, спрямовані проти конкретної групи осіб та з певних підстав. Тому не слід стверджувати, що екологічні мігранти утворюють окрему соціальну групу, яка має право на захист відповідно до Конвенції 1951 року.

Держави, які найбільше зазнають несприятливих наслідків зміни клімату, можуть розробляти та реалізовувати різні заходи, наприклад, щодо адаптації до зміни клімату, зниження ризику лих і інші.

Зберігаючи можливість користуватися захистом своєї держави, екологічні мігранти не мають цього критерію для визнання їх конвенційними біженцями. Екологічні мігранти не відповідають визначенню поняття біженця, не можуть розраховувати на отримання захисту відповідно до Конвенції 1951 року. У доктрині щодо встановлення міжнародно-правового статусу екологічних мігрантів зустрічаються пропозиції щодо необхідності внесення змін до Конвенції 1951 р. з метою поширення її положень на екологічних мігрантів. Подібне спричинило прийняття Протоколу, що стосується статусу біженців 1967 р., в якому були зняті тимчасові обмеження [2].

У Заключному акті Конференції повноважних представників щодо становища біженців і осіб без громадянства відображено очікування та припущення держав, що Конвенція 1951 р. послужить прикладом, що виходить за договірні межі, і всі держави керуватимуться нею, наскільки це можливо, створять для осіб, які перебувають на їх територіях режим, передбачений Конвенцією [4]. Це положення було запропоновано з метою охопити додаткові категорії біженців, які не передбачені положеннями ст. 1 А (2) Конвенції 1951. Проте Заключний акт визначає лише можливість перегляду Конвенції 1951 р. та розширення її положень, такі угоди встановлюють політичні наміри держав, а не обов'язкові правові норми. Джерело загрози, що змушує осіб переміщатися, не має впливати на статус таких осіб, вважаючи, що екологічні мотиви не можуть бути перешкодою для набуття статусу біженця.

Аналіз офіційної позиції УВКБ ООН, джерел «м'якого» права, доктрини міжнародного права дозволяє зробити висновок, що конвенційне визначення біженців не поширюється на екологічних мігрантів, і відсутні аргументи на користь внесення змін до Конвенції 1951 з метою надання міжнародно-правового статусу цій категорії осіб.

Крім конвенційного захисту біженців, у міжнародному праві передбачено надання захисту біженцям відповідно до Статуту УВКБ ООН 1950 р. [5]. Біженці, на яких поширюється мандат Верховного комісара, називаються «мандатними біженцями». До них може бути застосований міжнародно-правовий режим, визначений у Конвенції 1951 р. та у Протоколі до неї 1967 р.

Незважаючи на те, що поняття мандатних біженців ширше за поняття конвенційних біженців, це не дозволяє відносити екологічних мігрантів до мандатних біженців, оскільки таке поняття вимагає наявності всіх критеріїв, зазначених у Конвенції 1951 р.

З прав людини для мігрантів найбільш значущими є право на свободу пересування, заборона дискримінації, право на захист сімейного життя. Спеціальні права мігрантів стосуються працівників-мігрантів. Працівники-мігранти – це єдина категорія мігрантів у міжнародному праві, яка набула закріплення міжнародно-правового статусу.

Визнаючи та розвиваючи право людини на працю, ч. 1 ст. 11 Конвенції Міжнародної організації праці (МОП) № 143 про зловживання в галузі міграції та про забезпечення працівникам-мігрантам рівності можливостей та звернення 1975 р. дала визначення поняття працівника-мігранта як особи, яка мігрує або мігрувала з однієї країни в іншу з метою отримання роботи [6].

У зв'язку з цим необхідно звернутися до Міжнародної конвенції ООН про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей 1990 р. для визначення поняття трудящого-мігранта [7]. У ч. 1 ст. 2 Конвенції закріплено, що трудящийся-мігрант – це особа, яка займатиметься, займається чи займалося оплачуваної діяльністю у державі, громадянином якої вона не є.

Відмінність цих визначень полягає в тому, що Конвенція ООН про трудящих-мігрантів прямо не встановлює заборону на роботу за наймом, тоді як Конвенція МОП № 143 передбачає, що працівник-мігрант повинен працювати тільки за наймом. Для екологічних мігрантів можливість працювати, у тому числі, не за наймом на території іноземної держави дає можливість швидше адаптуватися на новій території.

Міжнародна трудова міграція має певні ознаки, серед яких: добровільність, яка передбачає, що людина приймає рішення про пошук роботи за кордоном та міграцію без примусу та зовнішньої дії; тимчасовий характер, що означає, що особа, яка приймає рішення про працевлаштування за кордоном після закінчення певного періоду часу або після завершення роботи має намір повернутися в державу громадянства або колишнього місця проживання; наявність економічного стимулу, що виражається у можливості отримання вищої оплати праці, прагненні уникнути економічної нестабільності, бідності та нездатності отримати заробіток, достатній для забезпечення сім'ї.

Переміщення з екологічних причин не завжди відповідає ознакам міжнародної трудової міграції. Переміщення екологічних мігрантів може мати добровільний чи вимушений характер. Переміщення екологічних мігрантів відбувається під впливом зовнішніх природних чинників не відповідає ознаці добровільності міжнародної трудової міграції.

Щодо тимчасового характеру міжнародної трудової міграції слід зазначити, наслідки зміни стану довкілля можуть мати незворотний чи затяжний характер, що перешкоджатиме швидкому поверненню екологічних мігрантів на територію держави свого громадянства чи колишнього проживання.

Не завжди переміщення екологічних мігрантів носить тимчасовий характер. В умовах неможливості повернення та закінчення терміну перебування на території іноземної держави у статусі

працівника-мігранта екологічні мігранти будуть змушені шукати новий спосіб захисту прав людини.

Що стосується економічного стимулу у екологічних мігрантів, то його встановлення може мати певні труднощі, оскільки їхній основний мотив переміщення – це уникнення негативних наслідків зміни стану довкілля, які не дозволяють здійснювати повне і ефективне користування гарантованими правами людини. З проведеного аналізу випливає, що переміщення з екологічних причин не завжди має схожості з міжнародною трудовою міграцією.

Дані норми дозволяють вирішити частину проблем, пов'язаних із екологічною міграцією. Вказані міжнародні угоди були ратифіковані невеликою кількістю держав. Екологічні мігранти зможуть отримати міжнародний захист статусу працівників-мігрантів на території держав-учасниць цих конвенцій.

Виходячи з аналізу міжнародних договорів, що закріплюють міжнародно-правовий статус працівників-мігрантів, випливає, що такі договори можуть бути застосовні до екологічної міграції. Однак такий захист має обмежений характер, оскільки охоплює лише ту групу екологічних мігрантів, яка має подібність до працівників-мігрантів, і тих, екологічних мігрантів, що знаходяться на території держав-учасниць міжнародних угод, що встановлюють захист працівників-мігрантів.

У міжнародно-правовій доктрині обговорюється варіант міжнародного захисту екологічних мігрантів на основі Керівних принципів ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни 1998 р. [8]. Екологічних мігрантів слід відносити до тимчасово переміщених осіб, оскільки прямо підкреслюється, що підставами для переселення можуть бути, у тому числі, стихійні або викликані діяльністю людини лиха, що є причиною екологічної міграції. Керівні принципи представляють нормативну базу для міжнародного захисту осіб, які змушені мігрувати в межах країни, до яких можуть бути прирівняні екологічні мігранти, які здійснюють вимушене переміщення в межах держави громадянства. Необхідно звернути увагу на відмінні риси Керівних принципів.

По-перше, Керівні принципи застосовуються лише щодо осіб, які переселяються всередині держави громадянства, тоді як екологічні мігранти здійснюють переміщення також за межі своєї держави. Керівні принципи 1998 р. зачіпають особливі потреби переміщених у країні осіб, а питання транскордонного переміщення не входять у сферу їхньої дії.

До тимчасово переміщених осіб можна віднести такі групи екологічних мігрантів: особи, насильно переміщені всередині країни походження, внаслідок раптових стихійних лих; особи, чиє місце походження стало непридатним для життя в результаті стихійних лих, які повільно розвиваються; особи, чиє місце походження було оголошено небезпечним для життя; особи, які рятувалися від небезпек, пов'язаних із насильством.

По-друге, Керівні принципи 1998 р. представляють комплекс міжнародних норм «м'якого» права, які мають рекомендаційний характері та не мають обов'язкової юридичної сили. Керівні принципи 1998 р. є важливою міжнародною основою захисту вимушених переселенців, однак, щоб зміцнити захист і допомогу вимушеним переселенцям та гарантувати забезпечення виконання на національному рівні, необхідна імплементація у національне законодавство та внутрішню політику держави. Так можна гарантувати забезпечення виконання цієї міжнародної угоди на національному рівні.

Керівні принципи щодо переміщення осіб усередині країни мають обмежений характер, оскільки можуть надати захист лише внутрішнім екологічним мігрантам. Керівні принципи є джерелом «м'якого» права, що робить процес забезпечення виконання державами складним.

Міжнародно-правовий захист внутрішньо переміщених осіб спрямований на захист, у тому числі, тих осіб, які були переміщені в результаті або щоб уникнути наслідків стихійних або викликаних діяльністю людини лих. Такі підстави надання захисту внутрішньо переміщеним особам дозволяють застосувати цей вид захисту щодо екологічних мігрантів. Однак через те, що в міжнародних угодах прямо передбачено, що особи, на які поширюється захист, не повинні перетинати державні кордони, цей захист може бути застосований лише до внутрішніх екологічних мігрантів, які здійснюють переміщення всередині держави громадянства або колишнього місця проживання.

Надаючи міжнародний захист внутрішнім екологічним мігрантам, міжнародні угоди щодо захисту внутрішньо переміщених осіб не відповідають потребам більшості екологічних мігрантів, а дозволяють вирішити частину проблем, пов'язаних з екологічною міграцією. Подібне часткове

регулювання міжнародно-правового статусу екологічних мігрантів залишає відкритим питання порядку захисту зовнішніх екологічних мігрантів.

Міжнародні договори, що регулюють міжнародно-правовий статус жертв війни, належать до міжнародного гуманітарного права (далі – гуманітарне право). Збройні конфлікти часто бувають спровоковані ситуацією, спричиненою погіршенням стану навколишнього природнього середовища, коли між населенням починається боротьба за доступ і розподіл природних ресурсів. Міграція, зокрема екологічна, може породжувати внутрішні збройні конфлікти за природні ресурси у місцях найбільшого скупчення мігрантів.

Відповідно до гуманітарного права, особи, які не беруть участь у збройних діях, незалежно від того, були вони переміщені чи ні, мають право на повагу, захист від наслідків війни та отримання неупередженої допомоги. Оскільки багато екологічних мігрантів опиняються в центрі збройного конфлікту, принципи та норми гуманітарного права можуть сприяти їхньому захисту. Це право захищає жертв збройних конфліктів безпосередньо в період конфліктів, незважаючи на те, що дія міжнародних договорів з прав людини часткова тимчасово зупиняється під час війни. У Женевських конвенціях і додаткових протоколах наголошується на необхідності дотримання принципу гуманності, гарантують надання мінімального обсягу прав людини всім особам, які не беруть або перестали брати участь у воєнних діях.

Гуманітарне право охоплює вузьку групу екологічних мігрантів, які здійснюють переміщення через збройні конфлікти, спричинені погіршенням стану навколишнього природного середовища. Гуманітарне право надає захист відповідно до принципу гуманності, що діє у цій галузі міжнародного права.

Надання міжнародного захисту відповідно до норм гуманітарного права не дозволяє гарантувати всім екологічним мігрантам забезпечення прав людини, що вказує на обмежений характер даних норм у питанні регулювання переміщення осіб з екологічних причин і на необхідність подальшої розробки норм, що встановлюють міжнародно-правовий статус екологічних мігрантів.

Наявність певної території, поряд із постійним населенням, власним урядом і здатністю вступати у відносини з іншими державами, є необхідною ознакою держави як суб'єкта міжнародного права. Якщо держава припинить своє існування, то громадянство такої держави буде припинено. У такому разі особи, які опинилися без громадянства, матимуть право на набуття статусу апатридів.

Конвенція про статус апатридів 1954 р. є основним міжнародним інструментом, спрямованим на регулювання та покращення міжнародно-правового статусу апатридів [9]. В основі Конвенції лежать зобов'язання держав дотримання прав людини щодо осіб без громадянства, проте наголошується на необхідності забезпечення апатридів ширшим користуванням основних прав і свобод людини без дискримінації.

У Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 р. закріплено детально розроблені гарантії запобігання безгромадянства, які мають реалізовуватися у межах національного законодавства про громадянство [10].

Екологічні мігранти переміщені з держав, які не визнані такими, що припинили своє існування, не мають правових підстав для отримання міжнародно-правового статусу осіб без громадянства. Міжнародний захист осіб без громадянства не гарантує надання захисту всім екологічним мігрантам, але може служити як додатковий механізм правового регулювання статусу екологічних мігрантів за умови, що вони відповідають визначенню апатридів.

Висновки. У доктрині міжнародного права і джерелах «м'якого права» відсутня єдина позиція щодо визначення поняття «екологічний мігрант». Аналіз визначень і дослідження феномену переміщення осіб з екологічних причин дозволили виділити характерні ознаки екологічних мігрантів і запропоновано їх класифікацію з чотирьох підстав міжнародного права прав людини, залежно від: тривалості перебування за межами колишнього місця проживання; порядку ухвалення рішення про переміщення; перетину державного кордону; причини переміщення. Класифікація характерних ознак екологічних мігрантів у контексті міжнародного права прав людини сприяє систематизації та впорядкуванню, що дозволяє виробити визначення поняття та встановити, які права необхідно надати екологічним мігрантам у міжнародно-правовому статусі відповідно до міжнародного права прав людини. Екологічні мігранти – це особи, які тимчасово або на постійній основі були вимушено переміщені або мігрували добровільно у сприятливі для життя та здоров'я місцевості за межами держави громадянства через екологічні чинники.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ковалів С.В., Єсімов С.С. Діяльність Генеральної асамблеї ООН щодо боротьби з незаконним перевезенням мігрантів. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 2. С. 525–538.
2. Про приєднання України до Конвенції про статус біженців та Протоколу щодо статусу біженців: Закон України від 10.01.2002 р. № 2942-III. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2942-14.
3. Handbook on Procedures and Criteria for Determining Refugee Status and Guidelines on International Protection Under the 1951 Convention and the 1967 Protocol Relating to the Status of Refugees. URL. https://www.unhcr.org/sites/default/files/legacy-pdf/5ddfcdc47.pdf.
4. Conference of Plenipotentiaries on the Status of Refugees and Stateless Persons: Summary Record of the Sixteenth Meeting A/CONF.2/SR.16. URL. https://www.unhcr.org/publications/conference-plenipotentiaries-status-refugees-and-stateless-persons-summary-record-15.
5. Статут Управління Верховного Комісару Організації Об'єднаних Націй по справах біженців. URL. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/ unhcr_statute.shtml.
6. Конвенція про зловживання в галузі міграції і про забезпечення працівникам-мігрантам рівних можливостей і рівного ставлення № 143. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_163#Text.
7. International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families. URL. https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant-work.
8. Керівних принципів ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни 1998 р. URL. https://www.ombudsman.gov.ua/uk/kerivni-principi-oon-z-pitan-vnutrishnogo-peremishchennya-vseredini-krayini.
9. Про приєднання України до Конвенції про статус апатридів: Закон України від 11.01.2013 р. № 23-VII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/23-18#Text.
10. Про приєднання України до Конвенції про скорочення безгромадянства: Закон України від 11.01.2013 р. № 22-VII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/22-18#Text.

УДК 327.51:956.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.20

MUSCAT NEGOTIATIONS

Kazem T.A.,
Postgraduate student of the Department of International Law
Institute of International Relations
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Kazem T.A. Muscat negotiations.

The study is devoted to a comprehensive analysis of preventive diplomacy as a modern and effective mechanism for the prevention and peaceful settlement of international and internal conflicts in a globally changing world. Preventive diplomacy is considered as "modern diplomacy with a feature" – a tool aimed at the most effective and rational use of diplomatic means to reduce tension before it develops into an open military conflict. Unlike traditional approaches that focus on resolving existing crises, preventive diplomacy emphasizes early detection of potential threats and timely diplomatic intervention.

The work demonstrates that conflict prevention is significantly cheaper and more effective compared to subsequent costs for military operations, peacekeeping missions and post-conflict reconstruction. In addition to economic feasibility, preventive diplomacy has a deep humanitarian dimension – it allows saving human lives, preventing mass population displacement and humanitarian disasters.

The study reveals practical mechanisms and forms of preventive diplomacy: monitoring electoral processes and preventing electoral fraud as a trigger for conflicts; protecting minority rights as a means of preventing discriminatory practices; an early warning system based on big data analysis and monitoring by international organizations; negotiations and mediation at the local and national levels; exchange of factual information and diplomatic consultations between the parties to a potential conflict.

The analysis of specific cases illustrates how timely diplomatic intervention by the UN and regional organizations prevented crises from escalating into armed conflicts. Particular attention is paid to refugees as an indicator of instability - a mass outflow of population often signals a critical deterioration of the situation and the need for urgent preventive measures.

The study contains a critical analysis of current international practice, which often does not respond sufficiently to early signs of crises, and justifies the need to strengthen the preventive component in global security strategies.

Key words: preventive diplomacy, conflict resolution, international security, peaceful resolution of disputes, conflict studies

Казем Т.А. Переговори в Маскаті.

Дослідження присвячене комплексному аналізу превентивної дипломатії як сучасного та ефективного механізму попередження та мирного врегулювання міжнародних і внутрішніх конфліктів у глобальному мінливому світі. Превентивна дипломатія розглядається як «сучасна дипломатія з особливістю» – інструмент, спрямований на найбільш ефективне та раціональне використання дипломатичних засобів для зменшення напруженості до того, як вона переростає у відкритий військовий конфлікт. На відміну від традиційних підходів, які орієнтуються на розв'язання вже наявних криз, превентивна дипломатія акцентує на раннього виявленні потенційних загроз і своєчасному дипломатичному втручанні.

Робота демонструє, що попередження конфліктів є суттєво дешевшим та ефективнішим порівняно з подальшими витратами на військові операції, миротворчі місії та постконфліктну реконструкцію. Окрім економічної доцільності, превентивна дипломатія має глибокий гуманітарний вимір – вона дозволяє зберегти людські життя, запобігти масовому переміщенню населення та гуманітарним катастрофам.

У дослідженні розкриваються практичні механізми та форми превентивної дипломатії: моніторинг виборчих процесів та запобігання виборчому шахрайству як тригеру конфліктів;

захист прав меншин як засіб попередження дискримінаційних практик; система раннього попередження на основі аналізу великих даних та моніторингу міжнародних організацій; переговори та медіація на локальному та національному рівнях; обмін фактичною інформацією та дипломатичні консультації між сторонами потенційного конфлікту.

Аналіз конкретних кейсів ілюструє, як своєчасне дипломатичне втручання ООН та регіональних організацій запобігло переростанню криз у збройні конфлікти. Особлива увага приділяється біженцям як індикатору нестабільності – масовий відтік населення часто сигналізує про критичне погіршення ситуації та необхідність невідкладних превентивних мір.

Дослідження містить критичний аналіз поточної міжнародної практики, яка часто недостатньо реагує на ранні ознаки криз, та обґрунтовує необхідність посилення превентивного компоненту у стратегіях глобальної безпеки.

Ключові слова: превентивна дипломатія, врегулювання конфліктів, міжнародна безпека, мирне вирішення спорів, конфліктологія

Question statement

Preventive diplomacy is a modern approach to international relations aimed at the peaceful resolution of conflicts before they escalate into armed confrontations. The main thesis is that preventing conflicts is significantly cheaper and more effective than resolving their consequences through military interventions and long-term peacekeeping operations. However, current international practice often demonstrates insufficient attention to early signs of potential crises - from electoral fraud and discrimination against minorities to mass refugee flows. The question is relevant: what specific mechanisms and tools of preventive diplomacy can be effectively used to de-escalate tensions at the local and national levels before the situation gets out of control?

Source base analysis

The methodological basis of the study should be international documents of the UN and regional organizations on preventive diplomacy, theoretical developments in the field of conflict studies and international law. Empirical data will be based on the analysis of specific cases: electoral processes in which fraud prevention prevented conflicts; minority rights situations where timely diplomatic intervention prevented mass protests; refugee flows as an indicator of instability in regions. A comparative analysis of the costs of preventive measures and the subsequent costs of military operations and post-conflict reconstruction will demonstrate the cost-effectiveness of such an approach. Reports of international organizations, scientific publications and case studies of successful diplomatic interventions will also serve as sources.

Research purpose

The purpose of the research is to substantiate the theoretical and practical foundations of preventive diplomacy as a tool for the peaceful settlement of international and domestic conflicts. The specific tasks are: (1) to reveal the essence and principles of preventive diplomacy as an alternative to military intervention; (2) to analyze the mechanisms and forms of preventive diplomacy – from election monitoring to negotiations on minority rights; (3) demonstrate with concrete examples how early diplomatic signals and international observation can prevent the outbreak of conflicts; (4) substantiate the economic and humanitarian effectiveness of the preventive approach compared to post-conflict peacebuilding; (5) develop recommendations for strengthening the role of preventive diplomacy in the system of international security and global crisis management.

Main matirial

Preventive diplomacy is modern diplomacy with a twist. A basic definition describes it as “the most desirable and efficient employment of diplomacy is to ease tensions before they result in conflict” The idea is simple: use different diplomatic tools to prevent disputes from arising – or to prevent existing disputes from escalating into violent conflicts. Preventive diplomacy can take on many different forms including fact finding missions, early warning based on big data analysis, legal advice, negotiations or other diplomatic exchanges.

Preventive diplomacy is flexible. It’s the diplomatic equivalent to what architects know as ‘form follows function’. The intended diplomatic outcome defines the scope of how to engage in preventive diplomacy [1].

But what is *so* special about preventive diplomacy?

Prevention is better than cure. It’s usually much cheaper to prevent conflicts than to pay for post-war reconstruction or invest in several years of peacebuilding. Preventive diplomacy can also reduce

the need for military interventions. This is why the UN described it as one of the most efficient ways to engage in diplomacy.

This sounds a bit abstract…

Yes, let's look at a few examples. We know that rigged elections often trigger violent clashes after polling day. But election fraud is usually well documented and problematic issues are often known to all involved parties. The aim of preventive diplomacy would be to make sure elections are carried out without massive fraud – or to help different parties to deal with the outcomes in a peaceful way.

Or look at refugees. Slow but steady increases of refugees from a certain country is usually an indicator that something is not quite right. A similar example could be the state of minority rights. Bad treatment of minorities is often a first sign that a conflict is about to break out. Would it be possible to solve these issues at the local or national level before the situation escalates?

Another example: We know that simmering disputes about territories or access to resources can easily escalate into violent conflicts. Would it be possible to identify not only the 'root causes' but also the degree of escalation? Based on such an exercise it may be possible to deal with the problem before a violent conflict breaks out. Or look at demographic changes in some countries. A youth bulge in places with high levels of unemployment is likely to cause some problems at some point [2] "

OK, but we can't predict the future…

We may not be able to predict the future but with the help of various early warning systems we can identify risk factors that may result in violent conflicts. It's true, preventive diplomacy – like all conflict prevention – is uncertain. But with a combination of sophisticated intelligence gathering and solid early warning systems we may be able to identify when and how to engage.

So how is this different from traditional diplomacy?

Diplomacy is an all-encompassing concept that is about managing international relations. Prevention is part of diplomacy. However, traditional modes of diplomacy are used to build stable relationship between state actors or engage in multilateral and bilateral diplomatic exchanges. In other words, diplomacy takes time and perseverance. Preventive diplomacy, on the other hand, is a more disruptive version of diplomacy. It does not replace other forms of diplomacy but it can be more targeted and less formalised. Preventive diplomacy is about this one well-timed initiative that can make a real difference.

Who does 'preventive diplomacy'?

Preventive diplomacy is carried out by states, international organisations, NGOs, foundations and other non-state actors. Especially the UN have been a promoter of preventive diplomacy (see for example the 1992 UN Agenda for Peace or this Secretary General report from 2011) The European Union also started getting involved in preventive actions through various political initiatives and large funding programmes. However, large institutions – foreign ministries, international organisations etc – often struggle to develop an effective preventive diplomatic strategy as bureaucracies are not necessarily well equipped to deal with uncertain and risky scenarios.

So, there are quite a few obstacles?

Yes, we often find it difficult to build a conflict prevention strategy despite having a good understanding of the root causes of a conflictual situation. We also struggle to measure stages of conflict escalation. Plus, preventive diplomacy can be politically sensitive, it is often perceived as an abstract concept or an ill-defined strategy. Practitioners have not developed a common understanding on how to measure the success of preventive diplomacy. Another obstacle is political: Building a consensus around it can be challenging as preventive action never considered to be a priority for policymakers. And last but not least, the 'international community' is also not known to be a proactive force when it comes to dealing with conflicts.

Ok, but is this really the future of diplomacy?

Well, it may be. Politicians want to tackle the 'root causes' of conflicts – but unfortunately there is little investment in early warning systems or preventive diplomacy. At the same time the nature of conflicts is changing. New types of conflicts emerge and they tend to spread more rapidly. Everyone agrees that we do need new innovative diplomatic approaches to deal with these conflicts – so why not give 'preventive diplomacy' a chance? [3]

U.S.-Iran Relations: Background and 2025 Nuclear Talks

U.S.-Iran relations have been mostly adversarial since the 1979 Iranian Revolution, which deposed Shah Mohammad Reza Pahlavi, an authoritarian monarch who was a close U.S. ally, and led to the

establishment of the Islamic Republic. The United States and Iran have not had diplomatic relations since 1980, following the U.S. Embassy hostage crisis [4]

U.S.-Iran tensions continued in the following decade, punctuated by armed confrontations in the Gulf and Iran-backed terrorist attacks (including the 1983 bombings of the U.S. Embassy and Marine barracks in Beirut). U.S. sanctions, first imposed in 1979, continued apace with the U.S. government designating Iran as a state sponsor of acts of international terrorism in 1984, an embargo on U.S. trade with and investment in Iran in 1995, and the first imposition of secondary sanctions (U.S. penalties against foreign firms that invest in Iran's energy sector) in 1996 [5].

Bilateral relations briefly improved during the late 1990s, but tensions rose again in the early 2000s amid reports of heightened Iranian armed support for Palestinian groups and the revelation of previously undisclosed nuclear facilities in Iran. The United Nations Security Council imposed sanctions on Iran's nuclear program in response to concerns that the program could enable Iranian nuclear weapons development. Also, during this time frame, Congress enacted major legislation significantly increasing sanctions on Iran, particularly on its oil exports. U.S. officials credited sanctions with bringing Iran to the negotiating table; multilateral talks around Iran's nuclear program culminated in the 2015 nuclear agreement (Joint Comprehensive Plan of Action, JCPOA) that placed limits on Iran's nuclear activities in exchange for relief from most economic sanctions [6, 7].

President Donald Trump announced on May 8, 2018, that the United States would cease participating in the JCPOA, reinstating all sanctions that the United States had waived or terminated in meeting its JCPOA obligations. In articulating a new Iran strategy in May 2018, then-Secretary of State Mike Pompeo said that due to "unprecedented financial pressure" through reimposed U.S. sanctions, U.S. military deterrence, and U.S. advocacy, "we hope, and indeed we expect, that the Iranian regime will come to its senses. He also laid out 12 demands for any future agreement with Iran, including the withdrawal of Iranian support for armed groups throughout the region. Iran's leaders rejected U.S. demands and insisted the United States return to compliance with the JCPOA before engaging on a new or revised accord [8].

From mid-2019 on, Iran escalated its regional military activities, at times coming into direct military conflict with the United States. Several Iranian attacks against oil tankers in the Persian Gulf and a September 2019 drone attack against Saudi Arabian oil production facilities further increased tensions. Those tensions spiked with the Trump Administration's January 3, 2020, killing of IRGC-Qods Force commander Qasem Soleimani in Baghdad, and Iran's retaliatory ballistic missile strikes against U.S. forces in Iraq and subsequent attacks by Iran-backed forces in Iraq against U.S. targets. Iran also began exceeding JCPOA-mandated limits on its nuclear activities in 2019, per the International Atomic Energy Agency (IAEA)[9] "

The Biden Administration initiated indirect talks with Iran over its nuclear program but discussions petered out amid other developments, such as nationwide unrest in Iran (see text box, "2022-2023 Protests" below) and Iran's provision of weapons to Russia for use in Ukraine. In September 2023, Iran and the United States concluded a prisoner exchange, in connection with which the United States facilitated the transfer of $6 billion of Iranian funds from South Korea (where they had been held as payment for pre-2019 exports of Iranian oil to South Korea) to Qatar. In the wake of the October 2023 Hamas-led attack on Israel, the House passed legislation (H.R. 5961) that would have, among other provisions, directed the President to impose sanctions on any foreign financial institution that engages in transactions with the $6 billion in Iranian funds. In testimony the following month, a State Department official said of the funds, "Not a penny of this money has been spent and these funds will not go anywhere anytime soon." Iranian officials continue to press Qatar to release the funds [10].

Developments under the Second Trump Administration: 'Maximum Pressure' and Negotiations

In February 2025, President Trump signed National Security Presidential Memorandum 2 (NSPM-2), which directs U.S. officials to impose "maximum pressure" on Iran to compel it to abandon its nuclear program and support for terrorist groups. NSPM-2 directs the imposition and enforcement of sanctions, issuance of guidance to industry, pursuit of Iran's diplomatic isolation, and legal steps against Iranian activities inside the United States. In signing NSPM-2 in February, President Trump said that he was "torn about" it, adding "hopefully, we're not going to have to use it very much" and reiterating his preference for a "deal." President Trump also indicated that month that he would "much prefer a Verified Nuclear Peace Agreement" with Iran over military action, and that "We should start working on it immediately [11, 12].

At the same time, Trump Administration officials have consistently stated, as did their counterparts in previous Administrations, that "all options are on the table," potentially including direct U.S. military action. In March 2025, President Trump threatened Iran with "bombing the likes of which they have never seen before" if "they don't make a deal." Throughout spring 2025, the United States reportedly dispatched a "record-breaking" amount of U.S. military assets and materiel to bases across the region, including B-2 stealth bombers [13].

In March 2025, President Trump said that he had sent a letter to Supreme Leader Khamenei saying "I hope you're going to negotiate, because if we have to go in militarily, it's going to be a terrible thing for" Iran. According to one media report, the letter included a two-month deadline for Iran to reach a new nuclear agreement. Iranian officials sent mixed public signals regarding negotiations: some expressed openness to talks under certain conditions, while others cast doubt on the viability of negotiating with the United States. In an April 8, 2025, opinion editorial in the *Washington Post*, Iranian Foreign Minister Abbas Araghchi pointed to Iran's affirmation in the JCPOA that "under no circumstances will Iran ever seek, develop or acquire any nuclear weapons," and argued that "the scope for trade and investment in Iran is unparalleled [14, 15].

On April 12, 2025, U.S. and Iranian diplomats met for the first such reported engagement in nearly three years. The talks were mostly indirect, with the host government of Oman as an intermediary. The meeting also included a reported face-to-face interaction between U.S. Special Envoy to the Middle East Steve Witkoff and Foreign Minister Araghchi – the first such direct meeting between U.S. and Iranian diplomats since 2017. The two sides met again in Rome (with Omani mediation) on April 19 and in Oman on April 26 and May 11 [16].

While both sides criticize, and deny analyses that compare current engagements to, the JCPOA (see text box below), talks appear to center on the same issues: Iran agreeing to potential restrictions on its nuclear program in exchange for the United States agreeing to reduce sanctions pressure on Iran. Iran's enrichment capability appears to be a crucial point: Special Envoy Witkoff said in May that "we have one very, very clear red line, and that is enrichment. We cannot allow even 1 percent of an enrichment capability." President Trump in a May 2025 interview said his goal was "total dismantlement" of Iran's nuclear program but that he'd be "open" to Iran having a "civilian" nuclear program. Members have expressed a range of views, with some expressing support for the elimination of Iran's enrichment capability. In May 14, 2025, letters to President Trump, 52 Senators and 177 Representatives argued against "any deal that allows Iran to retain any enrichment capability." For his part, the Iranian foreign minister has said "the issue of enrichment is non-negotiable," while a close advisor to Supreme Leader Khamenei said (in comments highlighted on social media by President Trump) Iran could agree to restrictions on its stockpiles of highly enriched uranium and on its enrichment levels as part of an agreement [17].

As of May 2025, the two sides have reportedly exchanged written proposals, and President Trump said in his visit to the Middle East that month that "I think we're getting close to maybe doing a deal" but also said "we don't have a lot of time to wait." The pace and progress of negotiations could shape the Trump Administration's calculus regarding diplomacy and military action; the President has consistently expressed that he prefers the former but is prepared to carry out the latter. Congress has not explicitly authorized the use of military force against Iran. Negotiations, and the contours of whatever agreement emerges from them (if any), could also have implications for U.S.-Israeli relations, given some Israeli officials' reported preference for a military strike (see "Outlook" below). In May 2025 testimony, Secretary of State Marco Rubio, referencing INARA, said "Congress has a right to weigh in on any deal and could actually reverse any deal [18, 19].

The 2015 Joint Comprehensive Plan of Action (2015)

Many observers assess that U.S. and multilateral sanctions contributed to Iran's 2013 decision to enter into negotiations that concluded in the 2015 Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA) between China, the European Union, France, Germany, Iran, Russia, the United Kingdom, and the United States. The JCPOA imposed restraints on Iran's nuclear program in exchange for relief from most U.S. and UN Security Council economic sanctions. The agreement restricted Iran's enrichment and heavy water reactor programs and provided for enhanced IAEA monitoring to detect Iranian efforts to produce nuclear weapons using either declared or covert facilities. The nuclear-related provisions of the agreement, according to U.S. officials in 2015, extended the nuclear breakout time—the amount of time that Iran would need to produce enough weapons-grade HEU for one nuclear weapon—to a minimum of one year, for a duration

of at least 10 years. In addition to the restrictions on activities related to fissile material production, the JCPOA indefinitely prohibited Iranian "activities which could contribute to the design and development of a nuclear explosive device," including research activities. President Trump announced in 2018 that the United States would "withdraw" from the JCPOA and begin reimposing formerly-lifted U.S. sanctions. The IAEA reports that Iran began to diminish implementation of its JCPOA commitments in May 2019 until Tehran "stopped implementing them altogether" in February 2021.

Why Is Oman Mediating Negotiations for a Trump-Iran Nuclear Deal?

The Sultan's Palace in Muscat, Oman, December 2006. (Ian Sewell via Wikicommons)

On Saturday, April 12, 2025, representatives from the US and the Islamic Republic of Iran met in Oman for the first set of negotiations between the two nations in more than 10 years. Oman's Foreign Minister Badr Albusaidi played the role of host and mediator as negotiations were conducted in an indirect format. During the talks, he shuttled back and forth between the rooms hosting the US and the Iranian team. The second round of talks is also set to take place in Muscat, the capital of Oman, although an earlier report said they would take place in Rome.

This is not the first time that Oman has played the role of mediator between Iran and the US. It was Omani mediation in 2011 that first brought the Obama administration and the Iranian regime together. This ultimately led to the 2015 Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA), also known as the Iran nuclear deal. A 2015 article, published just after the JCPOA was ratified, called Oman "The Unsung Hero of the Iranian Nuclear Deal."

Furthermore, Omani mediation in 2011 led to the release of three US hostages, after they were kidnapped from the Iran–Iraq border in 2009.

How has Oman carved such a crucial and successful role for itself as mediator between the Iranian regime and the US? [20]

Oman's historic relations with Iran

In 1962, Omani rebels launched a rebellion in the southern Dhofar region. Oman's armed forces were weak. It only had a total force of 3,000 soldiers, who were mostly mercenaries. Iran's military support, commencing in 1973, combined with UK assistance, proved instrumental in defeating the rebellion by 1975. The Omani regime of Sultan Qaboos remained grateful to Iran's crucial assistance, both before and after the 1979 Islamic revolution.

Oman's independent foreign policy

Oman has always been known for its independent foreign policy stance. Oman was one of only two Arab countries, the other being Morocco, that did not sever ties with Egypt after the Camp David peace agreement

Additionally, since the revolution of 1979, Oman has had more stable relations with the Iranian regime than its neighbors. Oman, unlike other Gulf states, refrained from recalling its ambassador to Iran following the January 2016 attacks against the Saudi embassy in Tehran.

Oman's independent foreign policy stance is one of the major reasons why the Iranian regime has relied on Oman as a mediator.

Oman's good relations with the US

The Omanis also enjoy good relations with the US. After the fall of the Shah in 1979, Oman played a key role in protecting US interests in the Persian Gulf

The two countries signed a Free Trade Agreement (FTA) in January 2009. The US Navy has a logistics center in Muscat, Duqm and Salalah in Oman. According to CENTCOM, "These centers provide logistics support and services to U.S. Navy vessels conducting operations in the U.S. 5th Fleet area of operations." The Iranian regime also enjoys close relations with Qatar.

So why does the Iranian leadership trust Oman more as a mediator than Qatar?

First, because comparatively, Iran and Oman enjoy a longer historic relationship.

Second, compared to Qatar, the US military presence in Oman is much smaller (Qatar hosts the biggest US base in the Middle East).

Third, Iran and Oman are not rivals in the region, in contrast with Qatar, which also rivals Iran for influence in the region.

How Oman Became a Mediator Between the US and Iran

At the conclusion of the latest round of nuclear talks between the United States and Iran last Saturday at the Omani Embassy in Rome, a senior US administration official announced that "very good progress has been made."

Meanwhile, ahead of a third round of negotiations scheduled to take place in Muscat, Oman, Tehran reiterated its familiar claim that "the Zionist entity is the only obstacle to a nuclear-weapons-free Middle East." Ali Khamenei's political adviser even posted on X (formerly Twitter) that "there will be no agreement with the US unless the threats stop and Israel is restrained," with Iran further demanding the immediate lifting of all economic sanctions.

A closer look at the political efforts and diplomatic maneuvers led by the Sultanate of Oman leaves little doubt: the recent discussions between President Donald Trump and Sultan Haitham bin Tariq al-Said have rekindled hopes for renewed ties between Washington and Tehran, focusing squarely on the future of Iran's nuclear program.

Oman's mediation strength is deeply rooted in its Solomonic approach, informed by its Ibadi tradition – a particularly moderate stream of Islam – and its pragmatic foreign policy, characterized by maintaining balance and mediating between adversaries, including Iran, the Arab states, and Western powers.

Its strategic location near the Strait of Hormuz, the Gulf of Oman, and the Arabian Sea, combined with its rich history of diplomatic facilitation, notably during the negotiations leading to the 2015 Joint Comprehensive Plan of Action, underscores Muscat's critical role.

Through bilateral, multilateral, and often discreet negotiations, Oman seeks to reduce tensions, bridge gaps, and lay the foundation for a breakthrough that could diminish the nuclear threat, end decades of hostility between Iran and the US, facilitate the American withdrawal from regional conflicts, and ultimately reshape the geopolitical and diplomatic landscape of the Middle East.

Against the backdrop of US military reinforcements in the Indian Ocean, the provision of additional THAAD air defense systems to Israel, and President Trump's uncompromising stance – insisting that uranium enrichment not merely be capped at 3.67% but that Iran be entirely denied nuclear weapons capabilities—the Omani Foreign Ministry issued a "reassuring signal" this week, affirming that the talks aim to achieve a fair, binding agreement that would see Iran completely free of nuclear weapons while preserving its right to peaceful nuclear energy development.

From a broader strategic perspective, the mere existence of dialogue between Washington and Tehran—despite profound mistrust, political pressure, and lingering tensions – constitutes an impressive diplomatic achievement.

This holiday season, give to:

The Media Line's intrepid correspondents are in Israel, Gaza, Lebanon, Syria and Pakistan providing first-person reporting.

Oman's mediation, particularly amid the escalation of violence in Gaza and Yemen and Iran's severe economic challenges, including 40% inflation and a 55% currency devaluation over the past year, is invaluable.

Oman's strategic motives are clear: as a small nation of about 5 million people with a GDP of $188 billion in 2024, heavily reliant on oil and natural gas (which comprise about 70% of government revenues), Muscat has a vested interest in maintaining regional stability to foster economic development under its Vision 2040 agenda.

Its proximity to the Strait of Hormuz – a vital global oil artery through which roughly 20% of the world's petroleum passes daily – enhances its strategic relevance.

By positioning itself as an international trade and transport hub, expanding its infrastructure in the Indian Ocean, and attracting billions in foreign investment, particularly from China (its top trading partner, with bilateral trade reaching $40.45 billion in 2024), Oman has secured an indispensable role.

Furthermore, Muscat's participation in security arrangements with Britain and the United States, combined with its insistence on neutrality and avoidance of regional conflicts, such as the Saudi-led coalition in Yemen, the Arab boycott of Qatar, and anti-Iran alliances, enhances its credibility and diplomatic strength.

This strategic posture, coupled with its deft maneuvering between competing interests and its maintenance of open communication channels with all sides, constitutes a significant geopolitical asset.

Oman's mediation has already played pivotal roles in restoring Iran-Iraq relations, facilitating Saudi-Iranian rapprochement, and brokering the $6 billion prisoner exchange between the US and Iran in 2023.

Given Oman's historical neutrality, geographic proximity, and expanding trade ties with Tehran (a 35% increase in 2024 to $419 million), its mediation efforts are more crucial than ever.

The nuclear stakes are high: Iran, according to Politico, has dramatically increased its uranium enrichment, amassing 275 kilograms enriched to 60% – enough material for six nuclear bombs.

Thus, Oman's efforts to avert military escalation and forestall a Persian Gulf-wide conflict carry immense significance. A successful agreement would not only impose strict curbs on Iran's nuclear ambitions but would also bolster Oman's diplomatic standing and regional influence.

It would help avert a regional arms race and could even mitigate ongoing crises in Yemen, Syria, and Gaza.

Moreover, Oman's strong ties with both Iran and the United States open doors for expanded collaboration in trade, green energy, infrastructure, and initiatives like the India-Middle East-Europe Economic Corridor and China's Belt and Road project, both of which promise to enhance Muscat's strategic position.

Despite external criticisms regarding its military limitations and economic vulnerabilities, Oman's ability to adapt and elevate its role beyond traditional mediation suggests it could help reshape Middle Eastern geopolitics, redrawing alliances, recalibrating threats, and redefining opportunities across both the regional and global landscape [21, 22].

Why Iran prefers Oman's mediation and Muscat as venue for US talks

Rome will host Iran-US nuclear talks on April 19 instead of Muscat

Tehran has reluctantly agreed to hold the upcoming talks with the United States in Rome rather than Muscat. However, it insists that Oman will continue to play its central mediating role, even as negotiations move to Italy.

In a live televised interview on Wednesday evening, Iran's Deputy Foreign Minister Kazem Gharibabadi downplayed the significance of the venue change. "We should not waste our time on the location and timing of the talks," he said. "We agreed to multiple changes in the location. It's not an important issue."

However, Gharibabadi stressed that Oman would continue to facilitate and mediate the negotiation in the Italian capital [23].

Oman's role as mediator and preferred host

Oman has long served as a discreet and trusted intermediary between Tehran and Washington. Its role dates back to the early 2010s, when Muscat hosted secret backchannel talks that ultimately led to the 2015 nuclear deal (JCPOA). The United States also sees Oman as a discreet and stable mediator with a history of hosting secret talks with Tehran.

Oman played a crucial, behind-the-scenes role in facilitating the September 2023 exchange of five American detainees in Iran, widely regarded as hostages, and several Iranians held in the US who were accused or convicted of sanctions violations. The deal, brokered with Qatar's involvement, included the transfer of around $6 billion in frozen Iranian funds from South Korea to accounts in Qatar that have not been released to Iran yet.

Geographic proximity – just a two-hour flight from Tehran – and Oman's low media profile also make it attractive to Iran. In contrast, European capitals like Vienna or Geneva pose higher risks of media exposure, diplomatic interference, and intelligence surveillance.

Additionally, holding talks in Muscat sends a domestic political signal: resistance to Western pressure, particularly from European countries aligned with Washington on contentious issues like Iran's missile program, regional policies, and sanctions [24, 25].

Tehran's concerns over security risks in European capitals

Tehran's reluctance to hold talks in Europe also stems from security concerns, particularly fears of espionage and surveillance. Iranian officials remain wary of cyber-espionage in European cities, where Western and Israeli intelligence agencies are believed to be more active.

They are especially concerned about the heightened risk of electronic surveillance targeting the Iranian delegation in hotels, diplomatic sites, and transportation hubs, as well as the possible interception of sensitive communications.

Cyber-espionage during JCPOA talks

In March 2015, senior US officials told the Wall Street Journal that American negotiators in the talks in Austria and Switzerland had been briefed about the threat of Israeli eavesdropping during the nuclear talks that led to the conclusion of the 2015 nuclear deal (JCPOA). There were media reports that then US Secretary of State John Kerry and Iran's top negotiator Mohammad-Javad Zarif took walks outside the venue of talks to discuss important issues to avoid eavesdropping.

A few days ahead of the final round of the talks in Vienna in June of the same year, the cybersecurity company Kaspersky reported finding a variant of the Stuxnet virus in the networks of three hotels that hosted the negotiations. The company's report said infected computers could be used to control cameras, microphones, and phone systems at these hotels to spy on the talks and delegations. Symantec, another security company, confirmed Kaspersky's findings.

"The disastrous history of Israel spying on its allies and the incompetence of Western surveillance agencies is a major concern for the Iranian delegation," said an article titled "What Makes the Decision on Venue of Nuclear Talks Complicated" published by Fararu on Thursday.

The article added that preventing leaks from European diplomats and shielding the process from Israeli or other cyber sabotage likely explains Tehran's insistence on having the Omani embassy in Rome serve as the host, even if the physical location is no longer Muscat [26, 27].

Dissident protests possible in European capitals

Another factor influencing Tehran's preference is the visibility of exiled Iranian dissident groups in Europe, including the Mujahedin-e Khalq (MEK) and monarchist factions. These groups often mobilize large crowds to protest outside the venue of talks, creating negative optics and media coverage that Iranian officials find politically damaging.

Such protests are far less likely to occur in Oman, where dissident groups have limited reach and the government maintains tighter control over public demonstrations [28].

Expected Developments after the Israel-Iran ceasefire

The whipsaw chain of events involving Iran, Israel and the United States that culminated in a surprise ceasefire has raised many questions about how the Trump administration will approach the Middle East going forward. Yet, the answer to the bottom line question – "what's next?" – remains unknowable and unpredictable. That is because President Donald Trump has essentially sidelined the traditional US national security apparatus and confined advice and decision-making to a very small group of top aides operating from the White House.

While there is uncertainty about whether the ceasefire between Iran and Israel will hold, it opens the possibility of renewed talks with Tehran over its nuclear program and reinvigorating stalled negotiations in other conflicts [29, 30].

Watching for next steps on Trump's social media.

Outside experts, long consulted by presidential administrations on policy, have been forced like the general public to follow Trump's social media musings and pronouncements for insights on his thinking or the latest turn of events. Even Congress does not appear to be in the loop as top members were provided only cursory notifications of Trump's weekend decision to hit three Israeli nuclear facilities and briefings on their impact scheduled for Tuesday were abruptly postponed.

State Department spokeswoman Tammy Bruce, whose agency has played a key role in formulating Iran policy for decades, repeatedly on Tuesday deferred questions to the White House and Trump's posts.

"The secretary of state was in a dynamic with the president that is a private dynamic as that team was addressing a war and the nature of how to stop it," she told reporters. "I can't speak to how that transpired or the decisions that were made."

Trump's announcement Monday that Israel and Iran agreed to a ceasefire took many in the administration by surprise – as did his post Tuesday that China is now free to import Iranian oil.

It's an apparent 180-degree shift from Trump's "maximum pressure campaign" on Iran since he withdrew from the 2015 Iran nuclear agreement during his first term. US officials were left wondering if that meant wide-ranging sanctions aimed at cutting off Iran's energy revenue were being eased or reversed [31, 32].

Assessing the damage to Iran's nuclear program. While the extent of the damage from 11 days of Israeli attacks and Saturday's strikes by US bunker-buster bombs is not yet fully known, a preliminary assessment from the Defense Intelligence Agency said the nuclear program had been set back only a few months and was not "completely and fully obliterated" as Trump has said.

According to people familiar with the report, it found that while the strikes at the Fordo, Natanz and Isfahan nuclear sites did significant damage, they were not totally destroyed.

Still, most experts believe the facilities will require months or longer to repair or reconstruct if Iran chooses to try to maintain its program at previous levels.

Vice Admiral Brad Cooper, deputy commander of US Central Command, who has been nominated to lead forces in the Middle East, told lawmakers Tuesday that Iran still possesses "significant tactical

capability" despite the American strikes. He pointed to Iran's attempt to retaliate with missile launches at a US base in Qatar. In response to a question about whether the Iranians still pose a threat to US troops and Americans worldwide, Cooper replied, "They do."

Trump, after announcing the ceasefire, boasted that Iran will never again have a nuclear program.

However, there are serious questions about whether Iran's leadership, which has placed a high premium on maintaining its nuclear capabilities, will be willing to negotiate them away [33, 34].

Restarting US-Iran nuclear talks is possible.

Another major question is what happens with negotiations over Iran's nuclear program. It is not entirely clear who in Iran has the authority to make a deal or even agree to reenter talks with the US or others.

Ray Takeyh, a former State Department official and senior fellow at the Council on Foreign Relations, said Iranian leadership is at a moment of disarray – making it difficult to return to the table.

"The country's leadership and the regime is not cohesive enough to be able to come to some sort of negotiations at this point, especially negotiations from the American perspective, whose conclusion is predetermined, namely, zero enrichment," he said.Karim Sadjadpour, an Iran expert at the Carnegie Endowment for International Peace, agreed, saying that "the biggest challenge right now is who is in charge in Tehran."

"Is there an Iranian negotiation team empowered to make consequential decisions?" he said. "The issue is that (Trump) is dealing with an Iranian government whose longtime identity has been based on hostility toward the United States [35].

Still, a US official said Tuesday that special envoy Steve Witkoff is ready to resume negotiations if Trump tells him to and Iran is willing. The official spoke on condition of anonymity to discuss sensitive diplomatic matters.

Witkoff has maintained an open line of direct communication via text messages with Iranian Foreign Minister Abbas Araghchi.

In the aftermath of the US strikes, Vice President JD Vance and Secretary of State Marco Rubio both stressed that diplomacy is still Trump's preferred method for ending the conflict permanently.

"We didn't blow up the diplomacy," Vance told NBC's "Meet the Press" on Sunday. "The diplomacy never was given a real chance by the Iranians. And our hope … is that this maybe can reset here. The Iranians have a choice. They can go down the path of peace or they can go down the path of this ridiculous brinksmanship [36].

Rubio echoed those comments.

"We're prepared right now, if they call right now and say we want to meet, let's talk about this, we're prepared to do that," he said. "The president's made that clear from the very beginning: His preference is to deal with this issue diplomatically [37].

The Israel-Iran ceasefire could affect Trump's approach to other conflicts. If it holds, the ceasefire could offer insight to the Trump administration as it tries to broker peace in several other significant conflicts with ties to Iran.

An end – even a temporary one – to the Iran-Israel hostilities may allow the administration to return to talks with mediators like Egypt and Qatar to seek an end to the war between Israel and the Iranian-backed militant group Hamas. In Syria, a further shift away from now-weakened Iranian influence – pervasive during ousted leader Bashar Assad's reign – could open new doors for US-Syria cooperation. Trump already has met the leader of the new Syrian government and eased US sanctions. Similarly, tense US relations with Lebanon also could benefit from a reduced Iranian role in supporting the Hezbollah militant group, which has been a force of its own – rivaling if not outperforming the Lebanese Armed Forces, particularly near the Israeli border.

If an Iran-Israel ceasefire holds, it also could allow Trump the time and space to return to stalled efforts to broker a ceasefire between Russia and Ukraine. Russia and Iran have substantial economic and military cooperation, including Tehran providing Moscow with drones that the Russian military has relied on heavily in its war against Ukraine. Russia has stepped up attacks on Ukraine in recent days as Israel attacked sites in Iran, perhaps expecting the world's attention to shift away from its three-year-old invasion [38, 39].

Conclusion.

A critical example of preventive diplomacy in international relations is highlighted by the Muscat channel. In 2012-2013, discreet talks were held confidentially in Oman between the United States and Iran. For the first time in decades, these talks allowed for the two parties to communicate directly, and

were within a neutral setting away from the public eye. During this period, Iran's nuclear programs were evolving, as well as militarily confrontation seeming more possible. However, Muscat offered an environment where conflict was avoided, and negotiable dialogue was performed instead. This aided in preventing hostility, and instead encouraged diplomacy between the two countries.

These talks were critical in provoking the opportunity for formal consultation which would eventually involve the P5+1 nations as well. The Muscat talks were essential to address misunderstandings and move a step closer to a middle ground, which collectively forms the framework of the 2015 Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA). As a result, this reduced the imminent danger of the nuclear proliferation occurring in the Middle East, and postponed the potential military action.

Thus, the Muscat talks must be recognized as they are a clear example of the demonstration of subtle preventive diplomacy which offered international peace and negotiations by resolving conflicts rather than confrontation and conflict.

REFERENCES:

1. European institute of peace.
2. Preventive Diplomacy and Mediation – UNRCCA.
3. The European Union's preventive diplomacy / The Research and Studies Centre on Europe.
4. For an account of the crisis, see Mark Bowden, *Guests of the Ayatollah* (Atlantic Monthly Press, 2006).
5. John Ghazvinian, *America and Iran: A History, 1720 to the Present* (Knopf, 2021).
6. See, for example, U.S. Department of State, "Remarks on nuclear agreement with Iran," September 2, 2015.
7. "After the Deal: A New Iran Strategy," Heritage Foundation, May 21, 2018.
8. For more, see CRS Report R46148, *U.S. Killing of Qasem Soleimani: Frequently Asked Questions*.
9. See, for example, IAEA Board of Governors, *Verification and monitoring in the Islamic Republic of Iran in light of United Nations Security Council resolution 2231 (2015)*, November 11, 2019.
10. Ishaan Tharoor, "Is the Iran deal worth salvaging?" *Washington Post*, August 26, 2022; Nahal Toosi, "'Everyone thinks we have magic powers': Biden seeks a balance on Iran," *Politico*, October 25, 2022.
11. The Administration issued a waiver permitting banks in several European countries to engage in the transfer of the Iranian funds from South Korea to Qatar. Lee, "The US moves to advance a prisoner swap deal," op. cit.
12. House Financial Services Subcommittee on Oversight and Investigations holds hearing on Iran's financial support of terrorism, *CQ Congressional Transcripts*, December 13, 2023.
13. Jack Dutton, "Why is Iran urging Qatar to release $6B in frozen oil payments," Al-Monitor, February 20, 2025.
14. White House, "National Security Presidential Memorandum/NSPM-2," February 4, 2025.
15. CQ Newsmaker Transcripts, "President Trump signs executive orders in the Oval Office," February 4, 2025.
16. Truth Social post at https://truthsocial.com/@realDonaldTrump/posts/113950996936674770.
17. "Trump threatens bombing if Iran does not make nuclear deal," Reuters, March 30, 2025.
18. Avi Scharf, "Record-breaking U.S. deployment in Middle East amid Trump's nuclear ultimatum for Iran," *Haaretz*, April 2, 2025.
19. "Interview: Maria Bartiromo interviews Donald Trump on Fox News Sunday Morning Futures," *Roll Call*, March 9, 2025.
20. Barak Ravid, "Scoop: Trump's letter to Iran included 2-month deadline for new nuclear deal," *Axios*, March 19, 2025.
21. "Iran ready for nuclear talks within framework of JCPOA: Deputy foreign minister," Government of the Islamic Republic of Iran, January 8, 2025; "Iran's Khamenei says experience proves talks with US 'not smart,'" Reuters, February 7, 2025.
22. Seyed Abbas Araghchi, "Iran's foreign minister: The ball is in America's court," *Washington Post,* April 8, 2025.
23. "Iran seeks sanctions relief for nuclear limits in talks with U.S.," *Wall Street Journal*, April 12, 2025.

24. "Iran seeks sanctions relief for nuclear limits in talks with U.S.," op. cit.
25. "'This Week' Transcript," ABC News, May 18, 2025.
26. "Read the full transcript: President Donald Trump interviewed by 'Meet the Press' moderator Kristen Welker," NBC News, May 4, 2025.
27. See, for example, "Congresswoman Tenney leads letter praising President Trump's commitment to countering Iran's nuclear proliferation," April 11, 2025; "Chairman Lawler urges Trump Administration to redline Iranian nuclear enrichment," April 16, 2025.
28. Morgan Phillips, "Republicans urge Trump to follow through on his plan to dismantle Iran's nuclear capabilities," *Fox News*, May 14, 2025.
29. "Iran's FM says uranium enrichment is 'non-negotiable' after US says it cannot continue," *Times of Israel*, April 16, 2025; https://truthsocial.com/@realDonaldTrump/posts/114510779763360004.
30. Barak Ravid, "Scoop: U.S. presented Iran with nuclear deal proposal," *Axios*, May 15, 2025.
31. "House Foreign Affairs Committee holds hearing on FY 2026 State Department posture," *CQ Congressional Transcripts*, May 21, 2025. For more on the legislative history of INARA and subsequent legislative action pursuant to it, see CRS Report R46796, *Congress and the Middle East, 2011-2020: Selected Case Studies*.
32. Uri Berliner, "Crippled by sanctions, Iran's economy key in nuclear deal," NPR, November 25, 2013; Amir Toumaj, "Iran's economy of resistance: implications for future sanctions," AEI, November 17, 2014.
33. "Background Conference Call by Senior Administration Officials on Iran," July 14, 2015. U.S. Secretary of Energy Ernest Moniz described this timeline as "very, very conservative" in an April 2015 interview (Michael Crowley, "Ernest Moniz: Iran Deal Closes Enrichment Loophole," *Politico*, April 7, 2015). See also CRS In Focus IF12106, *Iran and Nuclear Weapons Production*, by Paul K. Kerr.
34. "Remarks by President Trump on the Joint Comprehensive Plan of Action," White House, May 8, 2018.
35. *Verification and Monitoring in the Islamic Republic of Iran in Light of United Nations Security Council Resolution 2231 (2015),* GOV/2025/8, February 26, 2025.
36. Meir Javedanfar Apr 16 2025.
37. The Media Line Staff 05/29/2025.
38. Iran International Apr 17, 2025, 12:25 GMT+1.
39. CONGRESS.GOV.

УДК 351.86:341
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.21

БОЙОВИЙ ІМУНІТЕТ ТА СТАНДАРТИ НАТО: ПРАВОВІ АСПЕКТИ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Калюжний Я.М.,
старший офіцер відділу охорони та конвоювання
військової частини А2100 Збройних Сил України,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
Національного університету оборони України
ORCID: 0009-0002-4244-5617

Калюжний Я.М. Бойовий імунітет та стандарти НАТО: правові аспекти адаптації українського законодавства.

Стаття присвячена комплексному аналізу імплементації інституту бойового імунітету в Україні у контексті правової адаптації стандартів НАТО та підвищення ефективності сектору оборони в умовах триваючої воєнної агресії. Автор обґрунтовує актуальність дослідження потребою узгодження національного законодавства з міжнародними гуманітарними нормами, забезпечення сумісності із системами військового управління країн-членів Альянсу та гарантій правового захисту військовослужбовців і цивільних осіб.

Розглянуто сучасний стан нормативно-правового регулювання бойового імунітету, виокремлено проблеми відсутності чіткої дефініції поняття, невизначеності суб'єктного складу, процедурних недоліків у фіксації бойових рішень та недостатньої підготовки командного складу з міжнародного гуманітарного права.

Значну увагу приділено аналізу досвіду країн НАТО – зокрема США, Великої Британії, Канади, Франції та Німеччини – де бойовий імунітет функціонує на засадах прецедентного або кодифікованого права, має чіткі межі застосування та суворо не поширюється на воєнні злочини, а його реалізація супроводжується механізмами контролю й дотримання принципу пропорційності. Порівняльний аналіз демонструє різні моделі правового забезпечення: від американського підходу, що формується в судовій практиці й балансує між військовою необхідністю та захистом прав людини, до британської доктрини «combat immunity» у цивільно-правовій площині, яка обмежує деліктну відповідальність за бойові дії, водночас не звільняючи від покарання за системну недбалість.

Окремо розглянуто французьку, канадську та німецьку практики, де імунітет врегульовано військовими кодексами і розпорядчими документами (Rules of Engagement), що передбачають суворі санкції за порушення норм міжнародного гуманітарного права. На прикладі української судової практики, зокрема рішення Верховного Суду щодо справи генерала В. Назарова, показано розвиток концепції бойового імунітету та її застосування у реаліях збройного конфлікту. Автор підкреслює необхідність законодавчої уніфікації норм, нормативного визначення меж імунітету, розмежування кримінально-правової та цивільно-правової відповідальності, створення стандартизованих механізмів фіксації бойових рішень, а також системної підготовки військових кадрів і суддів.

Запропоновано впровадження комплексної моделі бойового імунітету, яка поєднує адаптований досвід країн НАТО з українськими реаліями, що дозволить ефективно захищати учасників оборонних операцій, уникати безкарності за правопорушення та зміцнити правову основу національної безпеки. Висновки наголошують, що успішна реалізація інституту бойового імунітету залежить від поєднання законодавчої реформи, процедурних стандартів та освітньої складової, що стане запорукою підвищення обороноздатності держави та її правової стійкості в умовах сучасних викликів війни.

Ключові слова: бойовий імунітет, стандарти НАТО, міжнародне гуманітарне право, військове законодавство, кримінально-правова відповідальність, цивільно-правова відповідальність, обороноздатність.

Kaliuzhnyi Y.M. Combat immunity and NATO standards: legal aspects of adapting Ukrainian legislation.

The article presents a comprehensive analysis of the implementation of the combat immunity institution in Ukraine in the context of legal adaptation to NATO standards and increasing the efficiency of the defense sector under ongoing military aggression. The author justifies the relevance of the research by highlighting the need to harmonize national legislation with international humanitarian norms, ensure compatibility with the military management systems of NATO member countries, and guarantee legal protection for military personnel and civilians.

The current state of regulatory provisions for combat immunity is examined, distinguishing issues such as the lack of a clear definition, uncertainty regarding the range of subjects, procedural shortcomings in documenting combat decisions, and insufficient training of command staff in international humanitarian law.

Significant attention is given to the analysis of NATO countries' experience – specifically the USA, United Kingdom, Canada, France, and Germany – where combat immunity operates either through case law or codified statutes, is applied within strict boundaries, and is never extended to war crimes, with its realization supported by oversight mechanisms and adherence to the principle of proportionality. The comparative analysis demonstrates different legal models: from the American approach shaped by jurisprudence and balancing military necessity with human rights protection, to the British "combat immunity" doctrine in civil law which limits tort liability for combat operations but does not provide immunity for systemic negligence.

Separate consideration is given to the legal practices of France, Canada, and Germany, where immunity is regulated by military codes and executive documents (Rules of Engagement), which impose severe sanctions for violations of international humanitarian law. Using the example of Ukrainian judicial practice, particularly the Supreme Court decision in the case of General V. Nazarov, the development of the concept and its application within armed conflict is illustrated. The author emphasizes the necessity of legislative unification of norms, legal specification of immunity boundaries, distinction between criminal and civil liability, establishment of standardized mechanisms for recording combat decisions, and systematic training of military personnel and judges.

The author proposes a comprehensive model of combat immunity that integrates adapted NATO practices and Ukrainian realities, enabling effective protection for participants in defense operations, preventing impunity for offences, and strengthening the legal foundations of national security. The conclusions highlight that the successful implementation of combat immunity depends on the combination of legislative reform, procedural standards, and educational components, which together will ensure greater defense capability and legal resilience of the state in wartime challenges

Key words: combat immunity; NATO standards; international humanitarian law; military legislation; criminal liability; civil liability; defense capability

Постановка проблеми. У 2025 році Україна продовжує протистояти масштабним викликам у сфері безпеки в умовах триваючої агресії з боку російської федерації. В умовах цієї безпрецедентної воєнної реальності питання ефективного реформування сектору оборони і безпеки набувають особливого значення. Імплементація стандартів НАТО у національне законодавство України є не просто політичною чи технічною задачею – це життєва необхідність для забезпечення обороноздатності країни, сумісності з військовими структурами країн Альянсу, а також гарантії захисту прав військовослужбовців і цивільного населення.

Актуальність цього процесу визначають зовнішні та внутрішні чинники. Зовнішні – це інтеграція у світову систему безпеки, а внутрішні – реальність бойових дій, які вимагають оперативного і гнучкого правового регулювання. Станом на 2023-2025 роки в Україні кількість запроваджених стандартів НАТО значно зросла – це свідчить про активні реформи, проте існують значні нормативно-правові, організаційні й методологічні проблеми, які уповільнюють повноцінну адаптацію цих стандартів.

Особливо гостро постає питання нормативного визначення статусу стандартів НАТО у національному праві, відсутність уніфікованих процедур та механізмів контролю імплементації, а також проблеми кадрової підготовки. Без усунення цих правових й організаційних бар'єрів ризики невідповідності між національним законодавством і високими стандартами Альянсу можуть вплинути на ефективність української оборонної системи.

Таким чином, необхідно глибоко проаналізувати сучасний досвід імплементації стандартів НАТО в Україну, окреслити ключові виклики, що стоять перед законодавством і практикою, та визначити перспективи розвитку цього напряму. Лише комплексний науковий підхід до цієї проблеми може забезпечити формування ефективної системи правового та організаційного забезпечення, що стане надійним фундаментом для підтримки обороноздатності країни в умовах сучасних викликів.

Аналіз досліджень і публікацій. Інститут бойового імунітету, його історичний розвиток, доктринальні основи та особливості впровадження в національне законодавство широко досліджуються сучасною українською та зарубіжною правовою наукою. Суттєвий інтерес до цієї проблематики зумовлений складністю забезпечення балансу між оперативною необхідністю у воєнних діях та дотриманням правових норм, особливо в контексті трансформації української системи безпеки.

Важливий внесок у розвиток теоретичних аспектів бойового імунітету зробили українські дослідники Г. Андрусяк, Л. Медвідь, В. Кузнецов та Ю. Баулін, які детально аналізують нормативну базу, суб'єктний склад інституту, співвідношення національних норм із міжнародними зобов'язаннями України. Вчені підкреслюють, що існують значні прогалини в розумінні і тлумаченні бойового імунітету, а також певна неоднозначність у практичному застосуванні цих норм [1; 2; 3; 4].

У практиці кримінального права бойовий імунітет розглядають як інститут, що забезпечує правовий захист військовослужбовців та інших осіб, які беруть безпосередню участь у захисті України в умовах воєнного стану. Це положення спрямоване на виключення кримінальної протиправності дій, зроблених у межах воєнного стану та з дотриманням певних законодавчих критеріїв. Водночас інститут бойового імунітету поєднує у собі як гарантії захисту добросовісних дій, так і можливість притягнення до відповідальності у випадках грубих порушень законів війни.

Таке правове регулювання допомагає балансувати між місією захисту держави і зобов'язанням дотримуватися міжнародних стандартів і національного законодавства. Значущим напрямом наукової дискусії є уточнення меж і умов застосування бойового імунітету, що сприяє підвищенню прозорості і передбачуваності судових рішень та уніфікації правозастосування.

У міжнародному правовому полі важливими є праці Г. Мамедова та В. Хекала, які підкреслюють, що бойовий імунітет не може бути абсолютним і не поширюється на воєнні злочини, водночас слід балансувати між ефективністю військового управління та дотриманням міжнародного гуманітарного права [5].

Серед зарубіжних авторів варто відзначити дослідження Джессіки Лю, яка фокусується на захисті цивільних та застосуванні бойового імунітету у сучасних конфліктах (Liu J., 2024) [6]. Також важливим є внесок Т. Волкера, експерта з військового права, який аналізує питання відповідальності командирів та правила ведення війни (Walker T., 2025) [7]. Окремо слід згадати М. Джонсон, фахівчиню з судової практики щодо воєнних злочинів і бойового імунітету, що розглядає юридичні аспекти відповідальності у міжнародних судах (Johnson M.) [8].

Попри значний прогрес у теоретичному й практичному осмисленні бойового імунітету, у фокусі дослідників залишаються невирішені питання: визначення кола осіб, на яких поширюється імунітет, розмежування між виключенням кримінальної протиправності і звільненням від відповідальності, а також уніфікація стандартів фіксації та розслідування порушень міжнародного гуманітарного права.

Сучасні наукові дискусії свідчать про необхідність подальшого удосконалення нормативної моделі бойового імунітету в Україні з урахуванням міжнародного досвіду та реалій сучасної війни, що створить основу для ефективного балансу між обороноздатністю та правовим захистом учасників військових операцій.

Метою статті є дослідження правових засад бойового імунітету як механізму захисту учасників оборони України в умовах воєнного стану, аналіз імплементації стандартів НАТО у національне військове законодавство і визначення шляхів удосконалення нормативного регулювання з урахуванням національного та міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Інститут бойового імунітету посідає визначальне місце в системі правового захисту військовослужбовців у країнах-партнерах НАТО. Його поява та вдосконалення стали результатом історичного досвіду, вивченого у світлі численних збройних конфліктів, а також пильної уваги міжнародного гуманітарного права. Бойовий імунітет у цих країнах реалізується як надзвичайно важливий механізм, який дозволяє військовослужбовцям приймати опе-

ративні рішення навіть у критичних умовах, захищаючи їх від невиправданих юридичних претензій за умови дотримання норм війни. У той же час ця юридична гарантія суворо не поширюється на випадки порушення міжнародного права, що забезпечує необхідний баланс між ефективністю військових дій та верховенством права.

Вітчизняні науковці позитивно сприймають запозичення інституту бойового імунітету з країн НАТО, розглядаючи це як один із ключових шляхів удосконалення національного законодавства і практики захисту військових в умовах сучасної війни. Вони наголошують, що адаптація досвіду НАТО має враховувати як особливості українського національного контексту та правової системи, так і актуальні виклики збройного конфлікту з росією [1; 2; 3; 4].

Верховний Суд України у 2021 році ухвалив рішення щодо генерала Віктора Назарова, звільнивши його від кримінальної відповідальності за дії, вчинені в умовах воєнного стану. Суд врахував необхідність об'єктивної оцінки дій військового керівника в реаліях військових операцій, що відповідає принципам бойового імунітету та підкреслює значення контекстуального підходу у правозастосуванні [9].

На нормативному рівні інститут бойового імунітету отримав закріплення в Законі України № 2124-IX від 2022 року, який суттєво розширив правовий захист військових, добровольців та цивільних, залучених до оборони. Подальше уточнення норм містяться у законопроєктах № 13146 і № 13149, що конкретизують правовий статус військових дій в умовах воєнного стану й підвищують ефективність правового захисту учасників бойових операцій [10].

Зокрема, Ю. Баулін підкреслює, що запровадження бойового імунітету на зразок країн Альянсу, з чітким визначенням меж і уніфікацією відповідальності, дозволяє збалансувати потребу в оперативності прийняття військових рішень із суворим дотриманням міжнародних стандартів захисту прав людини. Одночасно вчений застерігає, що запозичення не може бути механічним — Україна має ретельно адаптувати ці норми до своїх реалій, щоб унеможливити правові прогалини і зловживання [4].

В. Кузнецов акцентує, що вітчизняне законодавство має врахувати прецизійний підхід країн НАТО, де бойовий імунітет формується переважно у правозастосовній практиці, із значною увагою до процедури документування прийнятих у бою рішень. Україна потребує чітких правил фіксації обставин, що гарантують судовий захист військових, інакше військове право може залишитись декларативним [3].

І. Медвідь вказує на те, що за умов нашої війни важливо розробити гнучку модель інституту, поєднуючи найкращі традиції НАТО з українською судовою та правоохоронною практикою, щоб надати реальний юридичний інструментарій для ефективного захисту учасників бойових дій і убезпечити їх від невиправданого кримінального переслідування [2].

Окрім нормативних аспектів, українські дослідники [2; 3; 10] звертають увагу на освітній компонент: необхідність підготовки військових кадрів, командирів і суддів щодо норм міжнародного гуманітарного права та стандартів бойового імунітету, що вже задіяно у програмах підготовки в країнах НАТО. Запозичення цього елемента вважається ключовим для запобігання порушень, підвищення правової культури і зниження кількості правових колізій.

Отже, українські науковці вважають, що вдосконалення інституту бойового імунітету на основі досвіду країн НАТО не лише підвищить правовий захист військових, а й зміцнить обороноздатність і моральний дух українського війська у сучасних викликах війни. Водночас вони акцентують, що запозичення має бути усвідомленим, з комплексним урахуванням національної специфіки та найкращою практикою, а не простим «копіюванням».

Інститут бойового імунітету в Сполучених Штатах Америки сформувався на основі прецедентного права, і є вагомим елементом американського військового правопорядку і регулюється переважно практикою військових трибуналів та рішень Верховного суду США. Головна ідея концепції полягає у тому, що військовослужбовці не несуть кримінальної відповідальності за випадкові втрати чи шкоду цивільному населенню, якщо дії вчинені у межах військової необхідності й відповідно до існуючих тактичних та операційних стандартів. Таке розмежування дає змогу оцінювати поведінку військових лише за тією інформацією, яка була доступна командиру на момент ухвалення рішення, що відповідає реаліям швидкозмінної бойової обстановки.

У судових рішеннях, наприклад під час конфліктів в Іраку та Афганістані, підкреслюється право командирів на прийняття тактичних рішень, навіть якщо це призводить до непрямої шкоди, за умови дотримання принципу пропорційності і розумної обачності. Принцип пропорційності зобов'я-

зує мінімізувати шкоду цивільному населенню, а розумна обачність – приймати рішення на основі доступних даних. Як відзначають Елізабет Дж. Кріделл і Р.Д. Слоун, саме ці критерії слугують межами бойового імунітету й гарантують захист командирів від необґрунтованого кримінального переслідування, водночас сприяючи дотриманню прав людини й верховенству права [11; 12].

Законодавчого акту, який би кодифікував бойовий імунітет як окрему норму, у США не існує; застосування принципів імунітету відбувається через оцінку добросовісності та військової необхідності у конкретних судових кейсах. При цьому відповідальність командирів розмежовується між кримінально-правовою площиною (порушення воєнних законів і серйозні злочини) і деліктною, що регулюється, зокрема, доктриною Feres. Дана Доктрина виключає цивільні позови проти уряду США за дії військових у межах їх службової діяльності, таким чином захищаючи військових від правових претензій у цивільних судах за шкоду під час служби. Цей принцип підкреслює баланс між підтримкою командування і захистом прав військових та цивільних [13].

У судових рішеннях під час конфліктів в Іраку та Афганістані підкреслюється право командирів на прийняття тактичних рішень із дотриманням принципів пропорційності та розумної обачності. Ці критерії становлять основу балансу між правами військових та інтересами командування, забезпечуючи захист командирів від необґрунтованих переслідувань і сприяючи дотриманню прав людини. Таку позицію підтримують Бріттон Г. Лаудеман і Габріел Дж. Чін у статті «Garrity Immunity and the U.S. Armed Forces» (2024) [14].

В такій моделі відсутність кримінальної відповідальності має бути чітко відмежована від цивільно-правових спорів, а сам інститут імунітету не є індульгенцією для порушників, а працює як захисний механізм добросовісної військової діяльності. Вважаємо, що український законодавець може скористатися цією доступною моделлю і розвивати власне законодавство у сфері бойового імунітету на засадах оперативності, адекватності й суворого контролю за дотриманням норм міжнародного гуманітарного права.

Велика Британія має доктрину «combat immunity», яка, на відміну від США, діє переважно у цивільно-правовому контексті. Вона захищає Міністерство оборони від цивільних позовів у справах про недбалість чи делікти, пов'язані з бойовими операціями [15].

Важливо розрізняти кримінально-правовий імунітет – який виключає кримінальну протиправність дії або звільняє від кримінальної відповідальності, та деліктну «combat immunity» – що звільняє від цивільної відповідальності за шкоду, заподіяну під час бойових дій.

Ця доктрина забезпечує баланс між захистом держави у військових операціях і захистом прав постраждалих, дозволяючи уникнути необґрунтованих цивільних позовів, але не звільняючи від відповідальності в разі системних порушень або недбалості.

Ключовими прикладами у британському праві є судові рішення Mulcahy v MOD (1996), яке підтвердило, що у період активних бойових дій командири мають імунітет щодо деліктної відповідальності [16], а також Smith & Others v MOD (2013) [17], яке встановило межі застосування бойового імунітету в цивільно-правових спорах, зокрема окреслило стандарт обачності, що застосовується при оцінці рішень військових командирів у бойових умовах. Суд визнав, що якщо дії командирів відповідають розумному рівню обачності з урахуванням воєнної реальності, то вони мають імунітет від цивільно-правових претензій, що забезпечує баланс між оперативною автономією і захистом прав постраждалих.

При цьому системна недбалість або неналежна підготовка й забезпечення не підпадає під бойовий імунітет. Британські суди, крім того, застосовують стандарти Article 2 ЄКПЛ у воєнному контексті, визнаючи обов'язок держави ефективно розслідувати випадки загибелі цивільних і військових осіб [18].

Відмова від ретроспективного аналізу дій, тобто оцінка правомірності рішень на основі доступної командирові інформації в реальних умовах, виступає основою британського підходу. Законодавча база – Armed Forces Act 2006, Військові правила застосування сили – закріплює систему кримінальної відповідальності та стандарти пропорційності й необхідності, формуючи відповідну захищеність персоналу в бойових умовах [19].

Таким чином, британська модель «combat immunity» є цивільно-правовим інструментом, який забезпечує баланс між оперативною автономією командирів і суворими міжнародними стандартами відповідальності. Впровадження цієї моделі в Україні має базуватися на чіткому розмежуванні кримінально-правового імунітету (відповідно до обставин, що виключають протиправність) і цивільно-деліктної відповідальності за недбалість, що закріплено у сучасній практиці НАТО-країн.

В Канаді, Франції та Німеччині інститут бойового імунітету кодифікований через відповідні військові закони і підтримується чіткою нормативно-правовою базою. Зокрема, у Канаді це закон National Defence Act, що регламентує військову дисципліну та кримінальну відповідальність військовослужбовців [20]. У Франції бойовий імунітет закріплено у Code de la défense – Військовому кодексі, який визначає порядок застосування сили і відповідальність у військовій сфері [21]. Німеччина регулює цей інститут через Wehrstrafgesetz – Військовий кримінальний кодекс, що встановлює межі імунітету та відповідальність військових у воєнний час [22]. Ці кодифікаційні механізми визначають порядок застосування бойового імунітету та його межі.

Водночас у цих державах діють суворі дисциплінарні та кримінальні санкції за порушення норм міжнародного гуманітарного права (IHL) і тяжкі злочини, що гарантують непримиренність до безкарності за серйозні правопорушення.

Загальною практикою цих країн є застосування рамкових правил використання сили (Rules of Engagement, ROE). ROE мають юридичну силу як директив або норм закону та визначають чіткі умови і межі застосування зброї і сили, враховуючи політичні, тактичні, гуманітарні й оперативні фактори. Порушення ROE розглядаються як серйозне правопорушення, що може спричиняти дисциплінарні або кримінальні санкції [23].

Важливу роль у судовому розгляді справ про застосування або порушення бойового імунітету відіграють військові суди та трибунали у Канаді, Франції та Німеччині. Їх призначення - підтримання балансу між захистом добросовісних дій військових та суворим покаранням за порушення права. Ці інстанції уважно дотримуються принципів верховенства права, стандартизованої процедури розслідування воєнних злочинів та міжнародного гуманітарного права, що підвищує легітимність дій держав на міжнародній арені.

Таким чином, завдяки комплексній нормативній базі, чітким ROE та суворому судовому контролю, країни підтримують ефективний баланс між захистом військових від необґрунтованих переслідувань та забезпеченням відповідальності за серйозні злочини. Цей досвід може слугувати практичним орієнтиром для вдосконалення відповідних норм в Україні, зокрема щодо реформування законодавства, уніфікації процедур і підвищення рівня підготовки військових та правозастосовчих органів.

У цьому контексті запровадження інституту бойового імунітету, закріплене Законом № 2124-IX у 2022 році, стало важливим кроком, однак, механізм його реалізації, на наш погляд, потребує додаткового удосконалення через ряд існуючих проблем:

- нечіткість визначення суб'єктів інституту;
- розбіжності у формулюваннях законів;
- несистемність застосування норм у судовій та правоохоронній практиці, а також недостатній рівень знань міжнародного гуманітарного права серед командирів.

До ключових викликів належать відсутність чітких меж між різними категоріями учасників оборони, нестача уніфікованих процедур документування бойових рішень, недостатня професійна підготовка військовослужбовців та недосконала фіксація бойових обставин, що погіршує судову практику.

З урахуванням досвіду країн НАТО, вважаємо, що оптимальними шляхами удосконалення є:

- проведення законодавчої уніфікації та чіткого визначення суб'єктного складу імунітету;
- впровадження стандартизованих процедур фіксації рішень для надійного правового захисту;
- організація системних тренінгів і освітніх програм з міжнародного гуманітарного права;
- нормативне визначення меж імунітету з урахуванням принципу невідворотності відповідальності.

Комплексний і цілеспрямований підхід, що поєднує законодавчу реформу, процедурні стандарти та освіту, є запорукою ефективної роботи інституту бойового імунітету і функціонування української системи правового захисту в умовах сучасних викликів війни.

Висновки. Таким чином, запровадження інституту бойового імунітету у національному законодавстві України є стратегічно важливим кроком для захисту військовослужбовців та держави в умовах воєнної агресії. Хоча чинні закони вже визначають основні підходи до застосування бойового імунітету, на практиці залишаються вагомі проблеми — зокрема, нечітке окреслення суб'єктного складу, різночитання в тлумаченні поняття, недостатня уніфікація норм і труднощі правозастосування.

Впровадження кращих практик країн НАТО, усунення нормативних прогалин, єдине законодавче формулювання та систематична підготовка кадрів із міжнародного гуманітарного права стануть запорукою ефективності інституту бойового імунітету та відповідального захисту учасників оборони України у сучасних безпекових умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ*:*

1. Андрусяк Г.М. Захист України від збройної агресії та бойовий імунітет як обставини, що виключають протиправність діяння за проєктом Кримінального кодексу України. 2024. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/71376.
2. Медвідь Л.П., Устінова О. Бойовий імунітет: зміни до законодавства України. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2025. URL: https://ek.nlu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_01/cgiirbis_64.
3. Кузнецов В.В. Бойовий імунітет: проблеми нормативного закріплення та реалізації. *Нове українське право*, 2023, № 2, с. 146–153. DOI: https://doi.org/10.34142/nup.2023.2.146-153.
4. Баулін Ю.В. Бойовий імунітет як обставина, що виключає кримінальну відповідальність: кримінально-правові й процесуальні відповіді на виклики воєнного стану в Україні. 2024. URL: https://nlu.edu.ua/personnel/baulin-yurij-vasylovych.
5. Мамедов Г., Хекало В. Міжнародно-правове регулювання поняття бойового імунітету та його застосування в умовах збройного конфлікту в Україні. Military Science, 2024. DOI: 10.62524/msj.2024.2.4.16.
6. Liu J. Civilians at War: Focusing on the Israeli-Palestinian Conflict and Scrutinizing the Doctrine of Non-Combatant Immunity. *Frontiers in Political Science*, 2024. URL: https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpos.2024.1400307/full.
7. Walker T. Responsible Command Primer (2025 Update). U.S. Army War College, 2025. URL: https://warroom.armywarcollege.edu/wp-content/uploads/Responsible-Command-Primer-1ED-2025-Update.pdf.
8. Johnson M. Legal Aspects of War Crimes and Combat Immunity. Control Council Law No 10 (Historical Judicial Practice), 2024. URL: https://crimeofaggression.info/documents/6/1945_Control_Council_Law_N10.pdf.
9. Зуєв В. Проблеми забезпечення імунітету цивільних осіб за дії, спрямовані на захист суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України. Верховний Суд України, 2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1274850/ (дата звернення: 20.09.2025).
10. Устінова О., Медвідь Л.П. Бойовий імунітет: зміни до законодавства України. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2025, № 1, с. 670–675. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.111.
11. Criddle E.J. Proportionality in Counterinsurgency: A Relational Theory. Notre Dame Law Review, 2012, 87(3), 1073-1111. URL: https://scholarship.law.nd.edu/ndlr/vol87/iss3/4.
12. Sloane R.D. Puzzles of Proportion and the Reasonable Military Commander. Boston University Law Review, 2015. URL: https://scholarship.law.bu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1103&context=faculty_scholarship.
13. Wex Definitions Team. Feres doctrine. Legal Information Institute, Cornell Law School, 2021. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/feres_doctrine.
14. Laudeman B.H., Chin G.J. Garrity Immunity and the U.S. Armed Forces. *BYU Law Review*, 2024, 49(3), 777-821. URL: https://digitalcommons.law.byu.edu/lawreview/vol49/iss3/8.
15. Detailed overview with case examples (including Birch v MoD, Smith v MoD): https://www.apil.org.uk/files/pdf/ConsultationDocuments/3788.pdf.
16. Mulcahy v Ministry of Defence, PIQR P276 (Eng.). URL: https://www.casemine.com/judgement/uk/5a8ff70260d03e7f57ea593e.
17. Smith & Ors v Ministry of Defence, UKSC 41 (UKSC 2012/0249). URL: https://supremecourt.uk/cases/uksc-2012-0249.
18. Monckton Chambers. R (Long) v Secretary of State for Defence: Article 2 ECHR in a military context, 2019. URL: https://www.monckton.com/r-long-v-secretary-state-defence-article-2-echr-military-context.

19. Armed Forces Act 2006, c. 52. UK Public General Acts. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/52.
20. Canada. National Defence Act, R.S.C., c. N-5, 1985. URL: https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/n-5.
21. France. Code de la défense, Loi n° 2005-270 du 24 mars 2005. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006071307.
22. Germany. Wehrstrafgesetz (Military Penal Code). Bundesgesetzblatt Jahrgang 1950 Teil I Nr. 51, 1950. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/wehrstrafgesetz/index.html.
23. Joint Chiefs of Staff. B130936 Law of War and Rules Of Engagement [Basic Officer Course]. United States Marine Corps, 2005. URL: https://www.trngcmd.marines.mil/Portals/207/Docs/TBS/B130936%20Law%20of%20War%20and%20Rules%20Of%20Engagement.pdf.

УДК 341.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.22

МІЖНАРОДНІ ДИПЛОМАТИЧНІ МІСІЇ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ СТАТУСУ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Карвацька С.Б.,
доктор юридичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-9948-4866

Чепель О.Д.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-5995-7569

Карвацька С.Б., Чепель О.Д. Міжнародні дипломатичні місії: сучасні виклики та трансформація статусу у міжнародному праві.

Стаття присвячена аналізу сучасних викликів, що постають перед міжнародними дипломатичними місіями, та дослідження еволюції їх правового статусу у міжнародному праві. Наголошено, що сучасні виклики – гібридні загрози, зловживання імунітетами, посилення ролі міжнародних організацій – спричиняють трансформацію цього статусу. Тенденція розвитку міжнародного права полягає у пошуку балансу між захистом дипломатів та забезпеченням відповідальності за міжнародні злочини. Перспективним напрямом є формування практики вузького тлумачення імунітетів, що узгоджується з принципами верховенства права та захисту прав людини.

Установлено, що сучасна дипломатична місія перетворюється з класичного державного представництва на гнучкий багаторівневий інструмент міжнародного управління, що інтегрує політичну, правозахисну та безпекову складові. Така еволюція потребує оновленої інтерпретації правового статусу дипломатичних установ, орієнтованої на принципи відповідальності та взаємозалежності міжнародних акторів у глобальному правопорядку. Сучасні умови вимагають нового осмислення правового становища дипломатів у воєнних регіонах – не лише крізь призму державного імунітету, а насамперед з точки зору міжнародно-правових стандартів захисту прав людини.

Вказано, що цифрові дипломатичні місії ставлять під сумнів традиційне уявлення про територіальні межі дипломатичного захисту, оскільки ця концепція дедалі менше відповідає вимогам сучасної глобальної комунікації. Штучний інтелект став частиною дипломатичної практики не лише як об’єкт регулювання, а й як активний інструмент, що впливає на аналітичну роботу, комунікацію та процес ухвалення рішень у дипломатичних місіях. Поява віртуальних консульств і цифрових дипломатичних місій створює новий спектр викликів для міжнародного права – зокрема визначення меж юрисдикції та форм забезпечення імунітету в кіберпросторі.

У підсумку наголошено, що дипломатичні місії у XXI ст. постають не лише як інструменти класичної дипломатії, але й як важливі актори у системі міжнародної безпеки, правосуддя та глобального управління.

Ключові слова: міжнародне право, дипломатія, міжнародні дипломатичні місії, дипломатичні імунітети, дипломатичний захист, дипломатичні представництва, цифрова дипломатія

Karvatska S.B., Chepel O.D. International diplomatic missions: contemporary challenges and transformation of status in international law.

The article is devoted to the analysis of contemporary challenges facing international diplomatic missions and the study of the evolution of their legal status in international law. It is emphasised that contemporary challenges – hybrid threats, abuse of immunities, and the strengthening of the role of international organisations – are causing a transformation of this status. The trend in the development of international law is to seek a balance between protecting diplomats and ensuring accountability for international crimes. A promising direction is the formation of a practice of narrow interpretation of immunities, consistent with the principles of the rule of law and the protection of human rights.

It has been established that the modern diplomatic mission is transforming from a classic state representation into a flexible, multi-level instrument of international governance that integrates political, human rights and security components. This evolution requires a renewed interpretation of the legal status of diplomatic institutions, focused on the principles of responsibility and interdependence of international actors in the global legal order.

Contemporary conditions require a new understanding of the legal status of diplomats in war zones – not only through the prism of state immunity, but above all from the perspective of international legal standards for the protection of human rights.

It is noted that digital diplomatic missions challenge the traditional notion of territorial boundaries of diplomatic protection, as this concept is increasingly out of step with the demands of modern global communication. Artificial intelligence has become part of diplomatic practice not only as an object of regulation, but also as an active tool that influences analytical work, communication and decision-making in diplomatic missions. The emergence of virtual consulates and digital diplomatic missions creates a new range of challenges for international law, in particular the definition of jurisdictional boundaries and forms of immunity in cyberspace.

In conclusion, it is emphasised that diplomatic missions in the 21st century are not only instruments of classical diplomacy, but also important actors in the system of international security, justice and global governance**.**

Key words: international law, diplomacy, international diplomatic missions, diplomatic immunities, diplomatic protection, diplomatic missions, digital diplomacy

Постановка проблеми. У системі міжнародного права дипломатичні місії посідають ключове місце як механізм забезпечення міждержавного діалогу, координації спільних дій та реалізації принципів мирного співіснування. Від часу становлення інституту дипломатичної служби його правова природа базувалася на засадах взаємності, недоторканності та суверенної рівності, концептуально оформлених у Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. (далі – Віденська Конвенція).

Проте сучасна міжнародна система характеризується динамічними зрушеннями, спричиненими глобалізаційними процесами, регіональними конфліктами, цифровізацією міжнародних комунікацій, а також появою гібридних форм впливу на державний суверенітет. Ці тенденції зумовлюють потребу у переосмисленні функціонального змісту дипломатичних представництв, їхнього правового режиму та відповідності новим викликам безпеки. Особливої актуальності набуває питання дотримання дипломатичних імунітетів у контексті боротьби з тероризмом, кібератак, запровадження санкцій і регулювання транскордонних загроз.

Українська доктрина міжнародного права поступово інтегрує ці тенденції, проте ще не виробила єдиного теоретико-правового підходу до визначення правосуб'єктності віртуальних місій, статусу їхніх працівників та меж відповідальності держави за дії, вчинені у цифровому середовищі. На міжнародному рівні формується міждисциплінарний підхід, який поєднує міжнародне публічне право, кіберправо та теорію глобального управління. Такий стан справ засвідчує перехід від статичної концепції дипломатичної місії до динамічної моделі цифрового представництва, що діє одночасно у фізичному, інформаційному та правовому просторах. Саме цей аспект сьогодні є найменш дослідженим у науці міжнародного права, що відкриває перспективу для розробки нових критеріїв легітимності, юрисдикції та правового захисту дипломатичних суб'єктів у транснаціональному середовищі.

Метою цієї статті є аналіз сучасних викликів, що постають перед міжнародними дипломатичними місіями, та дослідження еволюції їх правового статусу у міжнародному праві.

Стан опрацювання. Проблематика міжнародних дипломатичних місій у сучасному правовому дискурсі перебуває на етапі переосмислення традиційних концепцій дипломатичної присутності, закладених ще Віденською конвенцією 1961 року. У наукових публікаціях останніх років сильніше проявляється критичний дискурс щодо сталості традиційних гарантій імунітету дипломатичних агентів у контексті глобальних викликів – зокрема, екстериторіальної обробки даних, кіберзагроз, технологічного шпигунства, санкційної дипломатії та нових форматів представництва (віртуальні посольства, офіси міжнародних платформ, місії при транснаціональних корпораціях). У сучасній доктрині міжнародного права наукове опрацювання теми переходить від описового до проектного рівня аналізу, де дипломатична місія трактується як динамічний осередок міжнародного порядку, що постійно взаємодіє з цифровими, гуманітарними та екологічними вимірами глобального права.

Останні дослідження міжнародних дипломатичних місій є предметом уваги таких вітчизняних дослідників як Д. Аббакумова, О. Гріненко, В. Кузьма, В. Репецький, так і зарубіжних – Г. Батлер, М. Іцхак, Д. Клявіньш, Д. Лапас, Башир Джума Абдул Джаббар і Марва Аяд Алі та інші.

Виклад основного матеріалу. Віденська конвенція 1961 р. заклала базові принципи діяльності дипломатичних установ, визначивши недоторканність їхніх приміщень, імунітет архівів, свободу пересування дипломатичних агентів та особисту недоторканність керівника місії й персоналу. У подальшому ці норми набули статусу універсального еталона у світовій дипломатичній практиці.

Позицію щодо обов'язку держав забезпечувати ефективний захист дипломатичних установ чітко висловив Міжнародний суд ООН (далі – МС ООН) у рішенні у справі «Справа про заручників у Тегерані» (США проти Ірану, 1980 р.). Суд наголосив, що приймаюча держава зобов'язана гарантувати безпеку дипломатичних місій, а невиконання цього обов'язку становить порушення міжнародно-правових зобов'язань [1]. Таким чином «дипломатія стала невід'ємною частиною міждержавного співробітництва та сприяє швидкому вирішенню питань, що виникають у певних сферах» [2, с. 560].

Розширення кола дипломатичних акторів свідчить, що Віденська модель має перейти від державоцентричного до функціонального підходу в розумінні дипломатії [3]. Як справедливо зауважує В. Кузьма, «нові тенденції доводять, що вузькі рамки, накладені на поняття офіційної дипломатії традицією і доктриною, зараз значною мірою піддаються впливу нових вимог сучасного міжнародного співтовариства» [4, с. 88]. Перетворення дипломатичних представництв на центри сталого розвитку демонструє глибшу зміну їхнього призначення: дипломатія перестає бути лише політичним інструментом, стаючи засобом збереження планети.

Однією із особливостей розвитку дипломатії є очевидне розширення кола дипломатичних акторів: «у сучасних міжнародних відносинах дипломатичні функції здійснюють не лише класичні посольства, але й місії міжнародних організацій, регіональні представництва та спеціальні посланці, що створює необхідність переосмислення поняття дипломатичного статусу в бік функціонального, а не лише державоцентричного підходу» [5]. М. Трофименко пропонується розуміти «публічну дипломатію як інтегральну категорію, яка принципово функціонує у перетині з іншими вимірами зовнішньої політики та міжнародних процесів, має узгоджений з урядом характер функціонування, та при цьому містить ознаки автономності та самоорганізації» [6, с. 141–153].

Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р. закріплює фундаментальний міжнародно-правовий обов'язок держави перебування – забезпечувати всебічний захист приміщень дипломатичних представництв від будь-яких форм посягань, втручань чи матеріальних ушкоджень [7]. Такий підхід формує основу гарантій безпеки дипломатичних установ і створює передумови для ефективного виконання ними своїх функцій.

У сучасному міжнародному праві простежується тенденція до встановлення балансу між гарантіями безпеки дипломатичної діяльності та дотриманням принципу верховенства права. Такий підхід реалізується у трьох ключових напрямах: 1) зростання рівня міжнародної відповідальності держав за посягання на недоторканність дипломатичних місій, що підтверджується практикою МС ООН, формує нові стандарти у сфері дипломатичних відносин; 2) виникнення квазідипломатичних інституцій – зокрема делегацій ЄС, регіональних представництв чи спеціальних посланців – ускладнює звичну бінарну модель дипломатичної присутності, характерну для класичного міжнародного права; 3) обмеження імунітетів у випадках серйозних порушень прав людини та міжнародних злочинів (доктрина «обмеженого імунітету»).

У сучасній міжнародній практиці дедалі активніше проявляється тенденція до розширення інструментарію міжурядової дипломатії. Міжнародні організації дедалі частіше використовують форми *ad hoc*-дипломатії – спеціальні або тимчасові місії, що створюються для реагування на конкретні політичні, безпекові чи гуманітарні ситуації. Ця тенденція свідчить про поступову інституціоналізацію практики спеціальних місій у межах діяльності міжнародних міжурядових організацій на глобальному та регіональному рівнях.

Дипломатичні тимчасові місії, що функціонують під егідою ООН, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, ЄС та інших інституцій, діють на підставі положень Конвенції про спеціальні місії 1969 р., норм міжнародного звичаєвого права, а також додаткових угод і меморандумів, що конкретизують їхній правовий статус і мандат. Така багаторівнева правова основа забезпечує баланс між універсальними принципами дипломатичного права та особливостями діяльності кожної місії.

Нині дипломатія переживає фундаментальні зміни з безпрецедентною швидкістю, які впливають на саму суть дипломатії, як ми її знаємо [8]. Дипломатичні місії все частіше залучаються до моніторингу дотримання прав людини та співпраці з гуманітарними організаціями, що поступово підважує класичне розуміння їхньої політичної нейтральності. Сучасні дипломатичні установи дедалі активніше беруть участь у спостереженні за станом прав людини та взаємодіють із гуманітарними структурами, що призводить до перегляду традиційного принципу їхньої політичної нейтральності.

У XXI ст. дедалі частіше виникають звинувачення у використанні дипломатичних установ як інструменту гібридної війни, зокрема через поширення дезінформації та шпигунську діяльність. Деякі держави відповідають висилкою дипломатів (persona non grata), що останніми роками стало масовим явищем у відносинах між ЄС та рф [9].

Ключовим також є вплив воєнних конфліктів на статус дипломатів. Збройна агресія рф проти України створила безпрецедентну ситуацію для функціонування дипломатичних представництв у зоні активних бойових дій. Правові механізми захисту дипломатів виявилися недостатніми, що спонукає до оновлення міжнародно-правових норм про безпеку персоналу місій. Повномасштабне вторгнення значно збільшило коло небезпек, з якими стикаються дипломатичні представництва – від прямих воєнних дій до кіберзагроз та інформаційних маніпуляцій.

У міжнародній практиці зростає кількість дискусій щодо меж імунітетів дипломатичних представників. Питання полягає у співвідношенні принципу недоторканності з необхідністю притягнення до відповідальності за корупцію, відмивання коштів або злочини проти прав людини. ЄСПЛ у справі «Cudak v. Lithuania» (2010) визнав, що дипломатичні імунітети мають тлумачитися вузько й не повинні обмежувати доступ до правосуддя [10].

У сучасних умовах дипломатичні представництва все активніше беруть участь у спостереженні за дотриманням прав людини в державах перебування. Така тенденція поступово трансформує традиційний принцип невтручання, формуючи підхід, що ґрунтується на дипломатичній відповідальності за гуманітарні наслідки державної політики. Розширення функцій дипломатичних місій, включаючи взаємодію з міжнародними організаціями, моніторинг дотримання прав людини, участь у врегулюванні конфліктів.

Здатність міжнародної спільноти адекватно реагувати на екологічні кризи залежить від досягнення балансу між цими двома динаміками та поширенням екологічних норм. Нова зовнішньополітична концепція, сформована на засадах сталого розвитку, рівності та глобальної солідарності, буде ключовою для захисту як національних інтересів, так і спільних людських цінностей [11].

Сучасні технології не тільки змінили спосіб виконання дипломатами своїх функцій, але й значно розширили їхні можливості, ця технологічна трансформація вимагає оновлення чинної правової та нормативної бази [12]. Показовою є трансформація функцій дипломатичних місій у цифрову добу – дипломатичні представництва поступово трансформуються у цифрові комунікаційні платформи, що поєднують державу з міжнародною спільнотою. Використання ними сучасних технологій зумовлює переосмислення принципу територіальності та потребує оновленого розуміння юрисдикційних меж діяльності місій у віртуальному вимірі. Фахівці підкреслюють, що сучасні посольства вже не обмежуються фізичними приміщеннями – вони функціонують як складні цифрові системи, які потребують захисту в межах державної кібероборони. Цифрова дипломатія перетворюється на нову сферу реалізації суверенітету держави.

Останніми роками дедалі частіше фіксуються випадки масштабних кібератак, спрямованих на дипломатичні представництва, що актуалізує потребу України у зміцненні кіберзахисту власних зовнішньополітичних установ. Важливим викликом є створення власної стійкої системи інформаційного захисту, тобто своєчасне спростування фейків, роз'яснення мети роботи дипломатів і розкриття реальних фактів [13]. Кібератаки на комунікаційні системи дипломатичних установ свідчать, що принцип недоторканності дипломатичних зв'язків, закріплений у 1961 р., поступово втрачає свою ефективність у цифрову епоху. Збільшення кількості атак на дипломатичні установи в районах збройних конфліктів та активізація кіберзагроз ставлять під сумнів традиційні механізми забезпечення їхньої безпеки.

У цьому контексті важливо зазначити, що ЄС працює над новими нормами кібербезпеки, такими як Закон про кіберстійкість, який вимагає від виробників випускати на ринок ЄС до 2027 р. продукцію, що відповідає вимогам. Питання впровадження вимагатимуть ресурсів і створення правової бази для кібербезпеки. Крім того, важливо відзначити ще один компонент кібердипломатії: комунікацію, роль якої в найближчі роки буде тільки зростати. У контексті кібербезпеки комунікація є дуже важливою, про що також зазначають провідні експерти з кібербезпеки та кібердипломатії [14].

Цифрова дипломатія є важливою складовою сучасного міжнародного права, що впливає на комунікацію та прийняття рішень між державами та міжнародними організаціями. Завдяки цифровим засобам масової інформації, таким як соціальні мережі та електронна пошта, цифрова дипломатія відкриває нові канали комунікації та обміну інформацією між країнами. Використання цифрової дипломатії сприяє розширенню міжнародної комунікації та зміцненню дипломатичних відносин, тим самим покращуючи взаєморозуміння та зменшуючи ймовірність конфліктів [12].

Висновки. Статус дипломатичних місій, визначений Віденською Конвенцією 1961 р., залишається базовим стандартом міжнародного права. Проте сучасні виклики – гібридні загрози, зловживання імунітетами, посилення ролі міжнародних організацій – спричиняють трансформацію цього статусу. Тенденція розвитку міжнародного права полягає у пошуку балансу між захистом дипломатів та забезпеченням відповідальності за міжнародні злочини. Перспективним напрямом є формування практики вузького тлумачення імунітетів, що узгоджується з принципами верховенства права та захисту прав людини.

Сучасна дипломатична місія перетворюється з класичного державного представництва на гнучкий багаторівневий інструмент міжнародного управління, що інтегрує політичну, правозахисну та безпекову складові. Така еволюція потребує оновленої інтерпретації правового статусу дипломатичних установ, орієнтованої на принципи адаптивності, відповідальності та взаємозалежності міжнародних акторів у глобальному правопорядку. Сучасні умови вимагають нового осмислення правового становища дипломатів у воєнних регіонах – не лише крізь призму державного імунітету, а насамперед з точки зору міжнародно-правових стандартів захисту прав людини.

Цифрові дипломатичні місії ставлять під сумнів традиційне уявлення про територіальні межі дипломатичного захисту, оскільки ця концепція дедалі менше відповідає вимогам сучасної глобальної комунікації. Штучний інтелект став частиною дипломатичної практики не лише як об'єкт регулювання, а й як активний інструмент, що впливає на аналітичну роботу, комунікацію та процес ухвалення рішень у дипломатичних місіях. Поява віртуальних консульств і цифрових дипломатичних місій створює новий спектр викликів для міжнародного права — зокрема щодо правового регулювання їхньої діяльності, визначення меж юрисдикції та форм забезпечення імунітету в кіберпросторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. ICJ Reports. United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (United States v. Iran). Judgment, 1980. URL: https://www.icj-cij.org/case/6.4.
2. Аббакумова Д.В. Особливості дипломатичного права міжнародних організацій. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 8. С. 559–562. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/127. URL: http://lsej.org.ua/8_2022/127.pdf.
3. Mashiah Itzhak. From corporate marketing communications to public diplomacy: how tech brands can contribute to the national reputation. 2024. No 12, issue 1. P. 5–29.

4. Кузьма В. Спеціальні місії міжнародних міжурядових організацій: теоретичні та практичні аспекти функціонування. *Вісник Маріупольського державного університету серія: Право*. 2024. № 27. С. 86–93. URL: https://orcid.org/0000-0002-6418-0923 DOI: https://doi.org/10.34079/2226-3047-2023-14-27-86-93.
5. Дипломатія. Навчальний посібник / Корольчук Л.В., Баула О.В., Галазюк Н.М., Зелінська О.М., Кравчук П.Я., Лютак О.М., Савош Л.В., Урбан О.А. Луцьк: ПП «Волинська друкарня» 2024. 340 с. ISBN 978-617-8018-51-1.
6. Трофименко М.В. Трансформація публічної дипломатії в умовах глобалізації та діджиталізації: методологічні засади й практичні аспекти (український кейс) *Вісник Маріупольського державного університету серія: Історія. Політологія.* 2023. Вип. 35-36. С. 141–153. URL: https://doi.org/10.34079/2226-2830-2023-13-35-36-141-154.
7. Vienna Convention on Diplomatic Relations 1961. Done at Vienna on 18 April 1961. Entered into force on 24 April 1964. United Nations, Treaty Series, vol. 500, p. 95. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf.
8. Volker Stranzel. New Realities in Foreign Affairs: Diplomace in the 21st Century. Stiftung Wissenschaft und Politik German Institute for International and Security Affairs. 2018. ISSN 1863-1053. URL: https://www.swp-berlin.org/publications/products/research_papers/2018RP11_sze.pdf.
9. European External Action Service. EU-Russia relations: Diplomatic measures. Brussels, 2022.
10. European Court of Human Rights. Case of Cudak v. Lithuania, Application no. 15869/02. Judgment of 23 March 2010. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-97879%22]}.
11. Özdemir Gülşah. Green Energy and New Forms of Diplomacy: Environmental Strategies in International Power Struggle. *International Journal of Environmental Sciences.* 2025. Vol. 11. No. 6. ISSN: 2229-7359. URL: https://theaspd.com/index.php.
12. Беринець М. М. Стратегії вдосконалення організаційно-правових засад охорони дипломатичних представництв Національною Гвардією України. *Академічні візії.* 2025. Випуск 42. DOI: URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.15353077.
13. Didzis Kļaviņš. Cyber Diplomacy. In book: Cybersecurity in Latvia. July 2025. DOI: 10.4324/9781003638858-8.
14. Basheer Jumaah Abdul Jabbar & Marwah Ayad Ali. The Application of Rules of Diplomatic Law to Digital Diplomacy. In book: The Paradigm Shift from a Linear Economy to a Smart Circular Economy. July 2025. DOI: 10.1007/978-3-031-87550-2_48.

УДК 341.171
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.23

ПИТАННЯ ПРАВОНАСТУПНИЦТВА ЄВРОПЕЙСЬКИХ СПІВТОВАРИСТВ ЩОДО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

Куян М.В.,
адвокат,
аспірант факультету права та міжнародних відносин
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0002-1913-5277
e-mail: k.mykhail@gmail.com

Куян М.В. Питання правонаступництва Європейських співтовариств щодо міжнародних договорів.

Досліджено практику реалізації Європейськими співтовариствами і Європейським Союзом їх міжнародної правосуб'єктності в контексті питань правонаступництва. Акцентовано, що міжнародна правосуб'єктість Європейських співтовариств до прийняття Лісабонського договору лише презюмувалася в їх Установчих договорах, натомість була обґрунтована судовою практикою.

Проаналізовано участь Європейських співтовариств та Європейського Союзу у таких міжнародних договорах та міжнародних міжурядових організаціях як: Міжнародна угода про оливкову олію та Міжнародна оливкова рада, Конвенція ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження, Конвенція ООН по морському праву (Конвенція Монтего-Бей), Продовольча і сільськогосподарська Організація Об'єднаних Націй (ФАО), Генеральна угода про торгівлю послугами, Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності, Світова організація торгівлі. Проаналізовано висновки і рішення Суду ЄС з питань компетенції ЄС та його держав-членів щодо участі у міжнародних договорах та міжнародних міжурядових організаціях.

Аргументовано, що процес розвитку і трансформації європейських інтеграційних організацій (ЄС і Співтовариств), що відбувався на основі їх первинного законодавства, характеризується перманентністю правовідносин, пов'язаних з переходом прав та обов'язків від одних суб'єктів до інших, що потенційно актуалізує питання несення відповідальності перед третіми особами та дозволяє in abstracto вести мову про правонаступництво.

Виділено дві основні моделі участі ЄС (раніше Співтовариств) та держав-членів у міжнародних договорах і міжнародних організаціях, які можна віднести до відносин правонаступництва. Перша, пов'язана зі зміною статусу Європейських співтовариств, передбачає, що перехід прав та обов'язків за міжнародними договорами відбувався на основі актуалізації умов співробітництва з іншими учасниками міжнародного договору (міжнародної міжурядової організації) в самому ЄС шляхом прийняття відповідних рішень Радою ЄС і повідомлення інших учасників та надання відповідних документів про такі зміни депозитарію.

Друга модель пов'язана із заміщенням держав-членів ЄС в міжнародній міжурядовій організації, яке може бути прямим (пряме заміщення) або ситуативним (ситуативне заміщення), що обумовлено належністю предмета такого міжнародного договору до виключної компетенції ЄС або спільної компетенції ЄС та його держав-членів.

Ключові слова: правонаступництво держав, правонаступництво міжнародних організацій, міжнародні договори, міжнародні організації, Європейські співтовариства, Європейський Союз, право Європейського Союзу.

Kuian M.V. The issues of succession of the European Communities to international treaties.

It is investigated the practice of implementation by the European Communities and the European Union of their international legal personality in the context of succession matters. It is emphasized that the international legal personality of the European Communities prior to the adoption of the Lisbon Treaty was presumed in their establishing treaties, but it was substantiated by judicial practice.

It is analysed the participation of the European Communities and the European Union in such international treaties and international intergovernmental organisations as: the International Olive Oil Agreement and the International Olive Council, the UNESCO Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions, the United Nations Convention on the Law of the Sea (Montego Bay Convention), the Food and Agriculture Organisation of the United Nations (FAO), the General Agreement on Trade in Services, the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, and the World Trade Organisation. The judgments and opinions of the Court of Justice of the European Union on the competence of the EU and its Member States to participate in international treaties and international intergovernmental organisations are analysed.

It is substantiated that the process of development and transformation of the European integration institutions (the EU and the Communities), which was carried out on the basis of their primary legislation, is characterized by the permanence of legal relations associated with the transfer of rights and obligations from one entity to another, which potentially raises the issue of bearing responsibility to third parties and enables us to discuss *in abstracto* the matter of legal succession.

There are two main models of participation of the EU (previously the Communities) and its Member States in international treaties and international organisations that can be considered as relations of succession. The first, related to the change in the status of the European Communities, provides that the transfer of rights and obligations under international treaties took place on the basis of updating the terms of cooperation with other parties to the international treaty (international intergovernmental organisation) within the EU itself by adopting relevant decisions by the Council of the EU and notifying other parties and submitting relevant documents on such changes to the depositary.

The second model is related to the substitution of EU Member States in an international intergovernmental organisation, which may be direct (direct substitution) or contextual (contextual substitution), depending on whether the subject matter of such an international agreement falls within the exclusive competence of the EU or within the joint competence of the EU and its Member States.

Key words: legal succession of states, legal succession of international organisations, international treaties, international organisations, European Communities, European Union, the law of the European Union.

Постановка проблеми. Перспективи європейської інтеграції України актуалізують проблематику участі ЄС в міжнародних договорах та міжнародних міжурядових організаціях, оскільки вона стосується делегування йому зовнішньої функції держави. Ці аспекти проблеми заторкують дискусійні питання інституту правонаступництва держав, правонаступництва міжнародних організацій. Складність означеної проблематики зумовлена специфікою правової природи ЄС як sui generis міжнародної організації, яка водночас все більше набуває рис федералізму. Особливості правового статусу ЄС дають підстави для постановки проблеми його правонаступництва на кількох рівнях: як наступника прав держав-членів і як наступника прав Співтовариств в євроінтеграційному розвитку.

Метою цієї статті є вивчення практики реалізації Європейськими співтовариствами і Європейським Союзом їх міжнародної правосуб'єктності в контексті питань правонаступництва.

Стан опрацювання проблематики. В доктринальному значенні означені питання заторкують матерію міжнародно-правового правонаступництва, інститутів міжнародних договорів, міжнародних організацій, права Європейського Союзу та європейської інтеграції. Означена проблематика є комплексною, тому має велику джерельну базу.

Дослідженню різних аспектів правонаступництва держав, правонаступництва міжнародних організацій, права Європейського Союзу та дотичної проблематики приділялася увага багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями в галузі міжнародного та європейського права, зокрема, такими, як: Д. Анцилотті, М. Баймуратов, Я. Броунлі, М. Бурменський, В. Буткевич, Ю. Волошин, М. Гнатюк, Г. Даам, Т. Данильченко, В. Денисов, А. Дмитрієв, Г. Кельзен, Д.П. О'Коннелл, Т. Комарова, А. Мельник, О. Мережко, В. Мицик, Н. Мушак, В.Муравйов, О. Стрєльцова, Л. Тимченко, Л. Фалалєєва, В. Фідлер, А. Циммерманн, В. Шенборн, М. Шоу, І. Яковюк та інші.

Разом із тим, питання участі ЄС в міжнародних договорах та міжнародних міжурядових організаціях в контексті правонаступництва не були досліджені комплексно.

Виклад основного матеріалу. Дослідження питань правонаступництва європейських інтеграційних організацій щодо міжнародних договорів слід почати з того, що від започаткування Євро-

пейських співтовариств їх міжнародна правосуб'єктність презюмувалась в установчих договорах. Статтею 6 Договору про Європейське співтовариство вугілля і сталі (ЄСВС) передбачалося, що Об'єднання є юридичною особою, й у міжнародних відносинах володіє правоздатністю, необхідною для здійснення своїх функцій і досягнення цілей [1]. Міжнародною правосуб'єктністю володіло також Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС), що випливало зі ст. 238 Договору про заснування ЄЕС, у якій йшлося про можливість укладення угод Співтовариством з однією або кількома державами або міжнародною організацією та необхідність попереднього отримання Радою, Комісією або державою-членом висновку Суду ЄС щодо сумісності запропонованої угоди з положеннями Договору [2].

Міжнародна правосуб'єктність ЄЕС підтверджувалась, на нашу думку, й положеннями низки інших статей зазначеного Договору. Зокрема, ст.239 Договору про заснування ЄЕС на Комісію було покладено обов'язок відповідати за підтримку всіх корисних зв'язків з органами ООН, її спеціалізованими установами, Генеральною угодою з тарифів і торгівлі з іншими міжнародними організаціями; ст. 231 передбачалося підтримання тісних зв'язків з Організацією європейського економічного співтовариства та ін. [2]. Утім в Договорі не йшлося про існування у Співтовариства загальної компетенції щодо укладання міжнародних договорів.

Таке право Співтовариства було виведене судовою доктриною. Зокрема, Судом ЄС у справі 22/70 Comission v.Council було визначено, що положення Договору про заснування Європейського економічного співтовариства щодо надання йому правосуб'єктності означає також його здатність укладати договори з третіми країнами. У разі відсутності спеціальних положень щодо міжнародної правосуб'єктної організації, ця якість може бути виведена зі змісту всього установчого договору і підтверджена рішенням суду" [3].

За твердженням Petti Alessandro, це рішення Суду ознаменувало початок доктрини імпліцитних повноважень Співтовариства та принципу паралелізму, й разом із тим, спір між Комісією і Радою продемонстрував змагальність двох концепцій розвитку Європи. Комісія відстоювала позицію інституційного розвитку, що ґрунтувалася на автономії та самобутності права ЄС та його інституційної бази, і в цьому її значною мірою підтримував Суд. Натомість позиція Ради ґрунтувалася на припущенні, що інституції Співтовариства можна розглядати як органи в руках держав-членів [4]. Доктрина імпліцитних повноважень Співтовариства отримала розвиток і у Висновку Суду щодо Проєкту угоди про створення Європейського фонду судноплавства внутрішніми водними шляхами, в якому Судом ЄС було наголошено, що повноваження інституцій Співтовариства на внутрішньому рівні передбачають і належність повноважень щодо міжнародних зобов'язань, навіть за відсутності прямого положення в Договорі [5].

З прийняттям Лісабонського договору [6], Європейський Союз став правонаступником Європейського Співтовариства та, відповідно, отримав міжнародну правосуб'єктність і чітко визначені повноваження щодо укладення угод з третіми країнами чи міжнародними організаціями. При цьому, угоди, укладені Союзом, є обов'язковими для установ Союзу та держав-членів (ст. 216 ДФЄС) [7].

Сьогодні Європейський Союз є учасником багатьох міжнародних договорів, у тому числі, пов'язаних з його участю у міжнародних організаціях, що було започатковано Європейськими співтовариствами, міжнародна правосуб'єктність яких, як ми попередньо зазначити, була утверджена судовою доктриною. Це дозволяє нам вести мову про правонаступництво ЄС (і попередньо Європейських співтовариств) щодо зовнішньої функції його держав-членів, про правонаступництво між Європейськими співтовариствами та між Європейськими Співтовариствами і Європейським Союзом. Проведене дослідження дозволило нам виділити кілька моделей участі держав-членів та ЄС (раніше Співтовариств) у міжнародних договорах та міжнародних урядових організаціях (далі – ММО).

Одна з них, умовно назвемо її «модель прямого заміщення», передбачає заміщення держав-учасниць (які є державами-членами ЄС) у прийнятті рішень ММО власне Європейським Союзом.

Прикладом прямого заміщення держав учасниць ММО Співтовариствами (Союзом) в міжнародній угоді та започаткованій відповідно міжнародній організації можна вважати Міжнародну угоду про оливкову олію та Міжнародну оливкову раду, яка є ММО.

Першу Міжнародну угоду про оливкову олію [8] під егідою ООН було укладено 17 жовтня 1955 року, й вона залишалася чинною до вересня 1963 року. Цю першу Угоду було ратифіковано Великою Британією, Францією, Португалією, Іспанією, Бельгією, Грецією, Італією та Ізраїлем. В

рамках цієї Угоди у 1959 році було створено міжнародну міжурядову організацію – Міжнародна оливкову рада (МОК) зі штаб квартирою в Мадриді, Іспанія.

Підписантами другої Угоди про оливкову олію (діяла 1963–1979) [9], вже були Європейське економічне співтовариство, дев'ять (на той час) його держав-членів: Бельгія, Данія, Німеччина, Ірландія, Франція, Італія, Люксембург, Нідерланди, Велика Британія. Третя Угода 1979 року набула чинності у січні 1981 року і діяла до кінця 1986 року. У четвертій Угоді про оливки 1986 року було передбачено, що від імені держав-членів Європейського економічного Співтовариства діє, власне, Співтовариство, а частка його участі в бюджеті Організації була найбільшою, йому залежало 717 часток з встановленої у Договорі 1000 часток.

У 2016 році Угоду було оновлено (набула чинності у 2017 році) і вона є чинною до 31.12.2026 року. Ця Угода була підписана від імені Європейського Союзу 28 листопада 2016 року в штаб-квартирі Організації Об'єднаних Націй у Нью-Йорку з відкладальною умовою відповідно до Рішення Ради (ЄС) 2016/1892, Комісія була уповноважена представляти Союз у Раді членів. Радою ЄС було прийнято Рішення від 17.05.2019 року про укладення від імені Європейського Союзу Міжнародної угоди про оливкову олію та столові оливки, 2015 р.[10]. Вказаним Рішенням (ст.1) було затверджено зазначену Міжнародну угоду від імені Союзу [11]. На сьогодні Європейський Союз є членом Міжнародної оливкової ради (ІОС). Членами цієї ММО, згідно інформації з офіційного вебсайта [12] також є: Албанія, Алжир, Аргентина, Азербайджан, Боснія і Герцеговина, Єгипет, Грузія, Іран, Ізраїль, Йорданія, Ливан, Лівія, Чорногорія, Марокко, Палестина, Саудівська Аравія, Туніс, Туреччина, Уругвай, Узбекистан. Натомість держави-члени ЄС є номінальними учасниками цієї організації. Отже, Європейський Союз по суті поглинув права та обов'язки своїх держав-членів в цій Організації і він володіє часткою участі в бюджеті цієї організації (згідно даних з офіційного вебсайта Організації – 717 з 1000), натомість частки держав-членів ЄС не визначено. Цікаво, що Велика Британія, яка була в числі держав-засновниць цієї Організації, у зв'язку із виходом з ЄС, наразі не має визначеного статусу в цій Організації, що може бути тимчасовою ситуацією або є засвідчувати несприйняття Організацією моделі автоматичного правонаступництва. Ці питання не є врегульованими в Статуті ІОС.

Отже на цьому прикладі можна побачити, що відбулося заміщення держав-учасниць цієї Організації, які стали членами Європейського Економічного Співтовариства, а пізніше, Європейського Союзу власне Європейським Союзом.

Низка міжнародних договорів та статутів відповідно заснованих міжнародних міжурядових організацій, учасниками яких є Європейський Союз та його держави-члени передбачають ситуативну участь у прийнятті рішень ММО, умовно такі випадки назвемо «ситуативним правонаступництвом».

Прикладом такого "ситуативного правонаступництва" є участь Союзу разом із державами-членами у Конвенції ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження (2005 року) [13]. Як відомо, ЄС має статус спостерігача в ЮНЕСКО. На даний час учасниками Конвенції є близько 190 держав і більше як 240 неурядових організацій мають в ній консультативний статус. Водночас членом цієї Конвенції є Європейський Союз (поряд з його державами-членами).

Членство Союзу в цій Конвенції ґрунтується на положеннях частини третьої ст. 27, що передбачають можливість участі в ній (приєднання) організацій регіональної економічної інтеграції. Під «організацією регіональної економічної інтеграції» Конвенцією розуміється організація, яка складається із суверенних держав, які є членами ООН або однієї з її спеціалізованих установ, якій ці держави передали свої повноваження стосовно питань, що регулюються Конвенцією, і яка належним чином уповноважена згідно її внутрішніх процедур стати стороною Конвенції.

Положеннями ст. 27 Конвенції також передбачено, що у разі, коли одна або декілька держав-членів такої організації також є сторонами цієї Конвенції, організацій й держава-член (держави-члени) мають домовлятися про розподіл відповідальності за виконання своїх зобов'язань за Конвенцією. Такий розподіл набирає чинності після завершення процедури повідомлення. Процедура повідомлення передбачає, що у своєму документі про приєднання така організація має чітко заявити про розподіл відповідальності у питаннях, що регулюються Конвенцією, про що мають бути повідомлені Сторони. Сторони через депозитарія також мають повідомлятися про будь-які пізніші зміни відповідних зобов'язань організації регіональної економічної інтеграції [13].

Конвенцією також встановлено правило, що організація та держави-члени не можуть одночасно здійснювати прав, що випливають з цього договору. Організація регіональної економічної інтеграції у питаннях належної їй компетенції здійснює свої права на голосування кількістю голосів, що дорівнює кількості її держав-членів, які є Сторонами Конвенції, й вона не може скористатися своїм правом голосу, якщо це право реалізує її держава-член, й навпаки [13].

Прикладом ситуативного правонаступництва можна вважати участь Союзу і держав-членів у Конвенції ООН по морському праву (Конвенція Монтего-Бей) [14], у зв'язку з чим, відповідно до ст.5 Додатку IX до Конвенції і ст. 4 Угоди було зроблено заяву та подано Декларацію про компетенцію Європейського співтовариства з питань, врегульованих Конвенцією та Угоди від 28.07.1994 р. щодо частини XI Конвенції. У цій Декларації, зокрема, визначено питання, у вирішенні яких Співтовариство має виключну компетенцію, питання по яких Співтовариство поділяє компетенцію зі своїми державами-членами, питання можливого впливу інших політик Союзу.

Членство ЄС в Продовольчій і сільськогосподарській Організації Об'єднаних Націй (ФАО) так само передбачає необхідність подання декларації про компетенцію. Як відомо, Продовольча і сільськогосподарська організація ООН була заснована у 1945 році. Нині її членами є близько 190 держав і територій зі спеціальним статусом (асоційовані території), а також Європейський Союз [15]. Європейське Економічне Співтовариство набуло членства у ФАО в 1991 році. В організаційному плані ФАО це стало можливим через внесення поправок до Статуту цієї Організації [16]. Згідно положень ст. 2 Статуту ФАО, членство в організації може бути звичайним та асоційованим. Початковими державами-членами є ті з держав (зазначених у Додатку 1), які прийняли відповідно Статут.

Статтею 2 Статуту ФАО також передбачено можливість прийняття до складу членів Організації регіональної економічної організації, яка відповідає визначеним критеріям (організація повинна складатися з суверенних держав-членів, більшість з яких є державами-членами ФАО), і яким, її держави-члени передали компетенцію з низки питань, що входять до компетенції ФАО, включаючи повноваження приймати обов'язкові для своїх держав-членів рішення з цих питань) і заявку про вступ [16].

Частиною п'ятою ст.2 Статуту ФАО визначено, що кожна регіональна організація економічної співпраці, яка подає заявку на членство в Організації, водночас подає декларацію про компетенцію, в якій зазначаються питання, щодо яких компетенція була передана їй її державами-членами [16]. Статутом ФАО визначається презумпція збереження державами-членами Організації-члена своєї компетенції з усіх питань, щодо яких передача компетенції не була спеціально заявлена або повідомлена Організації. Про будь-які зміни у розподілі компетенції між Організацією-членом та її державами-членами має бути повідомлено Генеральному директору, який розповсюджує таку інформацію серед інших держав-членів Організації.

Європейське Економічне Співтовариство стало членом ФАО у 1991 році й, відповідно, було подано Декларацію про розподіл компетенції в ЄС. Автоматично, але на основі поданої інформації до ФАО, включаючи Декларацію, членство в ній набуло Європейське Співтовариство, а пізніше, Європейський Союз. При цьому представники ЄС не мають права участі в ухваленні управлінських рішень та обіймати посади в органах ФАО. Й Декларація про розподіл компетенції в ЄС має подаватися перед кожним офіційним заходом ФАО і щодо порядку денного такого заходу.

З погляду внутрішньосоюзного законодавства ЄС членство в ФАО заторкує його політику у сфері сільського господарства та рибальства (ст.43 ДФЄС), торговельну політику (ст.207 ДФЄС) і співробітництво щодо розвитку (ст.209 ДФЄС). Для узгодження позицій ЄС і його держав-членів з питань участі в ФАО, у 1991 році Комісією ЄС і Радою ЄС було прийнято угоду щодо механізмів участі у прийнятті рішень в заходах ФАО. Утім це не означає відсутності спорів між ЄС і його державами-членами у зв'язку із реалізацією ними компетенції членів цієї Організації.

Такий спір, зокрема, виник у 1993 році, коли Комісія ЄС подала позов відповідно до ст. 197 Договору про ЄС про скасування Рішення Ради, яким державам-членам було надано право голосу в прийнятті рішення по Угоді про сприяння дотримання міжнародних заходів по збереженню і управлінню риболовними судами у відкритому морі. Текст цієї Угоди був прийнятий на Конференції ФАО 24 листопада 1993 року, при цьому держави-члени ЄС проголосували за нього. Натомість Рішенням Суду ЄС від 19.03.1996 року було відмінено рішення Ради від 22 листопада 1993 року про надання державам-членам права голосу при прийнятті відповідного Рішення ФАО [17].

Після набуття чинності Лісабонським договором, в Оновленій Декларації про компетенцію ЄС, ФАО була проінформована про те, що від цього часу зовнішнє представництво Союзу забезпечується Комісією у всіх сферах, крім спільної зовнішньої політики і політики безпеки, де Союз представлений Президентом Європейської Ради і Високим представником ЄС з питань закордонних справ і політики безпеки, а також про існування відповідних домовленостей між Радою і Комісією щодо здійснення прав членства Європейського Союзу і його держав-членів в ФАО [18].

Таким чином, маємо підстави для висновку про обмежено ситуативний характер правонаступництва Європейського співтовариства (нині Європейського Союзу) стосовно його держав-членів у зв'язку з їх участю у Продовольчій та сільськогосподарській організації ООН (ФАО). При цьому, наступництво прав Європейського Співтовариства Європейським Союзом щодо членства в Організації відбувалося по суті, автоматично, але на основі поданої інформації до ФАО, включаючи Декларацію про розподіл повноважень.

І на сьогодні велика кількість міжнародних договорів, укладених за участю Європейського співтовариства з вугілля та сталі, Європейського Економічного Співтовариства, Європейського співтовариства залишаються чинними для Європейського Союзу. В багатьох випадках у зв'язку з міжнародним договором, стороною якого є ЄС, приймалися регламенти ЄС. Так, підписана 22.07.1972 року Угода між Європейським економічним співтовариством та Швейцарською Конфедерацією потребувала єдиних умов для прийняття гарантійних заходів, що були визначені в Регламенті ЄЕС 1972 року, в Регламенті 1990 року, а пізніше в Регламенті ЄС 2015 р.[19].

Загалом, як слушно відзначив О.І. Давиденко, «основними міжнародно-правовими механізмами набуття ЄС членства у міжнародних організаціях є ухвалення державами-членами такої міжнародної організації рішення про надання ЄС статусу спостерігача або повноправного члена; включення до тексту відповідного установчого договору клаузули про участь регіональних економічних інтеграційних об'єднань (англ. "REIO clause")» [20]. На сьогодні клаузула REIO передбачена в багатьох міжнародних договорах, учасником яких є ЄС.

В контексті досліджуваної проблематики слід розглянути питання участі ЄС у СОТ. Як відомо, СОТ була створена за результатами тривалого міждержавного співробітництва в рамках міжнародних договорів ГАТТ. ГАТТ було започатковано 01.01.1948 року за результатами першого раунду переговорів спрямованих на лібералізацію торгівлі на Женевській міжнародної конференції. Протягом 1946-1994 років було проведено вісім раундів багатосторонніх переговорів в рамках ГАТТ, за результатами яких приймалися багатосторонні угоди з питань міжнародної торгівлі, передусім щодо зменшення митних ставок.

Останній раунд переговорів в рамках ГАТТ, який розпочався у 1986 році у містечку Пунта-дель-Есту в Уругваї, відповідно отримав назву Уругвайського. Заключний акт Уругвайського раунду переговорів [21] був ухвалений в 1994 році у м. Марракеші (Марокко), й абсолютною більшістю його учасників було погоджено бажання прийняти Угоду СОТ. Також, за результатами цього раунду, учасники підписали Марракеську декларацію [22], якою передбачалося заснування Світової організації торгівлі.

В Марракеський угоді про створення Світової організації торгівлі відсутні вимоги щодо подання декларацій про компетенцію, натомість у ст. IX, йдеться про те, що СОТ продовжує практику прийняття рішень, що застосовувалась ГАТТ 1947 року, за неможливості досягнення консенсусу, рішення приймається голосуванням. "На засіданнях Конференції міністрів та Генеральної ради кожен член СОТ має один голос. У випадку, коли Європейські співтовариства використовують своє право голосу, вони мають кількість голосів, яка дорівнює кількості держав-членів, що є членами СОТ".

На сьогодні ГАТТ 1994 року є однією з основних угод про торгівлю товарами, поряд з нею в рамках СОТ діють Генеральна угода про торгівлю послугами [23] й Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності [24]. Загалом пакет угод Уругвайського раунду передбачає більше як 50 багатосторонніх торговельних угод, включаючи Угоду про заснування СОТ. Світову організацію торгівлі, як відомо, було засновано 1.01.1995 р. Його засновниками стали 128 суверенних держав, 4 митні території та низка міжнародних організацій в якості спостерігачів. Європейський Союз (на той час – Європейське Співтовариство) також є членом СОТ.

Слід відзначити, що вже в процесі підготовки документів Уругвайського раунду постало питання про виключну компетенцію ЄС, укладати, зокрема Угоду про Світову організацію торгівлі (з додатками до неї) та багатосторонні угоди про торгівлю товарами, Генеральну угоду про торгівлю послугами та Угоду про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності. У зв'язку з цими

питаннями Комісія звернулася до Суду ЄС щоб з'ясувати, чи мало ЄС виключну компетенцію укладати багатосторонні угоди про торгівлю товарами, оскільки ці угоди стосувалися продукції Європейського об'єднання вугілля і сталі та Євратому. Ці питання також стосувалися виключної компетенції, якою ЄС могло користуватися на підставі ст. 113 Договору про ЄС, або паралелізму внутрішньої та зовнішньої компетенції, або ст. 100(а) Договору про ЄС, або ст. 225 Договору про ЄС щодо укладання ГАТС та ТРІПС.

У своєму висновку Суд ЄС підтвердив, що Європейське співтовариство (а нині, відповідно Європейський Союз) має виключну компетенцію відповідно до ст. 113 Договору про Європейське співтовариство укладати багатосторонні угоди про торгівлю товарами та спільну компетенцію Співтовариства і його держав-членів укладати Угоди ГАТС і ТРІПС [25]. Це підтверджує нашу гіпотезу про часткове правонаступництво ЄС стосовно його держав-членів.

Знаковою у цьому Висновку, зокрема, є позиція Суду ЄС щодо широкого розуміння компетенції ЄС у сфері зовнішньої торгівлі, включаючи його виключне право укладати багатосторонні договори про торгівлю всіма видами товарів, у тому числі, продукції Євроатому та ЄСВС, створення сільськогосподарської торговельної системи, прийняття та забезпечення дотримання санітарних та фітосанітарних заходів, технічних регламентів і стандартів. Така компетенція ЄС свідчить про набуття ним прав у відповідній сфері як його держав-членів, так і інших Співтовариств – Євроатому та ЄСВС, хоча останні на той час (а Євроатом і нині) могли б керуватися своїми статутарними Угодами.

Загалом, як слушно стверджує М.М. Гнатюк, «питання членства ЄС у міжнародних організаціях має як правову, так і політичну природу і пов'язане з розподілом повноважень між ЄС і державами-членами та статутними положеннями самих міжнародних організацій» [26, с.43]. Теж можемо сказати і про правонаступництво в ЄС, що має правову і політичну природу.

Висновки. Процес розвитку і трансформації європейських інтеграційних організацій (ЄС і Співтовариств), що відбувався на основі їх первинного законодавства, характеризується перманентністю правовідносин, пов'язаних з переходом прав та обов'язків від одних суб'єктів до інших, що потенційно актуалізує питання несення відповідальності перед третіми особами та дозволяє in abstracto вести мову про правонаступництво.

Сьогодні Європейський Союз є учасником багатьох міжнародних договорів, у тому числі, пов'язаних з його участю у міжнародних організаціях, що було започатковано Європейськими співтовариствами, міжнародна правосуб'єктність яких була утверджена судовою доктриною. Це дозволяє нам вести мову про правонаступництво ЄС (і попередньо Європейських співтовариств) щодо зовнішньої функції його держав-членів та про правонаступництво між Європейськими співтовариствами, а також між Європейськими співтовариствами і Європейським Союзом.

Проведений аналіз дозволяє виділити дві основні моделі участі держав-членів та/або ЄС (раніше Співтовариств) у міжнародних договорах та міжнародних організаціях, що можна віднести до відносин правонаступництва.

Перша – пов'язана зі зміною статусу Європейських співтовариств: Європейське співтовариство з вугілля та сталі; Європейське економічне співтовариство – Європейське співтовариство – Європейський Союз. Тут перехід прав та обов'язків за міжнародними договорами відбувався на основі актуалізації умов співробітництва з іншими учасниками міжнародного договору (міжнародної міжурядової організації) в самому ЄС шляхом прийняття відповідних рішень Радою ЄС і повідомлення інших учасників та надання відповідних документів про такі зміни депозитарію.

Друга модель пов'язана із заміщенням участі держав-членів ЄС в міжнародній міжурядовій організації, яке може бути прямим (пряме заміщення) або ситуативним (ситуативне заміщення), що обумовлено належністю предмета такого міжнародного договору до виключної компетенції ЄС або спільної компетенції ЄС та його держав-членів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Treaty establishing the European Coal and Steel Community, ECSC Treaty. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Axy0022.
2. Treaty establishing the European Economic Community (Rome, 25 March 1957). URL: https://www.cvce.eu/en/obj/treaty_establishing_the_european_economic_community_rome_25_march_1957-en-cca6ba28-0bf3-4ce6-8a76-6b0b3252696e.html.

3. Judgment of the Court of 31 March 1971. Commission of the European Communities v Council of the European Communities. European Agreement on Road Transport. Case 22-70. URL: https://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf;jsessionid=8006D3263A33A798E8A7B482E5A91B2C?text=&docid=88062&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=6163194.
4. Petti Alessandro. The Court of Justice in the archives project : analysis of the ERTA case (22/70). URL: https://cadmus.eui.eu/entities/publication/d30aa19e-5478-5619-beeb-c7d385c75405.
5. Opinion of the Court of 26 April 1977. - Opinion given purusant to Article 228 (1) of the EEC Treaty. - 'Draft Agreement establishing a European laying-up fund for inland waterway vessels'. – Opinion 1/76. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/ALL/?uri=CELEX:61976CV0001.
6. Treaty of Lisbon Amending the Treaty on European Union and the Treaty Establishing the European Community. (OJ C 202 7.6.2016, p. 47). URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2016/2025-03-15.
7. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union15/03/2025ELI: http://data.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2016/ojДФЄС.
8. Міжнародна угода про оливкову олію 1956 року. URL: https://www.internationaloliveoil.org/about-ioc/mission-basic-text.
9. Protokol of 7 April 1978 further extending the Internation Olive Agreement, 1963 as amended and extended. URL: http://data.europa.eu/eli/prot/1978/886/oj.
10. International Agreement on Olive Oil and Table Olives, 2015/ Document 22016A1028(01). ELI: http://data.europa.eu/eli/agree_internation/2016/1892/oj.
11. Council Decision (EU) 2019/848 of 17 May 2019 on the conclusion on behalf of the European Union of the International Agreement on Olive Oil and Table Olives, 2015 Рішення – 2019/848 – EN – EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2019/848/oj/eng.
12. International olive council. URL: https://www.internationaloliveoil.org/about-ioc/list-of-ioc-members.
13. Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження. *Конвенцію ратифіковано* Законом України № 1811-VI від 20.01.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_008#Text.
14. United Nationals Convention on the Law of the Sea * Montego Bay Convention */ELI: http://data.europa.eu/eli/convention/1998/392/oj.
15. Офіційний вебсайт ФАО. URL: http://www.fao.org/home/en.
16. Статут ФАО (станом на 01.01.2017 р.). URL: https://www.fao.org/4/K8024r/K8024r.pdf.
17. Case C-25/94. Judgment of the Court of 19 March 1996. Commission of the European Communities v Council of the European Union. FAO (Fishery agreement; Right to vote; Member States; Community). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61994CJ0025.
18. The role of the European Union in the Food and Agriculture Organisation (FAO) after the Treaty of Lisbon: Updated Declaration of Competences and new arrangements between the Council and the Commission for the exercise of membership rights of the EU and its Member States. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52013DC0333.
19. Regulation (EU) 2015/1145 of the European Parliament and of the Council of 8 July 2015 on the safeguard measures provided for in the Agreement between the European Economic Community and the Swiss Confederation (codification). OJ L 191, 17.07.2015. ELI: http://data.europa.eu/eli/reg/2015/1145/oj.
20. Давиденко О.І. Організаційно-правовий механізм участі ЄС в універсальних міжнародних організаціях. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 9. С. 360–364. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-9/90. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2020/92.pdf.
21. Заключний акт, який втілює результати Уругвайського раунду багатосторонніх торговельних переговорів. Підписаний 15.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_002#Text.
22. Марракеська декларація від 15 квітня 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_001#Text.
23. Генеральна угода про торгівлю послугами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_017#Text.

24. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text.
25. The Competence of the Community to conclude international agreements concerning services and the protection of intellectual property, Commission of the European Communities, Opinion of the Court of Justice, Opinion 1/94, [1994] ECR I-5267, ILEC 007 (CJEU 1994), 15th November 1994, Court of Justice of the European Union [CJEU]; European Court of Justice [ECJ]. URL: https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:ilec/007cjeu94.case.1/law-ilec-007cjeu94?rskey=kezmgj&result=23&prd=ORIL.
26. Гнатюк М. М. Представництво ЄС у міжнародних організаціях. Наукові записки НаУКМА. Том 134. Політичні науки. 2012. С. 40–44. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f7a0713c-4f2b-431e-bd27-0cbbc2037455/content.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.24

ІННОВАЦІЇ У ПРАВІ ЯК ЕЛЕМЕНТ НОВОЇ ПРАВОВОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ[1]

Лукань М.О.,
доктор філософії в галузі права,
молодший науковий співробітник
відділу правового забезпечення інноваційної діяльності
Науково-дослідного інституту правового забезпечення
інноваційного розвитку
Національної академії правових наук України
ORCID: 0000-0003-2771-9544

Лукань М.О. Інновації у праві як елемент нової правової науково-дослідницької інфраструктури.

Статтю присвячено дослідженню інновацій у праві. Надано визначення поняттю інновацій у праві. Проаналізовано значення інновацій у праві для юридичних досліджень, практичної роботи юриста, а також в освітньому процесі майбутніх правників. Розглянуто інновації у праві як елемент нової правової науково-дослідницької інфраструктури. Висвітлено досвід зарубіжних країн у цій сфері. Акцентовано увагу на питанні важливості впровадження в освітній процес навчальних дисциплін пов'язаних з інноваціями у праві, з метою сприяння ефективності юридичних досліджень, поліпшення функціонування юридичного сектору, підготовки конкурентоспроможних фахівців у галузі права. Розкрито питання, що інновації у праві стикаються з рядом проблем, таких як негативне ставлення юристів та недовіра суспільства до інструментів штучного інтелекту. Побоювання юристів та суспільства пов'язані з питаннями належного захисту приватної інформації, належного використання персональних даних у процесі навчання та роботи з використанням штучного інтелекту, забезпечення належного захисту прав людини під час використання систем штучного інтелекту, тощо. Поряд із цим, наголошено, що інструменти штучного інтелекту які забезпечують інновації у праві є неминучою стадією прогресу в здійсненні юридичних досліджень та провадженні юридичної практики. Зроблено висновки, що інструменти штучного інтелекту, які забезпечують інновації у праві потребують глибокого вивчення та аналізу на базі освітніх рівнів підготовки майбутніх правників у вищих навчальних закладах. Тому створення навчальних дисциплін з права та інновацій є важливим та необхідним компонентом підготовки правознавців. Передусім для просвітництва майбутніх юристів та дослідників права, як інноваційні технології змінюють спосіб функціонування юридичного сектору, та відкривають шляхи до таких кар'єр, як юридичний технолог – legal technologist, спеціаліст з інновацій у праві – legal tech. Зроблено висновки, що інновації у праві є необхідним елементом правової науково-дослідницької інфраструктури, що полегшують ефективність юридичних досліджень. Тому дослідники, які працюють над створенням інновацій у праві потребують підтримки з боку держави.

Ключові слова: інновації в праві, юридичні дослідженнях, нова правова науково-дослідницька інфраструктура.

Lukan M.O. Innovations in law as an element of a new legal research infrastructure.

The article is devoted to the study of innovations in law. The concept of innovations in law is defined. The significance of innovations in law for legal research, the practical work of a lawyer, as well as in

[1] Статтю підготовлено в рамках теми фундаментального дослідження «Правові механізми нової науково-дослідницької інфраструктури» (РК УкрІНТЕІ № 0121U113768).

the educational process of future lawyers is analyzed. Innovations in law are considered as an element of a new legal research infrastructure. The experience of foreign countries in this area is highlighted. Attention is focused on the importance of introducing academic disciplines related to innovations in law into the educational process, in order to promote the effectiveness of legal research, improve the functioning of the legal sector, and train competitive specialists in the field of law. The issue is revealed that innovations in law face a number of problems, such as a negative attitude and distrust of lawyers to artificial intelligence tools in law. The concerns of lawyers and society are related to the issues of proper protection of private information, proper use of personal data in the process of training and working with artificial intelligence, ensuring proper protection of human rights when using artificial intelligence systems, etc. Along with this, it is emphasized that artificial intelligence tools that provide innovations in law are an inevitable stage of progress in the implementation of legal research and legal practice. It is concluded that artificial intelligence tools that provide innovations in law require in-depth study and analysis based on the educational levels of training of future lawyers in higher educational institutions. Therefore, the creation of academic disciplines in law and innovations is an important and necessary component of the training of lawyers. First of all, to educate future lawyers and legal researchers on how innovative technologies are changing the way the legal sector functions, to open paths to such careers as legal technologist, legal innovation specialist – legal tech. It is concluded that innovations in law are a necessary element of the legal research infrastructure, facilitating the effectiveness of legal research. Therefore, researchers working on creating innovations in law need support from the state.

Key words: innovations in law, legal research, new legal research infrastructure.

Постановка проблеми. Інноваційний розвиток є рушійною силою людського життя. Право є динамічним. Інновації у праві покликані сприяти юридичним дослідженням та поліпшувати ефективність ведення юридичної практики. Правники визнають, що використання нових технологій у праві робить працю юристів ефективнішою. Штучний інтелект є практичним інструментом, який відіграє допоміжну роль у юридичних дослідженнях, особливо у роботі з великими масивами даних. Юристи практики зазначають, що використання інструментів штучного інтелекту у сфері права робить юридичну компанію більш конкурентоспроможною. Звільнившись від операційної рутини, фахівець отримує простір для глибокого аналізу, стратегічного мислення, передбачення ризиків і формування позицій у складних, неоднозначних справах [5].

Поряд із цим юридичні технології стикаються з такими проблемами як негативне ставлення консервативних юристів (через дешевизну надаваних додатками консультацій) або труднощі захисту інформації, законного використання персональних даних у процесі навчання та роботи з використанням штучного інтелекту, забезпечення належного захисту прав людини під час використання систем штучного інтелекту, тощо.

Таким чином, з одного боку, інструменти штучного інтелекту які забезпечують інновації у праві є неминучою стадією прогресу в здійсненні юридичних досліджень та провадженні юридичної практики. З іншого боку, їх впровадження потребує глибокого вивчення та аналізу ще на базі освітніх рівнів підготовки майбутніх правників у вищих навчальних закладах. Тому створення навчальних дисциплін з права та інновацій є важливою та необхідним компонентом підготовки правознавців.

Метою статті є дослідження поняття та змісту інновацій у праві, аналіз розвитку інновацій у праві в Україні та за кордоном, виявлення ролі інновацій у праві для юридичних досліджень, та наукової дослідницької інфраструктури. Для досягнення поставленої мети застосовано такі методи дослідження: структурно-логічний, порівняльний та статистичний.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням інновацій у праві, зокрема присвячені праці таких науковців: С.В. Глібко [10], О.В. Розгон [10], Любчич А.М. [11], Подрез-Ряполової І.В. [11], Хаїма Сандберга [9], Раяна Вейлена [3], та ін.

Виклад основного матеріалу. Інноваціями є новостворені і/або вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і/або соціальної сфери [7].

Інновації у праві визначають як постійний процес пошуку нових, креативних способів ефективного та результативного надання юридичних послуг, застосування концепцій, процесів та технологій, які покращують юридичний досвід для клієнтів і процес надання послуг для юридичних

фірм. Інновації у праві направлені на поліпшення продуктивності праці юристів обслуговуванні клієнтів та забезпеченні балансу між роботою та особистим життям [8].

Метою інновацій у праві є допомога в проведенні юридичних досліджень, в управлінні юридичною практикою, автоматизації документообігу, зберіганні документів, створенню документів, тощо. Тобто, інновації у праві покликані полегшувати процеси юридичних досліджень та поліпшувати ефективність ведення юридичної практики.

Юристи практики зазначають, що технології не замінять юристів, але зроблять їх ефективнішими. Штучний інтелект є практичним інструментом, який відіграє допоміжну роль у юридичних дослідженнях, особливо у роботі з великими масивами даних. Компанії, які ігнорують юридичні технології стають повільнішими, а значить, менш конкурентоспроможними. Автоматизація рутинних процесів не знецінює професію юриста, а підвищує вимоги до кваліфікації юриста. Звільнившись від операційної рутини, фахівець отримує простір для глибокого аналізу, стратегічного мислення, передбачення ризиків і формування позицій у складних, неоднозначних справах [5].

Хаїм Сандберг відзначає, що хоча юридична дисципліна більше зосереджена на визначенні інновацій в інших сферах, ніж на аналізі характеристик власних інновацій, інновації у праві не менш вражаючі та впливові. Феномен інновацій у праві може і повинен привертати більше наукової уваги [9].

У науковій та публіцистичній літературі для позначення інновацій у праві використовують також такі терміни як legal tech та юридичні технології, юридичні інновації, тощо.

В Словниках Європейського Союзу legal tech визначають як використання технологій та програмного забезпечення для підтримки та надання послуг юридичному чи економічному сектору або суб'єктам і компаніям, що діють у ньому [1].

Legal tech (походить від англ. «legal» – «юридичний» і «technology» – «технологія») – галузь поєднання різних напрямів юриспруденції та цифрових технологій, головним чином шляхом створення і розвитку комп'ютерних програм (оф-лайн та онлайн застосунки, чат-боти, веб-боти, скрипти, пошукові системи) з метою підвищення ефективності, швидкості, якості, зручності та економності вирішення тих чи інших юридичних завдань [2].

Важко надати стисле і лаконічне визначення поняттю legal tech. Вчені визначають legal tech як «використання цифрових інформаційно-комунікаційних технологій для автоматизації юридичної роботи» або як «використання цифрових технологій для допомоги у визначенні, тлумаченні та застосуванні права» [3].

Юридичний ринок України пропонує до використання декілька legal tech проектів:

- Опендатабот (opendatabot.ua) – українська компанія, що надає доступ до державних даних з основних публічних реєстрів для громадян та бізнесу.
- Patentbot (https://patentbot.online) – бот для реєстрації торгових марок (наразі припинив діяльність).

Застосунок Дом юриста Analytics – сервіс із прогнозування результатів розгляду справи судом за допомогою використання машинного навчання.

- «Суд на долоні» (conp.com.ua) – аналітичний сервіс для пошуку, дослідження та візуалізації судових рішень.
- Axdraft – платформа, яка прискорює підготовку юридичних документів.

Таким чином, існує чимало проектів, що використовують штучний інтелект для підтримки юридичної практики. Ці сервіси та програмні забезпечення є доступними на платній основі для юристів практиків. На нашу думку, юридичні технології повинні впроваджуватися в юридичні дослідження та використовуватися дослідниками для поліпшення правових досліджень. Вивчення юридичних технологій та їх впровадження у науково – дослідницькі процеси є важливими та необхідними елементами науково-дослідницької інфраструктури, оскільки покликані допомагати оптимізувати процеси дослідження, пов'язані з аналізом великих об'ємів даних. Програми вивчення юридичних технологій для майбутніх правників, молодих вчених, дослідників корисні для практичної та дослідницької кар'єри, зросту конкурентоспроможності, сприяння ефективності досліджень, забезпечення балансу роботи і приватного життя, тощо.

Зарубіжні юридичні школи пропонують спеціалізовані програми магістра права з юридичних технологій, під час навчання на яких досліджуються такі теми, як штучний інтелект, блокчейн, захист даних, конфіденційність та інтелектуальна власність, юридичні інновації тощо.

Юридичний факультет Корнельського університету США пропонує однорічну програму магістра права (LL.M.) з права, технологій та підприємництва, яка доступна для для практикуючих юристів та випускників юридичних факультетів зі всього світу.

Юридична школа IE (Мадрид, Іспанія) також пропонує програму магістра права з юридичних технологій, яка зосереджена саме на перетині права та технологій.

Юридичний університет у Сполученому Королівстві (The University of Law) пропонує магістерську програму наук з юридичних технологій (Legal Technology) для випускників юридичних та неюридичних спеціальностей, які хочуть отримати глибокі знання з юридичних технологій та того, як технології змінюють правовий ландшафт, як інноваційні технології змінюють спосіб функціонування юридичного сектору та відкрити шляхи до таких кар'єр, як юридичний технолог (legal technologist), спеціаліст з інновацій legal tech, тощо.

Українські вищі навчальні заклади починають запроваджувати на початковому етапі освітні компоненти за зразком «Навчальної програми курсу «Юридичні інновації», розробленої представниками вищих навчальних закладів та студентської спільноти – учасниками Літньої школи з юридичних інновацій 2019, організованої Міністерством юстиції України спільно з Міністерством освіти і науки України, спільнотою «Kyiv Legal Hackers» за підтримки Програми USAID «Нове правосуддя» та Координатора проектів ОБСЄ в Україні [6].

Зазначений освітній компонент пропонується до вивчення Волинським національним університетом імені Лесі Українки, Полтавським університетом економіки і торгівлі, Полтавським державним аграрним університетом, Національним університетом «Одеська юридична академія» під назвою «Юридичні технології та інновації в юриспруденції» [6].

В Україні існує онлайн-енциклопедія українського legal tech, яка містить інформацію про всі українські лігалтекові проекти і стартапи та спільноти.

У вищих навчальних закладах України створені студентські лігалтекові чаптери: KMA Legal Hackers (Києво-Могилянська академія), KNU Legal Hackers (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), OLA Legal Hackers (Одеська юридична академія), Ostroh Legal Hackers (Острозька академія).

Поряд із цим більшість національних вищих навчальних закладів, що готують праників, не пропонують навчальні програми з юридичних технологій. Хоча вже ясно, що технологічний прогрес увійшов в галузь юриспруденції назавжди [4]. Змістовним наповненням наявних навчальних програм, як правило є загальні питання, що висвітлюють ознайомлення з поняттям інновацій у праві та правове регулювання інноваційної діяльності, а також роботу з доступними державними відкритими платформами штучного інтелекту, реєстрами тощо. Поряд із цим, відсутні програми, які б навчали як створити лігалтек проект з нуля, які інструменти для цього потрібні, яких фахівців слід залучити для втілення проекту, тощо. Окрім того, є маловідомими вітчизняні інноваційні продукти, які спряють науковим юридичним дослідженням, забезпечують технічну підтримку дослідницьких робочих процесів, або пропонують розширені аналітичні можливості та надають більш цілеспрямовану інформацію. Окреслені питання підштовхують до висновків про необхідність побудови привабливого середовища для кріейторів інновацій у праві, збільшення фінансування наукових досліджень, розвитку міжнародної наукової співпраці у цьому керунку, тощо.

Висновки. Юридичні технології відіграють важливу роль у проведенні наукових юридичних досліджень. Одним із найбільш трудомістких аспектів традиційного юридичного дослідження є збір даних, пошук та аналіз великої кількості інформації. Інструменти штучного інтелекту спрощують завдання юридичних досліджень, допомагають скоротити кількість роботи, полегшуючи дослідникам завдання. Зарубіжні юридичні школи впроваджують програми з вивчення юридичних технологій, щоб допомогти правникам навчатися більш ефективно та полегшити перехід від академічного до професійного юридичного середовища. На наш погляд, українським юридичним освітнім закладам та науковим установам варто бути релевантними сучасності, впроваджувати програми вивчення юридичних технологій до своєї науково-дослідницької інфраструктури та освітнього процесу, залучати спеціалістів, здатних викладати відповідні навчальні дисципліни, використовувати інструменти legal tech в юридичних наукових дослідженнях з метою поліпшення функціонування юридичного сектору та сприяння ефективності юридичних досліджень.

Існуючі проблеми на рівні держави, такі як війна, відсутність систематичного достатнього фінансування досліджень, відтік кадрів через відсутність гідної оплати праці та перспектив розвитку дослідницької кар'єри та застаріла інфраструктура створюють перешкоди для побудови

привабливого середовища для дослідників охочих працювати над інноваціями у праві. Тому, для позитивних зрушень у цьому напрямку, державі потрібно працювати у керунку збільшення фінансування наукових досліджень, розвитку міжнародної наукової співпраці та мобільності вчених, модернізації дослідницької інфраструктури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. EU Vocabularies. URL: https://op.europa.eu/en/web/eu-vocabularies/concept/-/resource?uri=http://eurovoc.europa.eu/c_38c873e0 (дата звернення 22.06.2025).
2. Онлайн-енциклопедія українського legal tech. URL: https://legaltech.org.ua (дата звернення 22.06.2025).
3. Ryan Whalen. Defining legal technology and its implications. *International Journal of Law and Information Technology,* Volume 30, Issue 1, Spring 2022, Pages 47–67. URL: https://academic.oup.com/ijlit/article/30/1/47/6563857?login=false (дата звернення 22.06.2025).
4. Інновації в праві: коли алгоритми замінять юристів (19 лютого 2018). *Юридична газета online*. *Всеукраїнське юридичне професійне видання*. URL: https://yur-gazeta.com/golovna/innovaciyi-v-pravi-koli-algoritmi-zaminyat-yuristiv.html (дата звернення 14.06.2025).
5. LegalTech - це не про тренди, а про вдосконалення. *Юридична газета online. Всеукраїнське юридичне професійне видання.* URL: https://yur-gazeta.com/interview/legaltech--ce-ne-pro-trendi-a-pro-vdoskonalennya.html (дата звернення 14.06.2025).
6. «Юридичні інновації» як освітній компонент (навчальна дисципліна). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. URL: http://lsej.org.ua/4_2023/37.pdf (дата звернення 12.10.2025).
7. Про інноваційну діяльність: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2002, № 36, ст. 266.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text (дата звернення 12.10.2025).
8. Heidi Turner. Legal Innovation and AI: Risks and Opportunities. URL: https://www.clio.com/blog/legal-innovation/#:~:text=Legal%20innovation%20is%20the%20ongoing,providing%20services%20for%20law%20firms (дата звернення 12.10.2025).
9. Haim Sandberg. What is legal innovation? URL: https://illinoislawreview.org/online/what-is-legal-innovation/ (дата звернення 12.10.2025).
10. Правове забезпечення ефективності інноваційного процесу в Україні: монографія/ С.В. Глібко, та ін.; за ред. С.В. Глібка. Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2021, 365 с.
11. Любчич А.М., Подрез-Ряполова І.В. Основні фактори стимулювання інноваційного розвитку України. *Право та інноваційне суспільство.* № 2 (15) (2020).

УДК 340: 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.25

НОВІТНІ МЕДИЧНІ ПРАВА УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ У МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОМУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Малеш П.В.,
аспірантка
Трнавського університету (Словацька республіка),
асистенка кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0007-1678-7492
e-mail: polina.malesh@uzhnu.edu.ua

Гербут В.С.,
доцентка кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-6563-3592
e-mail: viktoriya.gerbut@uzhnu.edu.ua

Малеш П.В., Гербут В.С. Новітні медичні права українських біженців у міжнародно-правовому та європейському контексті.

Сучасні міграційні процеси, спричинені повномасштабною збройною агресією проти України, зумовили безпрецедентне зростання кількості осіб, які набули статусу біженців у країнах Європейського Союзу. Така ситуація актуалізувала питання не лише базових соціальних гарантій, а й доступу до новітніх медичних послуг, зокрема трансплантації анатомічних матеріалів та застосування допоміжних репродуктивних технологій. Міжнародно-правові документи, що визначають статус біженців, передбачають загальні принципи недискримінації та рівного доступу до медичної допомоги, однак не містять прямих та чітких гарантій забезпечення права на доступ до високоспеціалізованих медичних послуг. Це створює суттєві прогалини у практичній реалізації прав осіб, які перебувають у статусі біженців, та обумовлює нерівність у доступі до медичних ресурсів.

Дослідження виявило, що ключовими перешкодами у реалізації відповідних прав є мовні та культурні бар'єри, брак медичної документації, відсутність ефективних механізмів обміну інформацією між країнами, низька поінформованість біженців щодо власних прав і доступних послуг, обмеженість ресурсів систем охорони здоров'я, а також неузгодженість дій між різними надавачами медичних послуг. Зазначені бар'єри у сукупності істотно обмежують можливості доступу до трансплантаційного лікування та репродуктивних процедур, навіть попри наявність загальних правових гарантій.

У статті проаналізовано міжнародно-правові акти, що регулюють статус біженців, зокрема Конвенцію про статус біженців, Директиву ЄС про тимчасовий захист, а також положення Нового пакту про міграцію та притулок.

Крім того, виявлено, що національні системи охорони здоров'я окремих держав ЄС демонструють позитивні приклади інтеграції біженців до системи надання медичних послуг, зокрема Польща, де забезпечено рівний доступ до медичної допомоги, передбачено переклад інформації українською мовою та створено механізми покриття вартості лікування. Водночас такі практики залишаються фрагментарними й потребують більшої системності та узгодженості на рівні Європейського Союзу.

Зроблено висновок, що для забезпечення ефективного та рівноправного доступу біженців до високоспеціалізованих медичних послуг необхідно вдосконалити нормативно-правову базу як на

міжнародному, так і на національному рівнях, створити механізми обміну медичною інформацією, усунути комунікаційні бар'єри та запровадити цілісний організаційний підхід у системі охорони здоров'я.

Ключові слова: біженці, доступ до медичних послуг, трансплантація, допоміжні репродуктивні технології, право на охорону здоров'я, міжнародно-правові гарантії, Європейський Союз, недискримінація.

Malesh P.V., Gerbut V.S. The newest medical rights of Ukrainian refugees in the international legal and European context.

Modern migration processes, caused by full-scale armed aggression against Ukraine, have led to an unprecedented increase in the number of persons who have acquired refugee status in the countries of the European Union. This situation has brought to the fore the issue of not only basic social guarantees, but also access to modern medical services, in particular, transplantation of anatomical materials and the use of assisted reproductive technologies. International legal documents that define the status of refugees provide for general principles of non-discrimination and equal access to medical care, but do not contain direct and clear guarantees of ensuring the right to access to highly specialized medical services. This creates significant gaps in the practical implementation of the rights of persons with refugee status and causes inequality in access to medical resources.

The study found that key obstacles to the realization of these rights include language and cultural barriers, lack of medical documentation, lack of effective mechanisms for information exchange between countries, low awareness of refugees about their rights and available services, limited resources in health systems, and lack of coordination between different health care providers. These barriers, taken together, significantly limit access to transplantation and reproductive procedures, even despite the existence of general legal guarantees.

The article analyzes international legal instruments regulating the status of refugees, in particular the Convention relating to the Status of Refugees, the EU Directive on Temporary Protection, and the provisions of the New Pact on Migration and Asylum.

In addition, it was found that the national health systems of individual EU countries demonstrate positive examples of integrating refugees into the health care system, in particular Poland, where equal access to medical care is ensured, information is translated into Ukrainian, and mechanisms for covering the cost of treatment have been created. At the same time, such practices remain fragmented and require greater consistency and coherence at the European Union level.

It was concluded that in order to ensure effective and equal access of refugees to highly specialized medical services, it is necessary to improve the regulatory framework at both the international and national levels, create mechanisms for exchanging medical information, eliminate communication barriers, and introduce a holistic organizational approach in the health care system.

Key words: refugees, access to medical services, transplantation, assisted reproductive technologies, right to health care, international legal guarantees, European Union, non-discrimination.

Постановка проблеми. Сучасні міграційні процеси, зумовлені повномасштабною війною в Україні, спричинили безпрецедентне збільшення кількості осіб, які набули статусу біженців у країнах Європейського Союзу. Міжнародно-правові акти, що регулюють статус біженців, забезпечують базові гарантії недискримінації та доступу до медичної допомоги, однак не містять чітких положень щодо новітніх медичних прав, зокрема права на доступ до трансплантації та допоміжних репродуктивних технологій. Наявна правова невизначеність у поєднанні з організаційними бар'єрами, браком інформації, мовними та культурними перешкодами створює суттєві труднощі для реалізації цих прав. Це вимагає комплексного аналізу правових механізмів та практичних аспектів забезпечення доступу біженців до спеціалізованих медичних послуг.

Актуальність дослідження зумовлена зростанням кількості українських біженців, необхідністю забезпечення рівноправного доступу до охорони здоров'я та недостатнім рівнем нормативного врегулювання питань реалізації новітніх медичних прав у міжнародно-правових актах. У сучасних умовах особливого значення набуває не лише гарантування базових прав, а й доступ до високоспеціалізованих медичних послуг, які безпосередньо пов'язані з правом на життя, гідність та охорону здоров'я. Аналіз існуючих бар'єрів та кращих практик є необхідною передумовою для формування ефективних правових та організаційних механізмів забезпечення цих прав, що

має важливе значення як для міжнародної спільноти, так і для України як держави походження великої кількості біженців.

Стан опрацювання проблематики. Чимало загальних досліджень стосувалися доступу до медицини як такого, що відображається, зокрема, у працях вчених як М.М. Білинська, З.С. Гладун, Д.В. Карамишев, О.Д. Корвецький, В.М. Лєхан; З.О. Надюк, Н.Д. Солоненко, Я.Ф. Радиш. Інші дослідження стосувалися доступу біженців до репродуктивних технологій та процедур трансплантації, як-от В. Брау, Р. Кемпбел, П. Новотна та інші.

Метою статті є дослідження нормативно-правових гарантій та практичних аспектів реалізації новітніх медичних прав біженців у європейських країнах, виявлення системних перешкод і визначення напрямів удосконалення механізмів доступу до охорони здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до показників Міністерства економіки викладених у Моніторингу основних подій в економіці України станом на серпень 2025 року наразі налічується близько 5,6 млн біженців з України по всьому світу, найбільша кількість яких зосереджена у країнах Європи [1, с. 26].

З метою забезпечення прав біженців, тобто осіб, які внаслідок певних чинників чи подій були вимушені покинути власний дім та країну походження, на міжнародному рівні діє низка нормативно-правових актів, які окреслюють правовий статус таких осіб та гарантії їхнього захисту. Зокрема, йдеться про Конвенцію про статус біженців [2], а також про Директиву тимчасового захисту [3], яка вперше зазнала імплементації саме у зв'язку із повномасштабною війною на території України.

Тим не менше, говорячи про питання забезпечення так званих новітніх прав, як-от право на застосування допоміжних репродуктивних технологій чи-то права на доступ до процедур трансплантації, варто зауважити, що у даних документах не визначені експліцитно гарантії таких прав.

З одного боку, не можна говорити про те, що це одразу заперечує чи стає перешкодою у можливості реалізації такого права, адже, звертаючись до текстів як Конвенції, так і Директиви (так і нового Пакту про міграцію та біженство [4], до речі), присутні положення про неприпустимість дискримінації та доступ до тих прав, якими особа могла б користатися і без статусу біженця (ст. 3 та 5 Конвенції про статус біженців), гарантії соціального забезпечення (зокрема, у зв'язку із материнством та хворобою (п. b ч. 1 ст. 24 Конвенції); право на соціальний захист, а також медичну допомогу (ч. 2 ст. 13 Директиви про тимчасовий захист); запозичення кращих практик та інструментів в ключових сферах, зокрема в охороні здоров'я, та забезпечення повного використання мігрантами Європейського стовпа соціальних прав (абз. 3 розділу 8 Повідомлення Єврокомісії щодо Нового пакту про міграцію та притулок). Аналогічні позиції щодо заборони дискримінації та забезпечення рівноправного доступу до медичної допомоги належної якості висловлені і в Конвенції про права людини та біомедицину (ст. 1 та 3) [5].

З іншого ж боку, практика демонструє, що наявних загальних положень видається недостатньо для надання рівного доступу до таких послуг як допоміжні репродуктивні технології чи трансплантація анатомічних матеріалів. Про це, зокрема, було наголошено Центром репродуктивного здоров'я, де, зокрема, зазначалося, що системні бар'єри, включаючи політичні обмеження, відсутність доступних послуг та серйозні прогалини в інформації, досі перешкоджають біженцям у деяких державах-членах отримати необхідну допомогу [6]. У деяких випадках біженці змушені залишати ЄС та повертатися до України, щоб звернутися за медичною допомогою, в тому числі пов'язаною з репродуктивним здоров'ям.

Це підтверджується також і загальними принципами того, що трансплантаційне лікування має бути доступне певним пацієнтам-нерезидентам, які вже перебувають під юрисдикцією європейських держав, включаючи пацієнтів, які страждають від раптових клінічних станів, що загрожують життю, без альтернативних терапевтичних варіантів, неповнолітніх, які не мають доступу до трансплантаційної допомоги у своїй країні проживання, біженців, шукачів притулку та вагітних жінок. Лікування таких пацієнтів повинно здійснюватися на основі основних прав людини.

Так, і Європейський суд з прав людини у справі D. проти Великої Британії 1997 року постановив, що позбавлення негромадянина необхідного лікування порушує право на життя, закріплене у ст. 2 Європейської конвенції з прав людини. Суд прирівняв відмову в лікуванні до катування (ст. 3), коли це спричиняє смерть пацієнта, та встановив, що Велика Британія порушила основоположне право на життя, відмовивши негромадянину в можливості отримати належне лікування, засудивши його до повернення до рідної держави, де такого лікування не існує [7].

Так само будь-яка держава чи система трансплантації порушить основоположне право на життя, відмовивши в трансплантації нерезиденту, якщо він доведе, що цей варіант недоступний у його рідній країні та/або він перебуває в ситуації, що загрожує життю.

Однак етичний обов'язок надавати лікування на основі права на життя має певні обмеження у випадку, зокрема, трансплантації. Стверджується, що допущення шкоди шляхом відмови в ресурсах (у цьому випадку, органі) не підпадає під ту саму моральну категорію, що й вчинення або бездіяльність у стандартних діях [8, с. 52]. У цьому випадку органи трансплантації та уряди мають право встановити правову базу, яка забезпечує належний розподіл ресурсів країн, та розподіляти органи на основі прозорих та справедливих клінічних критеріїв. Таким чином, за загальних обставин, вони не будуть морально зобов'язані надавати обмежені ресурси нерезидентам.

Так, чимало досліджень щодо доступу біженців та мігрантів до репродуктивних послуг приходять до висновку про наявність низки системних проблем, які виникають безвідносно країни перебування чи країни походження того чи іншого біженця. Серед таких проблемних аспектів, зокрема, виокремлюють:

Мовні та культурні бар'єри. Серед низки досліджень виділялося, що біженці та мігранти часто не отримують належні пояснення щодо медичних процедур з огляду на відсутність перекладача взагалі або ж надання послуг інтерпретації волонтерами та громадськими організаціями із відсутністю конкретної професійної кваліфікації, і як наслідок, така допомога часто надається на основі поганої комунікації, що є ключової перешкодою для отримання інформованої згоди від пацієнта [9].

Необхідна інформація для медичних працівників. Вбачається, що у багатьох випадках біженці вимушені терміново залишати свою країну походження, коли особа, рятуючись від загрози, не передбачає необхідність взяти необхідні документи пов'язані з її здоров'ям чи тим паче історію хвороби із медичного закладу чи сімейного лікаря. Так, на початку повномасштабної існувала можливість перетину кордону без закордонного паспорту, не говорячи вже про всю необхідну медичну інформацію [10].

У зв'язку з цим неодноразово наголошувалося, що відсутність що адекватної системи обміну медичними даними між країнами ЄС, відстеження пацієнтів, які переміщуються з однієї країни до іншої, часто слугує проблемою та може призвести до втрати відповідної інформації про стан здоров'я та історію хвороби пацієнта.

Це питання було розглянуто в дослідженні, проведеному Міжнародною організацією з міграції (МОМ), яке описує розробку та пілотне тестування електронної особистої медичної карти (e-PHR) з метою забезпечення доступності записів про оцінку здоров'я мігрантів протягом усього міграційного шляху [11].

Необхідна інформація для біженців та мігрантів. У багатьох випадках перешкодою для доступу до медичної допомоги та належного використання послуг може слугувати брак знань про права пацієнта та доступні послуги для біженців та мігрантів. Зокрема, це може стосуватися первинного запису на прийом, інформації про медичні послуги для мігрантів після прибуття до країни та труднощі в орієнтуванні в системі охорони здоров'я, зокрема в контексті спеціалізованих послуг, таких як допоміжні репродуктивні технології та трансплантація.

Можливими шляхами вирішення такої проблеми пропонується надання письмових матеріалів, що відповідають мовам, використання міжкультурних посередників та/або громадських медичних освітян для сприяння програмам зміцнення здоров'я та освіти. Схожу процедуру запровадили в Іспанії, де було розроблено стратегію інформування мігрантів про їхні права [12].

Організація та якість послуг. Часто у зв'язку із великою кількістю біженців (крім "регулярних" пацієнтів тієї чи іншої країни) виникає обмеженість у доступі до тих чи інших послуг, як-от переповненості лікарень та збільшення часу очікування. Нерівномірний розподіл обладнання, брак транспорту, підвищена залежність від служб невідкладної допомоги часто описувалися в окремих дослідженнях, підкреслюючи необхідність покращення доступу до медичної допомоги [13].

Зазначається, що відповідний тягар забезпечення належної якості послуг покладається на відповідні заклади охорони здоров'я, для яких одним із оптимальних рішень могло б стати прийняття «цілісного організаційного підходу», здатного впровадити комплексний процес змін, тобто розробка конкретних програм, що враховують пріоритети біженців та мігрантів, адаптація процесів та послуг, а також ефективне навчання персоналу на всіх рівнях, щоб надавати якісні медичні послуги скоординовано та справедливо [14].

5. Відсутність координації між надавачами медичних послуг. Дана проблема органічно виходить із попередніх і пов'язана насамперед із тим, що присутність різних неурядових організацій та груп волонтерів у поєднанні з відсутністю організації сприяє хаотичній та неадекватній співпраці між різними надавачами медичних послуг. Нескоординовані втручання багатьох різних постачальників медичних послуг часто не задовольняють потреби в охороні здоров'я, а лише призводять до перекриття та дублювання. Так, у звіті МОМ було наголошено, що відсутність координації не лише створює плутанину в розподілі завдань, але й призводить до зловживання людськими та економічними ресурсами [15].

Тим не менш, не можна не звернути увагу і на позитивні практики. Так, до прикладу, у Польщі біженці, які потребують медичної допомоги, включаючи госпіталізацію, будуть оброблятися відповідно до правил, що застосовуються до громадян Польщі [16]. Вся інформація щодо медичної підтримки надається на веб-сайті Міністерства охорони здоров'я польською та українською мовами, а також пропозиції роботи для медичних працівників обома мовами. Також є веб-сайт, присвячений пацієнтам обома мовами. Українські біженці також можуть отримати польський ідентифікаційний номер. Їм також було надано право купувати основні ліки в аптеках за спеціальним рецептом (версія статті), оскільки всі рецепти в Польщі тепер є електронними рецептами. Польський національний фонд охорони здоров'я, який покриває витрати на послуги діалізу для громадян Польщі як у державних, так і в приватних відділеннях діалізу, також відшкодовує витрати на замісну ниркову терапію для українських біженців, які потребують діалізу

Висновки. Узагальнюючи викладене, можна дійти висновку, що нормативно-правові акти міжнародного рівня, які визначають статус і права біженців, містять низку загальних положень щодо недискримінації та доступу до базових соціальних і медичних послуг, однак вони не гарантують експліцитного права на застосування допоміжних репродуктивних технологій чи трансплантацію анатомічних матеріалів.

Практика доводить, що наявність таких загальних гарантій не забезпечує рівного доступу до спеціалізованих медичних послуг, що особливо відчутно вразливими групами, до яких належать біженці. Системні бар'єри, як-от мовні та культурні труднощі, відсутність належної медичної документації та обміну даними між країнами, низька поінформованість біженців щодо власних прав, обмеженість ресурсів у медичних закладах і відсутність належної координації між різними надавачами послуг, суттєво ускладнюють доступ до медичної допомоги.

Водночас окремі позитивні практики окремих країн демонструють, що створення доступного інформаційного середовища, спрощення процедур, інтеграція біженців у національні системи охорони здоров'я та координація дій різних суб'єктів можуть суттєво покращити ситуацію. Відтак, для забезпечення ефективного та рівноправного доступу біженців до медичних послуг, зокрема у сферах трансплантації та репродуктивних технологій, необхідне поєднання міжнародних зобов'язань із національними механізмами реалізації прав, а також усунення системних бар'єрів шляхом упровадження цілісного організаційного підходу, належного управління ресурсами та міжсекторальної співпраці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Моніторинг основних подій в економіці України. *Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України.* 2025. URL: https://me.gov.ua/view/a3bcf619-5551-4f23-bc04-19f861cc8b92.
2. Конвенція про статус біженців. *Організація Об'єднаних Націй.* 1951. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text.
3. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. *Official Journal of the European Communities.* 2001. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32001L0055.
4. Communication from the Commission on a New Pact on Migration and Asylum. COM(2020) 609 final. *European Commission.* 2020. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020DC0609.

5. Конвенція про права людини та біомедицину. *Рада Європи.* 1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text.
6. EU must guarantee access to reproductive healthcare for Ukrainian refugees. *Centre for Reproductive Rights.* 2025. URL: https://reproductiverights.org/eu-access-reproductive-healthcare-ukrainian-refugees.
7. Case of D. v. the United Kingdom (Application no. 30240/96) of 2 May 1997. *ECHR.* URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-58035.
8. Hall T. Doing Harm, Allowing Harm, and Denying Resources. *Journal of Moral Philosophy.* 2008. 5(1). P. 50–76. URL: https://doi.org/10.1163/174552408X306726.
9. Bischoff A., Denhaerynck K. What do language barriers cost? An exploratory study among asylum seekers in Switzerland. *BMC health services research.* 2010. No. 248(10). URL: https://doi.org/10.1186/1472-6963-10-248.
10. Україна продовжила можливість виїзду за внутрішнім паспортом. BBC News. 2022. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-61138980.
11. Electronic Personal Health Record (e-PHR). International Organisation for Migration (IOM). URL: https://www.iom.int/ephr.
12. Plataforma Somos Migrantes. URL: https://observatoriodesigualdadandalucia.org/iniciativas/plataforma-somos-migrantes.
13. Bradby H., Humphris R., Newall D., Phillimore J. Public Health Aspects of Migrant Health. *Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.* 2015. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/27536765.
14. Bischoff A., Chiarenza A., Loutan L. «Migrant-friendly hospitals»: a European initiative in an age of increasing mobility. World Hosp Health Serv. 2009. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/20136027.
15. Assessment Report: Health Situation at EU's Southern Borders – Migrant, Occupational, and Public Health – Italy. IOM. 2014. URL: https://surli.cc/xvfthk.
16. Stock P.G., et. al.. Transplantation in the Context of Migration and Refugees. URL: https://surl.lt/krwwbg.

УДК 341.9:347.4+339.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.26

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТРАСТІВ У МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВИХ ТРАНСАКЦІЯХ

Павлюк Я.В.,
аспірант,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0002-1181-1901

Павлюк Я.В. Особливості використання трастів у міжнародних фінансових трансакціях.
Стаття присвячена комплексному аналізу використання трасту (довірчої власності) та трастових відносин у міжнародних фінансових трансакціях. Завдяки своїй доктринальній природі, а саме поділу права власності на юридичний титул (*legal title*) та бенефіціарний титул (*beneficial title*), трасти забезпечують правову та організаційну основу для управління активами, захисту прав інвесторів та ефективного виконання договірних зобов'язань. В статті показано, що використання інструменту трасту та залучення довірчого управителя активами (trustee) має низку переваг для міжнародних фінансових трансакцій, а саме: дозволяє зменшити агентські та трансакційні витрати сторін, гнучко структурувати забезпечення, прискорити звернення стягнення на предмет забезпечення у разі дефолту та убезпечити майно від вимог третіх сторін у разі банкрутства. Наголошено на англо-американському походженні інституту трасту та відсутності його прямого аналога в континентальних системах права, що є однією з причин домінування англійського права як застосовного права в міжнародних фінансових трансакціях.

Встановлено, що траст є невід'ємним елементом для структурування міжнародних фінансових трансакцій, а саме: випуску єврооблігацій, сек'юритизації, забезпеченого фінансування та позики цінних паперів. У статті досліджуються особливості застосування трастів та виникнення трастових відносин на прикладі зазначених видів міжнародних фінансових трансакцій. Проаналізовано трастову модель під час випуску єврооблігацій та проведено її порівняння із моделлю фіскального агента. Досліджено та узагальнено роль та повноваження довірчого управителя активів чи забезпечення під час трансакцій сек'юритизації, забезпеченого фінансування та позики цінних паперів. В контексті юрисдикцій, що не визнають траст, показано функціональні еквіваленти трасту та особливості їх застосування.

Стаття постулює, що траст є незамінним для ефективного структурування міжнародних фінансових трансакцій завдяки своїй природі та не може бути повністю замінений іншими інструментами, наявними в континентальних системах права.

Ключові слова: траст, довірчий управитель, міжнародне фінансове право, єврооблігації, сек'юритизація, забезпечене фінансування, паралельний борг, позика цінних паперів.

Pavliuk Y.V. The features of using trusts in international financial transactions.
The article offers a comprehensive analysis of the use of trusts and the presence of trust relationships in international financial transactions. Owing to its doctrinal nature – namely, the split of ownership into legal title and beneficial title – the trust provides a legal and organisational framework for asset management, investor protection, and the efficient performance of contractual obligations. The article shows that employing a trust and appointing a trustee has several benefits for international financial transactions, in particular it can reduce agency and transaction costs, enable flexible structuring of security, expedite collateral enforcement in the event of default and protect assets from claims by third parties in case of bankruptcy. It emphasises the Anglo-American origins of the trust and the absence of a direct analogue in civil-law systems, which is one of the reasons for the predominance of English law as the governing law in international financial transactions.

It is established that the trust is an integral element in structuring international financial transactions, including eurobond issuance, securitisation, secured financing, and securities lending. The article examines how trusts are used and how trust relationships arise in each of these transactions. It analyses the trust model used in eurobond issuance and compares it with the fiscal agency model. It also studies and summarises the role and powers of the trustee or the security trustee in securitisation, secured financing, and securities lending. In jurisdictions that do not recognise the trust, the article identifies functional equivalents of trust, and the peculiarities associated with their use.

The article posits that the trust is indispensable for the effective structuring of international financial transactions by virtue of its legal nature and that it may not be fully replaced with other instruments available in civil-law systems.

Key words: trust, trustee, international financial law, eurobonds, securitisation, secured financing, parallel debt, securities lending.

Постановка проблеми. Траст є унікальною концепцією довірчої власності в англо-американському праві. Завдяки своїй правовій природі, а саме поділу права власності на юридичний титул (*legal title*) та бенефіціарний титул (*beneficial title*), та практиці правозастосування траст та трастові відносини стали невід'ємною складовою під час структурування складних транскордонних фінансових трансакцій – від випусків єврооблігацій і сек'юритизації до забезпеченого фінансування та позики цінних паперів. Водночас глобальна фінансова практика зустрічається з деякими системними юридичними бар'єрами, пов'язаними з використанням трастів, такими як відсутність прямого аналога трасту в більшості континентальних правопорядків та варіативність фідуціарних обов'язків довірчих управителів трасту та агентів у нетрастових структурах. Додаткові виклики пов'язані з появою функціональних еквівалентів трасту та використанням альтернативних правових конструкцій (наприклад, концепції паралельного боргу). Це зумовлює необхідність вироблення порівняльної і практичної правової рамки, яка пояснює, де саме та яким чином виникають трастові відносини у типових міжнародних фінансових трансакціях, які альтернативні нетрастові інструменти можуть використовуватися в таких угодах, а також аналізує вплив трастових механізмів на вартість структурування трансакцій, юридичний захист для інвесторів при банкрутстві, способи повернення боргу та звернення стягнення на предмет забезпечення.

Метою дослідження є систематизація знань про використання трастів у міжнародних фінансових трансакціях, аналіз їх функціонального призначення у різних типах угод на прикладі випуску єврооблігацій, сек'юритизації, забезпеченого фінансування та позики цінних паперів.

Стан опрацювання проблематики. На міжнародному рівні питання трастів та застосування трастових структур досліджували такі автори, як С. Галлахер [1], С. Гарднер [2] та Г. Моффат [3]. Їхні дослідження стосувалися права справедливості (*equity*), сутності, видів та вимог до створення трастів, функцій та фідуціарних обов'язків довірчих управителів. Серед українських науковців довірчу власність та трастові відносини досліджували О. Виговський [4], Р. Майданик [5], Г. Буяджи [6], Н. Перестюк [7], Г. Некіт [8] та інші. Зазначені дослідження стосувалися становлення трасту, функціонування трасту в державах англо-американської правової системи, можливостей рецепції трасту в континентальних системах права та формування української моделі довірчої власності. Водночас питання використання трастів у міжнародних фінансових трансакціях потребує додаткового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Траст є гнучким інструментом, який дозволяє структурувати міжнародні фінансові трансакції з метою ефективного управління активами, забезпечення інтересів інвесторів та повернення боргів. Відтак трастові структури широко використовуються у фінансовому праві під час здійснення запозичень на ринках капіталу (*capital markets*) шляхом випуску єврооблігацій, сек'юритизації, забезпеченого фінансування (синдиковане кредитування чи проектне фінансування) та позики цінних паперів. Нижче ми розглянемо використання трастів на прикладі зазначених видів фінансових трансакцій.

Випуск єврооблігацій. Випуск єврооблігацій (*eurobonds*), боргових цінних паперів, деномінованих в іноземній для емітента валюті, є поширеним способом залучення фінансування на ринках капіталу. Для структурування трансакцій з випуску єврооблігацій використовують дві моделі: агентську та трастову. В агентській моделі, для адміністрування виплат відсотків (купонів) та основної суми боргу за єврооблігаціями на користь власників облігацій (*bondholders*) емітент

призначає платіжного агента (*paying agent*), який діє від його імені на підставі агентського договору (*fiscal agency agreement*). У трастовій моделі замість платіжного агента залучають спеціального довірчого управителя (*трасті / trustee*), який діє від імені власників облігацій на підставі договору про траст (*trust deed*) та централізовано здійснює реалізацію їхніх прав.

Правовий статус довірчого управителя відрізняється від статусу платіжного агента: довірчий управитель виступає агентом (уповноваженою особою) власників облігацій та має перед ними фідуціарні обов'язки (*fiduciary duties*): діяти в їхніх інтересах, а не в своїх власних, уникати конфлікту інтересів, не використовувати своє становище для збагачення, не делегувати свої повноваження та зберігати конфіденційність. Платіжний агент лише виконує адміністративні функції з перерахування коштів від імені емітента облігацій та діє від імені емітента, а не власників облігацій [9]. В агентській моделі кожний інвестор змушений окремо реалізовувати свої права щодо емітента єврооблігацій.

Договір про траст укладається між власниками облігацій та довірчим управителем і передбачає, що перші передають більшість своїх юридичних прав за єврооблігаціями на користь довірчого управителя, який отримує права: діяти від імені власників облігацій, скликати збори власників облігацій (*bondholders' meetings*) для погодження комерційних питань (наприклад, зміни умов випуску облігацій чи реструктуризації боргу), вимагати дострокового погашення облігацій у разі дефолту (*acceleration of bonds*), звертати стягнення на предмет забезпечення, ініціювати позов проти емітента облігацій та гаранта (за наявності) у разі порушення ними своїх зобов'язань. Довірчий управитель повинен слідкувати за дотриманням прав власників облігацій та має право ініціювати збори власників облігацій для узгодження позиції та обговорення проблемних питань. Зазвичай, договір про траст містить спеціальні положення про обмеження прав індивідуальним власникам єврооблігацій самостійно подавати позови чи примусово стягувати борг (*no action clause*) [10]. Такі положення мають на меті централізувати дії через довірчого управителя та уникнути так званого "забігу до суду" та хаотичного стягнення боргу. Власники єврооблігацій можуть діяти самостійно лише у виняткових випадках, наприклад, у разі дефолту емітента, якщо довірчий управитель не вжив дій протягом визначеного строку [11]. Крім того, власники, які сукупно володіють істотною частиною єврооблігацій (наприклад, 25%) можуть колективно вимагати від довірчого управителя вжити заходів.

Хоча сторонами договору про траст є лише емітент та довірчий управитель, договір стає обов'язковим для власників облігацій внаслідок придбання ними облігацій згідно з доктриною інкорпорації (*doctrine of incorporation*), тобто включення умов договору про траст в інші трансакційні документи шляхом посилання на них. Трастова модель дозволяє уникнути необхідності укладання окремих договорів з кожним власником єврооблігацій, що спрощує структуру трансакції та знижує трансакційні витрати.

Крім того, довірчі управителі, як правило, схильні діяти консервативно і намагаються вирішити проблеми з емітентом без судових процедур, що є бажаним для емітента. Таким чином, структура, яка містить довірчого управителя, може бути бажанішою для емітента, оскільки тоді він уникає ризику одиночних необґрунтованих позовів (*frivolous or tactical claims*). Водночас власники облігацій також можуть надавати перевагу трастовій моделі, особливо якщо емітент знаходиться у не дуже відомій їм юрисдикції. Крім того, трастову модель використовують, коли окрім фінансових, існує багато інших нефінансових зобов'язань (*non-financial covenants*), за дотриманням яких потрібно слідкувати. Прикладами таких зобов'язань можуть бути зобов'язання емітента досягти певних порогових показників (*KPIs*) чи виконання вимог щодо спрямування доходу від облігацій на конкретні цілі (наприклад, "зелені" чи "інфраструктурні" облігації).

Хоча довірчий управитель не є повноцінним юридичним власником єврооблігацій, аналіз трансакційних документів щодо випуску облігацій за трастовою моделлю свідчить про наявність двох паралельних зобов'язань щодо виплати відсотків (купону) та основної суми – одне на користь довірчого управителя, інше на корить власників облігацій (яке все одно здійснюється через довірчого управителя). Таким чином, можемо стверджувати, що довірчий управитель є юридичним власником права вимоги до емітента щодо виплати боргу за облігаціями, бенефіціарними власниками якої є власники облігацій.

Довірчий управитель не повинен змішувати на банківських рахунках власні активи та активи, щодо яких він має фідуціарні обов'язки управління. Якщо ця заборона буде порушена, у разі банкрутства довірчого управителя буде застосовуватися процедура слідування (*tracing*) для іден-

тифікації активів, бенефіціарними власниками яких є власники облігацій, та недопущення їх використання для погашення боргів перед кредиторами довірчого управителя [12].

Навіть у разі застосування агентської моделі, така модель також може містити елементи трастових правовідносин. В юрисдикціях загального права (*common law*) вважається, що кошти, які утримує платіжний агент на користь власників облігацій, перебувають у трасті, бенефіціаром якого є власники облігацій [13, 14].

Сек'юритизація. Сек'юритизація (*securitisation*) – це процес трансформації пулу активів (наприклад, іпотек або автокредитів) у цінні папери. Сек'юритизація є способом залучення банком чи фінансовою установою, оригінатором (*originator*), коштів від розміщення цінних паперів спеціальним емітентом (*SPV*), на користь якого оригінатор продає певний пул активів, які забезпечуватимуть випуск емітентом цінних паперів (*asset-backed securities*). Відтак оригінатор отримує прибуток від продажу активів емітенту, а емітент – від розміщення цінних паперів. Емітент передає пул активів в забезпечення на користь спеціальної фінансової установи, довірчого управителя (*security trustee*), який використовуватиме ці активи для забезпечення зобов'язань емітента перед інвесторами в цінні папери [15].

У структурі трансакції сек'юритизації траст може бути присутній у двох форматах. *По-перше*, спеціальний емітент (*SPV*) може бути заснований у формі тресту, оскільки він формально не має бути пов'язаним з оригінатором, а відтак не може контролюватися ним чи бути його афілійованою особою. Таким чином забезпечується незалежність SPV і його відокремленість від оригінатора, а також забезпечується так званий справжній продаж (*true sale*) активів від оригінатора до SPV. *По-друге*, спеціальна фінансова установа діє як довірчий управитель тресту на користь власників цінних паперів та займається збереженням забезпечення (*security trustee*). Іноді функції збереження забезпечення може виконувати окрема довірена юридична особа. Завдання довірчого управителя полягає у забезпеченні інтересів інвесторів перед емітентом та оригінатором.

Довірчий управитель відіграє таку саму роль представника інтересів інвесторів, як і у трансакціях з випуску єврооблігацій, та має фідуціарні обов'язки перед власниками цінних паперів. Відносини між довірчим управителем та інвесторами регулюються договором про траст (*trust deed*). Довірчий управитель має забезпечити, щоб інвестори мали право вимоги до емітента з найвищим пріоритетом (*first-ranking claim*). Платежі, які довірчий управитель отримує і адмініструє на користь власників цінних паперів, надходять на спеціальні рахунки, які є відокремленими від інших рахунків довірчого управителя та кошти на яких не змішуються з іншими коштами (*ring fencing*). Цінні папери, передані в забезпечення, також зберігаються на спеціальному відокремленому рахунку довірчого управителя для уникнення їх змішування з власними активами довірчого управителя, що є критично важливим у разі можливого банкрутства довірчого управителя (*bankruptcy remoteness*). Довірчий управитель пропорційно розподіляє платежі між різними інвесторами чи класами інвесторів (*waterfall*).

Ключовою перевагою трастової структури також є наявність єдиного держателя забезпечення, що гарантує уніфікований підхід у разі звернення стягнення. Важливо, що наявність багатьох інвесторів, на користь яких довірчий управитель зберігає забезпечення, не перешкоджає дійсності трастових відносин (незважаючи на те, що немає чіткого закріплення конкретного активу з пулу активів як забезпечення для конкретного інвестора) [16].

Забезпечене фінансування. Трастові відносити можуть виникати в контексті забезпечених фінансових трансакцій (наприклад, синдикованого кредитування чи проектного фінансування). Особливістю таких трансакцій є те, що позичальник передає певні активи (рухоме і нерухоме майно, акції, права вимоги за договорами, права інтелектуальної власності тощо) в забезпечення для виконання ним зобов'язань за кредитом. Довірчий управитель (*security trustee*) є держателем забезпечення на користь усіх поточних і майбутніх кредиторів, відповідає за документи та формальності щодо забезпечення та діє централізовано від імені всіх кредиторів при дефолті чи реструктуризації позичальника. Така модель дозволяє уникнути дублювання забезпечення на користь різних кредиторів, зменшує транзакційні витрати (оскільки не треба перереєстровувати обтяження при вторинних продажах зобов'язань) та дозволяє уніфікувати і спростити процедуру звернення стягнення на забезпечення у разі дефолту позичальника.

Структура з довірчим управителем закріплюється у кредитній документації, а саме кредитному договорі (*facility agreement*), який фіксує наявність довірчого управителя та окреслює його роль, та договорі про траст (*trust deed*), який визначає права та обов'язки довірчого управите-

ля. Правила взаємодії між кредиторами встановлюються окремо в договорі між кредиторами (*intercreditor agreement*), який визначає взаємні права і обов'язки кредиторів та порядок звернення стягнення на предмет обтяження. У разі дефолту позичальника за дорученням більшості кредиторів (порядок визначається в угоді між кредиторами) довірчий управитель ініціює стягнення боргу (*acceleration of loan*), звертає стягнення на забезпечення та розподіляє отримані кошти пропорційно між кредиторами.

У континентальних правових системах трастові відносини зазвичай не визнаються, тому, як альтернативу, застосовують концепцію паралельного боргу (*parallel debt*). Паралельний борг – це договірна конструкція, за якої боржник має зобов'язання на користь кредиторів, а також окремо та незалежно визнає зобов'язання перед довірчим управителем (агентом із забезпечення) сплатити на його користь суму, еквівалентну сумі боргу перед кредиторами. Це зобов'язання перед довірчим управителем існує "паралельно" з основним боргом перед кредиторами і зменшується синхронно зі зменшенням боргу перед кредиторами (*pro tanto*), щоб уникнути подвійного стягнення з позичальника. Забезпечення (іпотеки, застави, права вимоги) надається безпосередньо на користь довірчого управителя (агента із забезпечення) для забезпечення саме "паралельного" зобов'язання. Таким чином, довірчий управитель (агент із забезпечення) сам стає кредитором за зобов'язанням і може законно бути бенефіціаром забезпечення та реалізовувати його в інтересах усіх кредиторів. Наприклад, Франція історично не визнавала траст, але має функціональний аналог *fiducie-sûreté* і з 2017 року запровадила повноцінний режим для довірчих агентів (*agent des sûretés*), який дозволяє агенту утримувати та реалізовувати забезпечення від власного імені для бенефіціарів [17]. В інших юрисдикціях може вимагатися, щоб забезпечення формально утримували самі кредитори, а довірчий управитель діяв від їхнього імені за довіреністю, тобто мав суто договірні, а не трастові відносини.

Позика цінних паперів. Позика цінних паперів – це тимчасова передача цінних паперів (наприклад, акцій чи облігацій) від позикодавця (зазвичай, інвестиційного чи пенсійного фонду) позичальнику (зазвичай, банку чи хедж-фонду) із обов'язком повернути ці самі або еквівалентні цінні папери пізніше. Позикодавець отримує плату за надання цінних паперів, а для позики надається забезпечення (грошове забезпечення або забезпечення у вигляді інших цінних паперів) [18]. Економічно суть операції полягає в тому, що позичальник використовує позичені цінні папери для генерування додаткового прибутку (операцій з цими цінними паперами на фондовому ринку) або здійснення інших операцій за дорученням своїх клієнтів. Трансакція з позики цінних паперів може бути структурована як двостороння угода між позичальником та позикодавцем або залучати третю сторону – агента (*tri-party agent*), який зберігає забезпечення та виконує адміністративні функції і розрахунки, здійснює маржинг та переоцінку цінних паперів.

У трансакціях з позики цінних паперів позичаються саме цінні папери, а гроші або інші цінні папери слугують забезпеченням зобов'язання. Натомість у трансакціях зі зворотного викупу або "*repo*" (*repurchase agreement*) відбувається позика грошей під заставу цінних паперів.

Як правило, позика цінних паперів структурована з повним переходом права власності на цінні папери до позичальника (*title transfer model*). Позичальник стає повноцінним власником цінних паперів та повинен повернути позикодавцю ці або еквівалентні цінні папери в кінці строку позики. Банк-агент може за дорученням позикодавця надавати його цінні папери в позику на користь позичальника. Тобто у цьому випадку банк виступатиме як довірчий управитель майна, а позичальник зберігатиме бенефіціарний титул на активи.

Банк-агент може також виступати як довірчий управитель-зберігач забезпечення, яке надається позичальником цінних паперів. Забезпечення зберігається на окремому рахунку "на користь та до розпорядження позикодавця" (*to the order of the lender*), тобто позикодавець має бенефіціарне право щодо забезпечення. Ключовим аспектом трастової конструкції є те, що предмет забезпечення ізольований від інших активів довірчого управителя, що гарантує, що бенефіціар активів убезпечений від неплатоспроможності довірчого управителя і включення цих активів до його ліквідаційної маси у разі банкрутства. Цей принцип яскраво ілюструє практика англійських судів, яка виникла у зв'язку з банкрутством банку Lehman Brothers у 2008 році – у спорах між кредиторами банку та бенефіціарами трасту суди посилалися на доктрину трасту, надавши перевагу вимогам бенефіціарів трасту перед вимогами кредиторів банку [19]. У випадку дефолту позичальника цінних паперів довірчий управитель здійснює переказ забезпечення на користь позичальника або реалізовує предмет забезпечення.

Крім того, трастова структура може бути присутньою ще в одному аспекті – у разі, коли забезпеченням за позикою цінних паперів є грошові кошти, позикодавець може інвестувати їх у короткострокові фінансові інструменти, використовуючи трастові інвестиційні структури. Агент від імені позикодавця вносить кошти забезпечення до колективного трастового пулу й отримує пайові одиниці (*units*) у трастовому фонді [20]. Трастовий фонд здійснює інвестування коштів згідно з мандатом, наданим у договорі про траст. При поверненні еквівалентних цінних паперів позичальником пай позикодавця в трасті викуповується, траст повертає грошові кошти агенту, а той – позичальнику, таким чином повертаючи надане грошове забезпечення.

Таким чином, при позиці цінних паперів відносини трасту не виникатимуть при прямій передачі цінних паперів (*title transfer*) позичальнику, проте будуть присутніми у відносинах між агентом-посередником, який зберігає забезпечення за позикою на користь позикодавця або інвестує кошти, надані в забезпечення, на користь позикодавця.

Висновки. Траст є ефективним інструментом для структурування міжнародних фінансових трансакцій. Відносини трасту виникають тоді, коли довірчий управитель здійснює управління активами (цінними паперами, коштами, забезпеченням) на користь певного бенефіціара. Договір про траст (*trust deed*) визначає мандат довірчого управителя, встановлює обмеження на його дії (вимоги до звітності, пороги згоди інвесторів для певних рішень) та передбачає фідуціарні обов'язки щодо бенефіціарів (діяти в їхніх інтересах, а не в своїх власних, уникати конфлікту інтересів, не використовувати своє становище для збагачення, не делегувати свої повноваження та зберігати конфіденційність). Ключовими перевагами застосування трастових моделей у міжнародних фінансових трансакціях є:

убезпечення активів трасту від вимог кредиторів у разі банкрутства довірчого управителя (*bankruptcy remoteness*) та їх спрямування за призначенням на користь бенефіціарів трасту (*ring-fencing*) завдяки відокремленню активів, переданих в управління довірчому управителю, від його власних активів;

ефективне та централізоване управління активами чи забезпеченням на користь необмеженого кола інвесторів та кредиторів (теперішніх і майбутніх);

ефективний розподіл доходів чи платежів між різними бенефіціарами трасту за встановленими правилами;

оперативне ініціювання сплати боргу та централізоване звернення стягнення на предмет забезпечення.

В контексті випуску єврооблігацій, трастова модель має перевагу для складних трансакцій, забезпечуючи колективне здійснення прав інвесторів (*no action clause*), ефективну організацію зборів власників єврооблігацій та оперативне стягнення боргу. Агентська модель натомість придатна для простіше структурованих ("*plain-vanilla*") випусків, з обмеженою кількістю залучених інвесторів або відсутністю складних і детальних умов випуску облігацій і нефінансових ковенантів, виконання яких потрібно моніторити довірчому управителю.

У контексті сек'юритизації, трастова структура дозволяє забезпечити незалежність спеціального емітента (SPV) від банку-оригінатора та забезпечити "справжній продаж" активів на користь SPV. В частині збереження забезпечення, яке надається для випуску цінних паперів (*asset-backed securities*), роль довірчого управителя є ключовою для забезпечення пропорційного адміністрування платежів і дотримання пріоритетів вимог інвесторів (*waterfall*).

У контексті трансакцій забезпеченого кредитування (синдиковане кредитування і проектне фінансування), довірчий управитель забезпечує централізоване зберігання забезпечення на користь всіх теперішніх та майбутніх кредиторів, що дозволяє уникнути дублювання забезпечень на користь кожного окремого кредитора. Це особливо важливо в контексті вторинних відступлень боргу на користь нових кредиторів. Крім того, централізоване управління забезпеченням дозволяє оперативно звертати стягнення на предмет забезпечення за розпорядженням більшості кредиторів.

Альтернативною використання трасту для структурування забезпечення в юрисдикціях континентального права є концепція паралельного боргу або трастоподібні конструкції (наприклад, agent des sûretés у Франції). Водночас, такі юридичні конструкції є більш складними у застосуванні та менш гнучкими в частині необхідності дотримання вимог щодо належного оформлення та реєстрації забезпечення (*perfection formalities*).

В контексті позики цінних паперів, трастовий елемент виникає в частині зберігання забезпечення, переданого на користь позикодавця, та інвестуванні наданого грошового забезпечення зав-

дяки трастовому пулу реінвестування. Як і в інших описаних трансакціях, використання трасту в трансакціях з позики цінних паперів дозволяє забезпечити ізоляцію активів у випадку банкрутства, що є критично важливим, зокрема спираючись на досвід судової практики, яка виникла внаслідок світової фінансової кризи 2008 року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Gallagher S. Equity and the Law of Trusts: Centuries in the Making. Gallagher & Blake Publishing, 2013. 501 p.
2. Gardner S. An Introduction to the Law of Trusts. Oxford University Press, 2011. 246 p.
3. Moffat G., Bean G. M. D., Probert R. Trusts Law: Text and Materials. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 1117 p.
4. Vygovskyy O. Textbook on International Financial Law. Kyiv: Publishing and Polygraphic Centre "The University of Kyiv", 2017. 511 p.
5. Майданик Р.А. Довірча власність в Україні: європейські стандарти і перспективи/ *Право України*, 2014. № 2. С. 105–113.
6. Буяджи Г.В. Траст: історія, сучасність, перспективи : монографія. Київ: Алерта, 2018. 552 с.
7. Перестюк Н.М. Трасти за європейським правом і міжнародний судовий процес. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 160–163. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/feb/15660/30.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
8. Некіт К. Г. Довірча власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язань: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства. *Часопис цивілістики*, 2016. № 21. С. 78–82. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/43b7727d-2857-49ae-a12f-14f5ba2fc4b7/content (дата звернення: 01.10.2025).
9. Bartlett v. Barclays Bank Trust Co Ltd. 1980. 1 Ch 515.
10. Re Imperial Steel Corporation (1925) 28 OWN.
11. Friedman v. Airlift International Inc. (1974) 44 A.D.2d 459, 355 N.Y.D.2d 613.
12. Re Hallett's Estate (1880) 13 Ch D 696.
13. The Trust Indenture Act 1939 (US) 15 U.S.C. §§77aaa-77bbb. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-1888/pdf/COMPS-1888.pdf.
14. Barclays Bank Ltd. v. Quistclose Investments Ltd. [1968] UKHL 4.
15. Wood P. R. Project Finance, Securitisations and Subordinated Debt (3rd edn). London: Sweet & Maxwell (Thomson Reuters), 2019.
16. Hunter v. Moss [1994] 1 WLR 452, CA.
17. Ordonnance No.°2017-748 (France); JORF No.°0106. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000034581444.
18. Provost v. United States (1926) 269 US 443, 456.
19. Lord Briggs The Lehman Insolvency and Beyond. – Lloyd's Maritime and Commercial Law Quarterly, 2019. № 4, p. 603–618.
20. Investment Company Act of 1940: Public Law No. 76-768, Ch. 686, 54 Stat. 789 (22 August 1940) / Adopted by the United States Congress. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/USCODE-2024-title15/html/USCODE-2024-title15-chap2D-subchapI.htm.

УДК 347.73:336.71:339.9(100)(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.27

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ІНКЛЮЗІЇ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Пальчик М.Л.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін,
Національна академія Служби безпеки України
ORCD: 0000-0003-3639-0488

Пальчик М.Л. Актуальні питання правового забезпечення фінансової інклюзії: міжнародний досвід та перспективи для України.

Статтю присвячено дослідженню міжнародного досвіду впровадження та правового забезпечення фінансової інклюзії, а також перспектив його застосування в Україні. У роботі розкрито розвиток міжнародних ініціатив з фінансової інклюзії**,** що реалізуються в межах діяльності Групи двадцяти (G20), Групи Світового банку, Центру глобального розвитку та інших інституцій. Проаналізовано окремі дослідження впливу правового регулювання на рівень фінансової інклюзії, а також типові дослідження Міжнародної фінансової корпорацією (IFC) щодо економічних та правових механізмів сприяння фінансовій інклюзії вимушено переміщених осіб з України в окремих іноземних юрисдикціях. Виявлено, чинники, які можуть гальмувати розвиток фінансової інклюзії. Встановлено, що запровадження більш сприятливого регуляторного середовища сприятиме підвищенню рівня фінансової інклюзії. Розкрито принципи інклюзивного фінансового правового регулювання, впровадження та дотримання яких на національному рівні дозволить підвищити рівень фінансової інклюзії в Україні, серед них: функціональне регулювання; ризик-орієнтований підхід у правовому регулюванні; баланс між ex ante ex post регулюванням. Проаналізовано сучасний стан розвитку фінансової інклюзії в Україні та особливості її правового регулювання, що відбувається в кризових умовах збройної агресії російської федерації проти нашої держави**.** Основні організаційні заходи, інформаційні кампанії та правові ініціативи з розбудови системи фінансової інклюзії, реалізуються Національним банком України та спрямовані на розширення доступу до фінансових послуг усіх верств населення та особливо ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, представників малого та середнього бізнесу бізнесу. Встановлено, що нині правове регулювання фінансової інклюзії в Україні здійснюється переважно на рівні стратегічних документів Національного банку України**,** тоді як спеціальний закон**,** який би комплексно визначав засади фінансового інклюзивного регулювання остаточно не прийнятий. Зроблено висновок, що імплементація міжнародних принципів інклюзивного регулювання сприятиме підвищенню прозорості, безпеки та інтеграції фінансової системи України у глобальний фінансовий простір.

Ключові слова: фінансова інклюзія, міжнародні ініціативи, правове регулювання, Національний банк України, G20, Світовий банк, Міжнародна фінансова корпорація, безпека, правове забезпечення, фінансова інтеграція.

Palchyk M.L. Current issues of legal support for financial inclusion: international experience and prospects for Ukraine.

The article is devoted to the study of international experience in the implementation and legal support of financial inclusion, as well as the prospects for its application in Ukraine. The paper reveals the development of international initiatives on financial inclusion implemented within the activities of the Group of Twenty (G20), the World Bank Group, the Center for Global Development, and other institutions. Certain studies on the impact of legal regulation on the level of financial inclusion are analyzed, as well as typical research by the International Finance Corporation (IFC) regarding economic

and legal mechanisms for promoting financial inclusion of forcibly displaced persons from Ukraine in specific foreign jurisdictions. Factors that may hinder the development of financial inclusion are identified. It is established that the introduction of a more favorable regulatory environment will contribute to increasing the level of financial inclusion. The principles of inclusive financial legal regulation are revealed, the implementation and compliance with which at the national level will allow enhancing financial inclusion in Ukraine. These include: functional regulation; a risk-based approach in legal regulation; a balance between ex ante and ex post regulation. The current state of financial inclusion development in Ukraine and the features of its legal regulation under the crisis conditions of the Russian Federation's armed aggression against our state are analyzed. The main organizational measures, informational campaigns, and legal initiatives to build the financial inclusion system are implemented by the National Bank of Ukraine and aimed at expanding access to financial services for all segments of the population, especially veterans, internally displaced persons, and representatives of small and medium-sized businesses. It is established that currently, legal regulation of financial inclusion in Ukraine is carried out mainly at the level of strategic documents of the National Bank of Ukraine, while a special law comprehensively defining the principles of inclusive financial regulation is absent. It is concluded that the implementation of international principles of inclusive regulation will contribute to increasing the transparency, security, and integration of Ukraine's financial system into the global financial space.

Key words: financial inclusion, international initiatives, legal regulation, National Bank of Ukraine, G20, World Bank, International Finance Corporation, security, legal support, financial integration.

Постановка проблеми. Триваюча збройна агресія російської федерації спричинила значні соціально-економічні втрати та вкрай негативні наслідки для економічної та фінансової системи нашої держави. Внаслідок постійних бойових дій, обстріли цивільної інфраструктури, кібератаки на фінансові установи, збільшується фінансова уразливість населення, а наші громадяни як ніколи потребують доступу до базових банківських та фінансових послуг. Розширенню такого доступу та побудові стійких економічних зав'язків сприяє фінансова інклюзія, що є одним з ключових чинників забезпечення соціально-економічного розвитку та фінансової стабільності держави.

За таких умов, особливої актуальності набуває питання правового забезпечення фінансової інклюзії, що має враховувати як міжнародні стандарти і кращі світові практики, так і національні особливості, зумовлені, серед іншого, триваючою військової агресії рф. Саме дослідження міжнародного досвіду правового регулювання фінансової інклюзії та аналізу можливостей його адаптації до українських реалій, дозволить, на наш погляд, визначити перспективні напрями розвитку правових механізмів, здатних забезпечити безпеку та доступність фінансових послуг для усіх категорій населення.

Метою статті є дослідження ключових особливостей та інституційних механізмів впровадження фінансової інклюзії на міжнародному рівні, а також окреслення напрямів удосконалення національного правового регулювання фінансової інклюзії в Україні з урахуванням світового досвіду.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми фінансової інклюзії розроблялись такими дослідниками як І.М. Мушеник, С.М. Грушецький, які розглядали забезпечення фінансової безпеки України у період воєнного часу та в умовах фінансової інклюзії [1], В.О. Корнівською, що досліджувала інституційні ризики фінансової інклюзії [2]. С.В. Онищенко та А.Д. Глушко, які вивчали проблеми фінансової та цифрової інклюзії ветеранів в аспекті зміцнення соціально-економічної безпеки [3]. Також проблеми фінансової інклюзії розглядали такі науковці як Л.В. Бережна, О.І. Снитюк [4], Н.В. Захарченко [5], та інші. Аналіз наукових джерел, присвячених дослідженню напряму фінансової інклюзії, свідчить, що вказані проблеми здебільшого розроблялись крізь призму економічної теорії, водночас залишаються прогалини у науковій розробці питань, пов'язаних із правовим забезпеченням фінансової інклюзії в Україні.

Виклад основного матеріалу. На міжнародному рівні, питанням фінансової інклюзії приділяється увага у межах міжнародних ініціатив та міжнародних фінансових інституцій. Так, однією з перших спроб узагальнити та виробити єдиний підхід до розвитку та впровадження фінансової інклюзії можна вважати «Принципи інноваційної фінансової інклюзії», що були розроблені у 2010 році, Підгрупою з питань доступу через інновації (ATISG) Експертної групи з питань фінансової інклюзії «Групи двадцяти» (G20). Принципи були вперше опубліковані в офіційному звіті

Підгрупи для G20 та схвалені на саміті в Торонто, у травні 2010 року. До таких принципів включено: лідерство різноманітність; інновації; захист; розширення можливостей; співпраця; знання; пропорційність; структура [6].

Вже на міжнародному саміті у Сеулі, у листопаді 2010 року, фінансову інклюзію визнано однією з основних складових глобального порядку денного розвитку та схвалено План дій щодо фінансової інклюзії. На виконання схваленого Плану, 10 грудня 2010 року запроваджено ініціативу Глобальне партнерство з фінансової інклюзії (Global Partnership for Financial Inclusion, GPFI), що є основним механізмом реалізації плану дій країн G20, інших зацікавлених країн, а також представників недержавного сектору для здійснення взаємного навчання, обміну знаннями та проведення роботи з впровадження фінансової інклюзії [7].

У 2016 році Принципи інноваційної фінансової інклюзії було трансформовано у Принципи високого рівня G20 щодо цифрової фінансової інклюзії (G20 High-Level Principles for Digital Financial Inclusion), які об'єднано у вісім основних принципів, що є визначальними напрямами до дій: 1) Сприяти цифровому підходу до фінансової інклюзії; 2) Збалансувати інновації та ризики для досягнення цифрової фінансової інклюзії; 3) Забезпечити сприятливу та пропорційну правову та регуляторну базу для цифрової фінансової інклюзії; 4) Розширити екосистему інфраструктури цифрових фінансових послуг; 5) Встановлення відповідальних цифрових фінансових практик для захисту споживачів; 6) Посилення цифрової та фінансової грамотності та обізнаності; 7) Сприяння ідентифікації клієнтів для цифрових фінансових послуг; 8) Відстеження прогресу цифрової фінансової інклюзії [8].

За визначенням Світового банку фінансова інклюзія – це наявність у населення та підприємств, доступу до корисних та доступних фінансових продуктів і послуг, які задовольняють їхні потреби, – грошових переказів, платежів, заощаджень, кредитів та страхування – і надаються відповідальним та стійким способом [9].

Саме Групою Світового банку, на міжнародному рівні, ґрунтовно вивчаються проблеми фінансової інклюзії окремих категорій населення різних країн. З 2011 року Світовим банком запроваджено ініціативу «Глобальна база даних фінансової інклюзії» (Global Findex, Global Financial Inclusion Database). Глобальна база даних фінансової інклюзії є дослідженням, що забезпечує аналітичну основу для оцінки світових тенденцій розвитку фінансових сервісів та фінансової інтеграції дорослого населення, дані якого застосовуються для відстеження прогресу у досягненні Цілей сталого розвитку Організації Об'єднаних Націй [10].

У 2019 році фахівцями Світового Банку оприлюднено результати наукового дослідження, у межах якого перевірялась гіпотеза, про те, що підвищенню рівня фінансової інклюзії може сприяти запровадження більш сприятливого регуляторного середовища. Авторами роботи, серед іншого, встановлено, що наявність доступу до розрахункових рахунків, доступного кредитування та фінансових послуг надає можливість окремим особам, домогосподарствам і підприємствам планувати досягнення довгострокових цілей та краще підготуватися до непередбачуваних обставин. Науковцями також доведено, що ймовірність наявності рахунку у фінансовій установі є вищою в країнах, які впроваджують більше належних регуляторних практик. Зокрема в країнах, де якість правового регулювання знаходиться у верхньому квартилі, фізичні особи на 12,4 відсотка частіше мають рахунок у фінансовій установі порівняно з країнами нижнього квартиля [11, с. 12].

Водночас, недосконале регулювання, поряд з відсутністю належної інфраструктури, слабкими інститутціями та поганою кооперацією є основною перешкодою для фінансової інклюзії [12].

Масове переміщення українців за кордон, спричинене неспровокованою збройною агресією рф та існуючі проблеми їх фінансової інтеграції в економічні системи іноземних країн, змусили міжнародні фінансові інституції, зокрема Групи Світового банку, приділити увагу вказаному питанню. Так, протягом 2024 року Міжнародною фінансовою корпорацією (IFC), що входить до Групи Світового банку ініційовано та проведено низку типових досліджень під назвою «Сприяння фінансовій інклюзії вимушено переміщених осіб з України». У межах згаданих досліджень, що проводились у Польщі [13], Молдові [14] та Румунії [15] здійснено комплексний аналіз економічної та фінансової інклюзії вимушено переміщених осіб з України до відповідних юрисдикцій; проведено оцінку правового регулювання та його впливу на фінансову інтеграцію українців; запропоновано рекомендації щодо підвищення ефективності обслуговування фінансовими установами відповідних категорій осіб.

Вимушені пересленці з України в Польщі мають подати заяву на отримання номера PESEL (Powszechny Elektroniczny System Ewidencji Ludności) – одинадцятизначного цифрового номеру, що ідентифікує фізичну особу в універсальній електронній системі реєстрації населення, що використовується для адміністративних, медичних та податкових цілей для осіб, які проживають на території Польщі. Отримання цього номеру підтверджує законне перебування та надає право на отримання сімейних, соціальних і матеріальних виплат, відкриває доступ до ринку праці з правом на працевлаштування та відкриття власного бізнесу [13, с. 9–12].

У березні 2022 року, за ініціативи Фінансового омбудсмана Польщі банки та інші фінансові установи запровадили низку заходів для полегшення доступу до фінансових послуг для вимушених переселенців з України. Також, Польський орган фінансового нагляду (UKNF) зобов'язав банки відкривати тимчасові спрощені рахунки з обмеженими лімітами для осіб без міжнародного паспорта. Ба більше, за даними Польського бюро кредитної інформації (BIK, Biuro Informacji Kredytowej) станом на грудень 2022 року українські клієнти отримали кредити на суму 6,6 млрд польських злотих**,** а частка українських клієнтів у нових кредитних продажах помітно зростала. Водночас, згідно проаналізованої статистики, найбільшу частку у портфелях українських клієнтів займали іпотечні кредити, що може свідчити про наміри залишитись в Польщі після завершення війни [13, с. 9–12].

Робочою групою Центру глобального розвитку запропоновано три основні принципи правового регулювання фінансового сектору, дотримання яких національними регуляторами сприятиме фінансовій інклюзії:

- *Регулювання за функціями.* З появою нових провайдерів та розвитком нових бізнес-моделей традиційні зв'язки між фінансовими продуктами та послугами, а також різними типами фінансових установ стають дедалі більш розмитими, саме тому регуляторам таких середовищ, варто здійснювати регулювання за функціями, а не за типами установ;
- *Ризик-орієнтований підхід у правовому регулюванні*. На сьогодні вже є основою регулювання фінансового сектору багатьох країн та передбачає диференціацію вимог залежно від потенційного ризику для користувачів та фінансової системи. Чим вищий ризик шахрайства, втрати коштів або неналежного використання продукту, тим жорсткіші регуляторні заходи мають застосовуватися;
- *Баланс ex ante і ex post регулювання.* Полягає у поєднанні превентивного (ex ante) та (ex post) тобто реагування після події. Ex ante регулювання визначає умови участі на ринку та запобігає ризикам, характерним для фінансового сектору, тоді як ex post застосовується вже після виявлення проблем, переважно в інших галузях для забезпечення добросовісної ринкової поведінки [12].

В Україні основні заходи щодо започаткування та впровадження фінансової інклюзії, а також її нормативного регулювання реалізуються за ініціативи Національного банку. Починаючи з 2018 року саме НБУ системно впроваджує заходи, направлені на підвищення рівня фінансової інклюзії та фінансової грамотності. Зокрема у межах реалізації Комплексної програми розвитку фінансового сектору України до 2020 року, НБУ здійснювалась розробка першого видання стратегії розвитку фінансової грамотності. Також, у 2018 році розроблено Стратегію Національного банку України на 2018-2020 роки, в якій фінансову інклюзію, поряд з іншими визначено однією зі стратегічних цілей [16].

Національний банк України (далі – НБУ) тлумачить фінансову інклюзією як створення умов для залучення усіх верств населення та бізнесу до користування різноманітними фінансовими послугами, які доступні за інфраструктурою та ціною, офіційно врегульовані та відповідають потребам населення, з метою стимулювання економічного зростання країни та зменшення соціальної нерівності в суспільстві [17, с. 26].

Протягом 2018-2019 років в Україні проведено перший та другий форуми з фінансової інклюзії – Finclusion UA, у межах яких визначено напрями розвитку та формування фінансової інклюзії та фінансової грамотності. Під час другого Форуму з фінансової інклюзії, у червні 2019 року, НБУ презентував бачення Стратегії фінансової грамотності [16].

Проводиться робота щодо формування фінансової інклюзії та фінансової грамотності на законодавчому рівні. Так, у вересні 2019 року врегульовано повноваження НБУ у сфері формування фінансової грамотності. Зокрема внесено зміни до статті 7 Закону України «Про Національний банк України» та додано до переліку функцій, які виконує НБУ, функцію з організації роботи та здійснення заходів з підвищення рівня фінансової грамотності населення.

Водночас, незважаючи на поступальні рухи за цим напрямом, недостатній рівень фінансової інклюзії визначено Стратегією економічної безпеки України на період до 2025 року, одним з основних викликів та загроз у сфері фінансової безпеки ще до початку повномасштабного вторгнення.

З початком повномасштабного вторгнення фінансова система держави зазнала небачених шоків та викликів. Зокрема з першого дня повномасштабного вторгнення банки вимушено скоротили діяльність відділень на територіях, де існувала загроза безпеці персоналу. Так, на початку березня 2022 року в зоні ведення бойових дій, або поблизу неї працювало лише 21% відділень системно важливих банків, а загалом в Україні – 60%. Станом на середину червня 2022 року завдяки деокупації північних областей в Україні працювало вже 85% відділень [18].

Вже під час повномасштабного вторгнення Національним банком України продовжено роботу щодо формування фінансової грамотності населення та фінансової інклюзії населення. З 2024 року на щорічній основі проводиться масштабна конференція з фінансової грамотності – FinLit Forum. У квітні 2024 року прийнято Національну стратегію розвитку фінансової грамотності до 2030 року, що затверджена рішенням Правління Національного банку України від 12 квітня 2024 року № 119-рш. Стратегія спрямована на реалізацію п'яти стратегічних цілей: якісна базова фінансова освіта; відповідальне фінансове життя; фінансово обізнані підприємці; просунута цифрова фінансова грамотність; сприятлива екосистема для розвитку фінансової грамотності. Відмітною особливістю розробленої стратегії є розширення кола осіб щодо яких будуть здійснюватися просвітницькі заходи. Поряд з дітьми та молоддю, передбачено проведення також роботи з підприємцями та дорослим населенням, у тому числі з ветеранами, внутрішньо переміщеними, людьми старшого віку [19].

За даними Міністерства у справах ветеранів України, на сьогодні, внаслідок російської агресії проти України, у нашій державі налічується близько 851 тис. ветеранів [20], кількість яких буде постійно збільшуватись. Ветерани російсько-Української війни є окремою категорією, на яку направлені заходи фінансової інклюзії.

З метою забезпечення рівних умов у доступі до економічних можливостей, а також успішної реінтеграції ветеранів України у цивільне життя та формування фінансової інклюзії 9 квітня 2024 року між Національним банком України та Європейським банком реконструкції і розвитку підписано Меморандум про взаєморозуміння стосовно співпраці на підтримку фінансової інклюзії та реінтеграції ветеранів війни в Україні (далі – Меморандум).

Меморандум передбачає співпрацю установ для забезпечення об'єднання зусиль фінансового сектору щодо упровадження стандартів інклюзивної діяльності та послуг, підтримки та ресоціалізації ветеранів війни в Україні. Документ також направлений на впровадження Хартії з фінансової інклюзії та реінтеграції ветеранів. Виходячи з положень Меморандуму Хартія визначатиме єдиний галузевий підхід до інклюзивної трансформації фінансових установ, та може слугувати орієнтиром для інших секторів у впровадженні інклюзивної політики, спрямованої на підтримку економічної реінтеграції ветеранів [21].

У липні 2024 року Національним банком України затверджено Методичні рекомендації з правил інклюзивного надання фінансових послуг в установах України для банків та небанківських фінансових і платіжних установ, що передбачають нульову толерантність до будь-яких форм дискримінації споживачів, забезпечення фізичної доступності приміщень та організацію системи повнофункціонального дистанційного обслуговування [22].

На підставі оновленої концепції розвитку фінансової інклюзії, затвердженої Правлінням Національного банку України 30 липня 2024, підготовлено проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку фінансової інклюзії в Україні», який внесено та зареєстровано 19 вересня 2024 у Верховній Раді України (за реєстраційним № 12044). Цей законопроект було розроблено на виконання пункту 62 Меморандуму про економічну та фінансову політику з Міжнародним валютним фондом від 17 червня 2024 року, що передбачає підготовку законодавчої пропозиції щодо спеціалізованої та обмеженої банківської ліцензії, спрямованої на швидке вирішення зростаючих викликів фінансової інклюзії, використовуючи наявну інфраструктуру [23]. Водночас Верховна Рада України не підтримала вказаний законопроєкт.

Враховуючи виклики повномасштабного вторгнення, пов'язані з обмеженням доступу до фінансових ресурсів малого та середнього бізнесу, а також окремих груп населення, особливо в регіонах, наближених до бойових дій, у лютому 2025 року до Верховної Ради України подано

ще один проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку фінансової інклюзії в Україні від 13.02.2025 № 13018-д. Метою поданого проєкту є створення правових засад для появи на ринку фінансових послуг України нового різновиду надавачів фінансових послуг – банків фінансової інклюзії, метою діяльності яких буде забезпечення належного доступу до фінансових послуг як громадян України (зокрема соціально вразливих груп населення), так і мікропідприємств у районах, наближених до зони бойових дій, на звільнених територіях, а також на важкодоступних та малонаселених територіях [24]. Вказаний законопроект ухвалено Верховною Радою України як перший нормативно-правовий акт, в якому на законодавчому рівні унормовано питання фінансової інклюзії в Україні, водночас до сьогодні він так і не набув чинності

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто зауважити, що фінансова інклюзія є важливою складовою фінансової та економічної безпеки держави, оскільки забезпечує доступність фінансових послуг для широких верств населення та сприяє стабільності економічної системи. В умовах збройної агресії російської федерації проти нашої держави розвиток фінансової інклюзії та її правового забезпечення в Україні набуває особливого стратегічного значення, особливо в частині забезпечення фінансової грамотності та доступу до фінансових послуг широкого кола споживачів фінансових послуг та особливо ветеранів, внутрішньо переміщених осіб тощо.

Міжнародний досвід свідчить, що ефективне впровадження фінансової інклюзії можливе за умови створення сприятливого регуляторного середовища, що має формуватися з дотриманням принципів функціонального регулювання, ризик-орієнтованого підходу та балансу між ex ante і ex post регулюванням. Правове забезпечення фінансової інклюзії в Україні, що формується в умовах повномасштабного вторгнення рф, переважно здійснється на рівні ініціатив та стратегічних документів Національного банку України тоді нормативного акту, який би на рівні закону комплексно визначав би принципи інклюзивного фінансового регулювання остаточно досі не прийнято. Вважаємо, що його прийняття, в подальшому, сприятиме системному впровадженню принципів фінансової інклюзії, забезпеченню доступу до фінансових послуг широкого кола осіб та сприятиме формуванню ефективної фінансової системи держави в умовах повоєнної відбудови нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мушеник І.М., Грушецький С.М. Забезпечення фінансової безпеки України в період воєнного часу та в умовах фінансової інклюзії. *Modern Economics.* 2022. № 32 (2022). С. 70–74. URL: https://modecon.mnau.edu.ua/issue/32-2022/mushenyk.pdf.
2. Корнівська В.О. Інституційні ризики фінансової інклюзії. *Економічна теорія*. 2020. № 4. С. 45–64. URL: https://etet.org.ua/docs/ET_20_4_45_uk.pdf.
3. Онищенко С.В., & Глушко А.Д. Фінансова та цифрова інклюзія ветеранів в аспекті зміцнення соціально-економічної безпеки. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління,* 2024. № 15. https://doi.org/10.54929/2786-5738-2024-15-03-04.
4. Бережна Л.В., Снитюк О.І. Шлях до стійкої фінансової інклюзії в Україні: аналіз атуальних проблем. *Облік і фінанси.* 2019. № 2. С. 71–80.
5. Захарченко Н.В. Фінансова інклюзія для підвищення добробуту населення та економічного зростання держави. *Фінанси України*. 2020. № 6. С. 105–116.
6. G20 Principles for Innovative Financial Inclusion. *Alliance for Financial Inclusion.* 2024. URL: https://www.afi-global.org/wp-content/uploads/2024/10/afi-g20-principles.pdf.
7. Principles and Report on Innovative Financial Inclusion. *Global Partnership for Financial Inclusion.* URL: https://www.gpfi.org/publications/principles-and-report-innovative-financial-inclusion.
8. G20 High-Level Principles for Digital Financial Inclusion. *Global Partnership for Financial Inclusion.* URL: https://sdgs.un.org/sites/default/files/publications/2667G20_High_Level_Principles_for_Digital_Financial_Inclusion.pdf.
9. Financial Inclusion. Topics. Understanding Poverty. *World Bank Group.* URL: https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/overview#1.
10. Klapper, Leora, Dorothe Singer, Laura Starita, and Alexandra Norris. 2025. The Global Findex Database 2025: Connectivity and Financial Inclusion in the Digital Economy. Washington,

DC: *World Bank.* URL: https://openknowledge.worldbank.org/bitstreams/9288bdc5-7a9b-42de-a47c-3746fd68f22a/download.
11. Chen, Ron and Divanbeigi, Raian, Can Regulation Promote Financial Inclusion? (January 18, 2019). World Bank Policy Research Working Paper No. 8711, URL: https://ssrn.com/abstract=3318696.
12. Stijn Claessens, Liliana Rojas-Suarez. Financial Regulations for Improving Financial Inclusion (brief). A CGD Task Force Report. 2016. URL: http://www.cgdev.org/publication/financial-regulations-improving-financial-inclusion-brief.
13. Fostering the Financial Inclusion of Forcibly Displaced Persons from Ukraine in Poland. Executive Summary of the IFC Market Study in Poland. October 2024. *International Finance Corporation.* URL: https://www.ifc.org/content/dam/ifc/doc/2024/financial-inclusion-of-fdps-from-ukraine-in-poland.pdf.
14. Fostering the Financial Inclusion of Forcibly Displaced Persons from Ukraine in Moldova. Executive Summary of the IFC Market Study in Moldova. October, 2024. *International Finance Corporation*. URL: https://www.ifc.org/content/dam/ifc/doc/2024/financial-inclusion-of-fdps-from-ukraine-in-moldova.pdf.
15. Fostering the Financial Inclusion of Forcibly Displaced Persons from Ukraine in Romania. Executive Summary of the IFC Market Study in Romania. October, 2024. *International Finance Corporation*. URL: https://www.ifc.org/content/dam/ifc/doc/2024/financial-inclusion-of-fdps-from-ukraine-in-moldova.pdf.
16. Бачення Національного банку Стратегії фінансової грамотності. Національний банк України. 12 червня 2019. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/strategiya-finansovoyi-gramotnosti.
17. Національна стратегія розвитку фінансової грамотності до 2030 року. *Національний банк України.* URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/NBU_Strategy-Financial-Literacy.pdf?v=13.
18. Звіт про фінансову стабільність червень 2022 року. *Національний банк України.* Київ, 2022. 47 с. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/FSR_2022-H1.pdf.
19. Національна стратегія розвитку фінансової грамотності до 2030 року. *Національний банк України.* URL: https://bank.gov.ua/ua/about/strategy-fin-literacy.
20. Аналітична інформація за даними Міністерства у справах ветеранів України. *Міністерство у справах ветеранів України.* URL: https://data.mva.gov.ua.
21. Меморандум про взаєморозуміння між Національним банком України та Європейським банком реконструкції і розвитку стосовно співпраці на підтримку фінансової інклюзії та реінтеграції ветеранів війни в Україні. *Національний банк України.* URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/MoU_signed_reliz-2024-04-09.pdf?v=8.
22. Про схвалення Методичних рекомендацій з правил інклюзивного надання фінансових послуг в установах України: Рішення Правління Національного банку України від 05 липня 2024 року № 240-рш. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Decision_05072024_240-rsh.
23. Річний звіт Національного банку України за 2024 рік. *Національний банку України.* URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/annual_report_2024.pdf?v=14.
24. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку фінансової інклюзії в Україні № 13018-д від 13.02.2025. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55748.

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.28

ЕКОЛОГІЧНІ ВИКРИВАЧІ: ЗНАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ТА УТВЕРДЖЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Панфілова Ю.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: *0000-0002-7219-7848*
e-mail: jpanfilova13@gmail.com

Михайловський В.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: 0000-0002-6840-9078
e-mail: v.mykhaylovskyy@knute.edu.ua

Панфілова Ю.М., Михайловський В.І. Екологічні викривачі: значення в контексті євроінтеграції України та утвердження верховенства права.

У статті досліджується роль екологічних викривачів у процесі євроінтеграції України та їхній внесок у зміцнення верховенства права. Обґрунтовується значення діяльності екологічних викривачів як з огляду на ті екологічні виклики й небезпеки, що постають сьогодні перед українським суспільством, так й в аспекті утвердження дієвого і ефективного народовладдя. Інформація сьогодні виступає основою всіх компетентностей й орієнтацій в життєвих ситуаціях. Надання повної і достовірної інформації своїм громадянам, що її генерує чи зберігає держава, є невід'ємною складовою як поваги до них, так і визнання народного суверенітету. Питання інформування безпосередньо корелюють з гарантуванням державою дієвого здійснення принципу верховенства права, а отже й з питаннями європейської інтеграції.

Забезпечення екологічної безпеки є одним із найважливіших завдань сучасної державної політики. Діяльність екологічних викривачів при цьому стає важливим механізмом попередження порушень екологічних норм, боротьби з корупцією та формування довіри громадян до державних інституцій. Важливою складовою інституту викривачів є створення внутрішніх та зовнішніх каналів повідомлення, забезпечення конфіденційності та заборону переслідування інформаторів. Від цього залежить забезпеченість права громадян на доступ до екологічної інформації, участь в ухваленні рішень та доступ до правосуддя у сфері довкілля. Встановлено, що екологічні викривачі відіграють ключову роль у виявленні та запобіганні правопорушенням у сфері охорони довкілля, підвищенні прозорості та підзвітності органів влади.

Досліджено, що в Україні механізм викриття передбачений Законом України «Про запобігання корупції», проте екологічна сфера залишається фактично поза межами його регулюючого впливу. Позитивним моментом для національної правової системи були приєднання до Орхуської конвенції та запровадження процедур оцінки впливу на довкілля і стратегічної екологічної оцінки. Разом з тим, система правового захисту екологічних викривачів й досі не створена. Останні часто стикаються з тиском і переслідуваннями, що стримують їх активність. Україна має використати досвід Європейського союзу та його держав-членів для створення власної моделі захисту екологічних викривачів як складової екологічної і національної безпеки.

Ключові слова: екологічні викривачі, інформація, правовий захист, верховенство права, євроінтеграція України.

Panfilova Yu.M., Mykhailovskyi V.I. Environmental whistleblowers: significance in the context of Ukraine's European integration and the establishment of the rule of law.

The article examines the role of environmental whistleblowers in the process of Ukraine's European integration and their contribution to strengthening the rule of law. The significance of the activities of environmental whistleblowers is substantiated both in view of the environmental challenges and dangers that Ukrainian society faces today, and in terms of establishing effective and efficient democracy. Information today serves as the basis of all competencies and orientations in life situations. Providing its citizens with complete and reliable information, generated or stored by the state, is an integral part of both respect for them and recognition of national sovereignty. Information issues are directly correlated with the state's guarantee of effective implementation of the rule of law, and therefore with issues of European integration.

Ensuring environmental security is one of the most important tasks of modern state policy. The activities of environmental whistleblowers in this case become an important mechanism for preventing violations of environmental norms, combating corruption, and building citizens' trust in state institutions. An important component of the whistleblower institution is the creation of internal and external channels of communication, ensuring confidentiality and prohibiting the persecution of informants. This determines the right of citizens to access environmental information, participation in decision-making and access to justice in the environmental sphere. It has been established that environmental whistleblowers play a key role in identifying and preventing violations in the field of environmental protection, increasing transparency and accountability of government bodies.

In Ukraine, the whistleblowing mechanism is provided for by the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption", but the environmental sphere remains virtually outside its regulatory influence. A positive moment for the national legal system was the accession to the Aarhus Convention and the introduction of environmental impact assessment and strategic environmental assessment procedures. However, the system of legal protection of environmental whistleblowers has not yet been created. The latter often face pressure and persecution that restrain their activity. Ukraine should use the experience of the European Union and its member states to create its own model of protection of environmental whistleblowers as a component of environmental and national security.

Key words: environmental whistleblowers, information, legal protection, rule of law, European integration of Ukraine.

Постановка проблеми. Сучасна інформаційна ера перетворила інформацію на центр тяжіння всіх інтересів, сил, влади і капіталу у суспільстві. З володінням інформацією пов'язаний дійсний зміст свободи, гідності і самоповаги. Якщо говорити про суспільство в цілому, в розрізі концепту народовладдя, тоді зараз він якнайповніше розкривається саме в доступі громадян до важливої для них інформації. Під такою, поза всяким сумнівом, слід розуміти й інформацію про стан довкілля, екологічні проєкти, що їх здійснює чи дає на них дозвіл держава, рівень якості адміністрування в екологічній сфері, раціональність й ощадливість у використанні обмежених ресурсів, зокрема й державного та місцевих бюджетів тощо.

Держава, будучи механізмом здійснення влади, за самою своєю природою тяжіє до монополії – над встановленням правил поведінки, примусом, інформацією. Обмеження державної сваволі конституцією не може бути цілковитою гарантією того, що дії держави не будуть суперечити інтересам суспільства. Тому надзвичайно важливого значення набуває діяльність викривачів – агентів держави, які інтереси суспільства поставили вище за міркування корпоративної солідарності. А серед викривачів чи не найбільш важливу роль мають відігравати саме екологічні.

Метою статті є схарактеризувати суть і значення викриття в сфері екології у світлі утвердження в Україні ідеалів верховенства права, євроінтеграційного курсу й перспектив створення ефективних правових механізмів захисту викривачів.

Стан наукового опрацювання теми статті. У вітчизняній літературі проблематика викриття перебуває на початках концептуалізації. Загальні питання статусу і правового захисту викривачів підіймають у своїх наукових розвідках К. Бугайчук, О. Карпова, О. Косиця, С. Деркач, О. Леончук, В. Луцик, О. Шостко. Питання екологічного викриття, передусім, в розрізі значення і доступу

до екологічної інформації були предметом досліджень О. Берданової, В. Вакуленка, М. Оприскі, І. Зайця, О. Заржицького, В. Тертички, В. Артеменко, Ю. Полунєва, М. Шапочки. Однак, з огляду на важливість належного правового забезпечення діяльності й захисту екологічних викривачів, особливо в світлі євроінтеграції України й утвердження правовладдя, стан наукового опрацювання проблематики екологічного викриття ще вкрай далекий від задовільного.

Виклад основного матеріалу. Український народ, виборюючи право мати власну незалежну державу, прагне долучитися до кола вільних європейських народів, які уособлюють собою приклади суспільного буття, відзначеного «гідним правлінням» – конституційною владою інститутів. У контексті цього, визначальним є принцип верховенства права, який у своєму змістовому ядрі якраз і спрямований на утримання державної влади у чітко визначених межах, на недопущенні того, що називається дискреційними повноваженнями. Однак, фундаментальною перешкодою на шляху узгодження державної влади з потребами творення й захисту суспільного блага виступає сама природа її форматування в механізм держави. Особливо це стосується виконавчої гілки влади, в якій найбільш розвинутою є бюрократія з її ієрархічною системою субординації чиновницького апарату, що завжди приховує небезпеку підпорядкування підлеглих своєму керівництву навіть всупереч порушення останнім норм і принципів права. Тому доводиться погодитися зі сформульованим у літературі невтішним твердженням, що «небезпека для конституційного ладу країни криється в природі державного управління» [1, с. 6].

З огляду на це, надзвичайно важливим є питання запобіжників проти можливого бюрократичного свавілля й концентрації інтересів чиновництва на самому собі, а не на потребах суспільства. В західних юрисдикціях вирішення цього питання розглядається зокрема й у виході за межі суто інституційних форматів до сфери особистісних вчинків. Певною мірою активується «позиція Прометея» – протистояння виявленому злу заради служіння людям й їх найвищим інтересам. Таке особистісне протистояння викритим інституційно-бюрократичним недолікам і помилкам найбільш повно і яскраво втілюється в фігурі викривачів, які, використовуючи це вдале формулювання, можна назвати «протиотрутою від бюрократичного зла» [2, с. 11]. Завдячуючи діяльності викривачів забезпечується доступ суспільства до значимої інформації про діяльність держави, а отже й забезпечується десакралізація самої влади – недопущення її монополії на інформацію від якої залежить життя людей. Така десакралізація й виступає фундаментом для гідного правління – правління інститутів.

Сьогодні чи не найважливішою сферою, де затребувана викривальницька діяльність, виступає екологічна сфера. Це, передусім, обумовлено глобальною зміною клімату, що вже впливає на життя кожної людини й є величезним викликом для всієї людської цивілізації. Україна перебуває в епіцентрі кліматичних змін – на теренах нашої держави середня температура зростає в декілька разів швидше аніж у світі загалом. Триваюча військова агресія російської федерації проти України, й пов'язані з нею активні бойові дії на нашій території, лише збільшують парниковий ефект. Дії країни-агресора цілком обґрунтовано можуть бути кваліфіковані як екоцид – свідому руйнацію екосистеми, яскравим свідченням чого стало знищення дамби каховського водосховища.

У таких умовах екологічна політика Української держави має демонструвати найвищі стандарти раціонального і ефективного підходу як щодо збереження екосистеми для майбутнього Українського народу, так і щодо оптимального використання тих обмежених ресурсів, що є в наявності, чи які залучаються в країнах-донорах. Інструментом повідомлення громадськості про відхилення від цих стандартів й виступає діяльність екологічних викривачів.

Викривальницька діяльність у екологічній сфері набуває ще більшого значення з огляду на систематичне недотримання Україною своїх міжнародних зобов'язань щодо участі громадськості у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються довкілля, взятих нашою державою при ратифікації Орхуської конвенції [3] та Конвенції Еспо [4].

У даному контексті, екологічні викривачі можуть діяти як своєрідні агенти громадськості, розкриваючи ту екологічну інформацію, яка б була відомою суспільству в разі сумлінного дотримання державними органами і посадовими особами своїх обов'язків з інформування суспільства й залучення його у вирішення екологічних питань.

Стратегічна ціль на набуття членства в Європейському Союзі передбачає адаптацію законодавства України також у сфері екологічного викриття. В самому ЄС механізми стимулювання до викривальницької діяльності ґрунтуються на положеннях Директиви 2019/1937 «Про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства союзу» від 23.10.2019 р. [5]. Цей документ поширюється й на сфери довкілля, ядерної безпеки, поводження з відходами, охорони водних ресурсів.

Діяльність екологічних викривачів передусім локалізована в межах інституту стратегічної екологічної оцінки. Україною ратифікований «Протокол про стратегічну екологічну оцінку» до Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті [6]. Також 20.03.2018 року був ухвалений Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» [7].

Як вказується в літературі, цей закон регулює відносини у сфері оцінки наслідків для навколишнього середовища, у тому числі для здоров'я населення, проектів документів державного планування та доповнює процедури розроблення і затвердження документів державного планування у частині забезпечення їх стратегічної екологічної оцінки [8, с. 38].

Також необхідно згадати про Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» [9], який визначає таку оцінку як інструмент попередження та запобігання шкоді довкіллю, забезпечення екологічної безпеки, раціонального використання і відтворення природних ресурсів, у процесі прийняття рішень про провадження господарської діяльності, яка може мати значний вплив на довкілля з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів [8, с. 39-40].

Стратегічна екологічна оцінка й оцінка впливу на довкілля є тими процедурами, які мають гарантувати, що екологічні наслідки рішень беруться до уваги при їх ухваленні. Екологічне викриття є надзвичайно важливим в разі, якщо насправді екологічні наслідки рішень до уваги не бралися належною мірою, а самі ці оцінки або взагалі не проводилися, або проводилися з порушеннями.

Однак діяльність екологічних викривачів набуде системного характеру і повною мірою стане інструментом убезпечення суспільства від незаконних, недобросовісних і некомпетентних дій державних органів і посадовців у екологічній сфері лише в разі належного і ефективного інституційно-правового забезпечення здійснення викривальницької діяльності, й відповідного захисту самих викривачів. Наразі найбільш актуальними є питання правових і інституційних гарантій, які зможуть надати реальні, а не суто декларативні гарантії для осіб, що викрили факти зловживання владою, корупції чи іншу суспільно важливу інформацію в екологічній сфері.

Велике значення викривальницької діяльності обґрунтовується також тим, що необхідність захисту викривачів, зокрема, екологічних, виводиться з положення ст. 60 Конституції України, згідно якого «ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази» [10].

Проблематиці захисту викривачів також приділяється достатньо уваги в універсальних і регіональних міжнародно-правових актах. Так, статтею 33 Конвенції ООН проти корупції, учасницею якої є й Україна, передбачена доцільність включення державами до своєї правової системи належних заходів для забезпечення захисту будь-яких осіб, які добросовісно й на обґрунтованих підставах повідомлять компетентним органам про будь-які факти, пов'язані зі злочинами, передбаченими цією Конвенцією, від будь-якого несправедливого поводження [11].

У світлі цієї конвенційної норми, заслуговує на прискіпливу увагу і осмислення наявна в літературі пропозиція щодо ухвалення спеціального всеосяжного закону, в якому й передбачити дієвий механізм захисту осіб, які розкривають інформацію. При цьому заслуговує на підтримку позиція, що захист має бути наданий всім без винятку викривачам – не лише тим, хто розкриває інформацію про корупційні правопорушення, але й тим, хто доводить до відома суспільства інформацію про порушення прав людини, екологічно небезпечні викиди в атмосферу, виробництво ліків чи продуктів харчування із застосуванням небезпечних речовин тощо [1, с. 8].

Достатньо деталізоване регулювання питань захисту викривачів міститься й в актах Ради Європи. Так, Парламентська асамблея Ради Європи в своїй резолюції 1729 (2010) про захист «інформаторів» підтверджує право кожної людини на розкриття інформації, що становить суспільний інтерес і відповідає праву громадськості на отримання інформації відповідно до ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [12, с. 260].

Вимоги щодо забезпечення ефективного й належного захисту викривачів, що повідомляють про кримінальні правопорушення містяться також у ст. 22 Кримінальної конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією [13]. Дзеркальна норма міститься й у ст. 9 Цивільної конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією, яка зобов'язує держави-члени Ради Європи передбачити у своєму внутрішньому законодавстві належний захист проти будь-якої необґрунтованої санкції щодо працівників, які мають достатні підстави підозрювати корупцію та які добросовісно доповідають про свої підозри відповідальним особам або компетентним органам [14].

Не оминає своєю увагою питання захисту викривачів також ЄСПЛ. Страсбурзький суд тлумачить викриття в контексті ст. 10 Європейської конвенції про захист прав людини та осново-

положних свобод, тобто як один із способів здійснення особою свободи вираження поглядів [15, с. 890]. На нашу думку, це небездоганна позиція, оскільки сама природа викриття полягає в тому, що особа розкриває суспільству приховану від нього важливу інформацію. Тобто особа не виражає своє бачення, міркування. Мова не йде про суб'єктивні погляди самого викривача. Сам зміст інформації, що її розкриває викривач, не створюється ним. Якщо й можна говорити про певний вияв у викритті особистості самого викривача, то потрібно говорити не про його погляди, а про його позицію. Сам акт викриття імплікує емпатію викривача відносно суспільства, його життєвих потреб і інтересів. Але, знов таки, тут мова йде про вияв позиції, а не про вираження поглядів.

На виправдання парадигми бачення суддями ЄСПЛ природи викриття можемо сказати те, що перед ними стоїть завдання поширення на викривачів положень ЄКПЛ, а отже й юрисдикційного захисту з блоку ЄСПЛ. Вирішення цього питання, очевидно, не може обійтися без певної міри фікції. Вона й присутня у витлумаченні викриття як здійснення свободи вираження поглядів.

Прецедентна практика ЄСПЛ щодо захисту прав викривачів також яскраво демонструє універсальність застосування страсбурзькими суддями основного для них принципу пропорційності. Відносно викриття цей принцип виступає в необхідності досягнення балансу між інтересами роботодавця викривача щодо збереження в таємниці інформації про його діяльність й інтересами суспільства в отриманні важливої для нього інформації. Такий баланс вибудовується у протиставленні внутрішніх і зовнішніх каналів повідомлення інформації, що складає зміст викриття. Й пріоритет надається внутрішнім каналам повідомлення, тобто спочатку працівник-викривач має повідомити своє викриття своєму роботодавцеві [16].

Причому страсбурзький суд настільки віддає пріоритет внутрішнім каналам повідомлення, й, відповідно, захисту інтересів роботодавця, що він готовий позбавляти викривачів захисту за ст. 10 ЄКПЛ на тій підставі, що викривач одразу публічно оприлюднив інформацію, не скориставшись механізмами внутрішнього повідомлення [17]. Щоправда є й винятки з цієї позиції щодо пріоритетності внутрішнього повідомлення. Так працівник звільняється від обов'язку використати як пріоритетні внутрішні канали повідомлення про неправомірну поведінку чи дії, якщо роботодавець є бездіяльним, незважаючи на те, що йому відомо про зловживання [18].

Також варто згадати про розроблені громадською організацією «Transparency International» Принципи щодо розробки законодавства про захист викривачів. Найбільш важливою й слушною пропозицією, що міститься в цьому документі, є розширення кола викривачів, яким має надаватися правовий захист. Пропонується відійти від усталеної схеми «роботодавець-працівник», й включити до кола викривачів також консультантів, стажерів, тимчасових працівників, тих, хто шукає роботу, осіб, які надають додаткову інформацію тощо [19].

Висновки. Викриття є важливим інструментом для виявлення та запобігання екологічним правопорушенням яке сприяє підвищенню прозорості в управлінні природними ресурсами та забезпечує відповідальність за екологічні злочини. Утвердження ідеалів верховенства права в Україні є критично важливим для захисту викривачів, що в свою передбачає створення правового середовища, в якому викривачі можуть діяти без страху перед утисками та переслідуваннями.

На міжнародному й європейському рівнях питання захисту викривачів, й, зокрема, екологічних є достатньо опрацьованим й врегульованим. Україна може і має використати й приростити цей досвід. Інститут викривачів й їх правового захисту ще й досі перебувають у стані становлення й первинної формалізації в актах національного законодавства. Рішучий поступ в цих питаннях вкрай необхідний як для європеїзації українського права, так й для дієвого утвердження принципу верховенства права як захисту суспільства від свавілля держави. Й чи не найважливішою складовою проблеми захисту прав викривачів є саме викриття в царині екологічних питань.

Відповідно до євроінтеграційного курсу України, необхідно адаптувати національне законодавство до європейських стандартів у сфері захисту викривачів. Це включає в себе впровадження механізмів, які забезпечують правову захищеність та підтримку для осіб, які повідомляють про екологічні правопорушення. Створення ефективних правових механізмів захисту викривачів в Україні передбачає розробку чітких законодавчих норм, які регулюють статус викривачів, впровадження системи анонімності та захисту особистих даних викривачів, зокрема створення незалежних органів, які б могли розглядати скарги викривачів та забезпечувати їх захист.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Правовий захист викривачів / За заг. ред. Нестеренко О.В., Шостко О.Ю. Харків, 2016. 94 с.
2. Vaughn R. The successes and Failures of Whistleblower Laws. Cheltenham, UK; Northampton, MA. 348 p.
3. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція): Закон України від 6 липня 1999 р. № 832-XIV. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015.
4. Конвенція про оцінку впливу на довкілля у транскордонному контексті (Конвенція Еспо): Закон України від 19 березня 1999 р. № 534-XIV. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_272.
5. Директива (ЄС) 2019/1937 Європейського парламенту і ради ЄС від 23.10.2019 «Про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства союзу». URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2023/06/Dyrektyva-YES-20191937.pdf.
6. Протокол про стратегічну екологічну оцінку до Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті: Закон України від 1 липня 2015 р. № 562-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/562-19.
7. Про стратегічну екологічну оцінку: Закон України від 20 березня 2018 року № 2354-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19#Text.
8. Прокопенко Л. Процес імплементації європейського законодавства у сфері охорони навколишнього середовища України. *Аспекти публічного управління*. 2019. Том 7. № 4. С. 35–43.
9. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23 травня 2017 року № 2059-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text.
10. Конституція України. Закон від 28.06.1996 № № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96вр#Text.
11. Конвенція ООН проти корупції від 31.10.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text.
12. Косиця О.О. Адміністративно-правовий механізм забезпечення прав викривачів в Україні: дис. … д-ра юрид. наук; 12.00.07. Суми: СумДУ, 2019. 391 с.
13. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS173) від 27.01.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text.
14. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 04.11.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text.
15. Горобець Н.С. Міжнародні та європейській стандарти регулювання інституту викривачів. *Аналітично-порівняльне правознавство.* С. 887–891.
16. CASE OF HEINISCH v. GERMANY (Applic. no. 28274/08). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-105777.
17. CASE OF SOARES v. PORTUGAL (Applic. no. 79972/12). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-163822.
18. CASE OF GUJA v. MOLDOVA (Applic. no. 14277/04). URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-99501.
19. Transparency International. 2009. URL: https://www.transparency.org/en/publications/international-principles-for-whistleblower-legislation.

УДК 341.41:343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.29

СТАНДАРТИ ДОКАЗУВАННЯ У МІЖНАРОДНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ТРИБУНАЛАХ

Пахлеванзаде А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри морського та міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0000-0002-2807-7320

Пахлеванзаде А. Стандарти доказування у міжнародних кримінальних трибуналах.

Стандарти доказування у міжнародних кримінальних трибуналах є ключовим елементом забезпечення справедливого правосуддя у справах про найтяжчі міжнародні злочини, такі як геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності. Однак їх застосування в умовах складних розслідувань, що проводяться в зонах конфліктів, породжує численні виклики, зокрема щодо збору обставинних доказів та гармонізації правових підходів у різних юрисдикціях.

У статті здійснено аналіз стандартів доказування, зокрема принципу «поза розумним сумнівом», у практиці Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії (ICTY), Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди (ICTR), Міжнародного кримінального суду (ICC) та Спеціального суду щодо Сьєрра-Леоне (SCSL). Окреслено проблемні аспекти їх практичного застосування, зокрема складність оцінки обставинних доказів та відсутність обов'язкової корроборації у справах про сексуальне насильство.

Основними джерелами регулювання є статути трибуналів та відповідні правила процедури і доказів, які встановлюють презумпцію невинуватості та тягар доказування на прокуратурі. Проте невідповідність між національними правовими традиціями суддів і прокурорів може ускладнювати одноманітне застосування стандартів.

Особлива увага приділяється порівняльному аналізу практики трибуналів, зокрема справ *Čelebići*, *Martić*, *Nzabonimana* та підходів ICC до оцінки доказів у справах масових злочинів. Окремо розглядається досвід SCSL у справах щодо лідерів RUF та CDF, де обставинні докази оцінювалися на відповідність єдиному висновку про винуватість

У контексті України, де триває розслідування міжнародних злочинів, підкреслюється важливість адаптації стандартів доказування до національної практики. Пропонується гармонізувати українське законодавство з міжнародними нормами, зокрема шляхом уточнення процедур збору доказів, створення спеціалізованих підрозділів у прокуратурі та підтримки створення гібридного трибуналу для злочину агресії. Зарубіжний досвід, зокрема практика ICC та Eurojust, демонструє ефективність чітких стандартів для цифрових і обставинних доказів, що може бути застосовано в Україні.

Висновки роботи акцентують на необхідності вдосконалення механізмів правового регулювання стандартів доказування, які б забезпечували їх узгодженість із міжнародними нормами, захист прав сторін та ефективність правосуддя в умовах сучасних конфліктів.

Ключові слова: стандарти доказування, міжнародні кримінальні трибунали, поза розумним сумнівом, презумпція невинуватості, обставинні докази, міжнародне кримінальне право, правове регулювання, судова практика.

Pahlevanzade A. Standards of proof in international criminal tribunals.

Standards of proof in international criminal tribunals are a key element in ensuring fair justice in cases involving the most serious international crimes, such as genocide, war crimes, and crimes against humanity. However, their application in the context of complex investigations conducted in conflict zones gives rise to numerous challenges, particularly regarding the collection of circumstantial evidence and the harmonization of legal approaches across different jurisdictions.

The article analyzes the standards of proof, particularly the principle of «beyond a reasonable doubt», in the practice of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), the International Criminal Court (ICC), and the Special Court for Sierra Leone (SCSL). It outlines problematic aspects of their practical application, including the complexity of assessing circumstantial evidence and the absence of mandatory corroboration in cases of sexual violence.

The primary sources of regulation are the statutes of the tribunals and their respective rules of procedure and evidence, which establish the presumption of innocence and place the burden of proof on the prosecution. However, discrepancies between the national legal traditions of judges and prosecutors can complicate the uniform application of these standards.

Special attention is given to a comparative analysis of tribunal practices, including the Čelebići, Martić, and Nzabonimana cases, as well as the ICC's approaches to evaluating evidence in cases of mass atrocities. The experience of the SCSL in cases involving RUF and CDF leaders, where circumstantial evidence was assessed for consistency with a single conclusion of guilt, is also examined.

In the context of Ukraine, where investigations of international crimes are ongoing, the importance of adapting proof standards to national practice is emphasized. It is proposed to harmonize Ukrainian legislation with international norms, particularly by refining evidence collection procedures, establishing specialized prosecution units, and supporting the creation of a hybrid tribunal for the crime of aggression. International experience, particularly the practices of the ICC and Eurojust, demonstrates the effectiveness of clear standards for digital and circumstantial evidence, which can be applied in Ukraine.

The conclusions of the study highlight the need to improve the mechanisms of legal regulation of proof standards to ensure their consistency with international norms, protection of the rights of the parties, and the effectiveness of justice in the context of modern conflicts.

Key words: standards of proof, international criminal tribunals, beyond a reasonable doubt, presumption of innocence, circumstantial evidence, international criminal law, legal regulation, judicial practice.

Постановка проблеми. Міжнародні кримінальні трибунали, такі як Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії (ICTY), Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди (ICTR), Міжнародний кримінальний суд (ICC) та Спеціальний суд щодо Сьєрра-Леоне (SCSL), є ключовими інституціями для забезпечення правосуддя у справах про найтяжчі міжнародні злочини, зокрема геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності. Центральним елементом їхньої діяльності є стандарти доказування, які визначають рівень переконливості доказів, необхідний для винесення обвинувального вироку. Основним стандартом у цих трибуналах є принцип «поза розумним сумнівом» (beyond a reasonable doubt), який вимагає від прокуратури доведення вини обвинуваченого без будь-яких розумних альтернатив невинуватості.

Проблема полягає в тому, що застосування цього стандарту в міжнародному кримінальному праві стикається з низкою викликів. По-перше, складність розслідування міжнародних злочинів, які часто вчиняються в умовах збройних конфліктів, хаосу або масових порушень прав людини, ускладнює збір прямих доказів, що змушує трибунали покладатися на обставинні докази. Це вимагає чіткого тлумачення, коли такі докази відповідають стандарту «поза розумним сумнівом». По-друге, різноманітність правових традицій, з яких походять судді, прокурори та адвокати, може призводити до неоднакового розуміння та застосування цього стандарту, що загрожує одноманітності судової практики. По-третє, у справах, пов'язаних із сексуальним насильством або масовими злочинами, виникають труднощі з оцінкою доказів через відсутність обов'язкової корроборації та специфіку показань свідків, які можуть бути травмованими або перебувати під тиском.

Таким чином, актуальність дослідження стандартів доказування у міжнародних кримінальних трибуналах зумовлена необхідністю забезпечення справедливого судового розгляду, балансу між правами обвинувачених і потерпілих, а також гармонізації практики застосування принципу «поза розумним сумнівом» для зміцнення легітимності міжнародного правосуддя.

Мета дослідження – комплексний аналіз стандартів доказування у міжнародних кримінальних трибуналах, зокрема принципу «поза розумним сумнівом», у контексті їхнього застосування в практиці ICTY, ICTR, ICC та SCSL, а також розробка пропозицій щодо вдосконалення їх правового регулювання для забезпечення справедливості, одноманітності судової практики та захисту прав сторін у міжнародному кримінальному правосудді.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика стандартів доказування у міжнародних кримінальних трибуналах є предметом уваги численних наукових досліджень у сфері міжнародного кримінального права, зокрема в контексті забезпечення справедливого судового розгляду та гармонізації правових підходів. Значний внесок у розробку цієї теми зробили як міжнародні, так і українські вчені та дослідники, серед яких: К. Амбос, Дж.Д. Олін, К. Хеллер, В. Шабас, О. Трифтер, М. Бохландер, О.В. Зайцев, Н.І. Панов, І.А. Кравець, Л.М. Москаленко та ін. Їхні праці зосереджені на аналізі правової природи принципу «поза розумним сумнівом», його адаптації до міжнародного контексту, а також викликів, пов'язаних із застосуванням обставинних доказів та оцінкою свідчень у справах про міжнародні злочини.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні кримінальні трибунали, такі як ICTY, ICTR, SCSL та ICC, відіграють ключову роль у притягненні до відповідальності за найтяжчі злочини проти людяності, воєнні злочини та геноцид. Одним із фундаментальних елементів їхньої діяльності є стандарти доказування, які забезпечують справедливість, презумпцію невинуватості та захист прав обвинувачених. Ці стандарти визначають міру переконливості доказів, необхідну для винесення вироку, і базуються на принципах кримінального права, адаптованих до міжнародного контексту.

Основним стандартом доказування у кримінальних справах є «поза розумним сумнівом» (beyond a reasonable doubt), який є вищим за стандарт «переваги доказів» (preponderance of evidence), застосовуваний у цивільних процесах. Цей стандарт вимагає від прокуратури довести кожний елемент злочину та будь-який факт, необхідний для засудження, таким чином, щоб не залишалося жодного розумного пояснення невинуватості обвинуваченого [1]. Бремя доказування лежить виключно на прокуратурі, а обвинувачений користується презумпцією невинуватості до моменту винесення вироку [2].

У цій статті розглянемо застосування цих стандартів у ключових міжнародних трибуналах, спираючись на статути, правила процедури та прецедентну практику.

Стандарт «поза розумним сумнівом» походить з англо-саксонського права і був адаптований для міжнародних кримінальних процесів для балансу між захистом суспільства від злочинів та правами обвинуваченого [3]. Він застосовується як до прямих, так і до непрямих (обставинних) доказів, де остання обставина повинна вести до єдиного розумного висновку про винуватість [1]. Сумнів не може бути уявним чи упередженим; він повинен ґрунтуватися на логіці та здоровому глузді. У прецедентній практиці, наприклад, у справі *Čelebići*, Апеляційна палата уточнила, що обставинні докази не задовольняють стандарт, якщо існує інший розумний висновок, сумісний з невинуватістю [1]. Аналогічно, у справі *Stakić* підкреслено, що висновки з доказів повинні бути єдиним розумним тлумаченням [1]. Цей стандарт не є абсолютним; він не виключає будь-якого сумніву, але вимагає, щоб сумніви були «розумними» та обґрунтованими доказами.

ICTY, створений Резолюцією Ради Безпеки ООН 827 1993 р., застосовував стандарт «поза розумним сумнівом» відповідно до статті 21(3) Статуту та правила 87(A) Правил процедури та доказів [2]. Бремя доказування покладається на прокуратуру, а обвинувачений вважається невинним до доведення протилежного. У практиці ICTY цей стандарт застосовувався суворо. Наприклад, у справі *Martić* (2008) Апеляційна палата відхилила використання формулювання «високий ступінь ймовірності», наголосивши на відсутності будь-якого розумного пояснення невинуватості [1]. У справі *Halilović* (2007) уточнено, що кожен факт, необхідний для засудження, повинен бути доведений окремо, з урахуванням специфіки обвинувачення [1].

ICTR, заснований Резолюцією 955 1994 р., використовував ідентичний стандарт згідно зі статтею 20(3) Статуту та правилом 87(A) [1]. Презумпція невинуватості та бремя на прокуратурі були ключовими принципами. У справах ICTR, таких як *Nzabonimana et al.* (2006), Апеляційна палата підтвердила, що стандарт застосовується до кожного елемента злочину, відкидаючи «пошматований» підхід, де окремі факти оцінюються окремо без урахування цілісності [1]. У справі *Renzaho* (2011) обставинні докази щодо наказів як форми відповідальності повинні вести до єдиного висновку [1].

Статут ICC 1998 р. у статті 66 чітко встановлює презумпцію невинуватості, бремя доказування на прокуратурі та стандарт «поза розумним сумнівом» для засудження [4]. Правила процедури та доказів (Правило 63) дозволяють палатам вільно оцінювати докази на релевантність та допустимість, без застосування національних норм, крім випадків, передбачених статтею 21 [5]. ICC стикається з викликами у реалізації цього стандарту через складність доказів у справах щодо сек-

суального насильства чи масових злочинів, де не вимагається обов'язкова корроборація (Правило 63(4)) [5]. У практиці ICC прагне балансувати між високим стандартом та ефективністю, але іноді критикується за надмірну суворість [4].

SCSL, гібридний трибунал, створений угодою ООН та уряду Сьєрра-Леоне (2002), у статті 17(3) Статуту встановлює презумпцію невинуватості, а стандарт «поза розумним сумнівом» випливає з аналогічних правил процедури, запозичених від ICTY [6]. Бремя доказування на прокуратурі. У практиці SCSL цей стандарт застосовувався у справах щодо лідерів RUF та CDF, де обставинні докази оцінювалися на відповідність єдиному висновку про винуватість, подібно до *ad hoc* трибуналів.

Ураховуючи поточну війну та активну співпрацю України з міжнародними інституціями, рекомендується впровадити низку заходів для посилення застосування стандартів доказування в національному та міжнародному контексті. Ці рекомендації спрямовані на гармонізацію законодавства, посилення інституційної спроможності та міжнародну співпрацю, з метою забезпечення ефективного правосуддя за міжнародні злочини.

Гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами: Україна повинна внести зміни до підзаконних актів, таких як Наказ від 9 березня 2022 року Міністерства внутрішніх справ, Міністерства охорони здоров'я та Генеральної прокуратури, для усунення суперечностей з Кримінальним процесуальним кодексом України [7, p. 55]. Це стосується процедур проведення судово-медичних експертиз на основі документів, не передбачених КПК, що може призвести до визнання доказів недопустимими в ICC. Рекомендується привести ці норми у відповідність, щоб забезпечити допустимість експертних висновків у міжнародних трибуналах, де застосовується принцип вільної оцінки доказів, але з акцентом на надійність та неупередженість.

Посилення ролі судових експертів та збору доказів: Розвивати національний реєстр експертів, подібний до Списку експертів ICC, з акцентом на фахівців у сфері травм від сексуального та гендерного насильства. Україна може використовувати Закон № 7304 від 3 травня 2022 року для полегшення передачі матеріалів розслідувань ICC, забезпечуючи, щоб докази збиралися з урахуванням «поза розумним сумнівом» [8]. Рекомендується впровадити навчання для прокурорів та суддів щодо оцінки обставинних доказів, як у практиці ICTY (наприклад, справи Čelebići), та використовувати цифрові інструменти для фіксації злочинів у реальному часі, відповідно до Лейденських рекомендацій щодо цифрових доказів.

Підтримка створення спеціального трибуналу для агресії: Україна повинна активно просувати гібридну модель трибуналу в рамках Ради Європи або ООН, з юрисдикцією на основі українського територіального принципу, забезпечуючи дотримання стандартів справедливого судочинства, як у Європейській конвенції з прав людини. Це дозволить переслідувати вищих лідерів за агресію, де ICC обмежений, і застосувати «поза розумним сумнівом» для обставинних доказів, ведучих до єдиного висновку про винуватість [9, p. 10–12].

Міжнародна співпраця та документування злочинів: Посилити участь у Спільній слідчій групі з Eurojust, ICC та Europol, а також у Міжнародному центрі переслідування злочину агресії, для обміну доказами через Базу даних доказів міжнародних злочинів [10]. Рекомендується заохочувати громадянське суспільство до документування злочинів відповідно до міжнародних методик, як у рекомендаціях Eurojust та ICC, щоб уникнути селективної справедливості та забезпечити широку регіональну підтримку.

Інституційне та освітнє вдосконалення: Створити спеціалізовані підрозділи в Генеральній прокуратурі для розслідування міжнародних злочинів, з фокусом на травмованих свідків та уникненням повторної віктимізації, як у правилах ICC. Провести тренінги для правників щодо стандартів доказування, співпрацюючи з США через Atrocity Crimes Advisory Group, для посилення національної спроможності та підготовки до потенційних гібридних трибуналів [11, p. 19–23].

Впровадження цих рекомендацій не лише посилить ефективність правосуддя в Україні, але й сприятиме глобальному розвитку міжнародного кримінального права, забезпечуючи стримування агресії та захист прав людини в умовах конфліктів.

Висновки. Стандарти доказування у міжнародних кримінальних трибуналах, зокрема принцип «поза розумним сумнівом» (beyond a reasonable doubt), є фундаментальними для забезпечення справедливості, захисту прав обвинувачених та потерпілих, а також легітимності міжнародного правосуддя. Цей стандарт, адаптований з англо-саксонської правової традиції, вимагає від прокуратури доведення кожного елемента злочину без будь-яких розумних альтернатив невину-

ватості, застосовуючись як до прямих, так і до обставинних доказів. У практиці ICTY, ICTR, ICC та SCSL він демонструє універсальність, але також виклики, пов'язані зі складністю збору доказів у умовах конфліктів, відсутністю обов'язкової корроборації для певних злочинів (наприклад, сексуального насильства) та необхідністю балансу між суворістю та ефективністю. Презумпція невинуватості та покладання тягаря доказування виключно на прокуратуру підкреслюють гуманістичний характер цих інституцій, сприяючи розвитку міжнародного кримінального права.

У контексті сучасних викликів, таких як війна в Україні, стандарти доказування набувають особливого значення. Розслідування міжнародних злочинів, включаючи воєнні злочини, злочини проти людяності, геноцид та агресію, вимагають ретельного збору доказів, що відповідають високому порогу «поза розумним сумнівом». Наприклад, доведення геноциду потребує встановлення спеціального наміру знищити захищену групу, що є складнішим за доведення воєнних злочинів, і часто спирається на комбінацію заяв, дій та обставин. ICC, який розслідує ситуацію в Україні з 2013 року, вже видав ордери на арешт, зокрема щодо незаконної депортації дітей, демонструючи застосування цих стандартів на практиці. Однак обмеження юрисдикції ICC щодо злочину агресії (відсутність ратифікації Римського статуту Росією та Україною для цього злочину) підкреслює потребу в додаткових механізмах, таких як спеціальний трибунал.

Майбутні трибунали, як Механізм залишкових функцій (IRMCT), продовжують цю практику, але в українському контексті актуалізується створення спеціального трибуналу для агресії, що може запозичити стандарти доказування з *ad hoc* трибуналів та ICC. Це забезпечить одноманітність судової практики, але вимагає адаптації до специфіки конфлікту, де докази часто збираються в реальному часі через CSO та національні органи. Загалом, еволюція стандартів сприяє глобальному стримуванню злочинів, але потребує постійного вдосконалення для подолання викликів, таких як цифрова доказова база та травма свідків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. ICTR/ICTY/IRMCT Case Law Database. Standard of Proof. URL: https://cld.irmct.org/notions/show/899/standard-of-proof (дата звернення: 02.10.2025).
2. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Criminal Proceedings. URL: https://www.icty.org/en/about/chambers/criminal-proceedings (дата звернення: 02.10.2025).
3. Oxford Public International Law. Standard of Proof. URL: https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law-mpeipro/e3243.013.3243/law-mpeipro-e3243 (дата звернення: 02.10.2025).
4. ICC's Struggle with the Evidentiary Standard of Proof Beyond Reasonable Doubt. Cambridge International Law Journal, 2021. URL: https://cilj.co.uk/2021/02/22/iccs-struggle-with-the-evidentiary-standard-of-proof-beyond-reasonable-doubt/ (дата звернення: 02.10.2025).
5. International Criminal Court. Rules of Procedure and Evidence. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Rules-of-Procedure-and-Evidence.pdf (дата звернення: 02.10.2025).
6. Statute of the Special Court for Sierra Leone. URL: https://www.rscsl.org/Documents/scsl-statute.pdf (дата звернення: 02.10.2025).
7. Kaluzhna O., Shunevych K. Evidence in the International Criminal Court – the Role of a Forensic Expert: Ukrainian Context. *Access to Justice in Eastern Europe.* 2022 № 4-2 (17). Special Issue. P. 52–65.
8. Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом № 7304 від 3 травня 2022. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39474 (дата звернення: 02.10.2025).
9. Chlevickaite G. Documenting conflict-related crimes in Ukraine Civil society innovations, adaptations and networks in the accountability ecosystem. *Journal of International Criminal Justice.* 2025. № 00. P. 1–21.
10. Eurojust and the war in Ukraine. URL: https://www.eurojust.europa.eu/eurojust-and-the-war-in-ukraine (дата звернення: 02.10.2025).
11. Bowen A.S., Weed M.C. War Crimes in Ukraine Congressional Research Service, October 16, 2023. 35 p.

УДК 342.7:351.86:341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.30

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА Й ПРАВА ЛЮДИНИ: БАЛАНС, ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ

Погорецький М.М.,
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
начальник наукової лабораторії
науково-організаційного центру
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-2888-0911
e-mail: pognikolay@gmail.com

Ангелуца Н.П.,
доцент кафедри кримінального права
та кримінології
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0002-8985-3426
e-mail: angel7lyca@gmail.com

Погорецький М.М., Ангелуца Н.П. Національна безпека й права людини: баланс, правові механізми та міжнародні стандарти

Стаття присвячена комплексному аналізу взаємозв'язку між забезпеченням національної безпеки та дотриманням прав людини в умовах сучасних багатовимірних загроз. Обґрунтовується необхідність досягнення легітимного балансу між захистом державних інтересів і гарантуванням основоположних прав і свобод через принципи верховенства права, законності, необхідності й пропорційності. Показано, що безпековий порядок денний охоплює військову агресію, гібридні впливи, кібератаки, дезінформацію, корупцію та інституційну слабкість, які у взаємодії формують складний ризиковий профіль держави. З'ясовано, що ефективність відповіді держави визначається якістю правових механізмів: чіткими процедурами доступу до даних і контролю комунікацій, процесуальними гарантіями, незалежним судовим контролем, парламентським наглядом і прозорістю діяльності. Запропоновано класифікацію загроз і злочинів проти основ національної безпеки за об'єктом посягання (суверенітет і конституційний лад; обороноздатність і критична інфраструктура; інформаційна та економічна безпека), що дозволяє адресно застосовувати превентивні інструменти та коригувати політики управління ризиками. Порівняльний аналіз практик демократичних держав підтверджує, що оптимальна модель базується на чітких межах втручання у приватну сферу, багаторівневому контролі та засобах правового захисту для осіб, чиї права можуть зазнавати обмежень. Наголошено, що будь-які обмеження мають бути необхідними, часово обмеженими й пропорційними легітимній меті; їх запровадження повинно спиратися на оцінювання ризиків і належну мотивацію рішень. Практичне значення дослідження полягає у виробленні критеріїв легітимності безпекових рішень, моделі взаємодії держави й громадянського суспільства та рекомендацій щодо гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. Зроблено висновок, що стійкість демократичної системи забезпечується не пріоритетизацією безпеки над правами, а створенням правової архітектури, у межах якої безпека слугує гарантією реалізації прав і свобод і зміцнює інституційну довіру.

Ключові слова: національна безпека; права людини; верховенство права; пропорційність; демократичний контроль; парламентський і судовий нагляд; гібридні загрози; кібербезпека; інформаційна безпека; міжнародні стандарти (ЄКПЛ).

Pohoretskyi M.M., Angelutsa N.P. National Security and Human Rights: Balance, Legal Mechanisms, and International Standards

The article offers a comprehensive analysis of the relationship between ensuring national security and respecting human rights amid contemporary multidimensional threats. It substantiates the need to achieve a legitimate balance between protecting state interests and guaranteeing fundamental rights and freedoms through the principles of the rule of law, legality, necessity, and proportionality. The security agenda is shown to encompass military aggression, hybrid influence, cyberattacks, disinformation, corruption, and institutional weakness, which together shape a complex risk profile for the state. The effectiveness of the state's response is determined by the quality of legal mechanisms: clear procedures for data access and communications oversight, procedural safeguards, independent judicial review, parliamentary oversight, and institutional transparency. A classification of threats and crimes against the foundations of national security by the object of encroachment is proposed (sovereignty and the constitutional order; defense capability and critical infrastructure; information and economic security), enabling targeted preventive tools and risk-management policy adjustments. A comparative analysis of democratic practices confirms that an optimal model is based on clear boundaries for interference in the private sphere, multi-level oversight, and legal remedies for individuals whose rights may be restricted. It is emphasized that any restrictions must be necessary, time-limited, and proportionate to a legitimate aim; their introduction should rely on risk assessment and sufficient reasoning. The practical value lies in formulating criteria for the legitimacy of security decisions, a model of interaction between the state and civil society, and recommendations for harmonizing national legislation with international standards. The article concludes that the resilience of a democratic system is ensured not by prioritizing security over rights, but by building a legal architecture in which security guarantees the realization of rights and freedoms and strengthens institutional trust.

Key words: national security; human rights; rule of law; proportionality; democratic oversight; parliamentary and judicial oversight; hybrid threats; cybersecurity; information security; international standards (ECHR).

Постановка проблеми. Національна безпека є ключовою основою існування будь-якої держави, оскільки забезпечує її суверенітет, територіальну цілісність, політичну та економічну стабільність, а також захист прав і свобод громадян. Водночас ефективне забезпечення безпеки не повинно суперечити фундаментальним демократичним принципам, що передбачають дотримання прав людини. Сучасні виклики, серед яких військова агресія росії проти України, кібератаки, гібридні війни, внутрішня політична та економічна нестабільність, вимагають від держави ухвалення рішучих заходів у сфері національної безпеки. Проте такі заходи часто супроводжуються обмеженням певних прав і свобод громадян, що викликає питання щодо їхньої правомірності та відповідності міжнародним стандартам.

Проблема, що постає перед сучасними демократичними державами, зокрема Україною, полягає у пошуку балансу між забезпеченням національної безпеки та захистом прав людини. Надмірне посилення безпекових заходів може обмежувати основоположні права, такі як свобода слова, зібрань і приватність, тоді як недостатня увага до питань безпеки створює умови для дестабілізації, зростання зовнішніх і внутрішніх загроз та підриву суверенітету. Тому важливо визначити правові межі обмеження прав людини в інтересах безпеки, які відповідатимуть принципам пропорційності, законності та необхідності.

Особливу небезпеку становлять зовнішні загрози – збройна агресія, інформаційні війни, кіберзлочинність і економічний тиск, що безпосередньо впливають на стабільність держави та права людини. Водночас внутрішні ризики – корупція, політична нестабільність, слабкість інституцій і діяльність антидержавних угруповань – суттєво ускладнюють забезпечення ефективної системи безпеки. В Україні зберігаються проблеми з належним парламентським і судовим контролем за діяльністю правоохоронних органів і спецслужб, що може призводити до зловживань владою під приводом захисту національної безпеки.

У контексті міжнародного досвіду питання балансування між безпекою та правами людини вирішується через низку механізмів, зокрема ефективний контроль за діяльністю силових структур, запровадження чітких юридичних меж допустимих обмежень прав людини, використання міжнародних стандартів у сфері правового регулювання безпекової діяльності. Законодавчі підходи, що застосовуються у США, Великій Британії та Німеччині, демонструють важливість запровадження

системи стримувань і противаги, що унеможливлює свавільне обмеження прав громадян у сфері безпеки.

Правові підходи до забезпечення національної безпеки повинні відповідати міжнародним стандартам прав людини. Згідно з Європейською конвенцією з прав людини (ст. 8, 10, 11) [1], будь-які обмеження прав і свобод повинні відповідати трьом критеріям: бути законними, необхідними в демократичному суспільстві та пропорційними. Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) показує, що держави не можуть використовувати безпекові заходи як виправдання для надмірного обмеження громадянських прав. Наприклад, у справі «Островський проти Польщі» ЄСПЛ вказав, що навіть в умовах надзвичайного стану свобода слова не може бути обмежена довільно [2].

Дослідження свободи вираження поглядів у контексті національної безпеки показує, що надмірний державний контроль у сфері інформації може перетворити демократичні інститути на інструмент тиску. Обмеження свободи слова є допустимим лише тоді, коли воно безпосередньо спрямоване на запобігання насильству, тероризму чи підриву конституційного ладу. Правовий підхід до захисту безпеки має ґрунтуватися на принципах необхідності, пропорційності та ефективного судового контролю, що забезпечує баланс між суспільними інтересами та правами людини [3].

Таким чином, будь-які заходи, спрямовані на забезпечення безпеки, мають бути збалансованими з дотриманням прав людини.

Мета дослідження. Мета статті – проаналізувати взаємозв'язок між забезпеченням національної безпеки та дотриманням прав людини, визначити основні загрози національній безпеці України, а також дослідити правові механізми їх запобігання та нейтралізації.

Стан опрацювання проблематики. Зважаючи на актуальність проблеми визначення та класифікації злочинів проти основ національної безпеки України, це питання було предметом наукових досліджень вітчизняних правників, зокрема: О.Ф. Бантишева, І.В. Діордіці, С.В. Дьякова, О.Ю. Звонарьова, С.В. Клименка, В.А. Ліпкана, Ю.О. Найдьон, М.А. Погорецького, Д.Б. Сергєєвої, В.Є. Скулиша, О.С. Старенького, О.Ю. Татарова, Р.Л. Чорного, А.М. Черняка, О.А. Чувакова, Л.І. Щербини, О.М. Юрченка та інших. Автори аналізували правові аспекти забезпечення національної безпеки та кримінально-правову охорону державних інтересів.

Окрему увагу до проблем забезпечення національної безпеки приділяли також І.І. Цилюрик, О.П. Герасимчук, Н.В. Михайлова, Д.В. Фурманенко, які у своїх дослідженнях акцентували на правових механізмах запобігання загрозам державному суверенітету, а також необхідності вдосконалення кримінального законодавства у цій сфері. Водночас, питання гармонізації вітчизняного законодавства з міжнародними стандартами, у сфері національної безпеки, залишаються недостатньо висвітленими.

Виклад основного матеріалу. Національна безпека є ключовою основою існування будь-якої держави, адже її забезпечення гарантує збереження суверенітету, територіальної цілісності, політичної та економічної стабільності, а також прав і свобод громадян. Злочини проти основ національної безпеки, зокрема посягання на територіальну цілісність, державний суверенітет, конституційний лад чи обороноздатність, мають особливий характер, адже підривають засади існування держави та ставлять під загрозу її майбутнє. Їх класифікація та систематизація дозволяє не лише зрозуміти структуру цих злочинів, але й ефективніше здійснювати запобігання, виявлення і розслідування.

Україна перебуває у складному геополітичному становищі, що зумовлює одночасне виникнення зовнішніх та внутрішніх загроз, які суттєво впливають на її національну безпеку. Головною зовнішньою загрозою для України є військова агресія з боку росії, що супроводжується анексією територій, військовими діями, інформаційною війною та економічним тиском. Ця агресія підриває територіальну цілісність, загрожує суверенітету та створює гуманітарну кризу в регіонах, що постраждали від окупації.

Значні ризики також становлять гібридні форми війни, включаючи кіберзагрози, спрямовані на дестабілізацію державних інституцій та критичної інфраструктури, пропаганду й інформаційні атаки, що мають на меті вплив на громадську думку та дискредитацію державних органів, а також втручання у внутрішню політику України через підтримку проросійських політичних сил та фінансування сепаратистських рухів. До внутрішніх загроз належать проблеми, що виникають через політичну, економічну та соціальну нестабільність, а також діяльність суб'єктів, які діють на шкоду національній безпеці.

Основними внутрішніми викликами є корупція та слабкість державних інституцій, що підривають довіру до влади, знижують ефективність управління та створюють ґрунт для впливу зовнішніх сил. Важливим чинником є діяльність сепаратистських угруповань, внутрішніх колабораціоністів, які співпрацюють із зовнішнім агресором, підривають стабільність держави та створюють умови для реалізації деструктивних сценаріїв. Економічні виклики, такі як енергетична залежність, ослаблена економіка через воєнні дії та значний дефіцит бюджету, сприяють уразливості держави. Поглиблення соціальної стратифікації, наявність регіональних диспропорцій та напруження, зумовленого політичними чи мовно-культурними відмінностями, формують сприятливе середовище для зовнішніх ворожих сил, які використовують ці суперечності з метою інформаційного чи політичного впливу на внутрішні процеси держави.

Окрему увагу слід приділити питанням забезпечення пропорційності обмежень прав людини у сфері національної безпеки. Наприклад, у країнах ЄС законодавство містить чіткі положення про межі державного контролю за громадянами. У рішенні «Клас та інші проти Німеччини» ЄСПЛ наголосив, що втручання у приватне життя через електронне стеження є допустимим лише за наявності чітких гарантій від зловживань [4]. Подібні підходи варто застосовувати і в Україні, зокрема шляхом посилення парламентського та судового контролю над діяльністю силових структур, які здійснюють заходи у сфері державної безпеки.

Зовнішні та внутрішні загрози ускладнюють забезпечення стабільності, стримують розвиток держави та послаблюють здатність України ефективно реагувати на сучасні виклики. Вони також негативно впливають на захист прав і свобод громадян, підривають економічну стійкість і створюють ризики для міжнародної репутації України. Подолання цих загроз вимагає скоординованих дій на законодавчому, правоохоронному, економічному та інформаційному рівнях.

Аналіз зарубіжних джерел демонструє кілька підходів до визначення поняття національної безпеки, які відображають різноманіття поглядів на сутність цього явища. Один із підходів акцентує увагу на тому, що національна безпека насамперед полягає у захисті територіальної цілісності та суверенітету держави. У цьому випадку національна безпека ототожнюється з безпекою держави як інституції, яка забезпечує збереження своїх кордонів, політичної незалежності та здатності захищати свої інтереси на міжнародній арені [5, с. 93]. Цей підхід підкреслює важливість протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам, таким як військова агресія, тероризм чи підривна діяльність.

Аналіз наукових праць українських дослідників демонструє, що єдиного підходу до визначення поняття «національна безпека» поки не сформовано остаточно. У різних роботах це поняття трактується як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави та довкілля у ключових сферах життєдіяльності. Такий стан передбачає ефективний захист від внутрішніх і зовнішніх загроз, що дозволяє забезпечити стабільний, безперервний розвиток України. Національна безпека охоплює широке коло питань, пов'язаних із соціальною, економічною, політичною, інформаційною та екологічною стабільністю, сприяючи збереженню життєздатності держави й суспільства навіть в умовах сучасних викликів [6, с. 179].

Г.П. Ситник підкреслює, що визначення поняття «національна безпека», закріплене у законодавстві, має статичний характер і не враховує динамічності процесів, які впливають на реальну захищеність національних інтересів та цінностей. Водночас, на його думку, цілком правомірно розглядати «національну безпеку» як специфічну соціальну систему, яка охоплює взаємозв'язані елементи, спрямовані на забезпечення стабільності та розвитку держави [7, с. 127].

Нижник Н. та Білоус В. наголошують, що фундаментом національної безпеки є інтереси окремої особи, з яких, у свою чергу, формуються інтереси суспільства та держави в цілому. Вони пропонують підхід, за яким для аналізу системи небезпек національним інтересам доцільно використовувати принцип, за яким загрозам може передувати ризик, а небезпекам – виклик. Такий підхід дозволяє більш глибоко розуміти природу небезпек і будувати ефективну систему реагування [8, с. 213].

При цьому держава розглядається не як самоціль, а як інструмент, покликаний забезпечувати оптимальні умови для розвитку особистості, суспільства та самої держави. Це означає, що головним пріоритетом національної безпеки є створення сприятливого середовища, у якому гармонійно поєднуються індивідуальні, соціальні та державні інтереси. Такий підхід враховує як методологічні, так і практичні аспекти забезпечення національної безпеки, сприяючи формуванню стратегії, яка базується на балансі між запобіганням ризикам і викликам та ефективним реагуванням на них [8, с. 174].

Порівняльно-правовий аналіз є невід'ємною складовою дослідження злочинів проти основ національної безпеки. Законодавства США, Німеччини, Великої Британії та скандинавських країн мають багаторічний досвід формування системи правового захисту державної безпеки, що може стати корисним для вдосконалення українського кримінального законодавства.

Законодавство США чітко структурує злочини проти державної безпеки, виокремлюючи зраду (*treason*) [9], шпигунство (*espionage*) [10], саботаж (*sabotage*) [11] та тероризм (*terrorism*) [12]. Зрада, визначена *Treason Clause* статті III Конституції США, охоплює дії на користь ворога чи ведення війни проти своєї держави та карається лише за наявності беззаперечних доказів. Шпигунство, передбачене *Espionage Act 1917 року*, охоплює передачу або розголошення відомостей, що можуть зашкодити національній безпеці. Саботаж, регламентований розділом 105 Кримінального кодексу США, включає умисне пошкодження чи знищення об'єктів, важливих для оборони держави. Тероризм, відповідно до *USA PATRIOT Act*, визначається як насильницька діяльність, спрямована на вплив на уряд чи населення, і передбачає сувору відповідальність за будь-яку підтримку терористичних структур. У сукупності ці норми формують комплексну систему кримінально-правового захисту, що забезпечує баланс між безпекою держави та дотриманням прав людини.

Законодавство Великої Британії охоплює широкий спектр злочинів проти державної безпеки, зокрема зраду (*treason*), шпигунство (*espionage*) та тероризм, регулюючи їх через низку ключових нормативних актів. *Treason Act 1351* [13] є одним із найдавніших законів, що визначає зраду як діяння, спрямоване проти Корони, включаючи змови, військові повстання або надання допомоги ворогові. *Official Secrets Act 1989* [14] встановлює кримінальну відповідальність за розголошення, зберігання або поширення інформації, якщо це завдає шкоди державним інтересам або може поставити під загрозу національну безпеку. *Terrorism Act 2000* [15] формулює поняття тероризму як використання насильства, залякування чи загрози насильством для досягнення політичних, релігійних або ідеологічних цілей, а також передбачає покарання за фінансування, підготовку чи підтримку терористичної діяльності.

Таке законодавче регулювання утворює цілісну систему протидії загрозам державній безпеці, яка поєднує історичну спадковість британського права з сучасними механізмами запобігання та реагування на злочини проти суверенітету, стабільності та демократичного ладу.

Особливістю британського підходу є концепція «життєво важливих інтересів держави», що включає захист ключових інфраструктур, державних функцій та національної безпеки загалом. Також Велика Британія приділяє увагу попередженню злочинів через систему моніторингу та профілактичних заходів, що посилює ефективність правозастосування.

Німецьке законодавство забезпечує ефективний захист основ національної безпеки через чітко структуровану систему класифікації злочинів, що базується на об'єкті посягання та ступені загрози державному суверенітету. Зокрема, злочини проти державної зради (*Hochverrat*), передбачені розділами 81–82 Кримінального кодексу Німеччини (*Strafgesetzbuch*, *StGB*), охоплюють дії, спрямовані на насильницьке повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності або усунення федеральних органів влади. Такі злочини спрямовані на захист основ державності, стабільності політичної системи та безперервності демократичного управління [16].

Шпигунські злочини (*Spionage*), урегульовані розділом 98 *StGB*, охоплюють незаконне отримання, передачу або розголошення державної таємниці іноземним розвідкам чи іншим зовнішнім суб'єктам. Закон встановлює кримінальну відповідальність не лише за передачу інформації, а й за спробу її здобуття або сприяння таким діям, що забезпечує високий рівень превенції у сфері інформаційної безпеки [16].

Категорія державної зради (*Landesverrat*), регламентована розділом 94 *StGB*, стосується умисного розголошення або передання державних секретів іноземним державам чи організаціям, що може завдати шкоди зовнішній безпеці Федеративної Республіки Німеччини. Закон розглядає ці діяння як особливо небезпечні для конституційного ладу, обороноздатності та міжнародної стабільності країни [16].

Окремо виокремлюються злочини проти захисту демократичного конституційного ладу, передбачені розділами 84–85 *StGB*, які охоплюють створення, підтримку або пропаганду антиконституційних організацій, а також підготовку чи організацію діяльності, що може порушити функціонування демократичних інститутів. Ці положення покликані запобігати формуванню радикальних рухів і гарантувати стабільність політичної системи [16].

У сукупності зазначені норми створюють цілісну систему правового реагування на загрози державній безпеці, поєднуючи суворі кримінально-правові санкції з превентивними механізмами, спрямованими на збереження конституційного ладу, територіальної цілісності та демократичних цінностей Федеративної Республіки Німеччини. Така класифікація дозволяє чітко розмежувати злочини залежно від сфери національної безпеки, яку вони ставлять під загрозу, та забезпечує можливість для ефективного реагування на виклики, пов'язані із захистом держави.

Досвід демократичних країн демонструє, що заходи безпеки мають супроводжуватися механізмами правового контролю. Наприклад, у Великій Британії існує Інформаційний комісар, який контролює діяльність спецслужб у сфері масового спостереження. В США діє спеціальний Суд з нагляду за зовнішньою розвідкою (FISC), який перевіряє запити спецслужб на перехоплення комунікацій громадян. Запровадження подібних механізмів в Україні дозволило б забезпечити баланс між правами людини та національною безпекою, що є ключовим стандартом демократичних держав.

Ефективна класифікація злочинів проти національної безпеки має враховувати кілька ключових аспектів. По-перше, важливим є поділ злочинів за об'єктом посягання, який охоплює політичну, економічну та інформаційну сфери. Такий підхід дозволяє чітко визначити сфери суспільних відносин, які підлягають кримінально-правовій охороні. По-друге, сучасні виклики, такі як кіберзлочинність і фінансування тероризму, вимагають включення нових форм злочинної діяльності до складу національного кримінального законодавства. По-третє, необхідним є чітке розмежування складів злочинів з урахуванням ступеня їхньої суспільної небезпеки, що сприятиме посиленню ефективності їх попередження та розслідування. Ці напрацювання можуть бути адаптовані до українських реалій, що дозволить значно підвищити ефективність кримінально-правової охорони національної безпеки, враховуючи сучасні виклики та загрози.

Значення класифікації також полягає у створенні основи для науково-методичної роботи. Аналіз системи злочинів і їхньої класифікації дозволяє вдосконалювати підготовку фахівців оперативних підрозділів, формуючи у них навички системного мислення, знання взаємозв'язків між злочинами та розуміння основних тенденцій у кримінальній діяльності. Такі знання сприяють підвищенню ефективності слідчих та оперативних дій, що є особливо важливим в умовах постійного вдосконалення злочинних методів.

Особливу роль система і класифікація злочинів відіграють у контексті інтеграції українського законодавства до міжнародних стандартів. Досвід розвинених країн таких як США, Велика Британія, Німеччина свідчить про ефективність систематизації злочинів за об'єктами посягання, ступенем суспільної небезпеки чи іншими критеріями. Використання таких підходів дозволяє не лише адаптувати українське законодавство до міжнародних викликів, а й створити сприятливі умови для співпраці з іноземними партнерами у сфері безпеки.

Висновки. Забезпечення національної безпеки в умовах сучасних викликів є одним із ключових завдань державної політики, що вимагає врахування як зовнішніх, так і внутрішніх загроз. Баланс між державними інтересами у сфері безпеки та дотриманням прав людини є одним із найбільш дискусійних питань правової науки та державного управління. Надмірне посилення заходів безпеки може призводити до обмеження демократичних свобод, тоді як недостатня увага до безпекових викликів може спричинити дестабілізацію суспільства та підрив державного суверенітету.

Аналіз зарубіжного досвіду, а також правових механізмів, що діють в Україні, свідчить про необхідність пошуку оптимального підходу до регулювання безпекової політики. Важливими складовими цього процесу є ефективний парламентський і судовий контроль за діяльністю силових структур, запровадження чітких правових гарантій щодо обмеження прав людини в умовах надзвичайних ситуацій, а також використання міжнародних стандартів у сфері прав людини та безпеки. Зміцнення національної безпеки не повинно порушувати основоположні демократичні принципи, зокрема верховенство права, правову визначеність та пропорційність державного втручання.

У сучасних умовах Україні необхідно продовжувати вдосконалення законодавства, спрямованого на врегулювання механізмів забезпечення безпеки, адаптувати правозастосовну практику до міжнародних стандартів, а також розширювати можливості громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів та спецслужб. Враховуючи глобальні тенденції, включаючи розвиток інформаційних технологій та зростання загроз у кіберпросторі, особливо важливим є створення ефективних механізмів реагування на сучасні виклики, не допускаючи при цьому порушень прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейська конвенція з прав людини. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. (Європейський суд з прав людини). URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_ukr.pdf (дата звернення: 25.09.2025).
2. Європейський суд з прав людини. Справа «Островський проти Польщі» (Ostrowski v. Poland), заява № 27224/09, рішення від 15 листопада 2011 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107666 (дата звернення: 25.09.2025).
3. Погорецький М.А. Забезпечення особі права на ефективну, реальну та практичну правову допомогу в кримінальному провадженні в контексті практики Європейського суду з прав людини / М.А. Погорецький, О.В. Саленко // *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. – 2020. – Вип. 44. – С. 128–133. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2020_44_29 (дата звернення: 25.09.2025).
4. Європейський суд з прав людини. Справа «Клас та інші проти Німеччини» (Klass and Others v. Germany), заява № 5029/71, рішення від 6 вересня 1978 року, Серія А № 28. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57510 (дата звернення: 25.09.2025).
5. Новицький Г.В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2008. 496 с.
6. Актуальні проблеми оцінки ризиків і загроз національній безпеці в контексті євроатлантичної інтеграції України: Наук.-інформ. зб. Вип. 9 / ред.: В.П. Горбулін; Нац. центр з питань євроатлант. інтегр.. – К.: Євроатлантикінформ, 2005. – 219 с. – (Дослідж. і розробки у сфері євроатлант. інтегр. України).
7. Ситник Г.П. Державне управління національною безпекою України: монографія. Київ: НАДУ, 2004. 407 с.
8. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): навч. посіб. для вищ. навч. закл. / Нижник Н.Р., Ситник Г.П., Білоус В.Т.; Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України, Акад. держ. податк. служби України. Київ: Преса України, 2000. – 301 с.
9. United States Constitution. Article III, Section 3. Washington DC : National Archives and Records Administration, 1787. URL: https://www.law.cornell.edu/constitution/articleiii (дата звернення: 22.09.2025).
10. Espionage Act of 1917 (Public Law No. 65-24, ch. 30, 40 Stat. 217). Washington DC: U.S. Congress, 1917. URL: https://www.justice.gov/archives/jm/criminal-resource-manual-2062-espionage-act-1917 (дата звернення: 22.09.2025).
11. United States Code. Title 18. Crimes and Criminal Procedure. Chapter 105 – Sabotage (§§ 2151–2156). Washington DC: U.S. Government Publishing Office, 2023. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/part-I/chapter-105 (дата звернення: 22.09.2025).
12. USA PATRIOT Act (Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism Act of 2001, Public Law No. 107-56). Washington DC: U.S. Congress, 2001. URL: https://www.congress.gov/107/plaws/publ56/PLAW-107publ56.htm (дата звернення: 22.09.2025).
13. Treason Act 1351 (25 Edw. 3 St. 5 c. 2). London: Parliament of England, 1351. URL: https://www.legislation.gov.uk/aep/Edw3Stat5/25/2 (дата звернення: 22.09.2025).
14. Official Secrets Act 1989 (1989 c. 6). London: UK Parliament, 1989. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1989/6 (дата звернення: 22.09.2025).
15. Terrorism Act 2000 (2000 c. 11). London: UK Parliament, 2000. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/11 (дата звернення: 10.09.2025).
16. Strafgesetzbuch (German Criminal Code). Hochverrat gegen den Bund und ein Land. Berlin: Bundesministerium der Justiz, 2021. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/__81.html (дата звернення: 10.09.2025).

УДК 341(091)»15/19»:342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.31

ВИТОКИ ІДЕЇ ПРАВ І СВОБОД ОСОБИ У МІЖНАРОДНИХ УГОДАХ НОВОГО ЧАСУ (XV – ПОЧАТОК XX СТ.)

Сироїд Т.Л.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-8165-4078

Фоміна Л.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-8756-4006

Сироїд Т., Фоміна Л. Витоки ідеї прав і свобод особи у міжнародних угодах Нового часу (XV – початок XX ст.).

Вступ. Проблематика витоків ідеї прав і свобод особи належить до кола фундаментальних питань історії права, філософії та міжнародних відносин. Її значення зростає в умовах сучасних глобалізаційних процесів, коли права людини постають не лише як внутрішня справа окремої держави, а як універсальна цінність, визнана міжнародним співтовариством. Усвідомлення того, що формування концепції прав людини має тривалу історію, дозволяє глибше зрозуміти природу сучасних міжнародно-правових норм та принципів, які регулюють захист людської гідності, свободи та рівності.

Особливої уваги заслуговує період Нового часу (XV – початок XX ст.), коли відбувалося становлення сучасної системи міжнародних відносин, закріплення принципів суверенітету держав і формування угод, в яких поступово почали відображатися гуманістичні ідеї.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті досліджено витоки формування ідеї прав і свобод особи у міжнародних угодах Нового часу (XV – початок XX ст.) та простежено еволюцію гуманістичних принципів у договірній практиці держав. Продемонстровано, що розвиток концепції прав людини має глибокі історико-філософські корені, пов'язані з ідеями гуманізму, Реформації, природного права та Просвітництва. Розкрито, як під впливом даних ідей міжнародні договори поступово почали включати положення, спрямовані на обмеження жорстокості війни, захист релігійних і національних меншин, боротьбу з рабством та утвердження принципів толерантності й гуманності. Особливу увагу приділено положенням Вестфальського миру 1648 р., актам Віденського конгресу 1815 р., Берлінського конгресу 1878 р., Женевської конвенції 1864 р. та Гаазьким конференціям миру 1899 і 1907 рр. Обґрунтовано, що саме у цей період сформувалися концептуальні та нормативні передумови для сучасної системи міжнародного захисту прав людини.

Висновки. Зроблено висновок, що міжнародні угоди нового часу заклали фундамент переходу від фрагментарних гуманітарних норм до універсального визнання автономної цінності людської особистості та формування сучасного міжнародного гуманітарного права і права прав людини.

Ключові слова: гуманітарні норми, комбатанти, людська гідність, механізми захисту, меншини, міжнародні угоди, права людини, принцип гуманізму, природне право, рабство, універсальні права, цивільні особи.

Syroid T., Fomina L. The origins of the idea of personal rights and freedoms in international agreements of the Modern Era (XV – beginning of the XX century).

Introduction. The issue of the origins of the idea of human rights and freedoms is one of the fundamental questions in the history of law, philosophy and international relations. Its significance is increasing in the context of modern globalisation processes, as human rights are viewed not only as an internal matter for a particular state, but also as a universal value recognised by the international community. Recognising that the concept of human rights has a long historical background enables us to gain a deeper understanding of the nature of contemporary international legal norms and principles that regulate the protection of human dignity, freedom and equality.

Particular attention should be paid to the Early Modern period (15th–early 20th centuries), when the modern system of international relations took shape, state sovereignty principles were consolidated, and treaties began to reflect humanitarian ideas more explicitly.

Summary of the main research results. The article explores the origins of the idea of human rights and freedoms in Early Modern international treaties (15(th) – early 20(th) centuries) and traces the evolution of humanitarian principles in state treaty practices. It demonstrates that the development of the concept of human rights has deep historical and philosophical roots linked to humanism, the Reformation, natural law and the Enlightenment. The study reveals how international treaties, under the influence of these ideas, gradually began to include provisions aimed at limiting the cruelty of war, protecting religious and national minorities, combatting slavery, and affirming the principles of tolerance and humanity. Particular attention is given to analysing the Peace of Westphalia (1648), the Acts of the Congress of Vienna (1815), the Congress of Berlin (1878), the Geneva Convention (1864) and the Hague Peace Conferences (1899 and 1907). It is substantiated that during this period, the conceptual and normative prerequisites for the modern system of international human rights protection were formed.

Conclusions. The authors conclude that the international treaties of the Early Modern period laid the foundation for the transition from fragmented humanitarian norms to the universal recognition of the intrinsic value of human beings, as well as for the formation of modern international humanitarian and human rights law.

Key words: humanitarian norms, combatants, human dignity, protection mechanisms, minorities, international agreements, human rights, principle of humanism, natural law, slavery, universal rights, civilians.

Постановка проблеми. Проблематика прав і свобод особи становить одну з ключових засад сучасного міжнародного права та водночас визначає його гуманістичну спрямованість. Міжнародно-правовий механізм захисту прав людини є результатом тривалої історичної еволюції, витоки якої сягають ще епохи раннього Нового часу. Саме XV – початок XX ст. стали періодом, коли у міждержавні договори почали включатися положення, спрямовані на обмеження свавілля у війнах, захист релігійних і національних меншин, боротьбу з рабством та інші гуманні ініціативи. У цьому поступі закладалися передумови подальшої універсалізації прав і свобод особи.

Формування цієї традиції відбувалося не ізольовано, а в тісному взаємозв'язку з глибинними інтелектуальними та соціальними процесами ранньомодерної та модерної доби. Ідеї гуманізму й Реформації заклали основу для переосмислення становища людини у світі, стверджуючи її духовну автономію та цінність особистої свободи. Природно-правова доктрина, розвинута мислителями від Франсиско де Віторії й Гуго Гроція до Самуеля Пуфендорфа та Крістіана Вольфа, поступово формувала переконання, що існують універсальні права, притаманні кожній людині, незалежно від її політичної чи конфесійної приналежності. Просвітництво, у свою чергу, надало цим ідеям виразного раціоналістичного та соціально-політичного забарвлення, поставивши питання про природні та невід'ємні права людини як основу суспільного і міжнародного порядку.

Ці інтелектуальні зрушення поступово руйнували уявлення про абсолютність державного суверенітету, який від епохи Вестфалії вважався непорушною засадою міжнародних відносин, і водночас відкривали простір для визнання автономної цінності людської особистості в системі права народів. Відтак міжнародні угоди почали фіксувати перші гуманні гарантії: Вестфальський мир 1648 р. закріпив принципи віротерпимості і захисту релігійних громад; акти Віденського конгресу 1815 р. відобразили прагнення до подолання работоргівлі та встановлення певних загальнолюдських стандартів; упродовж XIX ст. з'являлися численні конвенції, спрямовані на обмеження жорстокості війни та полегшення долі її жертв. Кульмінацією цього процесу стала Женевська

конвенція 1864 р., яка започаткувала системне міжнародно-правове регулювання гуманітарних питань, та Гаазькі конференції миру наприкінці XIX – початку XX ст., що започаткували міжнародні інституційні форми співробітництва у сфері захисту людської гідності. У такий спосіб відбувся тривалий і складний перехід: від поодиноких, локальних і часто ситуативних положень у міждержавних угодах – до перших спроб створити стійку систему міжнародних норм, орієнтованих на захист особи. Саме цей еволюційний шлях став фундаментом на якому у XX столітті постала сучасна концепція універсальних прав людини.

Актуальність дослідження витоків ідеї прав і свобод особи у міжнародних угодах Нового часу визначається не лише науковим інтересом до історії міжнародного права. Сучасні глобальні виклики – збройні конфлікти, масові порушення прав людини, кризи гуманітарного характеру – знову ставлять перед міжнародним співтовариством питання про ефективність механізмів захисту особи та про баланс між державним суверенітетом і універсальністю прав людини. Вивчення історичних джерел дозволяє глибше зрозуміти генезу цих механізмів, усвідомити, що сучасна система не є «випадковою конструкцією», а сформувалася з багатовікової традиції поступової гуманізації міжнародного права.

Метою статті є комплексне дослідження становлення ідеї прав і свобод особи в міжнародних угодах Нового часу (XV – початок XX ст.), визначення ключових етапів її еволюції та з'ясування, яким чином ці процеси підготували ґрунт для формування сучасної системи захисту прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Слід зазначити, що питання становлення ідеї прав і свобод особи широко висвітлювалися у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. Зокрема привертають увагу праці О. Буткевич, В. Гутника, С. Карвацької, П. Рабіновича, О. Кушніренка, О. Гавриленка, Р. Портман, М. Шоу та інших. Тим не менш, необхідність переосмислити питання історичної еволюції міжнародно-правових норм у галузі прав і свобод людини, виходячи з новітніх методологічних позицій, спонукає до звернення до витоків формування універсальних цінностей у міжнародному праві. Так, починаючи з Нового часу, ідея прав і свобод особи поступово знаходила своє відображення у філософсько-правових концепціях та міжнародних угодах.

Виклад основного матеріалу. Радикальною зміною уявлень про місце людини у світі позначився вже період Ренесансу. Гуманістична традиція утверджувала принципову цінність людської особистості, її розуму та свободи як вищих дарів природи. У межах цього інтелектуального руху з'являється ідея невід'ємних природних прав, які існують поза межами позитивного законодавства та передують будь-якому політичному устрою. Саме у цей час починає формуватися нова антропоцентрична перспектива, що згодом стане підґрунтям для концепції прав людини.

Реформація, своєю чергою, надала цим ідеям релігійно-етичного змісту, проголошуючи свободу совісті і право кожного на безпосередній зв'язок із Богом без посередництва церковних інституцій. Такі уявлення руйнували усталені форми політико-правового та конфесійного панування, поступово утверджуючи переконання, що гідність і свобода є невід'ємними рисами кожної особи. Саме завдяки цим процесам міжнародні договори Нового часу почали включати положення про віротерпимість і захист релігійних меншин, що стало першим кроком до гуманістичного виміру міжнародного права.

Визначальний вплив на становлення міжнародно-правових уявлень про права і свободи особи справив розвиток концепції природного права у XVI–XVII ст. Франсиско де Вітторія, представник Саламанкської школи, одним із перших порушив питання про права індіанських народів Америки, доводячи, що вони мають природну гідність і не можуть бути об'єктом свавільного поневолення [1]. Його учень Франсиско Суарес розвинув ідею про універсальність природного права як вищого морального порядку, що зобов'язує як окремих осіб, так і держави [2]. Гуго Гроцій у праці De iure belli ac pacis (1625) систематизував доктрину природного права та надав їй раціоналістичного, «світського» характеру. Він стверджував, що існують природні норми справедливості, які діють незалежно від волі держав і становлять основу міжнародного правопорядку. В його концепції простежуються зародки ідеї про захист особи від зловживань державної влади в умовах війни та миру [3].

Представник нідерландської школи міжнародного права XVIII ст. Корнеліус ван Бяйнкерсхук розвивав думку про обмеження суверенітету практикою міжнародного співжиття, підкреслюючи, що держава не є єдиним джерелом права. Це відкривало шлях до поступового визнання автономної цінності особи як суб'єкта правових відносин [4, с. 23–25].

Ранньомодерна доба (XVI–XVII ст.) стала часом, коли нові інтелектуальні концепти гуманізму та природного права поступово знаходили своє відображення в міжнародній договірній практиці. Попри те, що первинною метою договорів залишалося врегулювання відносин між державами, питання становища окремих осіб чи груп населення дедалі частіше ставали предметом спеціальних положень. Саме у цей період з'являються перші елементи гуманних норм, покликаних пом'якшити наслідки збройних конфліктів або захистити права певних релігійних та етнічних спільнот.

Показовим у цьому контексті є Вестфальський мир 1648 р., що завершив Тридцятилітню війну. Окрім вирішення питань територіального устрою та балансу сил у Європі, його статті містили положення про відновне правосуддя щодо підданих; гуманні норми щодо поводження з офіцерами, військовими радниками, духовенством та членами їх сімей; релігійну терпимість, гарантії свободи віросповідання та захист прав конфесійних меншин. Ці норми стали знаковим прецедентом: вперше міжнародний договір закріпив гарантії, спрямовані не лише на інтереси держав, а й на забезпечення свободи для значних груп населення [5].

Інший приклад – договори, укладені під час численних конфліктів між європейськими державами у XVI–XVII ст., які містили умови щодо поводження з військовополоненими чи цивільним населенням у захоплених містах. Хоча такі положення були поодинокими і нерідко мали ситуативний характер, вони закладали важливий прецедент гуманізації війни на міжнародному рівні.

У ранньомодерний період договори також торкалися питання становища купців і мандрівників. Торговельні угоди часто передбачали гарантії безпеки, права на вільний проїзд, захист власності іноземців. Хоча це робилося насамперед для забезпечення економічних інтересів держав, фактично такі положення закріплювали визнання певних особистих прав у міжнародно-правовій площині.

Таким чином, міжнародні угоди ранньомодерної доби, хоча і залишалися переважно інструментом регулювання міждержавних відносин, поступово ставали носіями нових цінностей. Вони відображали зародження ідеї, що захист особи може бути предметом міжнародного права, а не лише внутрішньої юрисдикції держави. Це був перший крок до формування гуманного виміру міжнародного права, який у подальшому набуде системного характеру [6, с. 81].

Однією з характерних рис становлення класичного міжнародного права у XVI–XVII ст. стало поступове формування договірних норм, які обмежували свавілля під час воєнних дій та регулювали поводження з військовополоненими і цивільним населенням. Хоча війна у цей період залишалася одним із легітимних засобів реалізації державних інтересів, практична необхідність зменшення її руйнівних наслідків для економіки та суспільного життя зумовлювала пошук компромісних механізмів.

У Західній Європі вже в епоху пізнього Середньовіччя та Відродження поширювалася практика укладання угод між окремими державами і навіть містами-державами, що регламентували долю захоплених у полон воїнів. Особливо виразно це простежується в Італії, де між міськими республіками (Флоренція, Венеція, Мілан та ін.) виникали численні конфлікти. Угоди містили положення про обмеження жорстокості щодо полонених, встановлювали можливість їх викупу, обмінів, а також забороняли масові страти. Така практика відображала прагматичний підхід, оскільки військовополонений розглядався не лише як ворожий боєць, а й як «цінність», що могла мати політичну або фінансову користь.

Подальший розвиток і конкретизація гуманних положень у міжнародних договорах відбулася в період Тридцятилітньої війни (1618–1648). Цей масштабний і спустошливий конфлікт змусив сторони виробляти договірні механізми, що обмежували руйнівний вплив воєнних дій. У численних угодах між воюючими державами (наприклад, тимчасових перемир'ях, конвенціях про обмін полоненими, домовленостях щодо недоторканності цивільного населення) фіксувалися правила утримання військовополонених, забезпечення їх прожиткового мінімуму та процедур обміну. Водночас простежується тенденція до певного розмежування категорій комбатантів і мирних мешканців, що ставало підґрунтям для подальшого розвитку міжнародно-правових норм у галузі захисту цивільних під час війни.

Вестфальський мир 1648 р., підсумувавши результати Тридцятилітньої війни, закріпив певні домовленості щодо повернення полонених, відновлення прав населення та відшкодування завданих збитків [7]. Хоча гуманітарний аспект залишався допоміжним у порівнянні з політичними і територіальними питаннями, сама його наявність у текстах угод засвідчувала зростання значення права навіть у сфері, де тривалий час домінувала сила.

Мюнстерський і Оснабрюцький договори 1648 р. справедливо вважають одними із наріжних каменів у становленні класичного міжнародного права. Їхнє значення виходить далеко за межі врегулювання територіально-політичних питань: у договірних текстах уперше було закріплено принцип свободи віросповідання як міжнародно-правовий стандарт, що мав обов'язкову силу для держав-учасниць. До Вестфальського миру питання релігійної належності тісно переплiталося з державною політикою та військовими конфліктами. Аугсбурзький релігійний мир 1555 р. закріпив формулу cuius regio, eius religio («чия влада, того й віра»), яка легітимізувала право правителя визначати релігію своєї держави. Проте цей підхід не забезпечував справжньої свободи совісті, оскільки піддані змушені були або приймати віру монарха, або емігрувати. Тридцятилітня війна продемонструвала руйнівність такої моделі та необхідність пошуку нових механізмів. Вестфальський мир вніс докорінні зміни до цієї сфери. Його положення визнавали рівноправність основних християнських конфесій – католицизму, лютеранства та кальвінізму – на міжнародному рівні. Вперше було закріплено право підданих сповідувати свою релігію незалежно від віри їхнього правителя. Це означало відхід від абсолютної влади монарха у питаннях віри та формування принципу толерантності, який мав регулювати відносини як усередині держав, так і між ними [8, с. 3–5].

Таким чином, Вестфальський мир заклав підвалини міжнародно-правової концепції свободи віросповідання. Вона отримала визнання не лише як внутрішньополітична норма, а й як елемент міжнародного порядку, що підлягав колективним гарантіям. Це стало поворотним пунктом у розвитку європейської дипломатії: релігійні конфлікти поступово втрачали статус головних детермінант міжнародних відносин, а міжнародне право почало орієнтуватися на забезпечення стабільності й миру через правові механізми. У цьому сенсі Вестфальський мир 1648 р. не лише завершив один із найкривавіших конфліктів Європи, а й започаткував нову епоху міжнародного права, де свобода віросповідання визнавалася принципом, що мав універсальне значення для співжиття держав і народів.

У ранньомодерний період міжнародні угоди почали відображати не лише питання війни та миру, а й потребу захисту окремих груп населення, зокрема релігійних та етнічних меншин. Хоча концепція прав особи як універсальної категорії ще не сформувалася, ці практики закладали основу для пізнішої гуманізації міжнародного права та розвитку норм, спрямованих на забезпечення мінімальних стандартів безпеки і правового захисту для окремих категорій людей.

Одним із ранніх прикладів стали договори між державами та містами у Західній та Центральній Європі, які передбачали гарантії недоторканності релігійних громад. Наприклад, після релігійних конфліктів у Священній Римській імперії та низки локальних війн у Німеччині сторони домовлялися про забезпечення прав протестантів у католицьких регіонах і навпаки. Такі угоди регламентували право сповідувати власну віру, відвідувати богослужіння, володіти релігійним майном і користуватися певними привілеями, не порушуючи прав держави-господаря.

Особливе значення мала практика міжнародного захисту єврейських громад у Центральній та Східній Європі. Деякі договори між європейськими державами та імперськими владними структурами забезпечували право єврейських громад на проживання, торгівлю та релігійну автономію, часто як частину більш широких політичних або економічних домовленостей. Хоча такі гарантії мали локальний характер і нерідко виконувалися вибірково, вони засвідчували перший крок у визнанні міжнародного виміру прав меншостей.

Також слід зазначити, що ці практики нерідко були зумовлені прагматичними мотивами: держави визнавали права меншин для уникнення внутрішніх конфліктів, забезпечення економічної стабільності або зміцнення дипломатичних зв'язків. Водночас навіть такий утилітарний підхід сприяв формуванню уявлень про те, що міжнародні угоди можуть стосуватися не лише держав, а й певних категорій осіб, забезпечуючи їхній захист через договірні механізми.

Отже, ранні міжнародні угоди щодо релігійних і етнічних меншин стали першим етапом інтеграції гуманістичних принципів у договірну практику. Вони заклали підвалини для подальшого розвитку системного міжнародного захисту прав і свобод осіб у XVIII–XIX ст., коли ідеї природного права та гуманізму знайшли більш конкретне і практичне відображення в міжнародному праві.

XVIII століття стало епохою, коли інтелектуальні здобутки Просвітництва справили безпосередній вплив на міжнародне право та формування концепції прав і свобод особи. Ідеї раціоналізму, природного права та гуманізму проникали не лише у внутрішні політичні системи, а й у

міждержавні відносини, створюючи передумови для закріплення принципів автономної цінності людини у договірній практиці.

Шарль Луї де Монтеск'є у праці Дух законів (1748) розвивав доктрину поділу влади та підкреслював, що правова система повинна захищати природні права особи від свавілля державної влади. Хоча його аналіз стосувався насамперед внутрішнього політичного устрою, ідеї Монтеск'є мали безпосередній резонанс для міжнародного права, оскільки вони пропонували концептуальні рамки, в яких держава не могла повністю підкоряти людину своїй волі, а права особи визнавалися об'єктивними й універсальними (Глава 3. Частина 1) [9].

Жан-Жак Руссо у Суспільному договорі акцентував ідею природного стану людини та її невід'ємних прав. Його концепція «загальної волі» та рівності всіх людей перед законом закладала морально-правові підстави для визнання особи як суб'єкта міжнародних відносин. У трактуванні Руссо можна побачити перехід від колективістської парадигми державного суверенітету до початкового розуміння прав індивіда, що поступово стають предметом договірних гарантій (Книга 4, 1. Загальна воля є незнищенною (The general will is indestructible)) [10].

Іммануїл Кант у своїх працях із філософії права та політичної теорії пропонував концепцію «вічного миру», де міжнародні угоди не лише обмежують конфлікти між державами, а й орієнтовані на забезпечення прав осіб [11]. Кантівська ідея, що держави повинні створювати систему загальних правових норм для всіх людей, стала концептуальною передумовою для подальшої кодифікації гуманних положень у міжнародних договорах та закріплення автономної цінності особи у правовій площині.

Таким чином, мислителі Просвітництва заклали інтелектуальний фундамент для включення прав і свобод особи у міжнародно-правові акти XVIII століття. Їхні ідеї стимулювали поступовий перехід від суто державоцентричного підходу до міжнародного права до системи, у якій права індивіда визнавалися універсальною цінністю та предметом правового регулювання.

XVIII століття стало періодом, коли принципи гуманності почали знаходити систематичне відображення у міжнародних угодах, що регулювали ведення воєнних дій. Попередні практики, сформовані у ранньомодерний період, поступово еволюціонували від ситуативних домовленостей до формалізованих положень, які фіксували права військовополонених, цивільного населення та обмежували свавілля командирів і солдатів.

Одним із вагомих прикладів стали договори Пруссії з іншими європейськими державами у другій половині XVIII століття. Вони передбачали обмеження дій, що могли завдавати надмірної шкоди цивільному населенню та культурним об'єктам, визначали правила поводження з полоненими, регламентували викуп, обмін та захист майна військовополонених. Особлива увага приділялася запобіганню мародерству та насильству щодо мирного населення, що свідчило про формування принципу пропорційності та розрізнення між комбатантами і цивільними. Окремі статті у воєнних конвенціях XVIII ст., що мали гуманне спрямування, хоча ще не мали універсального застосування, започаткували принципи, які пізніше були кодифіковані у XIX столітті в Женевських та Гаазьких конвенціях. Такі статті визначали мінімальні стандарти поводження з пораненими та хворими солдатами, обмежували застосування певних видів зброї і забороняли репресивні дії проти мирного населення [12, с. 24–26]. Вони демонстрували прагнення держав забезпечити не лише власні інтереси у війні, а й елементарні права людини навіть у воєнних умовах. Важливо підкреслити, що ці договори формувалися під впливом ідей Просвітництва та природного права. Раціональні підходи до ведення війни та моральні засади гуманізму накладалися на політичні і стратегічні інтереси держав, створюючи нову парадигму міжнародно-правового регулювання, де права особи визнавалися частиною цивілізованого ведення війни.

Таким чином, угоди Пруссії та інші воєнні конвенції XVIII століття стали першими системними спробами гуманізації міжнародного права у сфері воєнних конфліктів. Вони заклали основи для формування принципів захисту людської гідності у воєнних умовах та визначили напрямок подальшого розвитку гуманітарного права.

XVIII століття ознаменувалося й поступовим переглядом легітимності рабства у міжнародному вимірі, що знайшло своє відображення у перших деклараціях та міждержавних угодах. Хоча рабство залишалося соціально та економічно значущим явищем у багатьох регіонах світу, зростаючий вплив ідей Просвітництва та концепції природних прав сприяв формуванню критичного ставлення до цього інституту. У деклараціях, укладених у Великій Британії, Франції та низці інших європейських держав, скасування або обмеження работоргівлі розглядалося як моральний

та політичний обов'язок цивілізованих держав. Вони проголошували права людини на свободу та особисту гідність, закріплюючи моральні ідеали, які поступово набували правового виміру. Хоча на практиці ці документи мали обмежену силу і часто стосувалися лише окремих колоніальних територій чи категорій рабів, вони створили важливий правовий прецедент.

Міжнародні угоди XVIII ст., такі як, наприклад, британські конвенції про заборону работоргівлі з різними державами, передбачали не лише припинення трансатлантичної торгівлі рабами, а й встановлювали певні гарантії для осіб, що перебували у рабстві. Важливо, що ці документи започатковували принцип колективної відповідальності держав у запобіганні рабству та його наслідків, що стало передвісником подальших міжнародних кодифікацій XIX століття. Окрім того, ідеї скасування рабства впливали на формування правових норм, які захищали автономну цінність особи. Вони демонстрували поступовий перехід від трактування людини як власності до розгляду її як носія невід'ємних прав, включаючи право на свободу, особисту недоторканність та правовий захист у міжнародному контексті [13, с. 428–442].

Віденський конгрес 1815 року, який відбувся після завершення Наполеонівських війн, став ключовою віхою у розвитку міжнародного права XIX століття. Його рішення мали на меті не лише відновлення балансу сил у Європі, але й поступове закріплення принципів гуманності та правової регуляції, зокрема у сфері рабства та міжнародної торгівлі людьми. Одним із важливих досягнень конгресу стало закріплення міжнародних домовленостей щодо обмеження та поступового скасування трансатлантичної работоргівлі. Декларації та протоколи Віденського конгресу передбачали заборону торгівлі невільниками між європейськими державами та їх колоніями, а також закликали держави до вжиття заходів для припинення цього явища на практиці [14]. Ці акти стали першим прикладом колективних міжнародних зобов'язань, спрямованих на захист людської гідності поза межами внутрішньодержавного права. Водночас Віденський конгрес демонстрував еволюцію концепції міжнародного захисту особи. Хоча основна увага приділялася політико-територіальним питанням і стабілізації європейської системи, включення положень щодо рабства та торгівлі невільниками засвідчило, що права і свободи людини починають розглядатися як предмет міжнародних домовленостей і як складова міжнародного правопорядку. Цей період характеризувався також появою дипломатичних і договірних механізмів контролю за виконанням таких гуманних норм. Держави визнавали необхідність спільних зусиль для ліквідації работоргівлі, що фактично становило перший крок до формування системи міжнародного нагляду за правами особи.

У XIX столітті міжнародне право дедалі активніше включало положення, спрямовані на захист релігійних і національних меншин, що стало складовою гуманізації міжнародних відносин та формування концепції «міжнародного захисту особи». Загострення національних і конфесійних питань у Балканському регіоні вимагало колективних рішень від європейських держав, що заклало прецеденти міжнародного регулювання прав меншин.

Греко-турецьке питання середини XIX ст. продемонструвало потребу у міжнародних гарантіях для етнічних і релігійних груп. У договорах та протоколах, укладених між Османською імперією, Великою Британією, Францією та іншими державами, були передбачені норми, що захищали православне населення у грецьких територіях, гарантували свободу віросповідання та захист власності, а також регулювали адміністративні й судові питання для громад. Хоча ці положення часто мали політичну чи стратегічну мотивацію, вони стали прикладом перших міждержавних зобов'язань щодо забезпечення прав окремих категорій населення.

Берлінський конгрес 1878 р. став наступним важливим етапом. У результаті розв'язання Східного питання були закріплені конкретні міжнародно-правові гарантії для релігійних і національних меншин у Болгарії, Сербії, Румунії та інших територіях Балкан. Договори передбачали захист культових споруд, право на релігійну освіту, використання рідної мови в офіційних і культурних сферах, а також забезпечення безпеки від дискримінаційних дій місцевих органів влади. Ці механізми показали, що міжнародне право починає інтегрувати стандарти захисту окремих осіб і груп населення, формуючи нову практику колективної відповідальності держав [15].

Таким чином, договори XIX століття щодо релігійних і національних меншин у Європі стали важливим етапом у розвитку міжнародного гуманітарного права. Вони засвідчили, що права і свободи особи виходять за межі внутрішньодержавного регулювання і потребують міжнародних гарантій, що стає наріжним принципом подальшого розвитку концепції «міжнародного захисту особи».

Середина XIX століття ознаменувалася не лише еволюцією договірних норм, а й появою перших міжнародних гуманітарних організацій, які безпосередньо впливали на формування та виконання міжнародних угод у сфері захисту особи під час воєн. Найяскравішим прикладом цього процесу стало створення Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ) у 1863 році, що стало відповіддю на гуманітарну кризу під час битви при Сольферіно. Жан Анрі Дюнан та його однодумці, спостерігаючи масштаби людських втрат і страждань на полі бою, запропонували заснувати організацію, яка мала б координувати допомогу пораненим, а також розробляти рекомендації щодо гуманного поводження з військовополоненими. Ідея була підкріплена формулюванням міжнародних принципів нейтральності, гуманності та добровільності, які стали орієнтирами для держав при підготовці нових військових конвенцій.

У 1864 році була підписана перша Женевська конвенція, що формально закріпила договірні зобов'язання держав щодо захисту поранених і хворих на полі бою, а також надання нейтральної допомоги через організації на зразок Червоного Хреста. Договір визначав не лише права та обов'язки держав, а й статус добровільних гуманітарних агентів, які мали право діяти незалежно від військових і політичних інтересів [16]. Створення Червоного Хреста мало кілька ключових наслідків для розвитку міжнародного права. По-перше, воно закріпило ідею організаційного посередництва у забезпеченні прав осіб під час війни. По-друге, сприяло формалізації гуманітарних норм у міжнародних договорах, що стало системним етапом у гуманізації міжнародного права. По-третє, відкрило нову перспективу для міжнародного нагляду за виконанням договірних зобов'язань, що поступово перетворювалося на прецедент сучасного міжнародного гуманітарного права.

Наприкінці XIX – на початку XX століття відбувся новий якісний етап розвитку міжнародного гуманітарного права, що проявився у проведенні Гаазьких конференцій миру 1899 та 1907 років. Ці заходи стали першим системним кроком до формалізації норм гуманності на міжнародному рівні та закріплення принципів захисту осіб під час збройних конфліктів у межах багатосторонніх договорів.

Перша Гаазька конференція 1899 року мала на меті запровадити універсальні правила ведення війни та механізми мирного врегулювання міжнародних суперечок. Вона ухвалила ряд конвенцій, що визначали обмеження у застосуванні сили, правила поводження з військовополоненими та цивільним населенням, а також встановлювали заборону певних видів зброї, яка завдавала надмірних страждань. Було започатковано постійні міжнародні органи, зокрема Постійний арбітражний суд, які мали забезпечувати реалізацію норм та контролювати їхнє виконання, що означало практичний крок до інституалізації гуманітарних гарантій.

Друга Гаазька конференція 1907 року розширила та уточнила положення першої, закріпивши принципи пропорційності та розрізнення між комбатантами й цивільним населенням. Було посилено правові механізми контролю за дотриманням правил війни, закріплено статус нейтральних держав та організацій, що надають гуманітарну допомогу, і сформульовано норми щодо захисту культурних і релігійних об'єктів під час збройних конфліктів.

Гаазькі конференції демонстрували, що міжнародне право поступово виходить за рамки суто політичних і територіальних питань, інтегруючи захист особи як універсальний принцип. Вони започаткували систему колективних правових гарантій гуманності, що включала як договірні зобов'язання держав, так і міжнародні інституційні механізми нагляду та контролю [13, с. 428–442].

Аналізуючи особливості міжнародних договорів протягом XVII – початку XX ст., бачимо, що міжнародне право поступово трансформувалося від регламентації колективних правових статусів до визнання автономних прав окремої особи. На ранніх етапах міжнародні договори, як правило, фіксували права та привілеї груп населення: релігійних громад, етнічних меншин або колоніальних спільнот. Такі «групові права» слугували інструментом уникнення внутрішніх конфліктів, регулювання міждержавних відносин і забезпечення певної соціальної стабільності. Наприклад, договори XVIII–XIX століть щодо греко-турецького питання або положення Берлінського конгресу 1878 року передбачали захист релігійних і національних спільнот, але при цьому права окремої людини залишалися вторинними та опосередкованими через належність до групи.

Проте під впливом ідей гуманізму, Просвітництва, концепцій природного права та міжнародних гуманітарних організацій, таких як Червоний Хрест, відбувався поступовий перехід до визнання універсальних прав індивіда. Вже на рубежі XIX–XX століть міжнародні угоди почали включати положення, які безпосередньо стосувалися захисту кожної особи: права на життя, сво-

боду, недоторканність та гуманне поводження під час збройних конфліктів. Поява Женевських та Гаазьких конвенцій закріпила принципи індивідуальної відповідальності держав за дотримання гуманітарних норм і визнання особи як автономного суб'єкта міжнародного права.

Ця еволюція від групових до універсальних прав індивіда демонструє поступове розширення сфери міжнародного правового захисту. Вона свідчить про те, що міжнародні договори перестають обмежуватися виключно політичними, територіальними або колективними питаннями і починають визнавати права особи як невід'ємну цінність. Такий процес підкреслює безперервний зв'язок між морально-філософськими ідеями та практичним міжнародно-правовим регулюванням, закладаючи основу для сучасного концептуального розуміння прав людини.

У процесі еволюції міжнародного права XIX–XX століть відбувалася поступова трансформація традиційного принципу суверенітету держави. У ранньомодерний та ново-часовий періоди верховенство держави розглядалося майже як абсолютне, а права і свободи окремої особи підпорядковувалися політичним та територіальним інтересам суверенних суб'єктів. Договірна практика того часу акцентувала переважно на колективних правах та інтересах держав, тоді як права індивіда залишалися опосередкованими і вторинними.

Проте з розвитком ідей гуманізму, концепцій природного права та Просвітництва, а також під впливом гуманітарних криз, зокрема воєнних конфліктів, почала формуватися нова парадигма. Вона визначала, що права людини мають автономну цінність і не можуть повністю підпорядковуватися волі держави. Практичним втіленням цього підходу стали Женевські та Гаазькі конвенції, міжнародні угоди про захист релігійних і національних меншин, а також міжнародні декларації щодо скасування работоргівлі. Ці документи закріпили принцип, що держави несуть колективну відповідальність за дотримання гуманних норм і захист прав кожної особи, незалежно від її належності до конкретної групи чи території.

Трансформація принципу суверенітету також проявилася у розвитку ідей міжнародного нагляду за виконанням договорів. Створення Міжнародного комітету Червоного Хреста, постійних арбітражних судів та інших міжнародних організацій означало, що держава вже не є єдиним гарантом порядку та безпеки для особи: міжнародне право почало визнавати автономну роль колективних та наднаціональних механізмів захисту людини.

Таким чином, у XIX–XX століттях міжнародне право пережило суттєву трансформацію: принцип суверенної держави перестав бути абсолютним і почав поєднуватися з визнанням автономної цінності людської особистості. Цей процес заклав концептуальну основу для сучасного міжнародного гуманітарного права та універсальної системи прав людини, у якій права окремої особи визнаються незалежно від державних інтересів.

Міжнародні угоди Нового часу створили фундамент для поступового переходу від фрагментарних і локальних норм гуманності до універсальної системи захисту прав людини. Договірна практика XVII–XIX століть, що включала положення про захист військовополонених, цивільного населення, релігійних і національних меншин, а також поступове обмеження работоргівлі, заклала ключові принципи, які стали підґрунтям для міжнародного права XX століття.

Створення Ліги Націй після Першої світової війни стало першим досвідом інституційного впровадження цих принципів у міжнародний механізм. Ліга Націй закріпила ідею колективної відповідальності держав за забезпечення прав осіб та захист їхньої гідності, започаткувавши практику міжнародного моніторингу та контролю. Незважаючи на обмежені можливості організації, вона сформувала правову основу для подальшої систематизації міжнародних гарантій.

Після Другої світової війни принципи гуманності та права особи були інтегровані в діяльність Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН). Статут ООН, прийнятий у 1945 році, визнає права людини як невід'ємну цінність, а Декларація прав людини 1948 року формалізувала універсальні стандарти, які включають свободу, рівність і право на захист від дискримінації. Ці документи та численні міжнародні договори, що їх доповнюють, безпосередньо спираються на традиції міжнародних угод нового часу, демонструючи безперервність правової еволюції [17, с. 38–40; 48–49].

Таким чином, договірна практика XVII–XIX століть не лише підготувала нормативну базу, а й створила концептуальні орієнтири, які дозволили інтегрувати права особи у глобальну систему міжнародного права. Ідеї гуманності, захисту індивіда та колективної відповідальності держав, сформульовані у ранніх міжнародних договорах, стали основою для розвитку універсальної системи захисту прав людини у межах Ліги Націй і ООН, забезпечивши логічну еволюцію від локальних норм до міжнародних стандартів універсальної дії.

Висновок. Проаналізовані історичні матеріали свідчать, що ідея прав і свобод людини поступово формувалася та інтегрувалася у міжнародні угоди протягом кількох століть. Початкові прояви цієї тенденції спостерігаються у локальних гуманітарних положеннях договорів XV–XVII століть, які регулювали поводження з військовополоненими, цивільним населенням та релігійними чи етнічними меншинами. Хоча на ранніх етапах права особи залишалися опосередкованими через колективні групи, вони заклали перші нормативні прецеденти для міжнародного захисту людської гідності.

XVIII століття принесло інтелектуальне підґрунтя цих змін: ідеї гуманізму, Просвітництва та концепції природного права сприяли формуванню принципів автономної цінності особи. Перші декларації та угоди про скасування работоргівлі, гуманізацію ведення війни та захист релігійних і національних спільнот демонстрували поступовий перехід від моральних ідей до практичних договірних норм, які враховували права окремого індивіда.

XIX століття стало періодом інституалізації гуманітарних норм. Віденський та Берлінський конгреси, Женевська конвенція 1864 року, створення Червоного Хреста та Гаазькі конференції миру заклали договірні й організаційні механізми захисту особи під час збройних конфліктів і формування правових гарантій для релігійних та національних меншин. У цей період відбувається трансформація принципу абсолютного суверенітету держави: держави визнають колективну відповідальність за захист прав індивіда і поступово інтегрують поняття автономної цінності особи у міжнародно-правову систему.

Зародження міжнародного захисту особи у Новому часі заклало фундамент для сучасних міжнародно-правових механізмів забезпечення прав людини. Договірна практика XVII–XIX століть, поступово перетворюючись на універсальні принципи гуманності та захисту особи, підготувала концептуальні та інституційні передумови для створення Ліги Націй та ООН, систематизації прав людини та формування глобальних стандартів міжнародного гуманітарного права.

Отже можемо підсумувати, що історична еволюція міжнародних угод Нового часу демонструє безперервний поступ від локальних та фрагментарних норм до універсальної системи захисту прав і свобод людини, що актуально і сьогодні, коли міжнародне співтовариство прагне забезпечити дотримання прав людини у глобальному масштабі та під час сучасних конфліктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Francisci de Victoria De Indis et De ivre belli relectiones. Ed. by E. Nys. Washington: Carnegie Institution, 1917. 475 p. URL: https://archive.org/details/franciscidevicto0000vito/page/n3/mode/2up (дата звернення 12.10.2025).
2. Suarez A.I. V. e. François de Vitoria et François Suarez. Contribution des théoligiens au droit international moderne. Paris: Pédone, 1939. 278 p.
3. Hugo Grotius, De jure belli ac pacis. URL: https://www.contextus.org/Hugo_Grotius,_De_jure_belli_ac_pacis?tab=contents (дата звернення 11.10.2025).
4. Гавриленко О.А. Корнеліус ван Бяйнкерсхук – видатний представник голландської школи міжнародного права кінця XVII – першої половини XVIII ст. *Правова держава*. 2024. № 53. С. 21–31.
5. Treaty of Westphalia Peace Treaty between the Holy Roman Emperor and the King of France and their respective Allies. URL: https://avalon.law.yale.edu/17th_century/westphal.asp (дата звернення 02.10.2025).
6. Bell C. On the Law of Peace: Peace Agreements and the Lex Pacificatoria. Oxford: Oxford University Press, 2008. 371 p.
7. Treaty of Westphalia Peace Treaty between the Holy Roman Emperor and the King of France and their respective Allies. URL: https://avalon.law.yale.edu/17th_century/westphal.asp (дата звернення 02.10.2025).
8. Jus post Bellum: Mapping the Normative Foundations / ed. C. Stahn, J.S. Easterday, J. Iverson. Oxford: Oxford University Press, 2014. 555 p.
9. Full text of «Montesquieu «The Spirit Of Laws» [Cambridge, Integral]». URL: https://archive.org/stream/MontesquieuTheSpiritOfLawsCambridgeIntegral/Montesquieu%20-%20%27%27The%20Spirit%20of%20Laws%27%27%20%5BCambridge%2C%20integral%5D_djvu.txt (дата звернення 10.10.2025).

10. The Social Contract Jean-Jacques Rousseau / Jonathan Bennett 2017. URL: https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/rousseau1762.pdf (дата звернення 11.10.2025).
11. Georg Geismann. Kant On Eternal Peace. Politisches Denken Jahrbuch 1995/96. Pp. 165–177. DOI:10.1007/978-3-476-03633-9 URL: https://www.researchgate.net/publication/ 312696869_Kant_On_Eternal_Peace1 1 (дата звернення 10.10.2025).
12. The Oxford Guide to International Humanitarian Law / ed. B. Saul, D. Akande. Oxford: Oxford University Press, 2020. 443 pp.
13. Гавриленко О.А. Історія міжнародного права: хрестоматія-практикум для студентів напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О.А. Гавриленко, Л.В. Новікова, Т.Л. Сироїд. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. 676 с.
14. Final Act of the Congress of Vienna/General Treaty (1815) General Treaty (Translation). URL: https://www.hlrn.org/img/documents/final_congress_viennageneral_treaty1815.pdf (дата звернення 14.10.2025).
15. Treaty between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia, and Turkey for the Settlement of Affairs in the East: Signed at Berlin, July 13, 1878. The American Journal of International Law. 1908. Oct. Vol. 2. No. 4. Supplement: Official Documents (Oct., 1908). P. 401–424. URL: https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH258/Berlin%20Treaty%20of%201878.pdf (дата звернення 14.10.2025).
16. International Committee of the Red Cross: Our history. URL: https://www.icrc.org/en/our-history (дата звернення 12.10.2025).
17. Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Міжнародне право прав людини: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 564 с

УДК 341.1; 341.3+342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.32

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Сівченко А.О.,
аспірант кафедри приватно-правових і галузевих юридичних дисциплін Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Сівченко А.О. Міжнародно-правовий статус внутрішньо переміщених осіб.

Досліджено проблему внутрішнього переміщення, яка довго приховувалась під егідою національного суверенітету, внаслідок загострення збройних конфліктів в різних регіонах світу не лише вийшла з тіні, але й стала гостро актуальною серйозною глобальною проблемою сьогодення. Інтерес міжнародної спільноти до цього питання випливає як зі зростанням її масштабів та географічного охоплення, так і з нового усвідомлення її гуманітарного виміру та стратегічного значення. Кількісно світова чисельність внутрішньо переміщених осіб станом на кінець 2024 становила 73,5 мільйонів внутрішньо переміщених осіб (ВПО), що стало найвищим показником в історії. Агентство ООН у справах біженців (УВКБ ООН) на кінець червня 2025 року повідомило, що кількість біженців у світі також досягла історичного максимуму – понад 123 мільйони осіб, причому 8,8 мільйона з них – українці. Якісно не можна не порівнювати ці два показники. Зазначаючи не лише те, що переміщення біженців та внутрішнє переміщення часто мають однакові причини, але й те, що вони тягнуть за собою порівнянні труднощі для постраждалих груп та осіб.

Встановлено, що біженці користуються міжнародно гарантованим режимом захисту, тоді як внутрішньо переміщені особи теоретично залишаються під основною відповідальністю свого уряду, але часто без будь-якого ефективного захисту та дискриміновані порівняно з біженцями. Як зазначає Колишній Генеральний секретар ООН Бутрос Бутрос-Галі «неприйнятно, щоб ті, хто зміг перетнути кордон, користувалися нормами міжнародного права, тоді як іноді лише за кілька сотень метрів ті, хто не зміг покинути свою країну, залишаються без захисту».

Доведено за результатами проведеного дослідження констатовано, що міжнародне право наразі не передбачає універсального правового визначення внутрішньо переміщеної особи. Керівні принципи ООН з питань переміщення 1998 р. відносять до зазначеної категорії осіб чи групи осіб, які були примусово переміщені або зобов'язані залишити свої будинки або місця звичайної резиденції, зокрема, внаслідок або для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуацій пов'язаних з насильством, порушенням прав людини, природних чи викликаних діяльністю людини катастроф, однак при цьому не перетнули кордони власної держави.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, біженці, Керівні принципи ООН з питань переміщення 1998 р., Женевські конвенції, УВКБ ООН, МКЧХ, гуманітарне право.

Sivchenko A.O. International legal status of internally displaced persons.

The problem of internal displacement, which was long hidden under the auspices of national sovereignty, has been studied, but due to the aggravation of armed conflicts in various regions of the world, it has not only come out of the shadows, but has also become an acutely relevant serious global problem of today. The interest of the international community in this issue stems both from the growth of its scale and geographical coverage, and from the new awareness of its humanitarian dimension and strategic importance. Quantitatively, the world's number of internally displaced persons as of the end of 2024 was 73.5 million internally displaced persons (IDPs), which was the highest figure in history. The United Nations Refugee Agency (UNHCR) reported at the end of June 2025 that the number of refugees in the world has also reached a historical maximum – more than 123 million people, with 8.8

million of them being Ukrainians. Qualitatively, these two indicators cannot be compared. Noting not only that refugee movements and internal displacement often have the same causes, but also that they entail comparable hardships for the affected groups and individuals.

It has been established that refugees benefit from an internationally guaranteed protection regime, while internally displaced persons theoretically remain under the primary responsibility of their government, but often without any effective protection and discriminated against compared to refugees. As former UN Secretary-General Boutros Boutros-Ghali notes, "it is unacceptable that those who have managed to cross a border benefit from the norms of international law, while sometimes only a few hundred meters away those who have not been able to leave their country remain without protection."

It has been proven based on the results of the study that international law currently does not provide for a universal legal definition of an internally displaced person. The 1998 UN Guidelines on Displacement refer to this category of persons or groups of persons who have been forcibly displaced or obliged to leave their homes or places of habitual residence, in particular as a result of or in order to escape the consequences of armed conflict, situations of violence, human rights violations, natural or man-made disasters, but have not crossed the borders of their own state.

Key words: internally displaced persons, refugees, UN Guiding Principles on Displacement 1998, Geneva Conventions, UNHCR, ICRC, humanitarian law.

Постановка проблеми. Незважаючи на широкий вжиток концепції «внутрішньо переміщена особа», офіційного юридичного визначення цього поняття досі немає, хоча ця прогалина починає поступово заповнюватися [1]. Питання визначення поняття «внутрішньо переміщеної особи» викликало значні суперечки, зокрема щодо самого існування такої концепції, ризиків визначення та бажаності інституціоналізації цієї концепції в міжнародному праві.

Стан опрацювання. Серед вітчизняних науковців, які присвятили свої доробки проблемам міжнародно-правового визначення статусу внутрішньо переміщених осіб, біженців, проблемних питань, пов'язаних з міграцією загалом слід виділити таких науковців, як І. Вдовичин, І.Г. Козинець, Л.В. Шестак, О.І. Яременко, С.А. Лапшин, В. Марковський, Ю. Кривенко та ін.

Окремі аспекти механізму впровадження міжнародно-правових стандартів забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб розглядалися в працях С. Бритченко, М. Бурменського, В. Гринчака, О. Задорожного, О. Малиновської, В. Потапова, Г. Тимчик, С. Чехович, а також зарубіжних науковців: Г.С. Гудвін-Гілла, Р. Дженнінгса, Дж. Хетеуей, Р. Уілкінсона та інших.

Метою цієї статті є визначення міжнародно-правового статусу внутрішньо переміщених осіб.

Виклад основного матеріалу. Основним міжнародно-правовим актом, який фундаментальні поняття та терміни визначення статусу внутрішньо переміщених осіб на міжнародному рівні є Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни (1992 р.) (далі – Керівні принципи), ратифіковані Україною у квітні 1998 року. У Керівних принципах щодо внутрішнього переміщення у наводилося визначення, яке звучить так: «внутрішньо переміщені особи – це окремі особи або групи осіб, які були змушені або зобов'язані тікати або залишати свої домівки чи місця постійного проживання, зокрема внаслідок збройного конфлікту, ситуацій загального насильства, порушень прав людини або стихійних лих чи катастроф, спричинених людиною, або для того, щоб уникнути наслідків таких лих, і які не перетнули міжнародно визнаних державних кордонів [2].

У визначенні наведеному в Керівних принципах міститься два основних елементи внутрішнього переміщення: примусове або недобровільне переміщення та перебування в межах національних кордонів. Хоча воно включає основні причини переміщення, аналіз цього визначення вказує на те, що воно легко піддається телеологічній інтерпретації.

Це визначення значною мірою охоплює тих, хто у разі перетину кордону був би визнаний біженцем у значенні Конвенції ОАЄ та Картахенської декларації; але також, меншою мірою, у значенні Женевської конвенції. Нагадуємо, що Женевська конвенція 1951 року про статус біженців [3] визначає біженця на основі страху переслідування за ознакою раси, релігії, національності, належності до певної соціальної групи або політичних переконань (стаття 1).

Крім універсального документа, регіональні тексти [4] додатково уточнюють причини втечі, включаючи такі елементи: агресія, зовнішня окупація, іноземне панування, події, що серйозно порушують громадський порядок, широкомасштабне насильство та масові порушення прав людини. Але визначення, запропоноване керівними принципами, також включає людей, яких точно

не було б визнано біженцями у значенні вищезгаданих міжнародних документів, у цьому випадку тих, хто переміщений через стихійні лиха або техногенні катастрофи.

Хоча визначення, запропоноване в Керівних принципах, отримало широку підтримку, воно далеко не одностайне. Критики та Комітет в основному зосереджуються на необхідності включення елементу стихійних лих або техногенних катастроф, що значно розширює сферу персонального застосування. І навпаки, робоче визначення внутрішньо переміщених осіб, що застосовується УВКБ ООН, охоплює лише людей, які, якби вони перетнули міжнародний кордон, були б визнані біженцями. Це люди, які були переміщені внаслідок переслідувань, ситуацій загального насильства, конфліктів або масових порушень прав людини. Це зазвичай виключає ситуації, коли примусове переміщення спричинене екологічними катастрофами, проектами розвитку або інфраструктурними програмами. УВКБ ООН особливо наголошує на подібності між біженцями та внутрішньо переміщеними особами з точки зору причин і наслідків їхнього переміщення, а також їхніх гуманітарних потреб.

Невідомо, чи буде найближчим часом досягнуто загальноприйнятого визначення поняття внутрішньо переміщених осіб. Проблема надзвичайно складна. Важливо, що в цій дискусії досягнуто прогресу, і що критерії ідентифікації поступово оновлюються. Незалежно від того, чи приймається широке чи вузьке розуміння поняття внутрішньо переміщених осіб, три елементи здаються вирішальними для відрізнення цього явища від інших форм внутрішнього переміщення: по-перше, примус, який змушує до переміщення; по-друге, порушення прав людини, що характеризують процес переміщення; і по-третє, відсутність державного захисту. Ці три елементи, на нашу думку, можуть допомогти ідентифікувати внутрішньо переміщених осіб, які потребують захисту, не обмежуючись догматичним визначенням. Однак, залишається необхідність узгодження стандартів захисту.

На нормативному рівні питання внутрішньо переміщених осіб перебуває в центрі дискусії щодо того, чи забезпечують чинні міжнародно-правові документи достатнє їх охоплення, чи слід приймати нові тексти, чи просто краще впроваджувати існуючі. У цій дискусії домінують три школи думки.

Перша школа [5] вважає, що найкращий підхід до захисту внутрішньо переміщених осіб полягає в розвитку та поширенні прав людини та міжнародного гуманітарного права. Як депозитарій Женевських конвенцій, МКЧХ є найвпливовішим представником цієї першої школи. У дослідженні, присвяченому цьому питанню, швейцарська організація наголошує, що цивільне населення, яке, в принципі, є внутрішньо переміщеними особами, захищається до, під час та після їх переміщення всіма правилами, що захищають цивільне населення в ситуаціях збройного конфлікту.

Слідуючи за МКЧХ, деякі автори [6] наголошують на ризиках, пов'язаних з розробкою інструменту, спеціально створеного для внутрішньо переміщених осіб. Вони побоюються, що такий інструмент зменшить сферу застосування, яка вже охоплена міжнародним гуманітарним правом, правом прав людини та правом біженців, що призведе до відступу, а не до просування в захисті. З одного боку, стандарти, що стосуються лише переміщених осіб, можуть надати їм привілейоване становище порівняно з іншими категоріями населення, такими як меншини. З іншого боку, було б нерозумно визначати на користь внутрішньо переміщених осіб гарантії, якими вони вже користуються як громадяни держави. У цій перспективі підкреслюється занепад інституту притулку та розмивання принципу невидворення.

Замість спеціального інструменту для внутрішньо переміщених осіб, друга школа думки [7] пропонує цілісний підхід до питання вимушеного переміщення у всій його складності та різноманітних проявах. Вона пропонує розробку інструменту, який охоплюватиме всі випадки переміщення, а точніше складні надзвичайні ситуації, що стосуються біженців, осіб, що повертаються, внутрішньо переміщених осіб та місцевого населення. Такий інструмент заборонить усі форми вимушеного переміщення, поновить право населення, що перебуває під загрозою зникнення, шукати притулку за кордоном та закріпить сукупність принципів захисту для всього переміщеного населення, як ззовні, так і всередині країни, включаючи право безпечно повернутися до свого звичайного місця проживання. Проте такий інструмент видається складним для розробки та застосування, оскільки, хоча можуть існувати подібності між різними формами примусового переміщення, будь-яка форма асиміляції, яка ігнорує фундаментальні відмінності, що існують між різними жертвами примусового переміщення, і яка вимагає спеціального підходу до захисту, повинна уникатися.

Остання школа[8, с. 202] вважає, що без шкоди для всіх питань, які необхідно поставити, документ, присвячений внутрішньо переміщеним особам, безсумнівно, мав би перевагу у висвітленні страждань, спричинених примусовим переміщенням. Цей аргумент заслуговує на нашу підтримку. Дійсно, хоча важливо не випускати з поля зору певні ризики, пов'язані з розробкою документу, спеціально призначеного для внутрішньо переміщених осіб, факт залишається фактом: видимість, яку такий документ їм надав би, значно переважає потенційні недоліки прогресу вибірковості та нормативності.

Саме вище перелічені обставини призвели до розробки Керівних принципів, які, хоча й одночасно підтверджують величезний обсяг міжнародних стандартів, що вже діють для захисту прав людини, прагнуть прояснити нечіткі моменти та заповнити прогалини.

Керівні принципи структуровані за п'ятьма розділами, які охоплюють, відповідно, загальні принципи, принципи щодо захисту від переміщення, принципи щодо захисту під час переміщення, принципи щодо гуманітарної допомоги та принципи щодо повернення, переселення та реінтеграції.

Що стосується принципів захисту від видворення, то у Керівних правилах, перш за все зазначається, що повага до міжнародних зобов'язань держав та всіх членів міжнародного співтовариства є найкращим способом запобігання та уникнення ситуацій, які можуть призвести до переміщення осіб. Ми занадто часто схильні забувати про цю основну вимогу, і слід вітати той факт, що повага до закону була поставлена в основу превентивного виміру внутрішнього переміщення. Для забезпечення цього запобігання передбачається, що кожна людина має право на захист від свавільного переміщення зі свого дому або місця звичайного проживання.

Навіть якщо це з'являється лише в декларації принципів, заява про право не бути довільно переміщеним сприяє розвитку міжнародного права. Дійсно, за сучасного стану міжнародних документів право не бути довільно переміщеним існує лише неявно, через тлумачення певних положень міжнародного гуманітарного права та права прав людини, зокрема тих, що гарантують свободу пересування або вільний вибір місця проживання. Враховуючи масштаби явища примусового переміщення населення, чітка заява про «право не бути переміщеним» була необхідною, навіть якщо це мало привернути увагу до порушення прав людини, яке представляє це явище, що має тенденцію ставати звичайним явищем.

У цьому сенсі процедурні гарантії, викладені в сьомому принципі, повинні дозволити уникнути будь-якого свавільного переміщення населення, навіть якщо розрізняти надзвичайну фазу збройного конфлікту чи стихійного лиха, де реально влада може дотримуватися лише мінімуму гарантій, та інші ситуації, коли повинні застосовуватися ширші гарантії, наприклад, щодо переміщення після будівництва інфраструктури розвитку. У будь-якому випадку, «держави мають особливе зобов'язання захищати від переміщення корінне населення, меншини, селян, скотарів та інші групи, які мають зв'язки залежності та особливу прихильність до своїх земель» [9].

Загалом, принципи, що стосуються захисту від переміщення, є бажаним доповненням до документів про біженців. Їх суворе дотримання має допомогти запобігти не лише внутрішньому переміщенню, але й зовнішньому переміщенню, яке підживлює потоки біженців[10, с. 134–136].

Якщо, незважаючи ні на що, переміщення відбувається, Розділ III Ключових принципів визначає правила, яких необхідно дотримуватися під час переміщення. По суті, ці принципи повторюють основні права, гарантовані міжнародними документами з прав людини, та положення Женевських конвенцій, що стосуються захисту цивільного населення під час бойових дій. Однак, у деяких питаннях загальні стандарти, що існують у цих документах, адаптовані до конкретної ситуації внутрішньо переміщених осіб, щоб полегшити їх застосування. Це стосується, наприклад, дванадцятого принципу, який, по-перше, оновлює загальну норму, згідно з якою кожен має право на свободу та особисту недоторканність; по-друге, уточнює, що для реалізації цього права, визнаного за внутрішньо переміщеними особами, забороняється їх ув'язнювати або обмежувати у таборі.

В інших аспектах ми відзначаємо поступовий розвиток загальних принципів прав людини, де чинні документи мають деякі недоліки. Це стосується п'ятнадцятого принципу, який визнає право внутрішньо переміщених осіб на захист від примусового повернення або переселення до будь-якого місця, де їхнє життя, безпека, свобода та/або здоров'я опинилися б під загрозою (пункт (d)). Якщо міжнародні документи закріплюють заборону повернення в небезпечні ситуації через принцип невидворення, який має зовнішню сферу дії, пов'язану з перетином кордонів, внутрішній вимір цієї заборони чекав на своє висвітлення.

Серед інших принципів, що стосуються захисту під час переміщення, слід особливо підкреслити видачу документів, що посвідчують особу, та свідоцтв про цивільний стан (Принцип 20), а також захист приватної власності (Принцип 21).

Захист внутрішньо переміщених осіб також включає надання гуманітарної допомоги. Розділ IV має перевагу в тому, що в ньому стисло викладено основні принципи, що регулюють цю діяльність, які розкидані по різних документах. Згадуються два полюси гуманітарної допомоги. З одного боку, це, перш за все, обов'язок національних органів влади та відповідальність за надання гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам. З іншого боку, міжнародні гуманітарні організації та інші зацікавлені сторони мають право пропонувати свої послуги для допомоги внутрішньо переміщеним особам. Така пропозиція не повинна розглядатися як ворожість або акт втручання у внутрішні справи держави та бути прийнята добросовісно. Ці послуги не будуть свавільно припинені, особливо якщо відповідні органи влади не можуть або не бажають надавати необхідну гуманітарну допомогу.

У Розділ V розглядаються положення щодо повернення, переселення та реінтеграцію внутрішньо переміщених осіб.

На відміну від документів про біженців, які замовчують або ігнорують основну відповідальність держави походження, Керівні принципи чітко зазначають, що головний обов'язок і відповідальність покладаються на компетентні органи влади щодо створення умов, що сприяють добровільному поверненню, безпечно та з гідністю, внутрішньо переміщених осіб до їхніх домівок або місць постійного проживання, або їхньому добровільному переселенню в іншу країну, частини країни або надати їм необхідних для цього засобів.

Таким чином, національні органи влади знаходяться на передньому краї пошуку рішень. Вони мають особливий обов'язок допомагати особам у поверненні, наскільки це можливо, майна, яке вони залишили або якого вони були позбавлені на момент від'їзду. Якщо повернення неможливе, компетентні органи повинні надати таким особам справедливу компенсацію або інші форми відшкодування, або допомогти їм у їх отриманні.

Це останнє питання має першорядне значення в будь-якому процесі повернення, оскільки успіх чи невдача реінтеграції значною мірою залежить від рішень, запропонованих для вирішення проблеми майна, залишеного під час від'їзду.

Серед розглянутих рішень повернення до звичайного місця проживання залишається ідеальним, а переселення на праві біженців, розглядається лише на другому місці. Хоча міжнародні конвенції, що стосуються біженців, майже не згадують роль останніх у впровадженні рішень, які стосуються їх в першу чергу, Керівні принципи закликають забезпечити повну участь внутрішньо переміщеного населення в плануванні та управлінні їхнім поверненням, переселенням та реінтеграцією (Принцип 28).

Усі дослідження показують, що залучення бенефіціарів до пошуку рішень їхніх проблем, ймовірно, забезпечить успіх. Цей успіх також значною мірою залежить від інституційної відповідальності.

Висновки. Хоча внутрішньо переміщені особи перебувають у межах національних кордонів, вони часто опиняються у вакуумі відповідальності, затиснуті між урядами з оспорюваною владою та збройними конфліктами, які не враховують основні гуманітарні принципи. Однак суверенні держави неохоче дозволяють міжнародній спільноті вирішувати те, що вони вважають переважно внутрішньою справою. Реакція міжнародної спільноти на проблему внутрішнього переміщення не може ігнорувати це обмеження. Питання визначення поняття статусу внутрішньо переміщеної особи на міжнародному рівні залишається складним і делікатним. Наразі передчасно робити остаточні висновки, оскільки активізація міжнародної співпраці тільки починається.

На рівні самого визначення поняття внутрішньо переміщених осіб, хоча й досягнуто значної конвергенції, залишаються певні розбіжності, пов'язані з відмінностями в операційних підходах гуманітарних організацій. Ці розбіжності не є непримиримими.

На інституційному рівні наслідки та складність проблеми міжнародно-правового статусу внутрішнього переміщення не підтверджують відповідальність однієї установи, як це існує для біженців. Механізм міжвідомчої координації виявляється практичним рішенням, ефективність якого, як очікується, покращиться з часом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2015, № 1, ст. 1.
2. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни (документ ООН E/CN.4/1998/53/Add/2 F):Омбудсман України. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/uk/kerivni-principi-oon-z-pitan-vnutrishnogo-peremishchennya-vseredini-krayini (дата звернення 15.10.2025).
3. Конвенція про статус біженців: Конвенція, Міжнародний документ, Коментар від 28.07.1951. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення 15.10.2025).
4. Біженці та вимушено переміщені особи: URL: Центр досліджень соціальних комунікацій. URL: https://nbuviap.gov.ua/proekty/informatsiino-analitychni-resursy/bizhentsi-ta-vymusheno-peremishcheni-osoby-refugees-and-internally-displaced-persons (дата звернення 15.10.2025).
5. Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ). URL: https://geneva.mfa.gov.ua/posolstvo/2613-red-cross (дата звернення 15.10.2025).
6. Гнатовський М.В, Короткий Т.Р, Хендель Н.В. Міжнародне гуманітарне право: довідник для журналістів. Одеса, 2015. 9 с.
7. Бойко, О.В. Україні 7 мільйонів незареєстрованих переселенців. URL: https://suspilne.media/412176-v-ukraini-7-miljoniv-nezareestrovanih-pereselenciv-veresuk/ (дата звернення 15.10.2025).
8. Войціховський, А.В. Права людини у міжнародному праві: монографія. Харків, 2021, 404 с.
9. Forced Displacement of Indigenous Peoples in the Amazon Caused by Environmental Hardship: a Case for Human Security. URL: https://phrg.padovauniversitypress.it/ system/files/papers/PHRG-2022-2-4.pdf (дата звернення 15.10.2025).
10. Гудвін-Гілл Г.С. Статус біженця в міжнародному праві / Г.С. Гудвін-Гілл. М., 1997. – 648 с.

УДК 351.862(73)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.33

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СИСТЕМИ ВНУТРІШНЬОЇ БЕЗПЕКИ США

Циганов О.Г.,
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-8924-1139
e-mail: artur-8461@i.ua

Циганов О.Г. Правове забезпечення системи внутрішньої безпеки США.

У статті досліджено сучасний стан правового забезпечення системи внутрішньої безпеки Сполучених Штатів Америки, яка є прикладом держави, що створила одну з найскладніших і водночас найефективніших моделей внутрішньої безпеки, здатну адаптуватися до динамічних викликів XXI століття. Зазначено, що формування сучасної американської системи внутрішньої безпеки розпочалося після терористичних атак 11 вересня 2001 року, коли національні інститути безпеки зазнали суттєвої критики через брак координації між федеральними агентствами.

З'ясовано, що розвиток нормативно-правової основи внутрішньої безпеки США має комплексний і багаторівневий характер, поєднуючи правові, організаційні та демократичні механізми захисту держави й суспільства. Визначено, що основоположним актом є The Homeland Security Act of 2002, згідно з яким створено Department of Homeland Security (DHS) – інтегрований орган, що об'єднав 22 федеральні агентства з метою координації діяльності у сферах протидії тероризму, контролю кордонів, охорони критичної інфраструктури, кіберзахисту, реагування на надзвичайні ситуації та управління ризиками. Розкрито зміст The Stafford Act як законодавчої основи кризового реагування і взаємодії між рівнями влади. Звернено увагу, що в США визначальним елементом правового балансу між діяльністю держави по забезпеченню безпеки і дотриманням демократичних принципів є обмеження використання збройних сил у внутрішніх справах. Posse Comitatus Act та Insurrection Act визначено як ключові гарантії цивільного контролю над військовими структурами та запобіжники надмірного застосування сили всередині країни. Freedom of Information Act і Privacy Act of 1974 розглянуто як інструменти забезпечення прозорості діяльності урядових інституцій, підзвітності та захисту прав людини. Доведено, що правова модель внутрішньої безпеки США ґрунтується на принципах верховенства права, балансу між безпекою і свободою, відкритості влади та демократичного контролю.

Зроблено висновок, що досвід США має практичне значення для України в умовах повномасштабної війни, зокрема у формуванні єдиної системи внутрішньої безпеки, удосконаленні кризового законодавства, розвитку цивільного нагляду та зміцненні правової відповідальності держави перед громадянами.

Ключові слова: правове забезпечення, внутрішня безпека, США, Міністерство внутрішньої безпеки, демократичний контроль, національна стійкість.

Tsyhanov O.G. Legal framework of the U.S. internal security system.

The article examines the current state of the legal framework of the United States' internal security system, which serves as an example of a state that has developed one of the most complex and, at the same time, most effective models of internal security –capable of adapting to the dynamic challenges of the 21st century. It is noted that the formation of the modern American system of internal security began after the terrorist attacks of September 11, 2001, when national security institutions faced significant criticism for the lack of coordination among federal agencies.

It establishes that the development of the regulatory and legal foundations of U.S. internal security is complex and multi-level, combining legal, organizational, and democratic mechanisms for the protection

of the state and society. The fundamental legal act in this sphere is The Homeland Security Act of 2002, under which the Department of Homeland Security (DHS) was established – an integrated body that united 22 federal agencies to coordinate activities in counterterrorism, border control, protection of critical infrastructure, cybersecurity, emergency response, and risk management. The content of The Stafford Act is revealed as the legislative basis for crisis response and intergovernmental cooperation. Attention is drawn to the fact that in the United States, a defining element of the legal balance between the state's security activities and the observance of democratic principles is the restriction on the use of the armed forces in domestic affairs. The Posse Comitatus Act and Insurrection Act are defined as essential safeguards ensuring civilian control over the military and limiting the domestic use of force. The Freedom of Information Act (FOIA) and Privacy Act of 1974 are examined as key instruments of governmental transparency, accountability, and protection of human rights. It is argued that the American model of internal security operates under the rule of law and a democratic system of checks and balances that prevent power abuse while maintaining national resilience.

The study concludes that the U.S. experience is of high practical relevance for Ukraine under conditions of full-scale war, particularly for developing a unified internal security system, improving crisis legislation, enhancing civilian oversight, and strengthening the legal responsibility of the state toward its citizens as a foundation of democratic stability and public trust.

Key words: legal framework, internal security, the United States, Department of Homeland Security, democratic oversight, resilience.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна триває вже більше десяти років. У лютому-березні 2014 року наш «північний сусід», порушуючи норми та принципи міжнародного права, анексував український півострів Крим й, надалі, окупував окремі райони Донецької та Луганської областей. 24 лютого 2022 року розпочалося повномасштабне вторгнення російських військ на територію української держави. Отже, «холодна» фаза гібридної війни Росії проти України переросла в «гарячу» фазу, неприховану військову агресію.

На сьогодні повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України є головною та найактуальнішою загрозою для національної безпеки нашої країни. Ця загроза має багатовимірний характер і включає, зокрема: воєнні дії, кібератаки, енергетичний та інформаційний тиск, підривну діяльність на економічному й соціальному рівнях, тероризування цивільного населення України. За цих умов важливе значення для сектору безпеки і оборони України має позитивний досвід організації й функціонування системи забезпечення національної безпеки (в тому числі внутрішньої її складової) провідних країн світу.

Сполучені Штати Америки є прикладом держави, що створила одну з найскладніших і водночас найефективніших моделей внутрішньої безпеки, здатну адаптуватися до динамічних викликів XXI століття. Формування сучасної американської системи внутрішньої безпеки розпочалося після терористичних атак 11 вересня 2001 року, коли національні інститути безпеки зазнали суттєвої критики через брак координації між федеральними агентствами. Результатом став ухвалений Конгресом США Закон про внутрішню безпеку 2002 року (*The Homeland Security Act of* 2002) [1], який започаткував створення Міністерства внутрішньої безпеки (*Department of Homeland Security (DHS)*) – нового мегавідомства, що об'єднало 22 окремі структури у єдиний комплекс для запобігання, реагування та мінімізації наслідків загроз внутрішній безпеці країни.

Метою цієї статті є всебічне дослідження правових засад функціонування системи внутрішньої безпеки США та формулювання пропозицій щодо використання цього досвіду для вдосконалення законодавства України у безпековій сфері.

Стан опрацювання проблематики. У науковій літературі внутрішня безпека США розглядається як результат синтезу адміністративного, правового та політичного управління. Дослідники (зокрема, М.П. Невітт, Дж. Стіл, Дж. Маккормік) наголошують, що після 2002 року головним принципом безпекової політики США став всеурядовий підхід («*whole-of-government approach*»), за якого кожен федеральний орган має брати участь у забезпеченні безпеки країни [2]. Водночас інші науковці (Т. Балуніс, В. Кемпбел) вказують на політичні ризики надмірної централізації DHS, що може створювати дублювання функцій і бюрократичні бар'єри [3].

Українські дослідники останніми роками також активно звертаються до аналізу американського досвіду. Так, А. Мосейко та В. Негодченко розглядають адміністративні механізми публічного управління у сфері безпеки США, наголошуючи на ефективності багаторівневої взаємодії фе-

дерації, штатів і громад [4]. Є. Кобко та А. Дауґулє аналізують публічно-правові засади забезпечення національної безпеки США, підкреслюючи значення системного правового підходу [5]. І. Тихоненко досліджує стратегію національної безпеки США як інструмент глобального лідерства [6], а А. Амро розкриває принципи формування державної політики у сфері безпеки, що базуються на інтеграції військових, економічних і гуманітарних чинників [7]. О. Гудима наголошує, що спрямованість реформ у секторах безпеки і оборони США полягає у забезпеченні збереження дієвості демократичних інститутів в умовах надзвичайних ситуацій [8].

Виклад основного матеріалу. Система внутрішньої безпеки Сполучених Штатів Америки (США) формувалася на основі послідовної еволюції правового регулювання, що охоплює понад два століття розвитку державності, але свого сучасного вигляду вона набула після 2001 року. Її нормативно-правові засади охоплюють як базові федеральні закони, так і численні підзаконні акти, доктринальні документи та стандарти управління ризиками.

Ключовим документом, який започаткував сучасну систему внутрішньої безпеки США, став Закон про внутрішню безпеку 2002 року (*The Homeland Security Act of 2002*) [1], ухвалений Конгресом після терористичних атак 11 вересня 2001 року. Відповідно до цього закону було створено Міністерство внутрішньої безпеки (*Department of Homeland Security (DHS)*) відомство нового типу, яке об'єднало 22 федеральні структури, зокрема Федеральне агентство управління в надзвичайних ситуаціях (*Federal Emergency Management Agency (FEMA)*), Адміністрацію транспортної безпеки (*Transportation Security Administration (TSA)*), Митно-прикордонну службу США (*U.S. Customs and Border Protection (CBP)*), Службу імміграційного та митного контролю США (*U.S. Immigration and Customs Enforcement (ICE)*), Секретну службу США (*U.S. Secret Service (USSS)*) та Берегову охорону США (*U.S. Coast Guard (USCG)*).

Вказаний закон визначив місію DHS як: «запобігати терористичним атакам у Сполучених Штатах, зменшувати вразливість Сполучених Штатів до тероризму, мінімізувати збитки та сприяти відновленню після терористичних атак, які все ж таки відбуваються» [1]. Вперше в історії США питання безпеки було розглянуто як комплексне міжвідомче завдання, а не як сукупність відомчих компетенцій. Згідно зі статтею 101(b) Закону, DHS наділено функціями стратегічного планування, координації між федеральними та місцевими органами влади, а також підготовки звітів Конгресу про стан національної безпеки.

Homeland Security Act запровадив також принцип «*whole-of-government approach*» – загальноурядового підходу, який означає узгоджену діяльність усіх органів влади в межах єдиної безпекової політики. Це стало основою для побудови інтегрованої системи реагування, що охоплює всі рівні державного управління: федеральний, штатний, місцевий і міжвідомчий.

Важливо, що закон уперше передбачив створення Ради внутрішньої безпеки (*Homeland Security Council (HSC)*) при Президентові США, покликаної координувати політику безпеки на стратегічному рівні, узгоджуючи її з діяльністю Ради національної безпеки (*National Security Council (NSC)*). Така двокомпонентна модель забезпечила зв'язок між державною політикою у сферах внутрішньої та зовнішньої безпеки, що стало передумовою реалізації концепції «*fusion doctrine*» – взаємопов'язаної системи інтегрованого управління безпекою.

Наступним фундаментальним нормативно-правовим актом у сфері реагування на надзвичайні ситуації став Закон Роберта Т. Стаффорда 1988 року про допомогу у разі стихійних лих та надзвичайних ситуацій (*Robert T. Stafford Disaster Relief and Emergency Assistance Act, 1988 (The Stafford Act)*) [9]. Це базовий федеральний закон США, який регулює організацію державного реагування на надзвичайні ситуації та катастрофи. Він визначає правові засади координації федеральних, штатних і місцевих органів під час стихійних лих, техногенних аварій і катастроф.

The Stafford Act став основою для створення «*federal disaster declaration system*» – механізму, за яким Президент США може офіційно оголосити катастрофу чи надзвичайну ситуацію, відкривши доступ до федеральних фондів допомоги штатам, зокрема фінансування, ресурси DHS і Національної гвардії. На основі цього акта було розроблено Національну систему реагування (*National Response Framework (NRF)*) – стратегічний документ DHS, який окреслює архітектуру управління кризами.

Після терактів 11 вересня 2001 року *The Stafford Act* був інтегрований у ширшу систему DHS і став юридичним фундаментом для *National Response Framework (NRF)* – загальнонаціонального плану дій у кризових ситуаціях. Його роль у системі внутрішньої безпеки є ключовою, адже саме він створив правову основу для роботи Федерального агентства управління в надзвичайних

ситуаціях (FEMA) і створення у березні 2004 року Національної системи кризового управління (*National Incident Management System (NIMS)*) – єдиної системи реагування на надзвичайні ситуації, яка стандартизувала комунікацію, структуру управління та логістику. NIMS встановлює п'ять основних принципів: єдність командування, масштабованість, інтегрованість, гнучкість та стандартизацію [10].

Завдяки цьому модель кризового реагування в США має системний характер: усі агенції використовують єдині протоколи, а відповідальність розподілена між усіма рівнями влади, що забезпечує ефективність дій у разі великих криз, як-от ураган "Катрина" (2005) чи пандемія COVID-19 (2020).

Отже, *The Stafford Act* є наріжним каменем американської системи реагування на надзвичайні ситуації. Він поєднав принципи федералізму, субсидіарності, громадської участі й фінансової відповідальності, створивши ефективний правовий механізм, який забезпечує не лише реагування, а й відновлення та підвищення національної стійкості.

Суттєвим елементом правового балансу між діяльністю держави по забезпеченню безпеки і дотриманням демократичних принципів є обмеження використання збройних сил у внутрішніх справах. Ці питання регулює Закон про військові загони (*Posse Comitatus Act (18 U.S.C. §1385)*), ухвалений ще 1878 року [11]. Закон забороняє використання збройних сил у правоохоронній діяльності (а саме, як поліцейських сил) на території США, якщо це прямо не передбачено законом.

Винятки щодо застосування збройних сил усередині країни визначені у Законі про придушення заколоту (бунту) (*Insurrection Act (10 U.S.C. §§251–255)*), який є одним із найстаріших (підписаний президентом Томасом Джефферсоном ще в 1807 році) й водночас найчутливіших законів США, що визначає порядок застосування збройних сил усередині країни для відновлення правопорядку, а саме надає президентові США на це дозвіл у випадках заколоту, насильницьких заворушень або загрози державному устрою [12]. Цей законодавчий акт є правовим механізмом «останньої інстанції», що використовується лише після офіційного звернення уряду штату або рішення Конгресу.

Як зазначає М. П. Невітт, ці норми утворюють «конституційну пожежну стіну» («*constitutional firewall*») між цивільним управлінням і військовими структурами, запобігаючи концентрації сили в руках виконавчої влади [2]. Таким чином, навіть під час кризових ситуацій американська система забезпечує дотримання принципу цивільного контролю, що є ключовою умовою демократичного врядування.

Варто вказати, що США одними з найперших у світі закріпили у законодавстві механізми публічності діяльності органів безпеки. Закон про свободу інформації 1966 року (*Freedom of Information Act (FOIA) (5 U.S.C. §552)*) [13] і Закон про захист приватності 1974 року (*Privacy Act of 1974*) [14] гарантують громадянам доступ до урядової інформації та встановлюють процедури захисту персональних даних.

Зокрема, FOIA є правовим стрижнем американської демократії, який установлює обов'язок влади бути відкритою перед громадянами. Якщо до 1966 року уряд США діяв за принципом «*need to know*», тобто інформація вважалася закритою, якщо не доведено протилежне, то цей закон докорінно змінив цю логіку, запровадивши зворотний принцип «right to know» – право кожного громадянина знати, що робить держава. Отже, мета FOIA полягає у забезпеченні будь-якому громадянину США (а також іноземцям) права на доступ до офіційних документів і записів федеральних органів влади, крім випадків, прямо передбачених законом. У свою чергу *The Privacy Act of 1974* є одним із ключових законів США, який визначає правові засади захисту персональних даних і обмеження державного втручання в приватне життя громадян. Метою цього закону стало відновлення балансу між інтересами національної безпеки і правом особи на приватність, а також захист персональних даних громадян від неправомірного збору, використання або розповсюдження федеральними органами.

Водночас у структурі DHS функціонує Управління з питань громадянських прав та свобод (*Office for Civil Rights and Civil Liberties (CRCL)*) – спеціальний підрозділ, що здійснює моніторинг дотримання прав людини у діяльності прикордонних і міграційних служб, а також розглядає скарги громадян [15]. Це є проявом принципу *accountabilit*y: підзвітності державних органів суспільству.

Після критики за надмірні повноваження спецслужб у межах Федерального Закону «Патріотичний акт США» (*USA Patriot Act (2001)* [16].) Конгрес ухвалив USA FREEDOM Act of 2015 [17],

який обмежив масовий збір даних, передбачив судовий нагляд за діяльністю розвідки та посилив механізми звітування до Конгресу. Це стало важливим кроком у забезпеченні балансу між безпекою та свободою громадян.

Висновки. Правове забезпечення внутрішньої безпеки США становить цілісну систему, в якій правові норми чітко регламентують повноваження органів виконавчої влади, забезпечують здійснення демократичного цивільного контролю і визначають процедури реагування на загрози. При цьому нормативно-правова база системи внутрішньої безпеки США має багаторівневу і взаємопов'язану структуру, де кожен акт виконує свою специфічну функцію від створення відповідних інституцій до регламентації механізмів реагування, забезпечення прозорості та захисту прав людини.

Основу цієї системи правового забезпечення складає *The Homeland Security Act of 2002*, який інтегрував під єдине керівництво функції запобігання кризовим ситуаціям, протидії загрозам, реагування на них та відновлення після кризових ситуацій. Допоміжні закони – *The Stafford Act*, *Posse Comitatus Act*, *Insurrection Act*, *Freedom of Information Act* і *Privacy Act of 1974* – утворюють правову рівновагу між безпекою держави та правами громадян, забезпечуючи прозорість і підзвітність влади.

Американська модель демонструє, що внутрішня безпека не може існувати без чіткої законодавчої бази, яка визначає межі застосування сили, механізми контролю й захисту громадянських прав. Вона заснована на принципах верховенства права, інституційної відкритості, багаторівневої взаємодії та відповідальності держави перед суспільством.

Для України, яка перебуває в умовах повномасштабної війни, цей досвід має особливе значення. Насамперед, у частині:

– створення єдиного правового поля внутрішньої безпеки з чітким розмежуванням повноважень між цивільними і військовими структурами;

– формування механізмів кризового реагування за зразком *Stafford Act*;

– посилення демократичного контролю і парламентського нагляду за діяльністю сектору безпеки і оборони;

– забезпечення прозорості державних дій і захисту персональних даних навіть у воєнний період;

– розбудови національної стійкості (resilience) шляхом інтеграції систем цивільного захисту, інформаційної безпеки та правової відповідальності.

Таким чином, правова модель внутрішньої безпеки США є переконливим прикладом того, як навіть у кризових чи воєнних обставинах держава може зберігати баланс між безпекою, демократією та правами людини. Для України це не просто орієнтир, а необхідний напрям у подальшому вдосконаленні законодавчої основи сектору внутрішньої безпеки в умовах тривалої збройної агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Homeland Security Act of 2002 / *U.S. Department of Homeland Security*. URL: https://www.dhs.gov/sites/default/files/2023-11/03_0116_hr_5005_enr.pdf (дата звернення: 05.10.2025).
2. Nevitt M.P. Unintended Consequences: The Posse Comitatus Act in the Modern Era. *Emory Law Scholarly Commons*, 2014. URL: https://scholarlycommons.law.emory.edu/cgi/-viewcontent.cgi?article=1124&context=faculty-articles (дата звернення: 05.10.2025).
3. Balunis T., Hemphill W. Campbell Congress and the Politics of National Security / Congress and the Politics of National Security. *Cambridge University Press*, 2012. URL: https://www.amazon.com/Congress-Politics-National-Security-Auerswald/dp/0521187265?asin=0521187265&revisionId=&format=4&depth=1 (дата звернення: 05.10.2025).
4. Мосейко А.Г., Негодченко В.О. Досвід Сполучених штатів Америки щодо публічного адміністрування в сферінаціональної безпеки. *Право і суспільство.* 2019. № 4. С. 323–329. URL: https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-4-48 (дата звернення: 05.10.2025).
5. Кобко Є.В., Даугулє А.В. Досвід публічно-правового забезпечення національної безпеки країни Європи і США та шляхи його запозичення для України. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2018. № 4(2). С. 186–190. URL: http://nvppp.in.ua/vip/2018/4/tom_2/38.pdf (дата звернення: 05.10.2025).

6. Тихоненко І.В. Стратегія національної безпеки США як інструмент підтримки глобального лідерства та міжнародного порядку за адміністрації Б. Обами та Д. Трампа. *Політичне життя*. 2018. № 1. С. 158–163. DOI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pollife_-2018_1_27 (дата звернення: 05.10.2025).
7. Амро, А. Формування державної політики у сфері національної безпеки США: досвід для України. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2019. № 4(6). С. 78–85. URL: https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-4(6)-78-85 (дата звернення: 05.10.2025).
8. Гудима О.П. Міжнародний досвід побудови систем забезпечення національної безпеки. Висновки для України. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2021. Вип. 3(69). С. 16–25. DOI: 10.30748/zhups.2021.69.02 (дата звернення: 05.10.2025).
9. The Stafford Act / *FEMA.gov*. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/-COMPS-2977/pdf/COMPS-2977.pdf (дата звернення: 05.10.2025).
10. National Incident Management System (NIMS). URL: https://www2.healthservice.hse.ie/organisation/qps-incident-management/nims/ (дата звернення: 05.10.2025).
11. The Posse Comitatus Act and using military as a police force / *Rutherford B. Hayes Presidential Library & Museums*. URL: https://www.rbhayes.org/scholarlyworks/the-posse-comitatus-act-and-using-military-as-a-police-force/ (дата звернення: 05.10.2025).
12. The Insurrection Act Explained / *Brennan Center for Justice at NYU Law*. URL: https://www.brennancenter.org/our-work/research-reports/insurrection-act-explained (дата звернення: 05.10.2025).
13. Freedom of Information Act / *U.S. Department of the Treasury*. URL: https://home.treasury.gov/footer/freedom-of-information-act (дата звернення: 05.10.2025).
14. Privacy Act of 1974 / *U.S. Department of Justice*. URL: https://www.justice.gov/-opcl/privacy-act-1974 (дата звернення: 05.10.2025).
15. Office for Civil Rights and Civil Liberties / *U.S. Department of Homeland Security*. URL: https://www.dhs.gov/office-civil-rights-and-civil-liberties (дата звернення: 05.10.2025).
16. Uniting And Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism (USA PATRIOT ACT) Act of 2001 / Public Law 107–56 – OCT. 26, 2001. URL: https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-107publ56/pdf/PLAW-107publ56.pdf (дата звернення: 05.10.2025).
17. H.R.2048 – USA FREEDOM Act of 2015 / *Congress.gov*. URL: https://www.congress.gov/bill/114th-congress/house-bill/2048/text (дата звернення: 05.10.2025).

УДК 341.96:347.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.34

ВПРОВАДЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «АКТИВНОГО СПОЖИВАЧА» В ЗАКОНОДАВСТВО ЄС ТА УКРАЇНИ

Шворак О.М.,
аспірант кафедри міжнародного приватного права
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
КНУ імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0007-7214-1434
e-mail: alex.shvorak@gmail.com

Шворак О.М. Впровадження концепції «активного споживача» в законодавство ЄС та України.

У статті розглядається еволюція концепції «активного споживача» (prosumer) в енергетичному праві Європейського Союзу та України. Автор аналізує передумови появи цього поняття, які виникли у 2000-х роках під впливом технологічного розвитку сонячних фотоелектричних панелей, зниження вартості обладнання та поширення національних механізмів підтримки «зеленої» енергії. Наголошується, що початково концепція "prosumer" була відсутня у правовому полі, проте вже тоді активно обговорювалася у науковій та політичній площині. Важливим етапом становлення стало ухвалення «Рамкової стратегії для стійкого Енергетичного союзу з перспективною кліматичною політикою» 2015 року, де споживач уперше був визначений як активний учасник ринку. Наступним кроком стало прийняття пакета Clean Energy for All Europeans (2016), яким закладено інституційні підвалини для розвитку самогенерації, енергетичних спільнот та справедливих умов участі домогосподарств у ринках електроенергії.

Юридичне закріплення відбулося через Директиву (ЄС) 2018/2001 (RED II) та Директиву (ЄС) 2019/944 (IEMD). Перша визначила статус споживачів-виробників та енергетичних спільнот, а друга надала додаткові гарантії участі активних споживачів у роздрібних і оптових ринках, наголосивши на недискримінації та захисті їхніх прав. Огляд практики імплементації в окремих державах ЄС виявив нерівномірність і прогалини у транспозиції, що гальмує розвиток децентралізованої генерації.

Україна, прийнявши зобов'язання в межах Енергетичного Співтовариства, інтегрувала ряд положень RED II та IEMD у національне законодавство, зокрема через зміни до Закону України «Про ринок електричної енергії». Введено механізм net billing і визначено статус активного споживача, включаючи умови для побутових і непобутових користувачів. Попри позитивний прогрес, залишаються проблеми економічної мотивації та тарифних обмежень, що знижують інтерес домогосподарств до інвестицій у власну генерацію. У статті робиться висновок, що для повної реалізації потенціалу активних споживачів необхідно вдосконалити механізми стимулювання, розширити доступ до гнучких ринкових інструментів і впровадити сучасні технології «розумних мереж».

Ключові слова: активний споживач, енергетика, відновлювальна енергетика, право ЄС, енергетичні директиви ЄС, енергетичне право, екологічно орієнтована енергетика.

Shvorak O.M. Implementation of the 'active customer' concept in the EU and Ukraine law.

The article explores the evolution of the concept of the "active consumer" (prosumer) in the energy law of the European Union and Ukraine. It examines the prerequisites for the emergence of this notion in the 2000s, driven by technological advances in photovoltaic solar panels, the declining costs of equipment, and the introduction of national support schemes for green energy. Initially absent from legal frameworks, the concept of the prosumer gradually gained attention in both academic and policy debates. A milestone in its development was the adoption of the Framework Strategy for a Resilient Energy Union with a Forward-Looking Climate Change Policy (2015), which recognized consumers

as active participants in energy markets. This approach was reinforced by the Clean Energy for All Europeans package (2016), which established institutional foundations for self-generation, energy communities, and non-discriminatory participation of households in electricity markets.

The formal legal recognition of prosumers was achieved through Directive (EU) 2018/2001 (RED II) and Directive (EU) 2019/944 (IEMD). RED II introduced the categories of renewables self-consumers and renewable energy communities, while IEMD provided additional guarantees for active consumers' participation in retail and wholesale markets, emphasizing non-discrimination and consumer protection. However, the practical implementation in EU Member States has shown uneven progress, with significant delays and gaps that hinder the development of decentralized generation.

Ukraine, having undertaken commitments under the Energy Community, integrated a range of RED II and IEMD provisions into national law, particularly through amendments to the Law of Ukraine "On the Electricity Market." The legislation introduced the net billing mechanism and defined the legal status of active consumers, specifying conditions for households and non-household users. Despite notable progress, economic incentives and tariff limitations remain a challenge, reducing households' interest in investing in small-scale generation. The article concludes that to fully unlock the potential of active consumers, Ukraine must enhance financial incentives, broaden access to flexible market mechanisms, and accelerate the implementation of smart grid technologies.

Key words: active consumer, energy sector, renewable energy, EU law, EU energy directives, energy law, environmentally oriented energy.

Постановка проблеми. У сучасних умовах енергетичного переходу та децентралізації енергетичних систем постає необхідність переосмислення ролі споживача електроенергії. Традиційна модель пасивного споживання поступово втрачає актуальність, натомість формується концепція «активного споживача», який не лише споживає, а й виробляє, зберігає та реалізує електроенергію. Нормативне закріплення цього статусу в законодавстві України та Європейського Союзу вимагає більшої уваги, в тому числі в контексті розвитку української відновлювальної енергетики та адаптації законодавства України до законодавства ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження у сфері законодавчого регулювання відновлювальної енергетики проводяться такими вченими як С.Д. Білоцький, І.І. Дороніна, Г.Г. Гелетуха, Т.А. Желєзна, В. Омельченко, С.А. Свірков, А.П. Вершинін, та ін. Однак відсутні дослідження, які б детальніше розкривали правове регулювання концепції «активного споживача».

Метою статті є порівняння правового регулювання концепції «активного споживача» в законодавстві Європейського Союзу та України.

Виклад основного матеріалу. У 2000-х роках розвиток технологій сонячних фотоелектричних панелей, зниження вартості обладнання та національні програми тарифів на «зелену» електроенергію стимулювали домогосподарства та малі підприємства до інвестицій у розподілену генерацію. Тоді термін «активний споживач» або «prosumer» (від «professional» та «consumer») ще не був закріплений у правовому полі, проте дедалі частіше використовувався у політичних дебатах та наукових публікаціях для опису подвійної ролі домогосподарств як споживачів і виробників електроенергії [1]. Ці процеси підкреслили потребу у створенні регуляторного середовища, яке дозволяло б споживачам активно брати участь у ринках електроенергії.

«Рамкова стратегія для стійкого Енергетичного союзу з перспективною кліматичною політикою» 2015 року [2] ознаменувала значну зміну політики, чітко визначивши споживачів енергії як активних учасників ринку. У стратегії наголошується на ролі споживачів у збалансуванні попиту та пропозиції енергії, сприянні самогенерації та участі у програмах реагування на попит. Цей підхід був тісно пов'язаний із ширшими кліматичними та енергетичними цілями ЄС, які мали на меті збільшити частку відновлюваної енергетики до 32% та підвищити енергоефективність до 2030 року [3].

Пакет законодавчих ініціатив *Clean Energy for All Europeans (*«Чиста енергія для всіх європейців»*)* [3], прийнятий у 2016 році, закріпив цю зміну політики, заохочуючи власне споживання та зберігання енергії, а також заохочуючи створення активних енергетичних спільнот. У пакеті наголошується, що споживачі повинні мати можливість брати участь у ринках електроенергії, не стикаючись із дискримінаційними мережевими зборами чи регуляторними бар'єрами. Крім того, було запропоновано заходи щодо полегшення інтеграції з інтелектуальними мережами та технологіями реагування на попит, що дозволяє домогосподарствам оптимізувати власне виробництво електроенергії та сприяти загальній стабільності мережі. Економічні та соціальні обґрунтування

також лежали в основі цієї політики. Було визнано, що участь «просьюмерів» може зменшити пікові навантаження, зменшити перевантаження мереж, надати домогосподарствам економію коштів і можливості отримання доходу від надлишку енергії, а також сприяти соціальним інноваціям за допомогою енергетичних проектів громад. Консультації з промисловістю, комунальними підприємствами та організаціями споживачів також підкреслили необхідність чітких регуляторних правил, прозорих систем виставлення рахунків та справедливих механізмів компенсації, що заклало основу для юридичного визнання просьюмерів у пізніших директивах [1].

Інституалізація статусу «просьюмерів» у праві ЄС відбулася у 2018 та 2019 роках. Переглянута Директива щодо відновлюваних джерел енергії (RED II, Директива 2018/2001/ЄС) [4] встановила перші на рівні ЄС правові категорії для виробництва електроенергії на рівні домогосподарств та спільнот. RED II запровадила поняття споживачів-виробників відновлюваної енергії та спільнот відновлюваної енергії, надаючи окремим особам і групам право генерувати, споживати, зберігати та продавати електроенергію з відновлюваних джерел.

Стаття 21 RED II (Directive 2018/2001/EU) регулює права споживачів-виробників відновлюваної енергії (renewables self-consumers) та об'єднаних груп таких споживачів (jointly acting renewables self-consumers). Вона встановлює, що споживачі мають право виробляти, споживати, зберігати та продавати надлишкову електроенергію, отриману з відновлюваних джерел, без дискримінації або непропорційних обмежень. Директива зобов'язує держави-члени створити умови, за яких виробництво та споживання електроенергії на власні потреби не буде обтяжене надмірними адміністративними, фінансовими або технічними бар'єрами.

Стаття також передбачає підтримку колективного споживання: кілька споживачів можуть об'єднуватися для спільного використання електроенергії, що стимулює розвиток енергетичних спільнот і підвищує ефективність місцевих енергетичних систем. Держава-член зобов'язана забезпечити, щоб споживачі-виробники мали можливість брати участь у ринках електроенергії, включаючи продаж надлишкової продукції, а також доступ до тарифів та компенсаційних механізмів, які не створюють дискримінаційних умов.

Доповнюючи RED II, Директива про внутрішній ринок електроенергії (IEMD, Директива 2019/944/ЄС) [5] впровадила додаткове юридичне визнання децентралізованих учасників ринку, зокрема через формальне встановлення громадських енергетичних спільнот та «активних споживачів» — категорії, що охоплює окремих осіб або малих користувачів електроенергії, які активно управляють своїм споживанням. Ст. 15 встановлює, що держави-члени мають забезпечити, щоб кінцеві споживачі мали право діяти як активні споживачі, не підлягаючи непропорційним або дискримінаційним технічним вимогам, адміністративним вимогам, процедурам і зборам, а також мережевим зборам, які не відображають витрати. Активні споживачі повинні мати право продавати електричну енергію власного виробництва та брати участь у схемах гнучкості та схемах енергоефективності. Активні споживачі повинні мати право виробляти власну електроенергію з відновлюваних джерел, зберігати її, коригувати споживання відповідно до цінових сигналів або потреб мережі та брати участь у схемах енергетичного об'єднання або агрегації.

IEMD наголошує на недискримінації, вимагаючи, щоб активні споживачі та громадські енергетичні спільноти мали доступ до оптового та роздрібного ринку електроенергії на справедливих і прозорих умовах. Вона також встановлює положення щодо захисту споживачів: активні споживачі повинні отримувати чітку інформацію про умови договорів, тарифи та експлуатаційні умови; вони повинні мати право розірвати постачальницькі угоди без надмірних штрафів; а їхні права на споживання, зберігання та участь у колективних схемах мають бути захищені. Ця правова база поєднує економічні стимули з екологічними цілями, дозволяючи як окремим домогосподарствам, так і громадам робити значущий внесок у гнучкість енергосистеми, управління піковими навантаженнями та досягнення цілей декарбонізації.

RED II та IEMD разом формують комплексну правову основу для забезпечення прав активних споживачів у ЄС. Якщо RED II здебільшого спрямована на заохочення виробництва відновлюваної енергії та локального споживання, то IEMD забезпечує права участі на ринку, визначаючи механізми взаємодії активних споживачів та енергетичних спільнот із загальною системою електропостачання. Держави-члени повинні були імплементувати ці директиви у національне законодавство до середини 2021 року.

Транспозиція RED II та IEMD у національне законодавство призвела до різноманітності регуляторних підходів у державах-членах. Аналіз впровадження положень, зокрема, про «активного

споживача», виконаний науковцями Екологічного інституту Берліна, за ред. Dr. Stephan Sina [6], свідчить, що Стаття 15 Директиви про внутрішній ринок електроенергії (IEMD), яка визначає права «активних споживачів» – зокрема можливість виробляти, зберігати, управляти та продавати електроенергію, брати участь у програмах реагування на попит і механізмах гнучкості, а також користуватися справедливим тарифним режимом – була повністю транспонована лише в Польщі. Водночас у Польщі цей процес відбувся із затримкою на 32 місяці. Хоча положення щодо зберігання енергії було впроваджено раніше (лише з 6-місячною затримкою), високі витрати на встановлення обмежили масштаб їх використання. Ефективність реалізації в Польщі значною мірою залежить від дій операторів системи розподілу.

В Австрії та Німеччині, хоча більшість елементів статті 15 частково діяли ще до ухвалення IEMD, деякі ключові права – наприклад, можливість продавати самостійно вироблену електроенергію через договори купівлі-продажу (PPA) – залишаються нетранспонованими. Подібним чином, у Франції та Іспанії відсутні механізми захисту від подвійного тарифікаційного навантаження на активних споживачів або положення, що розділяють мережеві збори за електроенергію, спожиту з мережі, та електроенергію, відпущену до неї.

У Болгарії транспозиція зводиться фактично лише до буквального повторення положень Директиви, без належних роз'яснень щодо практичного застосування прав активних споживачів. Такі прогалини й затримки, особливо в Австрії та Болгарії, суттєво гальмують прогрес у напрямку до більш децентралізованої та гнучкої енергетичної системи.

Рішенням Ради Міністрів Енергетичного Співтовариства від 30 листопада 2021 р. № 2021/14/MC-ЕпС [7] Україна прийняла зобов'язання щодо впровадження четвертого енергетичного пакета ЄС "Чиста енергія для європейців", зокрема, щодо гармонізації національного законодавства у відповідність із Директивою 2018/2001/ЄС "Про заохочення використання енергії з відновлюваних джерел" до кінця 2022 р. (RED II).

27.07.2023 набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення та зеленої трансформації енергетичної системи України» № 3220-IX [8], яким, серед іншого, доповнено Закон України «Про ринок електричної енергії» (далі – Закону) новою статтею 58-1, якими визначено термін активний споживач, визначено права активних споживачів щодо встановлення генеруючих установок та або установки зберігання енергії та особливості реалізації такого права тощо.

Загалом, активний споживач – це споживач, що не тільки споживає, але й виробляє електричну енергію. Закон надає право активним споживачам продавати електричну енергію за механізмом самовиробництва (net billing) або за зеленим тарифом. Споживач набуває статусу активного споживача за таких умов:

– укладення договору купівлі-продажу електричної енергії за механізмом самовиробництва, що є додатком до договору про постачання електричної енергії споживачу;

– укладення договору з гарантованим покупцем або постачальником універсальних послуг про продаж електричної енергії за «зеленим» тарифом;

– встановлення установки зберігання енергії з метою участі у ринку допоміжних послуг, надання послуг з балансування та купівлі-продажу електроенергії, яка використовується для зберігання енергії в установках зберігання енергії, на організованих сегментах ринку самостійно або у складі агрегованих груп.

Стати активним споживачем можуть як побутові, так і непобутові власники генеруючих установок, але з певними обмеженнями встановленої потужності. Так, при роботі за зеленим тарифом встановлено обмеження: для побутових споживачів у своїх приватних домогосподарствах 50 кВт; для інших споживачів, у тому числі енергетичних кооперативів – 150 кВт.

При роботі за механізмом самовиробництва встановлено обмеження: для приватних домогосподарств: не більше дозволеної (договірної) потужності електроустановок такого споживача, призначених для споживання електричної енергії, але не більше 30 кВт; для малих непобутових споживачів не більше дозволеної (договірної) потужності електроустановок такого споживача, призначених для споживання електричної енергії, але не більше 50 кВт; для споживачів не більше дозволеної (договірної) потужності електроустановок такого споживача, призначених для споживання електричної енергії.

Як зазначає НКРЕКП [9], запровадження механізму NetBilling, який означає самовиробництво, дозволяє забезпечувати виробленою електричною енергією власні електроустановки, при цьому,

надає можливість здійснювати продаж надлишків виробленої електричної енергії електропостачальнику. Механізм самовиробництва стимулює не тільки побутових споживачів, у кого у власності є декілька генеруючих установок, а й малих непобутових споживачів, генерувати електричну енергію, як для покриття власних потреб, так і в мережу, наслідком якого є зменшення навантаження на енергосистему України.

В рамках реалізації змін до закону було прийнято постанову НКРЕКП «Про затвердження змін до Правил роздрібного ринку електричної енергії» від 10.01.2024 № 3 [10]. Вказаною Постановою розширено права, зокрема приватних домогосподарств з генеруючими установками щодо можливості продажу виробленої електричної енергії не тільки за «зеленим» тарифом, а і за механізмом самовиробництва або постачальнику універсальних послуг – за ціною, що склалася на ринку «на добу наперед», або будь-якому іншому електропостачальнику – за вільними цінами.

Відносини щодо врегулювання продажу та обліку електричної енергії, виробленої генеруючими установками приватних домогосподарств, за «зеленим» тарифом врегульовано розділом 11.3 Правил роздрібного ринку електричної енергії Купівля-продаж електричної енергії за механізмом самовиробництва врегульовано розділом 11.4. Правил.

Крім цього, також було прийнято Порядок продажу та обліку електричної енергії, виробленої активними споживачами, та розрахунків за неї, затверджений постановою НКРЕКП від 29.12.2023 № 2651 [11]. Вказаним Порядком врегульовано порядок дій учасників ринку електричної енергії під час продажу та обліку електричної енергії, виробленої активними споживачами на роздрібному ринку електричної енергії. Також, нормами порядку врегульоване питання розрахунків з активними споживачами, які встановили установки зберігання електричної енергії на своїх об'єктах.

Як бачимо за останній час відбувся суттєвий прогрес України у питанні розвитку розподіленої генерації та наближення енергетичного законодавства до законодавства ЄС. Але тут є місце і для покращень, оскільки механізм самовиробництва поки не має належних економічних стимулів. Так, відповідно до ст. 9-6 Закону України «Про альтернативні джерела енергії» [12] приватні домогосподарства та малі непобутові споживачі здійснюють продаж електричної енергії у разі укладення з постачальником універсальних послуг договору купівлі-продажу електричної енергії за механізмом самовиробництва - за ціною, що склалася на ринку «на добу наперед» у розрахунковому періоді (годині). У разі укладення договору з іншим електропостачальником, продаж здійснюється за вільними цінами (які на зазвичай дещо менші за ціни на ринку «на добу наперед»).

Аналіз даних АТ «Оператор ринку» про ціни на електроенергію на ринку «на добу наперед» [13] показує, що найменші ціни на цьому ринку складаються в періоди пікової продуктивності сонячних панелей (які співпадають з періодами зниженого попиту на електричну енергію). Таким чином, активні споживачі з сонячною генерацією без установок зберігання енергії будуть продавати електроенергію в мережу за мінімально можливими цінами. Для того, щоб отримати вищу ціну, активний споживач має встановити установку зберігання енергії та відпускати накопичену електроенергію в мережу в періоди найвищих цін на ринку «на добу наперед» (тобто в ранкові та вечірні години).

Однак тою ж статтею 9-6 встановлено, що приватне домогосподарство, яке працює за механізмом самовиробництва, використовує установку зберігання енергії, відпуск ним електричної енергії здійснюється за ціною ринку «на добу наперед», але не вище ціни, за якою постачальник універсальних послуг здійснює постачання електроенергії побутовим споживачам. Таке обмеження фактично означає, що активні споживачі-приватні домогосподарства не зможуть скористатися можливістю отримати найвищу можливу ціну за згенеровану та накопичену електроенергію (оскільки для приватних споживачів діють фіксовані тарифи, встановлені постановою Кабінету Міністрів України від 05.06.2019 № 483 [14], які суттєво менші, ніж максимальні ціни на ринку «на добу наперед»).

На нашу думку, вказане обмеження є недоцільним та суттєво обмежить інтерес населення інвестування до власної генерації. Відповідно, воно не відповідає існуючим пріоритетам розвитку розподіленої генерації. Крім того, якщо активні споживачі будуть зацікавлені в тому, щоб продавати накопичену енергію у періоди, коли ціни найвищі, це сприятиме зниженню цін у пікові години та покращенню балансу між споживанням та генерацією.

Найпростіший спосіб виправити цю ситуацію – дозволити приватним домогосподарствам вибір не за фіксованим тарифом, а за вільними цінами, прив'язаними до ринку «на добу наперед». Крім того, проблеми, пов'язані з додатковим навантаженням від активних споживачів на мережу,

доцільно розв'язувати шляхом впровадженням технологій мікромереж і "розумних мереж" відповідно до Концепції впровадження "розумних мереж" в Україні до 2035 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 жовтня 2022 р. № 908 [15].

Висновки. Проведене дослідження дозволило встановити, що концепція «активного споживача» (prosumer) пройшла шлях від дискусій у наукових та політичних колах до повноцінного правового закріплення на рівні Європейського Союзу та поступової імплементації в Україні.

Встановлено, що юридична інституціоналізація «активного споживача» в праві ЄС відбулася в RED II та IEMD (2018–2019), які сформували комплексну систему прав і гарантій для активних споживачів, передбачивши можливості індивідуальної та колективної генерації, зберігання та продажу енергії, а також рівний доступ до ринкових механізмів. Однак досвід транспозиції у державах ЄС виявив значні відмінності між країнами-членами.

Також встановлено, що Україна, виконуючи зобов'язання в рамках Енергетичного Співтовариства, у 2023–2024 щодо гармонізації законодавства із положеннями RED II та IEMD, законодавчо закріпила статус активного споживача, запровадивши механізм *net billing* та розширивши права побутових і непобутових користувачів. Водночас виявлено, що існуючі обмеження тарифної політики та недостатня економічна мотивація знижують інвестиційну привабливість власної генерації для домогосподарств.

Таким чином, дослідження підтверджує, що правове закріплення статусу активного споживача є вагомим інструментом децентралізації енергетичного сектору та досягнення цілей декарбонізації. Водночас для повної реалізації потенціалу активних споживачів необхідно:

вдосконалити економічні стимули (зокрема тарифи та підтримку систем накопичення енергії),

розширити доступ до гнучких ринкових механізмів (агрегація, участь у балансуванні, ринку допоміжних послуг),

прискорити впровадження технологій «розумних мереж» і мікромереж.

Ці заходи сприятимуть підвищенню енергетичної безпеки України, інтеграції у європейський енергетичний простір та реалізації цілей зеленої трансформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. European Commission. (2017). *Study on residential prosumers in the European Energy Union*. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2017-11/study-residential-prosumers-energy-union_en.pdf.
2. European Commission. (2015). *A Framework Strategy for a Resilient Energy Union with a Forward-Looking Climate Change Policy* (COM(2015) 80 final). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2015:80:FIN.
3. European Commission. (2016, November 30). *Communication from the Commission: Clean Energy for All Europeans* (COM (2016) 860 final). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52016DC0860.
4. Directive (EU) 2018/2001 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the promotion of the use of energy from renewable sources (recast). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02018L2001-20240716.
5. European Parliament & Council of the European Union. (2019, June 5). *Directive (EU) 2019/944 on common rules for the internal market for electricity and amending Directive 2012/27/EU (recast)* (OJ L 158, pp. 125–199). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019L0944.
6. Sina, Stephan et al. (2024): Analysis of the implementation of EU provisions for the clean energy transition in selected Member States. Ecologic Institute, Berlin. URL: https://www.ecologic.eu/sites/default/files/publication/2024/50153-Implementation-EU-Provisions-for-the-Clean-Energy-Transition.pdf?utm_source=chatgpt.com.
7. Energy Community Secretariat. (2021, 30 November). Decision 2021/14/MC-EnC: Amending Article 20 and Annex I (19th Ministerial Council Decision 14_CEPII). Energy Community. URL: https://www.energy-community.org/dam/jcr:c755f9db-f6e7-448c-9cf5-0a5f02113ae2/19thMCDecision14_CEPII_30112021.pdf.
8. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13.04.2017 № 2019-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text (дата звернення 08.09.2025).

9. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП). (2024, 29 лютого). Діяльність активного споживача на роздрібному ринку електричної енергії. URL: https://www.nerc.gov.ua/sferi-diyalnosti/elektroenergiya/diyalnist-aktivnogo-spozhivacha-na-rozdribnomu-rinku-elektrichnoyi-energiyi-1/diyalnist-aktivnogo-spozhivacha-na-rozdribnomu-rinku-elektrichnoyi-energiyi (дата звернення 08.09.2025).
10. Про затвердження Змін до Правил роздрібного ринку електричної енергії НКРЕКП. Постанова від 10.01.2024 № 3. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0003874-24#Text (дата звернення 08.09.2025).
11. Про затвердження Порядку продажу та обліку електричної енергії, виробленої активними споживачами, та розрахунків за неї. НКРЕКП; Постанова, Порядок від 29.12.2023 № 2651. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2651874-23#Text (дата звернення 08.09.2025).
12. Про альтернативні джерела енергії: Закон України від 20.02.2003 № 555-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text (дата звернення 08.09.2025).
13. Оператор ринку електричної енергії України (ОРЕЕ). Погодинні ціни купівлі-продажу електроенергії. URL: https://www.oree.com.ua/index.php/pricectr (дата звернення 08.09.2025).
14. Про затвердження Положення про покладення спеціальних обов'язків на учасників ринку електричної енергії для забезпечення загальносуспільних інтересів у процесі [...], Постанова Кабінету Міністрів України; Положення, Перелік, Договір, Форма типового документа, Методика від 05.06.2019 № 483. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-2019-%D0%BF#Text (дата звернення 08.09.2025).
15. Про схвалення Концепції впровадження "розумних мереж" в Україні до 2035 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція, План, Заходи від 14.10.2022 № 908-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/908-2022-%D1%80#Text (дата звернення 08.09.2025).

УДК 341.171
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.35

ПРИНЦИПИ ПРАВА ТА ЦІННОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У РІШЕННЯХ СУДУ ЄС

Яворська І.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри європейського
права факультету міжнародних відносин
ЛНУ ім. І. Франка
ORCID: 0000-0002-4504-9065
e-mail: irynayavorska@hotmail.com

Яворська І.М. Принципи права та цінності Європейського Союзу у рішеннях суду ЄС.
У статті зосереджено увагу на принципах права ЄС - законності, правової визначеності, реалізації законних очікувань, верховенства права, дотримання і захисту прав людини, які є засадничими для функціонування правової системи ЄС. Доведено необхідність застосування принципів права ЄС у правозастосовчій та правотворчій практиці України як передумова захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні та пришвидшення вступу України до ЄС. Враховуючи європейський напрямок розвитку України, як зазначає Верховний Суд, а також початок дії Угоди про асоціацію, правові позиції, сформульовані у рішеннях Суду ЄС положення можуть враховуватися адміністративними судами України як аргументація, міркування стосовно гармонійного тлумачення національного законодавства України згідно з усталеними стандартами правової системи Європейського Союзу. Зосереджено увагу на рішеннях Суду ЄС, які спрямовані на забезпечення функціонування законності, правової визначеності, реалізації законних очікувань, захисту прав і свобод людини і громадянина в ЄС. Згадано важливість застосування рішень Суду ЄС в контексті забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина. Виокремлено важливість захисту персональних даних в рамках ЄС як засади функціонування вільного ринку ЄС, що ґрунтується на засадах вільного руху товарів, осіб та послуг. Підкреслено в свою чергу роль і значення цінностей Союзу, які дозволяють забезпечити захист і повагу прав людини в ЄС, і яких також незмінно повинна дотримуватись Україна для реалізації вступу до Європейського Союзу, що в свою чергу гарантуватиме захист прав і свобод людини і громадянина, сприятиме пришвидшенню вступу України до ЄС і безумовно виступить додатковою гарантією захисту прав і свобод людини в Україні. А відповідно до Договору про Європейський Союз, Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, зокрема осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де панує плюралізм, недискримінація, толерантність, правосуддя, солідарність та рівність жінок і чоловіків.

Судові органи України після вступу до ЄС будуть зобов'язані у випадку необхідності тлумачення права ЄС звертатись до Суду ЄС. Отже, як відзначалося знання практики Суду ЄС, змісту рішень, яким доповнюється та змінюється з огляду на зміну суспільних відносин нормативний зміст принципів права ЄС та цінностей видається необхідним : а) у процесі імплементації норм права ЄС у законодавство України; б) у процесі розгляду спорів, що виникатимуть у зв'язку з застосуванням права ЄС і потребуватимуть звернення до існуючих рішень, у яких здійснено тлумачення принципів права ЄС; в) у процесі подання судами України преюдиційних звернень до Суду ЄС в рамках процедури преюдиційного розгляду у випадку необхідності тлумачення права ЄС (після вступу України в ЄС).

Ключові слова: принципи права ЄС, цінності ЄС, повага прав людини.

Yavorska I.M. Principles of law and values of the European Union in the decisions of the CJEU.
The article focuses on the fundamental principles of EU law – legality, legal certainty, legitimate expectations, the rule of law, and the protection of human rights - which are essential for the functioning

of the EU legal system. It substantiates the necessity of applying these principles in both the law-making and law-enforcement practices of Ukraine as a prerequisite for safeguarding human and civil rights and freedoms in Ukraine and for accelerating the country's accession to the European Union.

Given Ukraine's European integration trajectory, as emphasized by the Supreme Court and the commencement of the Association Agreement, the legal positions formulated in the decisions of the Court of Justice of the European Union (CJEU) may be taken into account by Ukrainian administrative courts as persuasive arguments for the harmonious interpretation of national legislation in accordance with the established standards of the EU legal system.

The article highlights CJEU decisions aimed at ensuring legality, legal certainty, the protection of legitimate expectations, and the safeguarding of human and civil rights and freedoms within the EU. The importance of applying the Court's jurisprudence in this context is emphasized. Particular attention is paid to the protection of personal data within the EU as a fundamental element of the functioning of the Union's single market, which is based on the free movement of goods, persons, and services.

The role and significance of the Union's values are emphasized, as these values ensure the protection and respect for human rights within the EU and must be consistently upheld by Ukraine in its pursuit of EU membership. This, in turn, will guarantee the protection of human rights and freedoms in Ukraine, contribute to the acceleration of EU accession, and provide an additional safeguard for individual rights and liberties.

According to the Treaty on European Union, the Union is founded on the values of respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law, and respect for human rights, including the rights of persons belonging to minorities. These values are common to all Member States in a society characterized by pluralism, non-discrimination, tolerance, justice, solidarity, and equality between women and men.

Following Ukraine's accession to the EU, national courts will be obliged, when necessary, to refer questions of EU law interpretation to the Court of Justice of the European Union. Therefore, as has been noted, knowledge of CJEU case law and the evolving content of its decisions – which complement and adapt the normative substance of EU law principles and values in response to changing social relations – is essential in: (a) the process of implementing EU legal norms into Ukrainian legislation; (b) the adjudication of disputes arising from the application of EU law and requiring reference to existing judgments interpreting EU legal principles; and (c) the submission of preliminary references by Ukrainian courts to the CJEU in accordance with the preliminary ruling procedure, where interpretation of EU law is necessary (after Ukraine's accession to the EU).

Key words: principles of EU law, EU values, respect for human rights.

Постановка проблеми. Виконання вимог Угоди про асоціацію, укладеної між Україною та ЄС і в подальшому після отримання повноправного членства в ЄС, забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина, передбачає знання і застосування рішень Суду ЄС як у правотворчій, так і правозастосовчій практиці України. Особливо зазначене стосується принципів права, що сформовані та закріплені у практиці Суду ЄС. Починаючи з моменту створення Суду ЄС і до сьогодні, принципи права, сформовані у рішеннях Суду ЄС застосовуються в якості джерел права в рамках ЄС і можуть використовуватись в якості аргументації тлумачення винесених рішень судами України. Йдеться про принципи законності, правової визначеності, реалізації законних очікувань, верховенства права, дотримання і захисту прав людини

Відповідно до п.8.20 постанови від 08.09.2021 р. у справі № 640-3041/20 Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду дійшов висновку, що Рішення Суду ЄС у справі *Fens vs Republic* не є джерелом права, яке застосовується адміністративним судом в розумінні ст.9 Конституції України та ст. 7 Кодексу адміністративного судочинства України. При цьому, Верховний суд бере до уваги, що, враховуючи європейський напрямок розвитку України, а також початок дії Угоди про асоціацію, правові позиції, сформульовані у рішеннях Суду ЄС можуть враховуватися адміністративними судами як аргументація, міркування стосовно гармонійного тлумачення національного законодавства України згідно з усталеними стандартами правової системи Європейського Союзу, однак не як правова основа (джерело права), врегулювання відносин, стосовно яких виник спір.

Мета дослідження. Полягає у проведенні комплексного дослідження основоположних принципів права ЄС та цінностей ЄС, які слід використовувати у правотворчій та правозастосовчій практиці України.

Стан опрацювання проблематики. Окремим аспектам дослідження зазначених питань присвячено праці Кушнір І., Колесніченко В.В., Рим О.М.[13], Фалалєєвої Л.Г. [15, 16], Куровської І.А.[12], Яворської І. [18].

Виклад матеріалу дослідження. Відповідно до п.8.20 постанови від 08.09.2021 р. у справі № 640-3041/20 Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду дійшов висновку, що Рішення Суду ЄС у справі *Fens vs Republic* не є джерелом права, яке застосовується адміністративним судом в розумінні ст.9 Конституції України та ст. 7 Кодексу адміністративного судочинства України. Верховний суд бере до уваги, що, враховуючи європейський напрямок розвитку України, а також початок дії Угоди про асоціацію, правові позиції, сформульовані у рішеннях Суду ЄС можуть враховуватися адміністративними судами як аргументація, міркування стосовно гармонійного тлумачення національного законодавства України. Рішення Суду ЄС «можуть враховуватися адміністративними судами як аргументація рішень, винесених судами України».

Виходячи з цього видається актуальним дослідження принципів права ЄС та цінностей, які, як закріплені нормами установчих договорів, так і покладені в основу рішень Суду ЄС підлягатимуть застосуванню судами України. Принципи права, закріплені в установчих договорах ЄС, отримали розширене тлумачення Судом ЄС, а також з іншого боку, принципи, сформовані в результаті правозастосовчої практики Суду ЄС отримали закріплення в свою чергу в установчих договорах та актах вторинного права. Безпосереднє посилання на практику Суду ЄС здійснюється у Роз'ясненнях до застосування Хартії ЄС про основні права. Йдеться про Роз'яснення до ст. 52 Хартії ЄС – «Дія та тлумачення принципів», у якій зазначено, що тлумачення і застосування статті здійснюється на підставі судової практики.

Принципи законності, правової визначності, пропорційності, реалізації законних очікувань, захисту прав людини деталізовано Судом ЄС у рішеннях *European Commission v Republic of Poland, Erich Stauder v City of Ulm, Staff Salaries*, *Mulder v Minister van Landbouw, Efisol v Commossion*, *W. Ferrario and others v Commission of the European Communities, Comission v Council – Cites, Asociaţia "Forumul Judecătorilor din România", Panellinios Syndesmos Viomichanion Metapoiisis Kapnou v Ypourgos Oikonomias kai Oikonomikon, James Wood v Fonds de garantie des victimes des actes de terrorisme et d'autres infractions ma Ypourgos Agrotikis Anaptyxis kai Trofimon,* у справі *Comission v. United Kingdom, Jürgen Römer v Freie und Hansestadt Hamburg ma Seda Kücükdeveci v Swedex GmbH & Co. KG, Bindl v Commission, T-354/22* та ін. Також слід згадати рішення у справі *Instituto Cervantes v.Commission, T-376-21, у справі Nordic Info, C-128/22) та інші* [18]. У Роз'ясненнях до Хартії ЄС про основні права подаються посилання на три рішення Суду ЄС, перше з яких стосується "принципу недискримінації" і визначає дискримінацію як ситуацію, в якій "різні правила застосовуються до порівнянних ситуацій або одне й те саме правило застосовується до різних ситуацій" (*283/83 Racke*). Два інших рішення стосуються "принципу рівного ставлення", який вимагає, щоб до порівнянних ситуацій не застосовувалися різні підходи, а до різних ситуацій не застосовувалися однакові підходи, якщо таке ставлення не є об'єктивно виправданим (*C-15/95 EARL de Kerlast* ; *C-292/97 Karlsson* та інші). Показовим є рішення у справі *C-205/15 Toma.* У справі *Sonia Chacón Navas v Eurest Colectividades SA* стверджується, що загальний принцип недискримінації належить до основоположних прав, які є складовою частиною загальних принципів права Європейського Союзу, а принцип рівності згадується у контексті потреби уніфікації його застосування із правом Союзу [18].

В контексті дотримання принципу законності можна згадати рішення у справі *Instituto Cervantes v.Commission, T-376-21,* в якому наголошується на порушенні принципу прозорості під час тендерних торгів. В цьому рішенні Суд застосовує принцип рівності, а саме йдеться про «рівне ставлення до учасників торгів».

Показовим є рішення Суду справедливості ЄС (Велика Палата) від 4 жовтня 2024 року, *Lindenapotheke, C-21/23,* в якому Суд справедливості ЄС дійшов висновку, що система засобів правового захисту, встановлена GDPR, є невичерпною, визнавши, що цей регламент не перешкоджає державам-членам передбачати в національному законодавстві можливість для конкурентів особи, що, як стверджується, є відповідальною за порушення основних положень цього регламенту, оскаржити це порушення в суді як недобросовісну комерційну практику. На додаток до цього, він надає роз'яснення щодо обсягу поняття «дані про стан здоров'я» [7]. Справа *Bindl v Commission, T-354/22* - Рішення Загального Суду (Шоста Палата, розширений склад) від 8 січня 2025 року, вкотре засвідчує дієвість захисту персональних даних в ЄС [8].

Принцип правової визначеності. Суд ЄС долучився і до формування та утвердження принципу правової визначеності, та пов'язаного з ним принципу, що реалізується владними органами, принципу законних очікувань. Зазначений принцип є елементом теорії формальної законності (поряд з теорією правління на основі закону та теорією демократії та законності утворюють формальну теорію верховенства права), що передбачає наявність таких характеристик законів як загальність, чіткість, прийняття органом влади в межах компетенції, стабільність протягом певного часу, заборона зворотної дії закону тощо [18].

У праці «Огляд практики Європейського Суду з прав людини: щодо застосування принципу юридичної визначеності: окремі аспекти» Ірина Кушнір, менеджер проєкту Ради Європи «Підтримка судової влади України в умовах війни та післявоєнного періоду» зазначає, що формулювання «згідно із законом» вимагає, по - перше, щоб оскаржуваний захід мав певне підґрунтя в національному законодавстві. По-друге, воно стосується якості закону, вимагаючи, щоб закон був доступним для відповідної особи, яка повинна мати можливість передбачити його наслідки, та був сумісним із верховенством права. Це формулювання передбачає, що національний закон повинен бути достатньо передбачуваним у своїх формулюваннях для надання особам необхідної інформації щодо обставин та умов, за яких органи влади можуть вдатись до заходів, які впливають на їх права, гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод [6].

Також важливо пам'ятати про забезпечення аналізованими принципами сталості правового регулювання. Як зазначає В. Колесніченко «стабілізуюча функція принципів права ЄС припускає стабільність правового регулювання й існуючих правовідносин і, в остаточному підсумку, правопорядку; принципи права ЄС, на відміну від простих юридичних правил (норм права), що у періоди політичних, економічних і соціальних потрясінь піддаються більш глибоким змінам, забезпечують певну наступність юридичного порядку. Вони (особливо загальні принципи права) мають дуже довгий термін життя. Тим самим принципи права виступають фактором стабільності правової системи, не виключаючи при цьому можливості її еволюції» [11; с. 12].

Відповідно до ст. 1 Лісабонського Договору Європейський Союз «Союз заснований на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, включаючи прав осіб, які належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, в якому панівними є плюралізм, недискримінація, толерантність. Поняття та зміст цінностей ЄС досліджено науковцем Колесніченко В.В. Він визначає цінності Європейського Союзу як принципи права ЄС найбільш високого порядку («мегапринципи»), що відбивають основні засади, які утворюють правове надбання сучасної європейської цивілізації, дотримання яких гарантовано на високому – наднаціональному – рівні. Їх можна назвати і принципами-цінностями, оскільки багато які з них (свобода, демократія, правова держава, повага прав людини й основних свобод) раніше були закріплені у ст. 6 Договору про Європейський Союз 1992 р., де було названо «принципами». Крім того, в інших статях Договору про Європейський Союз у редакції Лісабонського договору (ст. 21 ДЄС) зазначені цінності також називаються «принципами». У тій же статті, де закріплено цінності Союзу, вони визнаються загальними для всіх держав-членів, тобто входять до категорії загальних принципів права; вони є основними засадами, що утворюють правове надбання сучасної європейської цивілізації. Крім того, розглянуті принципи-цінності відрізняються від інших принципів права ЄС рівнем і строгістю захисту у випадку порушення, причому санкції для держав-порушників передбачені самим установчим договором [11, с. 11-12].

Суд нагадує, що Європейський Союз заснований на цінностях, які є спільними для держав-членів, і що повага до цих цінностей є необхідною умовою для вступу до Європейського Союзу. Таким чином, Європейський Союз складається з держав, які вільно та добровільно взяли на себе зобов'язання щодо цих цінностей, повага до цих цінностей та їх просування є фундаментальною передумовою, на якій ґрунтується взаємна довіра між державами-членами. Дотримання державою-членом цих цінностей є умовою для користування всіма правами, що випливають із застосування Договорів до цієї держави-члена, і не може бути зведено до зобов'язання, яке держава-кандидат повинна виконувати для вступу до Європейського Союзу і яке вона може ігнорувати після свого вступу.

Також необхідно враховувати і необхідність розуміння і дотримання цінностей Союзу, визнання і застосування яких є передумовою набуття членства ЄС.

Преамбула ДЄС визначає певні цінності (непорушні та невід'ємні права людини, демократію, рівність, свободу та верховенство права) як "європейську спадщину". Суд ЄС вважає, що фундаментальні цінності, викладені у статті 2 ДЄС, є частиною автономної "конституційної основи" права ЄС (Висновок 1/17 CETA (англ. Opinion 1/17 Agreement CETA), п. 110), яка також визначає природу і функції цінностей у правовому порядку ЄС. Закріплення цінностей також пов'язане з необхідністю гарантій їх захисту. ЄС має спеціальний механізм захисту цінностей, викладених у статті 2 ДЄС, який може бути задіяний, якщо існує явний ризик серйозного порушення державою-членом або якщо серйозне і тривале порушення вже відбулося (див. статтю 7 ДЄС у поєднанні зі статтею 354 ДФЄС). Активація цього механізму може призвести до призупинення певних прав держави-члена.

Перелічені у статті 2 ДЄС цінності Суд ЄС відніс до "загальних принципів", які є (неписаною) частиною права ЄС, які Суд ЄС захищає. Як правило, це фундаментальні права людини (*C-29/69 Stauder v City of Ulm*, п. 7). Прецедентним у цьому відношенні стало рішення Суду по справі *EPT*. Захист прав людини Суд ЄС відносить до ряду принципів права Європейського Союзу, яким повинно відповідати як вторинне право, так і дії органів Європейського Союзу. Починаючи з рішення по справі *Nold v Commission*[1], Суд все частіше звертається для визначення його змісту до Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року [18]. У справі *European Commission v Republic of Poland* Суд ЄС зокрема наголошує на неохідності поваги цінностей Союзу – верховенства права (рішення від 25 липня 2018 року, *Minister for Justice and Equality* (Недоліки в системі правосуддя), C-216/18 PPU , EU:C:2018:586 , пункти 48 та 63, та від 24 червня 2019 року, Commission v Poland (Незалежність Верховного Суду), C-619/18.

У первинному праві перше посилання на демократію як на принцип, на якому ґрунтується діяльність державних органів держав-членів (див. колишню частину 1 статті F Маастрихтського ДЄС), з'явилося завдяки Маастрихтському договору. ЄС вважає людську гідність недоторканною цінністю, яку необхідно поважати і захищати. Це загальний принцип права ЄС – *Kingdom of the Netherlands v European Parliament and Council*, який Суд ЄС також визнав як законну мету, що виправдовує перешкоди для свобод внутрішнього ринку (див. C-36/02 Omega) [19].

У рішеннях по справах Босфорус та Ебоні [9] Суд вказав, що допустимість обмежень на користування основними правами людини повинна оцінюватися у контексті суспільної значимості тих цілей, які переслідуються такими обмеженнями. Суд встановив, що докази, які висуваються державами з метою виправдання відступлення від виконання зобов'язань по праву ЄС, які мають джерелом право ЄС, «повинні розглядатися у світлі загальних принципів права, і основних прав людини».

Висновки. Таким чином, завдяки рішенням Суду ЄС сформульовано та деталізовано ті принципи і цінності, які підлягають безпосередньому застосуванню національними судовими органами. Це принципи верховенства права, законності, недискримінації, що має подвійне значення – недискримінація за ознакою статі, статусу особи, та недискримінація, що полягає у забороні однакового ставлення до різних ситуацій, чи різного ставлення до однакових ситуацій, принцип ефективності, принцип рівності сторін, правової визначеності, принцип реалізації законних очікувань, принцип відшкодування заподіяної шкоди (*Kingdom of the Netherlands v European Parliament and Council, European Commission v Republic of Poland, Minister for Justice and Equality*, ***Kjell Karlsson and Others,*** *Instituto Cervantes v.Commission, W. Ferrario and others v Commission of the European Communities та інші* .

Преамбула ДЄС визначає певні цінності (непорушні та невід'ємні права людини, демократію, рівність, свободу та верховенство права) як "європейську спадщину". Суд ЄС вважає, що фундаментальні цінності, викладені у статті 2 ДЄС, є частиною автономної "конституційної основи" права ЄС. Обов'язок дотримання та захисту цінностей закріплено у таких рішеннях Суду ЄС як: *CETA, European Commission v Republic of Poland*, *Stauder v City of Ulm, Nold v Commission та ін.*

Застосування практики Суду ЄС у правовій системі України вже сьогодні гарантуватиме захист прав і свобод людини і громадянина, сприятиме пришвидшенню вступу України до ЄС і безумовно виступить додатковою гарантією захисту прав і свобод людини в Україні.

[1] Як зазначено у рішенні в справі *Nold v Commission* «основоположні права складають невід'ємну частину загальних принципів права».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова від 08.09.2021 № 640/3041/20 Верховний Суд. Касаційний адміністративний суд. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0640780-21#Text.
2. Огляд практики Суду справедливості Європейського Союзу. Рішення за лютий 2024 року. Відп. за вип.: Перший заступник керівника Апарату Верховного Суду, д-р юрид. наук Р.Ш. Бабанли. Опрацювання та переклад рішень: Д.П. Мордас, Д.О. Мудрак, Т.В. Простибоженко, А.А. Петренко. Київ. 2024. 73 с.
3. Огляд практики Суду ЄС (квітень-липень 2023). Відповідальний за вип.: Перший заступник керівника Апарату Верховного Суду, д-р юрид. наук Р.Ш. Бабанли. Опрацювання та переклад рішень: Д.П. Мордас, О.Ю. Тарасенко, Д.О. Мудрак, А.А. Петренко, Київ. 2023. 190 с.
4. Огляд прецедентного права Суду ЄС у сферах, що регулюються Угодою про асоціацію між Україною та ЄС. Проект ЄС «Підтримка впровадження Угоди про асоціацію між Україною та ЄС». URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/review-of-the-case-law-of-the-eu-court-of-justice-fields-covered-by-the-association-agreement-2018.1.1.ukr_1.pdf.
5. Judgment of 05/06/2023, Commission v Poland (Indépendance et vie privée des juges) (Case C-204/21, EU:C:2023:442). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/ new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_SES_04_07_2023.pdf.
6. Кушнір І. Огляд практики Європейського суду з прав людини щодо застосування принципу юридичної визначеності: окремі аспекти. Київ. 2023. 236 с.
7. Огляд практики Суду Європейського Союзу. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_SES_11_12_2024.pdf.
8. Огляд практики Суду справедливості Європейського Союзу. Рішення за січень–лютий 2025 року. Відп. за вип.: Перший заступник керівника Апарату Верховного Суду, д-р юрид. наук Р.Ш. Бабанли. Опрацювання та переклад рішень: О.Ю. Тарасенко, Ю.В. Міська, Д.О. Штода. Київ, 2025. 40 с.
9. Judgment of the Court of 27 February 1997, Ebony Maritime SA and Loten Navigation Co. Ltd v Prefetto della Provincia di Brindisi and others (C- -177/95, EU:C:1997:89). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61995CJ0177.
10. Judgment of 18 June 1991, ERT/DEP (C-260/89). URL: http://www.cvce.eu/obj/judgment_of_the_court_of_justice_ert_dep_case_c_260_89_18_june_1991-en-ac327ff6-878b-465a-83ca-57ac517483d7.html.
11. Колесніченко В.В. Принципи права Європейського Союзу: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В.В. Колесніченко; кер. роботи М.А. Дамірлі; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса. 2010. 22 с.
12. Куровська І.А. Принцип «верховенства права» як провідний принцип права Європейського Союзу та Ради Європи. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016 (№ 3). С. 86–89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2016_3_16.
13. Рим О. Співвідношення принципів рівності і недискримінації у практиці Суду ЄС. *«Право і суспільство»*. 2019. № 4. С. 330–336.
14. Tomášek, M., Šmejkal, V. та ін. Коментар до Договору про функціонування ЄС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС. Прага: Wolters Kluwer ČR, 2024. 1780 с.
15. Фалалєєва Л. Роль Копенгагенських критеріїв у реалізації цінностей Європейського Союзу. 2017. *Наукові записки Інституту ВРУ*. С. 114–122.
16. Фалалєєва Л.Г. Сучасна модель захисту основоположних прав в Європейському Союзі. *Наукові записки Інституту законодавства ВРУ*. 2018. С. 69–76.
17. Яворська І. Принципи права ЄС у практиці Суду ЄС. Сучасна парадигма публічного управління: Збірник тез VI Міжнародної науково-практичної конференції (14-16 листопада 2024 р.)/ [За наук. ред. канд. екон. наук доц. Стасишина А.В.]. Електр. Вид. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2025. 930 с.
18. Яворська І., Микієвич М. Суд Європейського Союзу: правовий статус та реалізації правотворчої функції: монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2017. 248 с.
19. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/fr/TXT/?uri=CELEX:62011CJ0373.

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 378.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.36

ЩОДО ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ГАРАНТА ОСВІТНЬОЇ ПРОГРАМИ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Кузнецова Л.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права,
Черкаський державний технологічний університет
ORCID: 0000-0001-6810-1017
e-mail: l.kuznetsova@chdtu.edu.ua

Кузнецова Л.В. Щодо питання організаційних повноважень гаранта освітньої програми закладу вищої освіти.

В статті автор висвітлює проблему реального організаційно-правового статусу гаранта освітньої програми як ключової фігури в частині належної та якісної реалізації освітньої програми протягом всього терміну її дії. Зазначаючи при цьому, що права та обов`язки гаранта освітньої програми, а деякою мірою й свободи (вибору, дій) закріплені в локальних нормативних актах (Положеннях про гаранта освітньої програми) закладів вищої освіти. Також окреслюється питання легального визначення гаранта, тлумачення якого дає розроблений Національним агенством із забезпечення якості освіти (НАЗЯВО) тезаурус.

Автор проводить паралель між локальним закріпленням правового статусу гаранта освітньої програми різних закладів вищої освіти (закладів вищої освіти різної форми власності) та наголошує, що саме локальними нормативними документами чітко окреслюється його організаційно-правовий статус. В той же час, з наділенням з одного боку гаранта освітньої програми організаційними повноваженнями виникає проблема його субординаційних та координаційних функцій та повноважень із структурними підрозділами, деканатом, деканом (директором) факультету (інституту) та завідувачем кафедри (якщо це дві різні особи в освітньому процесі). Піднімається питання співпраці гаранта освітньої програми з розробниками освітньої програми та науково-педагогічним персоналом, який забезпечує освітню програму. Зокрема до обов`язків гаранта освітньої програми входить контрольна функція по дотриманню ліцензійних вимог науково-педагогічними працівниками. Водночас гарант не наділений адміністративними (управлінськими) повноваження в частині ефективної реалізації такого забезпечення.

Також в статті окреслюється місце гаранта в забезпеченні науково-педагогічними працівниками та викладачами відповідними фаховими публікаціями закріплених за ними освітніх компонентів. Автор торкається питання дотримання гарантом принципів академічної доброчесності під час підготовки матеріалів самооцінювання освітньої програми та надання достовірної інформації Експертній групі, яка проводить акредитацію освітньої програми.

Ключові слова: гарант освітньої програми, організаційно-правовий статус, адміністративні повноваження, учасники освітнього процесу, завідувач кафедри, декан факультету, культура поведінки гаранта освітньої програми.

Kuznetsova L.V. On the issue of organizational powers of the guarantor of the educational program of a higher education institution.

In the article, the author highlights the problem of the real organizational and legal status of the guarantor of the Educational Program as a key figure in terms of proper and high-quality implementation of the Educational Program throughout its term. Noting that the rights and obligations of the guarantor of the Educational Program, and to some extent freedom (of choice, action) are enshrined in local regulatory

acts (Regulations on the guarantor of the educational program) of higher education institutions. The issue of the legal definition of the guarantor, the interpretation of which is given by the National Agency for Quality Assurance in Education (NAQAVO), is also outlined.

The author draws a parallel between the local consolidation of the legal status of the guarantor of the Educational Program of various higher education institutions (higher education institutions of different forms of ownership) and emphasizes that it is precisely local regulatory documents that clearly define its organizational and legal status. At the same time, the provision of organizational powers on the one hand to the guarantor of the Educational Program raises the problem of his subordination and coordination functions with structural units, the dean's office and the head of the department (if these are two different figures in the educational process). The issue of cooperation between the guarantor of the educational program and the developers of the educational program and the scientific and pedagogical staff who provide the Educational Program is also raised. In particular, the responsibilities of the guarantor of the educational program include the control function over compliance with licensing requirements by scientific and pedagogical workers. At the same time, the guarantor is not endowed with administrative (managerial) powers in terms of the effective implementation of such provision.

The place of the guarantor in compliance with licensing conditions by scientific and pedagogical workers is outlined, in particular his role in providing teachers with relevant professional publications of the educational components assigned to them.

The article also raises the issue of the guarantor's adherence to the principles of academic integrity when preparing materials for the self-assessment of the Educational Program and providing reliable information to the Expert Group that conducts accreditation of the Educational Program.

Key words: guarantor of the educational program, organizational and legal status, administrative powers, participants in the educational process, head of the department, dean of the faculty, culture of behavior of the guarantor of the educational program.

Постановка проблеми. В 2019 році Положенням про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти затвердженим Наказом МОНУ від 11 липня за № 977, дія якого на зараз втратила чинність, визначалися основні засади та порядок проведення акредитації освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, як інструменту зовнішнього забезпечення якості вищої освіти в Україні. Окрім того, окреслювалося, що відомості про самооцінювання освітньої програми готує науково-педагогічний або науковий працівник – гарант освітньої програми, визначений за наказом керівника закладу вищої освіти відповідальним за реалізацію цієї освітньої програми [1].

До цього часу акредитаційну справу готував завідувач кафедри на кафедрі якого здійснювалася підготовка студентів певної спеціальності, або за його дорученням викладач кафедри. Справа була громіздка понад 450 аркушів, підписував акредитаційну справу сам завідувач, а достовірність інформації в ній здебільшого покладалася на керівника (ректора) закладу вищої освіти. Перевірка достовірної інформації, викладеної в акредитаційній справі покладалася на відділ акредитації.

Нова редакція Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти датована 2024 роком зазначає, що достовірність змісту відомостей про самооцінювання освітньої програми та участь закладу вищої освіти у процесі акредитації забезпечує керівник закладу вищої освіти (уповноважена ним особа) та визначений закладом вищої освіти науково-педагогічний або науковий працівник, який працює у закладі вищої освіти - гарант освітньої програми. Тобто зона відповідальності вже поділена між керівником закладу вищої освіти та гарантом освітньої програми [2].

З прийняттям зазначеного вище Положення перед закладами вищої освіти постало нове завдання – визначити організаційно-правовий статус гаранта, тобто не лише виокремити права та обов`язки, а й наділити його організаційними повноваження. Адже, саме гарант, під час акредитації освітньої програми виступає комунікатором між Експертною групою.

В наукових колах, серед науково-педагогічних працівників, керівників закладів освіти точаться дискусії навколо питання місця гаранта в забезпеченні якості вищої освіти.

Мета дослідження: за допомогою філософських та спеціально-юридичних методів дослідити питання організаційно-правового статусу гаранта освітньої програми. Провести паралель між організаційним (управлінськими) повноваженнями завідувача кафедри та гаранта.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням питання правового статусу гаранта освітньої програми займалися: Албул І., Бутенко А.П., Васько Р.В., Гелеш А.В., Данилко О., Єременко О.В., Корольова А.В., Лопатовський В., Прокоф'єва О.О., Прокоф'єва О.А., Стукало Н.В., Тернавська Т. Проте на зараз відсутня комплексна наука праця в частині організаційно (адміністративно)-правового статуту гаранта освітньої програми.

Виклад основного матеріалу. Діюче законодавство та підзаконні нормативні акти не дають легального визначення терміну «гарант». Згідно тезаурусу термінів зі сфери забезпечення якості вищої освіти гарантом освітньої програми призначається науково-педагогічний або науковий працівник, в окремих випадках ним може бути практик за умови досвіду в галузі освітньої програми. Основним завданням гаранта є забезпечення відповідності освітньої програми критеріям оцінювання шляхом координації роботи зовнішніх та внутрішніх стейкхолдерів. Їхній правовий статус повинен бути передбачений в локальних нормативних актах закладу вищої освіти. Серед основних обов'язків гаранта освітньої програми є: розробка цілей і завдань програми; розробка матеріалів і ресурсів програми; підбір, навчання та управління співробітниками програми; моніторинг виконання програми та оцінювання результатів; розвиток та підтримка партнерства з іншими організаціями чи установами [3, с. 41].

Запровадження гаранта як ключового суб`єкта освітнього процесу викликано ще й тим, що Європейський простір вищої освіти ставить вимогу перед системою вищої освіти гарантування якості надання освітніх послуг. Основна функція гаранта полягає в координації роботи учасників освітньої програми. Тобто, гарант спільно з розробниками освітньої програми у відповідності зі Стандартом вищої освіти формує на підстави розробленого та затвердженого навчального плану зміст освітньої програми; розробляє структурно-логічну схему освітніх компонентів; виокремлює унікальність освітньої програми серед аналогічних програм регіону та контролює наповнення її навчально-методичним забезпеченням (робочими програмами, силабусами, методичними посібниками); розроблює заходи щодо просування освітньої програми на ринку праці; здійснює загальне керівництво підготовкою відомостей про самооцінювання освітньої програми. На гаранта також покладається обов`язок щодо перевірки змістовного наповнення освітніх компонентів та актуальності практичної складової освітньої програми. Гарант повинен здійснювати постійний моніторинг зразкових практик аналогічних освітніх програм та програм міжнародної академічної мобільності з метою посилення освітньої програми освітніми та практичними новаціями.

Перша згадка про гаранта освітньої програма з`явилася в 2015 році в Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності закладів освіти», ним визнавався науково-педагогічний або науковий працівник, який має науковий ступінь за відповідною спеціальністю та стаж науково-педагогічної та/або наукової роботи не менше ніж 10 років [4].

Для ефективної реалізації освітньої програми на ринку освітніх послуг, дотримання надання якості освітніх послуг та формування іміджу закладу вищої освіти призначаючи гаранта освітньої програми перед керівництвом постає завдання виокремити із науково-педагогічних працівників досвідчену та комунікативну особу, яка відповідає ліцензійним вимогам, наділена якостями самостійно приймати рішення по суті справи та здатна нести відповідальність за свої дії, і, найголовніше – бути зацікавленою в просуванні освітньої програми. Тобто гарант має виступати обличчям освітньої програми.

В наукових колах протягом останніх п`яти років точаться жваві дискусії стосовно визначення статусу гаранта. Не поодинокою є думка, що гарант виступає в ролі жертви, яку обрали з метою покласти відповідальність за неналежну реалізацію освітньої програми чи невдале проходження акредитації. Цікавою є думка з цього приводу професора Донецького національного університету ім. Василя Стуса Сергія Штовби, який в соціальній мережі Facebook порівняв гаранта із роботою шоумена, який підбирає акторів для зустрічі з експертною групою. Гарант, на його думка повинен «блискуче» підготувати матеріали самоаналізу освітньої програми та надати відповіді на зауваження, щоб сподобатися Національному агенству із забезпечення якості вищої освіти (далі по тексту НАЗЯВО) та галузевій експертній раді (далі по тексту ГЕР).

Правовий статус гаранта визначений локальними нормативними актами закладу вищої освіти. Здійснивши аналіз Положень про гаранта освітньої програми окремих закладів вищої освіти, можна говорити, що гарант виступає комунікатором між адміністративним менеджментом закладу, завідувачем кафедри (якщо це дві різні особи), розробниками освітньої програми та науко-

во-педагогічним персоналом залученим до викладання освітніх компонентів програми та стейкхолдерами (роботодавцями та іншими зацікавленими особами в успішній реалізації освітньої програми). В змісті Положення про правовий статус гаранта чітко окреслюється його права, що відповідно тягнуть за собою певні й обов`язки. Чіткої норми, яка говорить про безпосередню відповідальність гаранта щодо не отримання Сертифіката про акредитацію (отримання умовної акредитації) жодним Положень не визначено.

Андрій Бутенко та Олена Єременко дають наступне визначення гаранту освітньої програми, так, на їх думку гаранти освітніх програм – це досвідчені науково-педагогічні працівники, які мають високу обізнаність з необхідними ресурсами, передусім з матеріально-технічною базою, кадровим забезпеченням. Вони задіяні до основних організаційних заходів із започаткування освітніх програм, відіграючи при цьому ключову роль [5, с. 55].

Так, наприклад в Положені про гаранта освітньої програми у Черкаському державному технологічному університеті зазначено, що гарантом може бути особа, яка: працює в Університеті за основним місцем роботи на посаді науково-педагогічного працівника; відповідає Ліцензійним умовам; входить до групи забезпечення спеціальності (забезпечує освітній процес за освітньою програмою); має науковий ступінь та/або вчене звання за, як правило, відповідною або спорідненою спеціальністю, у межах якої реалізується освітня програма; має науковий ступінь та вчене звання; має стаж науково-педагогічної та/або наукової роботи не менш як 5 років [7].

Члени НАЗЯВО рекомендують закладам вищої освіти залучати до організаційних заходів в частині реалізації освітньої програми гарантів освітніх програм та сприяти їх співпраці із адміністративним та допоміжним персоналом, науково-педагогічними працівниками. Така співпраця має відбуватися на горизонтальному рівні, так як гарант освітньої програми займає своє особливе місце в горизонтальної ієрархії в закладі вищої освіти.

З метою оптимізації роботи гаранта перед закладом вищої освіти постає завдання провести аналіз реального обсягу роботи гаранта освітньої програми, спільно з гарантами освітніх програм здійснювати напрацювання необхідної внутрішньої документації, яка б унормовувала їхню діяльність та сприяла б повноцінній реалізації його функціоналу, забезпечувала систему підтримки та стимулювання діяльності гаранта [5, с. 56].

В цьому плані привертає увагу позитивний досвід Львівського державного університету внутрішніх справ, який об`єднав гарантів освітніх програм в певну група. Саме таке об`єднання дозволяє ділитися позитивним досвідом та інформацією, спільно обговорювати новели діючого законодавства та виступати з ініціативою перед керівництвом щодо покращення або удосконалення локальної нормативної бази необхідної для подальшого розвитку та удосконалення освітніх програм.

На зараз основна проблема для гаранта полягає у визначенні його організаційно-правового чи адміністративно-правового статусу. І, хоча de iure такий статус чітко прописаних у відповідних Положеннях про гаранта, de facto – проблема не вирішена. Для прикладу в Положенні про гаранта освітньої програми у Черкаському державному технологічному університеті закріплено за гарантом організаційні повноваження щодо керівництва групою забезпечення спеціальності; щодо перегляду освітньої програми та підготовки пропозицій щодо внесення змін до освітньої програми; контролю за дотриманням Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності за освітньою програмою; контролю за оновленням та підтримкою в актуальному стані відомостей щодо науково-педагогічних працівників, які забезпечують виконання навчального плану за освітньою програмою в Єдиній державній електронній базі з питань освіти відповідно до вимог Ліцензійних умов; виступати з ініціативою по вдосконаленню навчально-методичного, матеріально-технічного, інформаційного та кадрового забезпечення освітньої програми [7].

Проблема фактичного визначення або надання (наділення) організаційних повноважень гаранта освітньої програми є наріжним камінем для всіх закладів вищої освіти. Для державних закладів освіти проблема полягає у визначенні чіткого розмежування управлінських повноважень завідувача кафедри та гаранта освітньої програми. В будь-якому випадку гарант є співробітником кафедри і виконує завдання та функції окреслені перед ним завідувачем кафедри. Більш того науково-педагогічні працівники, які забезпечують освітню програму та група розробників також чітко усвідомлюють ієрархію управлінських повноважень та дотримуються принципу субординації під час виконання своїх професійних обов`язків. Стосовно приватних закладів вищої освіти, то тут взагалі питання наділення управлінськими повноваженнями гаранта освітньої програми

носить символічний характер, адже над усіма адміністративно-управлінськими функціями делегованими гаранту здійснюються жорсткий контроль засновником або менеджером закладу.

Із аналізу Положень про статус гаранта освітньої програми можна дійти висновку про наділення останнього лише координаційними функціями по забезпеченню реалізації освітньої програми та дотримання Ліцензійних умов. Водночас, на даний час головною проблемою є незбалансованість обов`язків гаранта та інструментів за допомогою яких він має гарантувати якість програми. Так, як гарант освітньої програми фактично не наділених управлінськими повноваженнями, а йому притаманні лише контрольні функції, які без відповідного дозволу або без погодження із завідувачем кафедри чи деканом факультету, а в приватних закладах вищої освіти із засновниками чи їх уповноваженими особами він не може реалізувати.

В процесі перебування в статусі гаранта освітньої програми науково-педагогічний працівник потрапляє в групу ризику щодо дотримання принципів академічної доброчесності, адже в процесі підготовки Відомостей про самооцінювання освітньої програми гарант освітньої програми так чи інакше бере на себе відповідальність за достовірність та академічну доброчесність викладеної інформації. Також в процесі спілкування з Експертною групою саме гарант має усвідомлювати негативні наслідки не дотримання академічної доброчесності та культури.

Висновки. Гарант в закладі вищої освіти є ключовою фігурою в належній реалізації освітньої програми. Саме він є її так би мовити обличчям і несе повну відповідальність за дотримання вимог по розробці такого роду освітніх документів. На зараз діюче законодавство не дає легального визначення гаранта освітньої програми та не прописує на законодавчому рівні його організаційно-правового статусу, натомість делегує такі повноваження закладам вищої освіти. Водночас локальні нормативні документи закладів вищої освіти також чітко не окреслюють його організаційного статусу та не виокремлюють його місце серед учасників освітнього процесу. Наділення його правами та обов`язками з одного боку дає підставу стверджувати про сформований статус гаранта, проте в реальній дійсності він не є самостійною фігурою (за винятком якщо гарант і завідувач кафедри не одна особа) в освітньому процесі. Саме тому для належного виконання своїх обов`язків та усвідомлення свого місця в освітньому процесі на законодавчому рівні має бути прописаний саме організаційно-правовий статус гаранта освітньої програми. В противному випадку він може виступати лише учасником освітнього процесу якому делегували символічні повноваження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти (втрата чинності) Наказ Міністерства освіти і науки України 11 липня 2019 року № 977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/ z0880-19 (втрата чинності).
2. Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти Наказ Міністерства освіти і науки України 15 травня 2024 року № 686. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1013-24.
3. Тезаурус термінів зі сфери забезпечення якості вищої освіти: українсько-англійські / англійсько-українські паралелі [Електронне видання] / Заг. ред.: Бутенко А.П., Васько Р.В., Єременко О.В., Корольова А.В., Стукало Н.В. Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2025.
4. Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності закладів освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1187. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1187-2015.
5. Бутенко А., Єременко О. Роль гаранта у процесах забезпечення якості на етапі формування освітньої програми. *Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство».* 2021. № 1 (11). С. 45–60.
6. Єременко О., Бутенко А. Правовий статус, професійний та демографічний портрет гаранта освітньої програми. *Право України.* 2021. № 2. С. 171–185.
7. Положення про гаранта освітньої програми у Черкаському державному технологічному університету: Наказ ЧДТУ від 21.10.2024р. № 315/04. URL: https://docs.google.com/file/d/1K2WkGLmLjd7heDmHdqAwi8u7ND3gZPHk/view.
8. Тернавська Т., Данилко О. Організація школи гаранта освітньої програми як засобу ефективної комунікації у забезпеченні якості вищої освіти. *Соціокомунікаційна наука в па-*

радигмі смислових трансформацій: суспільні виклики, тренди освіти і професійної діяльності: збірник матеріалів ІІІ Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції (м. Ірпінь, 19 травня 2023 р.). С. 233–236.
9. Албул І. Людські ресурси як критерій оцінювання якості освітньої програми. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2023. № 3. С. 95–104.
10. Гелеш А.В. Методика підготовки гарантів освітніх програм до проходження акредитаційних експертиз. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2020. Випуск 77. С. 55–59.
11. Прокоф'єва О.О., Прокоф'єва О.А. Особливості імплементації електронного кабінету гаранта освітніх програм в систему сучасного закладу вищої освіти. URL: https://docs.mgu.edu.ua/docs/aspirantura/181122_konf_tezi. pdf.
12. Лопатовський В. Акредитаційна експертиза як механізм розвитку освітніх програм закладів вищої освіти. *Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи*: тези доп. XI міжнар. наук.-практ. конференції (м. Хмельницький, 25–26 листоп. 2021 р.) / ред. кол.: Н.Г. Ничкало, М.Є. Скиба, В.О. Радкевич [та ін.]. Хмельницький: ХНУ, 2021. С. 219-220.
13. Тицька Я. «Академічна доброчестть» та «академічна відповідальність» у забезпеченні якості освіти. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 11. С. 192–195.
14. Кузнецова Л.В. Щодо питання академічної доброчесності як складової адміністративно-управлінської діяльності ЗВО (теоретико-правове дослідження). *Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми.* 2025. № 2. С. 104–111.

УДК [340.12:342.7]:271.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.37

МОРАЛЬНА ОСНОВА ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРАВОСЛАВНІЙ ТРАДИЦІЇ

Проць А.С.,
здобувач вищої освіти
ступеня доктора філософії з права
кафедри теорії та історії права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Проць А.С. Моральна основа прав людини в православній традиції.

Стаття присвячена комплексному та всебічному теоретичному аналізу моральних основ прав людини в межах православної традиції. У роботі детально досліджено визначальний і глибинний взаємозв'язок між правом, мораллю та православним вченням, розглянутий у контексті обґрунтування та розвитку сучасної концепції прав людини. Підкреслюється, що в умовах демократичних суспільств право має міцне підґрунтя у моральних принципах, які протягом тривалого історичного періоду формувалися під значним впливом релігійних традицій, і зокрема – православ'я.

Проаналізовано внесок класиків правової думки, серед яких Іммануїл Кант, Джон Локк та Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. У їхніх працях розкривається ідея права як морального явища, що має внутрішній зв'язок із ціннісними орієнтирами суспільства. Окремо розглянуто природу православної моралі, яка ґрунтується на вченні про образ Божий у людині та поєднує принципи соборності, ідею обоження (теозису) і глибоку етику любові до ближнього. Доведено, що православні принципи людської гідності, свободи волі та соціальної справедливості становлять важливе джерело моральних основ прав людини.

У статті також показано, що християнська православна концепція особистості виступає як своєрідна альтернатива крайнім індивідуалістичним і колективістським підходам, оскільки вона пропонує органічне поєднання індивідуальних прав людини з її громадською та моральною відповідальністю. Проаналізовано, яким чином православна етична система вплинула на формування конкретних прав, серед яких – право на життя, право на гідність, право на свободу совісті та інші важливі складові правового статусу людини. Визначено особливості православного підходу у порівнянні з іншими релігійними та світськими традиціями, що дозволяє чіткіше зрозуміти його унікальність та відмінності.

Стаття підкреслює значний потенціал християнської моральної традиції у збагаченні сучасного правового дискурсу в сфері прав людини. Така традиція сприяє більш глибокому й збалансованому осмисленню співвідношення між особистою свободою та суспільним благом, що є надзвичайно важливим як у теоретичній площині, так і у практиці правозастосування в демократичних державах.

Ключові слова: права людини, мораль, православна традиція, юриспруденція, людська гідність, християнська етика.

Prots A.S. Moral foundations of human rights in the Orthodox tradition.

The article is devoted to a comprehensive and thorough theoretical analysis of the moral foundations of human rights within the framework of the Orthodox tradition. It examines in detail the decisive and profound interrelation between law, morality, and Orthodox teaching, considered in the context of substantiating and developing the modern concept of human rights. It emphasizes that in democratic societies, law rests on strong moral principles that have been shaped over a long historical period under the significant influence of religious traditions, particularly Orthodoxy.

The contribution of prominent figures in classical legal thought is analyzed, including Immanuel Kant, John Locke, and Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Their works reveal the idea of law as a moral

phenomenon intrinsically linked to the value orientations of society. The article separately considers the nature of Orthodox morality, which is based on the doctrine of the image of God in man and combines the principles of conciliarity, the idea of deification (theosis), and a profound ethic of love for one's neighbor. It is argued that Orthodox principles of human dignity, free will, and social justice constitute an important source of the moral foundations of human rights.

The article also demonstrates that the Christian Orthodox concept of personality serves as a kind of alternative to extreme individualistic and collectivist approaches, as it offers an organic combination of individual human rights with civic and moral responsibility. It analyzes how the Orthodox ethical system has influenced the formation of specific rights, including the right to life, the right to dignity, the right to freedom of conscience, and other important components of a person's legal status. The distinctive features of the Orthodox approach are identified in comparison with other religious and secular traditions, which makes it possible to more clearly understand its uniqueness and differences.

The article highlights the significant potential of the Christian moral tradition in enriching the modern legal discourse on human rights. Such a tradition contributes to a deeper and more balanced understanding of the relationship between personal freedom and the common good, which is of exceptional importance both in theoretical terms and in the practice of law enforcement in democratic states.

Key words: human rights, morality, Orthodox tradition, jurisprudence, human dignity, Christian ethics.

Постановка проблеми. Сучасне право в демократичних суспільствах невіддільно пов'язане з концепцією прав людини, які займають центральне місце в правовій системі. Однак питання моральних основ цих прав залишається предметом активних наукових дискусій у юриспруденції. Багато правознавців погоджуються з тим, що існують стандарти, внутрішньо притаманні природі права, і що норми права, які не відповідають цим стандартам, поступаються своїм рівнем ефективності в процесі правового регулювання.

Метою статті є теоретичний аналіз моральних основ прав людини в православній традиції, шляхом визначення взаємозв'язку між правом, мораллю та православним вченням, а також оцінка потенціалу православної моральної традиції для обґрунтування сучасної концепції прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика взаємозв'язку права, моралі та релігійних традицій є предметом активних досліджень у сучасній юридичній науці. У зарубіжній правовій доктрині фундаментальні праці Г. Харта, зокрема «Концепція права», розвинули переважно позитивістську теорію права з урахуванням пріоритету моральних цінностей [15]. Р. Дворкін у своїй праці «Імперія права» [12] запропонував поняття права як цілісності, що включає моральні принципи. Дж. Фінніс у роботі «Природне право та природні права» обґрунтував неотомістський підхід до природно-правових основ людських прав [13].

Оксфордський довідник «Християнство та право» [16] за редакцією Дж. Вітте молодшого та Р. Домінго пропонує сучасний підхід до релігії й права як до феноменів, що мають спільне історичне, ціннісне та концептуальне підґрунтя: підкреслюється, що правові інститути нерідко черпали легітимацію та зміст із релігійних уявлень і практик, тоді як християнські спільноти вдавалися до юриспруденції для впорядкування внутрішнього життя й відносин із державою. Автори не лише констатують історичний вплив, а й аналізують потенціал християнських ідей для осмислення ключових питань сучасної юриспруденції – від природи права і влади, легітимності норм, до прав людини, рівності, справедливості, свободи й солідарності. Оксфордський довідник утверджує, що християнство не тільки надало фундамент правовим інститутам і поняттям – як історично, так і теоретично – а й продовжує бути значущим ресурсом для сучасного осмислення ціннісних засад права, його функцій та перспектив інтеграції моральних і релігійних компонентів у плюралістичних суспільствах [16, с. 3–18, 818–843].

Питання християнських джерел концепції прав людини досліджував Дж. Вітте молодший у роботі «Християнство та права людини», аналізуючи історичний розвиток правових інститутів під впливом християнської етики [11]. Класичні філософсько-правові основи норм права визначено у праці І. Канта «Критика практичного розуму», де обґрунтовано засадничі положення категоричного імперативу як основи моральної автономії особистості [6], Дж. Локка «Два трактати про правління», де запропоновано концепцію природних прав людини [7] та Г.В.Ф. Гегеля «Філософія права», де проаналізовано діалектичне розуміння права як соціального регулятора суспільних відносин [3].

Особливе значення для православного праворозуміння мають твори отців Церкви: святителя Іоана Золотоуста, який у проповідях та бесідах розкриває розуміння людської гідності через образ Божий [9], та святителя Григорія Богослова, який у своїх листах обґрунтовує богословську антропологію [10]. Сучасна православна думка представлена працями І. Зізіуласа у дослідженні «Буття як спілкування», де розкривається персоналістичне розуміння особистості в тринітарній традиції [5].

Водночас у юридичній науці певною мірою бракує комплексних досліджень, які би системно аналізували саме правові аспекти моральних основ прав людини в православній традиції з урахуванням сучасних напрямків праворозуміння та міжнародно-правових стандартів захисту прав людини в контексті викликів європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, в контексті позитивістського праворозуміння право розглядається як система загальнообов'язкових, формально визначених норм, що встановлюються і забезпечуються державою з метою регулювання суспільних відносин і захисту основоположних цінностей суспільства, передусім прав людини [15, с. 26–42]. В свою чергу, права людини становлять сукупність природжених і невід'ємних прав і свобод, що належать людині від народження незалежно від її громадянства, статі, віку, расової чи національної приналежності, мови, релігії, політичних та інших переконань, соціального походження, майнового стану чи інших обставин [15, с. 26–42].

Мораль (від лат. moralis – звичай, звичка) розглядається як система етичних принципів, норм і цінностей, що регулюють поведінку людини і суспільства на основі уявлень про добро і зло, справедливість і несправедливість [8]. Етимологічно поняття моралі сягає античних часів, коли римський філософ Цицерон використовував термін «moralis» для позначення сфери людської поведінки, що керується внутрішніми переконаннями.

Православна традиція розглядається як система релігійно-етичних принципів, доктрин і практик Східної Церкви [5, с. 111–115], що сформувалася протягом майже двох тисячоліть і містить унікальні підходи до розуміння людської природи, гідності та соціальних відносин.

Теоретичну базу для розуміння права як морального явища заклали видатні мислителі різних епох. Іммануїл Кант у своїй «Критика практичного розуму» сформулював концепцію категоричного імперативу, згідно з якою моральність є основою легітимності права [6, с. 21–23]. Кант стверджував, що право має ґрунтуватися на універсальних моральних принципах, що можуть стати загальним законом для всього людства. Його формула «поступай так, щоб максима твоєї волі могла стати принципом загального законодавства» стала фундаментом для розуміння універсальності прав людини [6, с. 35].

Джон Локк у праці «Два трактати про правління» розвинув теорію природного права, яка безпосередньо впливала на формування концепції прав людини [7]. Дж. Локк стверджував, що всі люди мають природжені права на життя, на свободу, на власність, які не залежать від державної влади, а випливають з самої людської природи та божественного провидіння [7].

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель у «Філософії права» розглядав право як об'єктивацію моральності в суспільних інститутах. Він підкреслював, що право є не лише засобом зовнішнього примусу, а й насамперед втіленням етичних принципів суспільства, що формуються історично [3, с. 19–24]. Його концепція «моральності» (Sittlichkeit) демонструє, як моральні цінності конкретного суспільства знаходять своє вираження в правових нормах та інститутах [3, с. 103–108].

Як відомо, православна мораль ґрунтується на фундаментальному богословському принципі створення людини за образом і подобою Божою (Бут. 1:27). Ця концепція формує унікальне розуміння людської гідності, яке відрізняється від секулярних підходів. У православному розумінні кожна людина є носієм божественного образу незалежно від її соціального статусу, національності, віросповідання чи моральних якостей [9].

Православне вчення про людину містить кілька ключових компонентів, що безпосередньо позначаються на обґрунтуванні прав людини. По-перше, це принцип універсальної людської гідності, що випливає з єдиного божественного джерела всіх людей [9]. По-друге, це концепція свободи волі як невід'ємного дару Божого, що робить людину відповідальною за свої вчинки [5, с. 102–108]. По-третє, це етика любові до ближнього, що створює моральний імператив турботи про благо інших, котрий відображається у Євангелії (Мт. 22:37–39).

Святитель Іоан Золотоуст у своїх творах наголошував, що образ Божий в людині є незнищенним і універсальним [9]. Це богословське положення має важливі правові наслідки, оскільки оз-

начає, що людська гідність не може бути втрачена через будь-які зовнішні обставини і має бути захищена правом.

У православній традиції правове розуміння гідності людини ґрунтується на біблійному вченні про створення її «за образом і подобою Божою» [4] (Бут. 1:26). Як зазначає Іоан Золотоуст у восьмій бесіді на книгу Буття, ця істина визначає особливий статус людини: вона є не лише частиною світу, а його відповідальним управителем.

Такий підхід закладає основу доктрини невід'ємних і універсальних прав людини. Оскільки гідність випливає з онтологічної природи особи як носія Божого образу, її не може позбавити ані держава, ані суспільство. Навіть у випадку злочину чи морального падіння базові права на життя, свободу та захист залишаються непорушними.

Цей підхід наближається до концепції природного права, проте має власну специфіку: у православному богослов'ї права людини невіддільні від її моральних обов'язків. «Образ Божий» [4] означає не тільки свободу і недоторканність, а й відповідальність перед Богом і ближніми. Тому свобода тлумачиться як здатність до доброчесного вибору, а не як абсолютна свобода.

Православна концепція соборності пропонує унікальний підхід щодо розв'язання фундаментального питання юриспруденції про співвідношення індивідуальних прав і суспільних інтересів. На відміну від західноєвропейських традицій, що нерідко протиставляють особистість і суспільство, православна соборність передбачає органічну єдність особистісних та громадських засад [14, с. 5-6].

Митрополит Іоан Зізіулас наголошував, що соборність ґрунтується на тринітарному богослов'ї, де божественні особи існують у повній єдності, зберігаючи при цьому свою унікальність [5, с. 145–160]. Це богословське розуміння може служити моделлю для правової організації суспільства, де індивідуальні права не протиставляються спільному благу, але знаходять у ньому свою повну реалізацію.

Вплив православної моральної традиції на формування концепції прав людини здійснювався через різні напрямки. Ранньохристиянські общини демонстрували принципи рівності та взаємної турботи, що згодом знайшло відображення в правових інститутах [14, с. 6]. Візантійське право включало елементи християнської соціальної етики, особливо в питаннях захисту вразливих груп населення [16, с. 46–55].

Вчення святих отців про соціальну справедливість мало значний вплив на розвиток правових концепцій. Василій Великий у своїх соціальних проповідях стверджував, що забезпечення основних потреб усіх членів спільноти є не благодійністю, а справедливістю, що заклало основи сучасного праворозуміння та застосування концепції соціальних прав людини. Він бачив соціальне милосердя передусім у співчутті до знедолених та підкреслював, що обов'язком кожного є підтримка тих, хто, втративши колишнє багатство, опинився у скруті, а також людей, чиє здоров'я було підірване хворобою [2, с. 154–160].

Сучасні дослідники підкреслюють, що християнська традиція може запропонувати альтернативу як індивідуалістичному лібералізму, так і колективістським ідеологіям [11, с. 180–192]. Ця альтернатива ґрунтується на розумінні людини як особистості, що знаходить свою повну реалізацію у спільноті любові та взаємної турботи [5, с. 111–115].

Заслуговує аналізу позиція, викладена у сучасному документі Константинопольського патріархату «За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної Церкви», де відображено сучасний погляд Православної церкви на права людини та мораль [14, с. 79–91]. У документі наголошується, що православні християни мають підтримувати мову прав людини, оскільки вона, хоча й не є вичерпним виразом Божого задуму щодо людини, водночас «зберігає відчуття непорушної унікальності кожної людини та пріоритету людських благ над національними інтересами» [14, с. 15]. Позиція авторів відображає, що права людини слід розглядати не лише як формальні юридичні норми, а як морально обґрунтовані цінності, що забезпечують гармонізацію між особистими правами, суспільним благом та моральною відповідальністю.

Документ аналізує концепцію прав людини з погляду Церкви та робить наголос на тому, що фундаментом прав людини є Святе Письмо [14, с. 80], яке виступає первинним морально-правовим джерелом. Це означає, що права людини мають не тільки юридичну, але й моральну основу, яка походить із християнської етики та богослов'я. Історичне формування прав людини відбувалося в країнах, де християнство мало істотний вплив, що дозволяє простежити взаємозв'язок між моральними принципами, сформованими під впливом релігійних традицій, та сучасними право-

вими нормами і правовими інститутами. Це особливо важливо для розуміння того, як моральні цінності перетворюються на правові стандарти, які регулюють взаємодію людини і суспільства та забезпечують захист її гідності і свободи.

Автори документу звертають увагу на поняття природжених прав людини («innate human rights») і водночас наголошують, що їх корінь – це Євангеліє [14, с. 80]. З'явившись у імперському середовищі у історичних умовах Римської імперії, Євангеліє принесло невідомі тогочасній культурі ідеї про цінність кожної особи та особисту гідність. Це демонструє прямий зв'язок між православною моральною традицією та правовою концепцією природних прав: моральні засади, закладені у Святому Письмі та богословській спадщині, стають основою правових норм, що захищають людину, її свободу та соціальні права.

Документ також зазначає: «Мова прав людини може й не охоплювати всього, що можна та слід сказати про глибоку гідність і славу створінь, утворених за образом і подобою Божою; однак вона є мовою, яка вшановує цю реальність у спосіб, що забезпечує можливість міжнародної та міжрелігійної співпраці у сфері захисту громадянських прав і здійснення правосуддя, а відтак – містить у собі багато необхідного. Тому Православна Церква приєднує свій голос до заклику захищати й утверджувати права людини всюди та визнавати ці права як фундаментальні й невід'ємні для кожного людського життя» [14, с. 80-81]. Ця цитата демонструє дві ключові позиції Константинопольського патріархату щодо прав людини:

- права людини розглядаються як корисне явище, оскільки вони сприяють практичному втіленню універсальних моральних принципів у правових системах;
- сучасна концепція прав людини має певні обмеження у порівнянні з повнотою богословського осмислення людської гідності.

Православна Церква трактує права людини як невід'ємну складову морального порядку, який випливає з божественного задуму.

Висновки. Християнська православна традиція є важливим джерелом морального підґрунтя для сучасної юриспруденції, зокрема у сфері забезпечення прав людини. Її вчення про гідність особистості, відповідальність перед спільнотою й етику любові до ближнього формують ціннісний фундамент, який гармонійно поєднує особистісний та суспільний вимір права.

Православна концепція соборності слугує унікальним підходом до співвідношення індивідуальних прав і суспільного блага, що може збагатити наукову дискусію про універсальність прав людини та їхню культурну легітимність. Подальше дослідження впливу православної традиції на інститути захисту прав людини відкриває перспективу розвитку морально вмотивованої, цілісної теорії прав людини, пристосованої до викликів сучасного плюралістичного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / пер. І. Огієнка. Київ: Українське Біблійне Товариство, 2002. – 1375 с.
2. Василій Великий. Морально-аскетичні твори. Львів: Свічадо, 2006. 380 с.
3. Гегель Ґ.В.Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство / Ґ.В.Ф. Гегель; пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра; ред. П. Соколовський. Київ: Юніверс, 2000. 329 с. URL: https://hromadalib.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/12/hegel_2000_grundlinien.pdf (дата звернення: 10.08.2025).
4. Докаш В. Образ і Подоба Божа / Українська релігієзнавча енциклопедія. URL: https://ure-online.info/encyclopedia/obraz-i-podoba-bozha/ (дата звернення: 10.08.2025).
5. Зізіулас Й. Буття як спілкування: дослідження особистості і Церкви / пер. з англ. В. Верлюк, М. Козуб. Київ: Дух і літера, 2005. 276 с.
6. Кант І. Критика практичного розуму; пер. з нім., прим. та післямова І. Бурковського; наук. ред. А. Єрмоленко. Київ: Юніверс, 2004. 240 с.
7. Локк Джон. Два трактати про правління / пер. з англ. П. Содомора. Київ: Наш Формат, 2020. 312 с.
8. Мораль / Енциклопедія Сучасної України / Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2019. Т. 21. URL: https://esu.com.ua/article-69220 (дата звернення: 10.08.2025).
9. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2009. Т. 4, кн. 1. 512 с.

10. Святитель Григорій Богослов. Творіння: у 2 т., 4 кн. Київ : Видавничий відділ УПЦ КП, 2010–2011. 2048 с.
11. Christianity and Human Rights: An Introduction / ed. by J. Witte, Jr., F. S. Alexander. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. XV, 459 p.
12. Dworkin, R. Law's Empire. – Cambridge : Harvard University Press, 1986. 470 p. URL: https://www.juristpanel.com/wp-content/uploads/2023/04/Laws-Empire-2.pdf?utm_source (дата звернення: 10.08.2025).
13. Finnis, J. Natural Law and Natural Rights. – 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2011. 511 p. URL: https://books.google.com.ua/ books?id=1lRFHEI6JQoC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 10.08.2025).
14. For the life of the world: toward a social ethos of the Orthodox Church / ed. by D.B. Hart, J. Chryssavgis. – Brookline, Massachusetts: Holy Cross Orthodox Press, 2020. 121 p.
15. Hart, H.L.A. The Concept of Law. – 3rd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2012. 400 p.
16. Witte, J., Jr.; Domingo, R., eds. The Oxford Handbook of Christianity and Law. New York; Oxford: Oxford University Press, 2023. XVIII, 899 p.

УДК 340.1: 34.03
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.38

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ І ВПЛИВ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Федуняк І.О.,
кандидат економічних наук, доцент,
Відокремлений підрозділ Національного університету
біоресурсів і природокористування України
«Бережанський агротехнічний інститут»
ORCID: 0000-0002-8399-5167
e-mail: iofedunyak.gmail.com

Кушлик В.Б.,
асистент,
Відокремлений підрозділ Національного університету
біоресурсів і природокористування України
«Бережанський агротехнічний інститут»
ORCID: 0009-0001-0904-6473
e-mail: vkushlyk8@gmail.com

Федуняк І.О., Кушлик В.Б. Правова культура та юридична відповідальність: взаємозалежність і вплив на забезпечення правопорядку в сучасному суспільстві.

У статті здійснено комплексний аналіз теоретико-правових засад взаємозв'язку правової культури та юридичної відповідальності як базових чинників забезпечення стабільного правопорядку в умовах сьогодення. Розкрито, що правова культура як складне, багаторівневе явище, яке інтегрує в собі систему правових знань, ціннісних орієнтацій, переконань і моделей поведінки, які формують правосвідомість індивідів та соціальних груп. Проаналізовано її структурні компоненти на індивідуальному, груповому та державному рівнях, а також визначено ключові функції правової культури – регулятивну, інтегративну, комунікативну та виховну.

Визначено основні концептуальні підходи до розуміння правової культури, саме: діяльнісний, якісний та соціологічний.

Підкреслено, що правова культура суспільства формується через низку ключових правових інститутів.

Доведено, що закон виступає основним інструментом забезпечення стабільності правовідносин і є критерієм розвитку правової культури суспільства, сприяючи формуванню правосвідомості громадян та правової дисципліни.

Значна увага приділена питанню юридичної відповідальності як системному правовому інструменту, що не лише виконує каральну функцію, а й виступає механізмом утвердження правової дисципліни, стимулювання правомірної поведінки. Зазначено, що правова культура характеризується складністю та багатокомпонентністю, до її основних складових належать право, законодавство, правовідносини, правосвідомість, правотворчість та правореалізація. Визначено, що ефективне функціонування системи юридичної відповідальності є неможливим без високого рівня правової культури, яка забезпечує сприйняття правових норм як соціальної цінності.

У дослідженні проаналізовано особливості реалізації юридичної відповідальності в умовах воєнного стану, що визначає проблематику правового регулювання в кризових ситуаціях та вимагає посилення механізмів правової комунікації між державою та громадянином.

Аргументовано, що взаємозв'язок правової культури та юридичної відповідальності створює необхідні умови для формування правової держави, зміцнення довіри до інститутів влади та утвердження верховенства права для забезпечення демократичного устрою.

Ключові слова: правова культура, юридична відповідальність, правосвідомість, правопорядок, законність, правова держава, воєнний стан.

Fedunyak I.O., Kushlyk V.B. Legal culture and legal responsibility: interdependence and impact on maintaining law and order in modern society.

The article provides a comprehensive analysis of the theoretical and legal foundations of the relationship between legal culture and legal responsibility as basic factors for ensuring stable law and order in today's conditions. It is revealed that legal culture is a complex, multi-level phenomenon that integrates a system of legal knowledge, value orientations, beliefs and models of behavior that form the legal consciousness of individuals and social groups. Its structural components are analyzed at the individual, group and state levels, and the key functions of legal culture are identified – regulatory, integrative, communicative and educational.

The main conceptual approaches to understanding legal culture are identified, namely: activity, qualitative and sociological.

It is emphasized that the legal culture of society is formed through a number of key legal institutions.

It is proven that the law is the main instrument for ensuring the stability of legal relations and is a criterion for the development of the legal culture of society, contributing to the formation of citizens' legal awareness and legal discipline.

Considerable attention is paid to the issue of legal responsibility as a systemic legal instrument that not only performs a punitive function, but also acts as a mechanism for establishing legal discipline and stimulating lawful behavior. It is noted that legal culture is characterized by complexity and multicomponentity, its main components include law, legislation, legal relations, legal awareness, lawmaking and law enforcement. It is determined that the effective functioning of the legal responsibility system is impossible without a high level of legal culture, which ensures the perception of legal norms as a social value.

The study analyzes the features of the implementation of legal responsibility in martial law, which determines the issues of legal regulation in crisis situations and requires strengthening the mechanisms of legal communication between the state and the citizen.

It is argued that the relationship between legal culture and legal responsibility creates the necessary conditions for the formation of a legal state, strengthening trust in government institutions, and establishing the rule of law to ensure a democratic system.

Key words: legal culture, legal responsibility, legal awareness, rule of law, legality, rule of law, martial law.

Постановка проблеми. Правова культура є відображенням стану правового життя суспільства, рівня розвитку правосвідомості, правового мислення та поведінки громадян у межах правових приписів. Актуальність дослідження полягає в необхідності глибшого аналізу того, яким чином рівень правової культури впливає на практику застосування юридичної відповідальності, а також чи існуюча система відповідальності сприяє підвищенню правової свідомості населення.

У період важких викликів для нашої держави, яка обрала європейський шлях розвитку, взаємозалежність цих категорій набуває особливого значення для забезпечення стабільного правопорядку. Оскільки від рівня розвитку правової культури залежить усвідомлення громадянами сутності права та його здатності виступати важливим регулятором суспільних відносин, а від ефективності юридичної відповідальності – ступінь реального втілення принципів законності та справедливості.

Мета статті полягає у дослідженні взаємозв'язку між правовою культурою та юридичною відповідальністю як взаємопов'язаними елементами правової системи держави, визначенні їхнього впливу на формування та зміцнення правопорядку в сучасних умовах.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження тематики правової культури та юридичної відповідальності привертало увагу численних науковців. Значний внесок у вивчення цього питання зробили такі дослідники, як М. Бліхар, М. Граб, С. Зубчевська, Г. Клімова, М. Кравчук, О. Макеєва, Т. Марущак, Р. Поліщук, Я. Шай та ін. Водночас питання взаємозалежності правової культури та юридичної відповідальності в сучасних умовах залишається надзвичайно актуальним, що обумовлює потребу у подальшому дослідженні цієї теми.

Виклад основного матеріалу. Правова культура є однією з визначальних складових розвитку держави, оскільки відображає рівень правової свідомості громадян, їхнє ставлення до права, законів та правопорядку, оскільки охоплює систему знань, цінностей, переконань та навичок, що визначають поведінку людини відповідно до правових норм. Високий рівень правової культури є необхідною умовою дотримання законності, становлення демократичних цінностей та забезпечення ефективного функціонування державного механізму.

Правова культура виступає складовою загальної культури держави, характеризуючи здатність людини усвідомлювати та сприймати зміст правових норм з обов'язковим їх дотриманням.

Правова культура охоплює різнорівневу структуру:

1. Індивідуальну – це знання особою чинного законодавства та уміння застосовувати його у власній життєвій практиці.

2. Групову – проявляється у правосвідомості колективів, професійних спільнот, організацій.

3. Загальнодержавну – охоплює діяльність органів державної влади, спрямовану на формування ефективної правової політики та створення законодавчої бази.

В Україні рівень правової культури перебуває на етапі становлення та розвитку. Конституційне проголошення України демократичною, соціальною, правовою державою зумовило підвищення рівня правової культури та правової свідомості як окремого громадянина, так і суспільства в цілому, адже досягнення успіху в проведенні політичної, правової, судової та адміністративної реформ безпосередньо залежить від рівня правової культури населення.

У межах юридичної науки сформувалися декілька концептуальних підходів до розуміння правової культури. Зокрема, функціональний підхід спрямований на виявлення структури правової культури, визначення взаємозв'язків між її елементами та характеристику їхніх функцій у забезпеченні стабільності правової системи.

Діяльнісний підхід акцентує увагу на динамічному характері правової культури, розглядаючи її як специфічну форму соціальної активності людини у правовій сфері.

З позиції якісного підходу, правова культура розглядається як певний стан правового життя населення, зумовлений соціально-економічними та політичними чинниками. Вона проявляється у рівні розвитку законодавства, ефективності правозастосовної діяльності та ступені сформованості правосвідомості громадян.

Водночас соціологічний підхід наділяє правову культуру інтегративною функцією, що забезпечує включення індивідів у цілісну систему соціальної взаємодії. Завдяки цьому відбувається координація дій різних соціальних груп, узгодження їхніх інтересів і поведінкових моделей із правовими приписами, оскільки інтегративна функція визначає ефективність регулятивних і правоохоронних процесів, сприяючи впорядкуванню правових відносин і зміцненню стабільності [1].

Певне коло науковців вважає, що правова культура зумовлюється соціальним, моральним, духовним, політичним та економічним устроєм якісне становище правового життя суспільства, яке характеризується високим рівнем правових знань, переконань, навичок і дій громадян у соціальній спільноті, якістю законодавства, рівнем правосвідомості громадян, станом гарантованості та захищеності їх прав і свобод, здатністю громадян до свідомого та законного використання своїх прав і свобод, без обмежень прав і свобод інших людей [2].

Правова культура характеризується складною структурою та багатокомпонентністю, адже до її складових належать право, законодавство, правовідносини, правосвідомість, правотворчість, правореалізація та інші елементи правової системи, які проявляються як у поведінці людини, так і у її свідомості.

Правова культура суспільства формується через такі ключові правові інститути [3, с. 195]:

- система правових норм, що представляє собою сукупність особливих правил поведінки, відображених у нормативно-правових актах та конкретизованих у актах індивідуального регулювання;
- сукупність правовідносин, тобто суспільних відносин, врегульованих правовими нормами, які включають юридичні права та обов'язки;
- сукупність суб'єктів права, до яких належать фізичні особи, посадові та державні органи, організації та соціальні групи;
- правосвідомість, яка виступає системою духовного осмислення правової реальності;
- режим законності та правопорядку, що визначає фактичний рівень впорядкованості суспільних відносин, забезпечений правовими засобами.

Беззаперечною цінністю правової культури виступає закон, який формує юридичну основу правопорядку та є найвищим нормативним актом, який виступає джерелом правового регулювання в суспільстві. Без закону неможлива ефективна реалізація державних функцій, оскільки він визначає межі для найважливіших соціальних відносин і окреслює правові рамки поведінки суб'єктів.

Через закон встановлюються цілі та завдання державної політики, окреслюються засоби їх досягнення, визначаються процедури реалізації правових норм і передбачаються очікувані результати, що мають бути досягнуті. Закон є єдиною формою права, здатною виконувати соціально необхідну функцію нормативного регулювання поведінки індивіда, оскільки він конкретизує умови, порядок, способи та наслідки юридичних дій. На відміну від інших соціальних регуляторів, закон не залежить від суб'єктивних уподобань або уявлень окремих осіб і є обов'язковим до виконання на всій території дії правової системи [4, с. 14].

Таким чином, закон виступає основним інструментарієм забезпечення стабільності правовідносин та сприяє розвитку правової культури суспільства, сприяючи формуванню правосвідомості громадян та правової дисципліни.

Важливою складовою правової культури є юридична відповідальність, яка формується на основі законів та виступає гарантією дотримання правових норм та полягає у застосуванні до правопорушника встановлених заходів державного примусу. Юридична відповідальність має превентивний характер, адже дає можливість запобігти правопорушенням та встановлення у громадян почуття відповідальності.

Розуміння юридичної відповідальності змінювалося у процесі розвитку науки і суспільно-політичних умов. Як відзначається польськими дослідниками, юридична відповідальність є історично сформованим типом інституційних зв'язків у межах визначеної історичної і правової культури [5].

В умовах дії правового режиму воєнного стану, запровадженого в Україні 24 лютого 2022 року у відповідь на повномасштабну агресію російської федерації, проблемні питання юридичної відповідальності та її впливу на правосвідомість людей набуває особливої актуальності.

Як зазначає Н. Загребельна, аналіз розвитку правової доктрини свідчить про багатовимірність підходів до розуміння сутності юридичної відповідальності. Ця тенденція простежується у різних історичних і територіальних аспектах, що ускладнює формування єдиного підходу до її визначення. Частина дослідників трактує юридичну відповідальність як універсальний соціально-правовий механізм регулювання суспільних відносин, спрямований на підтримання правопорядку. Інші науковці розглядають її як особливу форму реалізації правових відносин, основним змістом якої виступає правовий примус, що забезпечує реальне дотримання прав і законних інтересів сторін правової взаємодії [6, с. 65].

Таким чином, враховуючи воєнний стан, юридична відповідальність набуває нових змістовних характеристик, оскільки забезпечує не лише каральну чи превентивну функцію, а також і виховну та стабілізуючу роль, формуючи у громадян усвідомлення важливості в дотриманні правових норм навіть за умов кризових викликів.

Закріплення норм юридичної відповідальності на законодавчому рівні та їх практичне застосування у випадках порушення правових норм мають подвійне значення: з одного боку, забезпечують належне регулювання суспільних відносин, а з іншого – забезпечують значний виховний ефект, формуючи у громадян усвідомлення відповідальності за протиправні дії. Такий підхід відповідає концепції правової держави, оскільки верховенство права виступає основним принципом життя.

Варто наголосити, що обов'язковість юридичної відповідальності та її нормативне закріплення у правовій системі є важливим чинником формування й розвитку правової культури суспільства. Ефективність даного процесу зумовлюється дієвістю механізмів реалізації правових норм, а також рівнем їх публічного висвітлення.

Вагоме значення відіграє система роз'яснювальної діяльності серед населення, спрямованої на підвищення правової обізнаності щодо сутності та порядку застосування різних видів юридичної відповідальності. У період дії правових режимів підвищеної складності, зокрема воєнного стану, особливої актуальності набуває роз'яснювальна робота, коли дотримання правових норм та невідворотність юридичної відповідальності виступають важливими чинниками забезпечення правопорядку та стабільності держави.

Рівень правової культури суспільства, а також міра відповідності виступають фундаментальною умовою ефективного правового регулювання та досягнення встановлених цілей, адже вона формує основи правомірної поведінки особи та визначає систему правових цінностей та норм, що підтримують єдність правових інститутів і забезпечують стабільність правопорядку.

Необхідно відзначити, що правова культура пронизує всі сфери правового життя населення держави, виступаючи універсальним критерієм оцінки рівня розвитку правової системи загалом та кожного її структурного компонента зокрема. Її стан і динаміка визначають здатність суспільства забезпечувати узгодженість між нормативно-правовими засадами та реальними суспільними потребами.

Правова культура і юридична відповідальність є взаємопов'язаними елементами правової системи. Висока правова культура громадян забезпечує виконання норм права, тоді як ефективний механізм юридичної відповідальності гарантує їх неухильне дотримання.

Висновки. В результаті дослідження виявлено та встановлено, що правова культура та юридична відповідальність виступають ключовим елементами функціонування правової системи, які спільно забезпечують стабільність правопорядку. Правова культура як багатогранне соціально-правове явище охоплює систему цінностей, правових знань, норм і моделей поведінки, що формують правосвідомість громадян та визначають рівень їхньої правової поведінки. Вона виконує регулятивну, інтегративну, комунікативну та виховну функції, забезпечуючи гармонійну взаємодію між державою, суспільством та особою.

Юридична відповідальність, у свою чергу, постає не лише як каральний засіб, а й як дієвий механізм утвердження правопорядку, стимулювання законослухняної поведінки та підвищення рівня правової свідомості, адже ефективність безпосередньо залежить від рівня сформованості правової культури, оскільки лише за умови усвідомлення права як найвищої соціальної цінності можлива справедлива реалізація правових норм.

Особливої актуальності взаємозв'язок правової культури та юридичної відповідальності набуває в умовах воєнного стану, коли суспільство стикається з викликами, що потребують удосконалення правових механізмів, підвищення правової свідомості та зміцнення довіри громадян до державних інститутів.

Таким чином, гармонійна взаємодія правової культури й юридичної відповідальності є необхідною передумовою формування ефективної правової системи, утвердження принципів верховенства права та розвитку України як правової, демократичної і соціально орієнтованої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Овчинникова А.П. Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 216. 200 с.
2. Гусарєв С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Теорія права і держави: навчальний посібник. К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 270 с.
3. Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: навч. посіб. Тернопіль: Картбланш, 2002. 247 с.
4. Правові системи сучасності. *Глобалізація. Демократія. Розвиток* / за ред. В.С. Журавського. К.: Юрінком-Інтер, 2013. 297 с.
5. Середюк В.В. Юридична відповідальність в правовій науці України та Польщі: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». К., 2013. 19 с.
6. Загребельна Н. Юридична відповідальність з позиції справедливості та дієвості: сучасні реалії та поняття. *COPERRNICUS Political and Legal Studies*. Vol. 1. Issue 4 (December 2022). С. 63–73.

РОЗДІЛ 13. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК [351:340.132.6](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.39

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО ТА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОРОНИ УКРАЇНИ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Богуцький П.П.,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач наукової лабораторії
військового та міжнародного гуманітарного права
Державної наукової установи
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0003-3537-6991
e-mail: boguckijpavlo@gmail.com

Бобров Ю.О.,
кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник
Державної наукової установи
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»,
заслужений юрист України,
ORCID:0000-00016164-4279
e-mail: yubobrov0307@gmail.com

Богуцький П.П., Бобров Ю.О. Військове право та правове забезпечення оборони України в умовах сучасного збройного конфлікту.

У статті визначено особливості змісту та дії військового права в умовах сучасного збройного конфлікту, здійснена характеристика практичного застосування військового права у контексті правового забезпечення оборони, воєнної безпеки України з урахуванням змін у військово-правовій реальності, що відбулися під час відсічі російської агресії проти України. Акцентовано увагу на сутності та складових військового права як самостійній галузі права у національній системі права, на еволюції військово-правової доктрини, котра має набути пріоритетних ознак в умовах збройного конфлікту. Встановлено, що парадигма військового права розкривається у напрямку досягнення мети цієї галузі права, якою є ефективне правове забезпечення оборони, стан воєнної безпеки тощо.

Визначено тенденцію постійної плинності військово-правової норми у її узагальненому значенні, адаптивної зміни змісту, форми та спрямованості військово-правових норм відповідно до характеру та змісту військових відносин, які складаються в умовах інтенсивного збройного конфлікту. Військово-правова реальність в умовах збройного конфлікту визначає відповідні напрями розвитку військово-правової доктрини, передбачає ті напрями наукових досліджень, які мають бути зорієнтовані на досягнення практичних результатів щодо правового забезпечення воєнної безпеки, оборони держави. Водночас, військове право як система норм, що здійснюють правове регулювання військових, цивільно-військових відносин, утворює нормативно-правову складову правового забезпечення оборони та зазнає впливу діяльності щодо правового забезпечення оборони на зміст і пріоритетність військово-правового регулювання, на структуру та якісні характеристики військового права.

Узагальнено, що у сучасних умовах правове забезпечення оборони об'єктивує зміни до військового законодавства, які мають досягти ефективного правового регулювання військових, цивільно-військових відносин під час виконання завдань щодо адміністрування у сфері оборони, ресурсного забезпечення заходів оборони, мобілізаційної підготовки та мобілізації, проходження військової служби, бойового застосування військ, забезпечення військової дисципліни, підтримання військового правопорядку, соціального захисту військовослужбовців, членів їхніх сімей, що своєю чергою для ефективного правозастосування обумовлює необхідність утворення та організації діяльності системи військової юстиції.

Ключові слова: військове право, правове забезпечення оборони, воєнна безпека, військово-адміністративне право, операційне право, військово-дисциплінарне право, мобілізаційна підготовка і мобілізація, право військової служби, соціальний захист військовослужбовців і членів їхніх сімей, військовий правопорядок, система військової юстиції.

Bohutskiy P.P., Bobrov Y.O. Military law and legal support for Ukraine's defense in the context of modern armed conflict.

The article defines the peculiarities of the content and operation of military law in the context of modern armed conflict, provides an operational description of military law in the context of legal support for the defense and military security of Ukraine, taking into account changes in the military-legal reality that occurred during the repulsion of Russian aggression against Ukraine. Attention is focused on the essence and content of military law as an independent branch of law in the national legal system, on the evolution of military legal doctrine, which should become a priority in the context of armed conflict. It has been established that the paradigm of military law is revealed in the direction of achieving the goal of this branch of law, which is effective legal support for defense and the military security.

A tendency has been established towards the constant fluidity of military law norms in their generalized meaning, adaptive changes in the content, form, and direction of military law norms in accordance with the nature and content of military relations that arise in conditions of intense armed conflict. The military-legal reality in conditions of armed conflict determines the relevant directions for the development of military-legal doctrine and provides for areas of scientific research that should be focused on achieving practical results in terms of legal support for military security and state defense.

At the same time, military law, as a system of norms that regulate military and civil-military relations, forms the normative and legal component of legal support for defense and, at the same time, is influenced by activities related to legal support for defense on the content and priority of military-legal regulation, on the structure and qualitative characteristics of military law. In general, in modern conditions, legal support for defense objectifies changes to military legislation that are intended to achieve effective legal regulation of military and civil-military relations during the performance of tasks related to administration in the field of defense, resource provision for defense measures, mobilization preparation and mobilization, military service, combat use of troops, ensuring military discipline, maintaining military law and order, and social protection of military personnel and their families, which in turn necessitates for effective law enforcement the establishment and organization of a military justice system.

Key words: military law, legal support for defense, military security, military administrative law, operational law, military disciplinary law, mobilization preparation and mobilization, military service law, social protection of military personnel and their families, military law and order, military justice system.

Постановка проблеми. Наукові дослідження військового права в системі права України відображають загальний рівень ставлення до проблем забезпечення оборони у сучасному суспільстві. Військове право України в осяжному минулому та до сьогоднішнього дня зазнало певних еволюційних змін, які, на жаль, не завжди та далеко не в усьому визначалися реальними потребами забезпечення оборони та воєнної безпеки держави.

Від невизнання важливості військово-правової доктрини до соціального декларування пріоритетності військово-правових досліджень – так виглядає еволюція військового права України у національній правовій системі, у вітчизняній науковій думці. Водночас військові та цивільно-військові відносини, що утворюють сферу оборони, мають виключно правову природу, адже не урегульованих нормами права відносин у цій важливій суспільній сфері не існує та не може

існувати внаслідок об'єктивної необхідності визначити ті правила поведінки, ті статусні ознаки суб'єктів сфери оборони, які дозволяють ефективно здійснювати захист національних інтересів від потенційних і реальних воєнних загроз.

Діяльнісна основа військового права полягає у правовому забезпеченні оборони, воєнної безпеки, що поряд з військовим законодавством, яке відображає статичні характеристики військового права, формує військово-правову реальність, що зазнає системних змін внаслідок збройного конфлікту.

Стан опрацювання проблематики. Сучасна доктрина військового права України засновується на ґрунтовних наукових розробках проблеми військового права у системі права України як окремої галузі права, що має комплексні ознаки [1]. Водночас наукова позиція щодо військового права як комплексної галузі права [2] зазнала певної еволюції та змін, що спричинені фундаментальними розробками проблеми вітчизняної системи права у наукових працях О.В. Петришина, С.П. Погребняка [3], а також загальнотеоретичним опрацюванням проблеми комплексних галузей права Л.М. Добробог [4]. Відтак військове право розглядається як самостійна галузь національної системи права, що, окрім інших характеристик, використовує необхідні для військово-правового регулювання суспільних відносин правові режими суміжних галузей права, насамперед конституційного права. Комплексні ознаки військового права визнані вторинними, такими що є необхідними, але не визначальними [5, с.95-99] для військово-правової реальності, де пріоритет віддається телеологічному призначенню військового права – правовому забезпеченню оборони, воєнної безпеки [6].

Зазначена наукова позиція знайшла свій розвиток у розробках науковців Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», що здійснені у контексті дослідження взаємодії та взаємного впливу права національної безпеки та військового права, теоретичних і організаційних основ становлення системи військової юстиції, розвитку законодавства у сфері оборони [7, с. 61–626]. Такими, що заслуговують на увагу і знайшли певне практичне застосування, є доктринальні розробки права національної безпеки та військового права як галузі юридичної науки [8]. Вказана позиція потребує подальшого практичного втілення у відповідних організаційних рішеннях і діях, які є цілком очікуваними у складному процесі реформування правничої науки. Натомість, питання військового права, як навчальної дисципліни, зазнало необхідного навчально-методичного обґрунтування та упровадження в освітній процес, що відображено, зокрема, у підготовлених науковцями відповідних навчально-практичних посібниках [5], підручниках [9]. Необхідно зауважити, що забезпечення в освітньому процесі навчальної дисципліни «військове право» здійснюється упродовж тривалого періоду у вищих військових навчальних закладах, які готують військових юристів, у тому числі для правоохоронних органів. Зокрема, така навчальна дисципліна успішно впроваджена в освітній процес у Державному вищому навчальному закладі «Ужгородський національний університет».

Отже, сучасна юриспруденція представлена загалом всебічними науковими дослідженнями проблеми військового права у системі національного права. Водночас, здійснені плідні розробки С.М. Мельником, В.Й. Пашинським, М.І. Карпенком, М.В. Беланюк, В.О. Вдовитченком, В.Ф. Залужним, О.П. Котляренком, О.В. Кривенком, М.М. Прохоренком, В.В. Топольніцьким, М.С. Туркотом, І.М. Шопіною та іншими дослідниками наукових напрямів військово-правової проблематики, які мають прикладне значення. Проте необхідно визнати, що фундаментальні наукові дослідження військового права у контексті правового забезпечення оборони, воєнної безпеки потребують відповідної уваги та подальших розробок.

Метою цього дослідження є визначення особливостей змісту та дії військового права в умовах сучасного збройного конфлікту, діяльнісна характеристика військового права у контексті правового забезпечення оборони, воєнної безпеки України з урахуванням змін у військово-правовій реальності, що відбулися під час відсічі російської агресії проти України.

Виклад основного матеріалу. Розвиток військового права України у сучасних умовах відбувається під впливом збройного конфлікту, причиною якого є агресія рф, що безумовно суттєво позначилось на соціальній значущості військово-правової проблематики з огляду на необхідність захисту національних інтересів України від реальних воєнних загроз. Парадигма військового права розкривається у напрямку досягнення мети цієї галузі права, якою є по суті ефективне правове забезпечення оборони, досягнення стану воєнної безпеки. Мета військового права значно актуалізувалася в умовах відсічі збройної агресії рф проти України. Інтенсивний збройний конфлікт, що

характеризується масштабністю застосування сил і засобів, сучасної високотехнологічної зброї, має наслідки, які полягають у значних людських втратах, у знищенні озброєння, військової техніки, у постійній зміні оперативно-тактичної обстановки на лінії бойового зіткнення, у впливі численних факторів, насамперед, технологічного походження, на організацію та ведення оборонних, наступальних операцій. Примітною ознакою агресії рф проти України стали системні, масштабні комбіновані ракетно-дронові удари агресора по населених пунктах України, які мають усі ознаки воєнних злочинів, супроводжуються загибеллю мирного населення, спричиненням потерпілим тілесних ушкоджень різної тяжкості, знищенням цивільної інфраструктури, руйнуванням житлових будинків тощо. Такий стан реальних загроз цивілізаційному існуванню українського суспільства, окрім суто технологічного вирішення проблеми, вимагає вжиття необхідних і достатніх організаційно-правових заходів щодо забезпечення ефективної оборони, у тому числі протиповітряної та протиракетної оборони. Власне організація ефективної оборони України напряму залежить від вирішення військовим правом, організаційних проблем застосування комплексу заходів, що визначають стан воєнної безпеки.

Практика наочно демонструє, що умови сучасної війни потребують відповідного рівню інтенсивності збройного конфлікту ефективного військового управління, якісної підготовки та використання мобілізаційних ресурсів, залучення нових, більш сучасних сил і засобів, нових зразків озброєння, військової техніки, новітніх технологій. Однак, варто погодитися з тим, що без діяльного, підготовленого фахівця, якому доступні новітні технології та відповідні програми управління складною технікою, який має відповідний рівень освіти та практичних навичок, який розуміє своє призначення та володіє необхідними алгоритмами дій під час бою, перемогти у сучасному збройному конфлікті неможливо [10, с. 65–68].

Відтак, технологічні зміни у сучасній війні призводять до зміни змісту та якісних ознак військових відносин. Зазначені обставини з необхідністю змінюють зміст військового права, розширюють його діяльнісну сферу. Статичні показники військового права, норми військового законодавства, стабільність яких не викликала сумнівів у мирний час, в умовах інтенсивного збройного конфлікту також зазнають змін.

Спостерігається тенденція щодо постійної плинності військово-правової норми у її узагальненому значенні – відбувається адаптивна зміна змісту, форми та спрямованості військово-правових норм відповідно до характеру та змісту військових відносин, які складаються в умовах інтенсивного збройного конфлікту. Зазнають змін норми військового законодавства щодо визначення відповідних правил поведінки, яких вимагають умови збройного конфлікту. Водночас вказана загальна тенденція не в усіх випадках має необхідне правове вирішення, що створює певні контекстуальні проблеми правового забезпечення оборони.

Такі проблеми стосуються чи не усіх сфер військово-правового регулювання, а тому підлягають як доктринальному опрацюванню, так і практичному вирішенню, насамперед, у здійсненні правотворчої діяльності, кодифікації військового законодавства [11]. Правозастосовна практика також стає залежною від умов збройного конфлікту, що відображається на змісті та характері діяльності у сфері оборони відповідних державних інститутів, у тому числі правоохоронних органів, органів правосуддя. У своєму узагальненому значенні військово-правова практика, формуючи програму діяльнісної характеристики військового права, відповідає на виклики, які іманентно присутні у збройному конфлікті високої інтенсивності та непрогнозованої тривалості, та змінюється настільки непередбачувано, що статичні показники військового права стають залежними від визначених практикою умов, потребують оперативного втручання щодо внесення змін до військового законодавства. Проте важливо щоб зміни до військового законодавства відбувалися виключно на запит щодо підвищення ефективності сектору безпеки і оборони, ураховували усі чинники та усі ризики, які можуть бути наслідком невивірених, необґрунтованих дій і рішень щодо внесення змін до нормативно-правових актів, які регулюють військові відносини. Правотворчість у воєнній сфері в умовах сучасної війни набуває ознак виключно точної, обрамленої якісною доктриною, правової практики, яка може бути результатом діяльності лише фахівців у цій сфері, здатних на професійному рівні, усвідомлено та передбачувано на майбутнє запропонувати та упровадити відповідні зміни до військового законодавства.

Військово-правова реальність в умовах збройного конфлікту визначає відповідні напрями розвитку військово-правової доктрини, передбачає ті напрями наукових досліджень, які мають бути зорієнтовані на досягнення практичних результатів щодо правового забезпечення воєнної

безпеки, оборони держави. Військове право та правове забезпечення оборони мають об'єктивні дихотомічні зв'язки, які демонструють діяльнісну характеристику галузевої природи військового права щодо впливу на суспільні відносини у сфері оборони. Військове право як система норм, що здійснюють правове регулювання військових, цивільно-військових відносин, утворює нормативно-правову складову правового забезпечення оборони та водночас зазнає впливу діяльності щодо правового забезпечення оборони на зміст і пріоритетність військово-правового регулювання, на структуру та якісні характеристики військового права.

Правове забезпечення оборони виступає складним концептом, що поєднує різні напрями правового впливу на відносини у сфері оборони з метою підготовки держави до збройного захисту та захист держави під час збройного конфлікту. Правове забезпечення оборони необхідно розглядати у контексті галузевого впливу права на вирішення завдань оборони. Серед піднятих та розглянутих у наукових дослідженнях розробок виокремлюється, окрім військово-правових питань, широкий спектр проблем адміністративно-правового забезпечення оборони [12], науковці приділили певну увагу дослідженню проблем кримінально-правового забезпечення оборони (кримінально-правового забезпечення воєнної безпеки) [13].

Натомість концепт правового забезпечення у загальнотеоретичній юриспруденції постає системною діяльністю щодо впливу права на певну сферу суспільних відносин. У змісті правового забезпечення важливими є ознаки, що стосуються:

1) діяльності визначених у Конституції та законах України суб'єктів, яка спрямована на отримання певного правового результату та вирішення завдань щодо досягнення соціально значущої мети за допомогою права;

2) відповідності такої діяльності праву.

Отже, правове забезпечення оборони є діяльністю визначених законодавством суб'єктів, що полягає у здійсненні правового впливу на відносини у сфері оборони з метою підготовки держави до збройного захисту та захисту держави під час збройного конфлікту.

Правове забезпечення оборони, воєнної безпеки характеризується як цілісна діяльність, що має ознаки певного механізму, складові якого взаємодіють, доповнюють спроможності один одного, досягаючи найбільшого ефекту дії права загалом і військового права зокрема у воєнній сфері, у сфері оборони. Механізм правового забезпечення оборони, воєнної безпеки розглядається як єдність нормативно-правової, інституційної складових і відповідних юридичних процедур, що здійснюють системний правовий вплив на захист національних інтересів від воєнних загроз.

Військове право формує механізм правового забезпечення оборони, воєнної безпеки, найбільш відчутним є вплив військового права на вирішення організаційних питань, визначення змісту військово-правових інститутів, їхніх статусів, встановлення певних правил поведінки, а також визначення відповідальності, застосування відповідних юридичних процедур на основі правових режимів, що є необхідними для досягнення мети – воєнної безпеки. Військове право містить необхідні нормативно-правові ресурси механізму правового забезпечення воєнної безпеки, які стосуються інституційно-функціональної діяльності державних органів у складі сектору безпеки і оборони держави, та, насамперед, сил оборони. Неодмінною ознакою якісного впливу військового права на механізм правового забезпечення воєнної безпеки є правове регулювання та правозастосування у сфері адміністративної діяльності органів військового управління, військового командування, а ще більшою мірою – адміністрування органів державної влади відповідно до їх повноважень щодо забезпечення оборони [14].

Військово-адміністративне право в умовах відсічі збройної агресії спрямовує свій вплив на системне вирішення завдань щодо управління силами оборони у складних умовах воєнних, бойових дій, забезпечення необхідними та достатніми ресурсами, реалізації оперативно-тактичних замислів щодо отримання переваги над ворогом, щодо організації та проведення оборонних і наступальних операцій. Військово-адміністративне право в умовах відсічі збройної агресії рф проти України все більше залежить від необхідності вирішення завдань організації оборони, мобілізації та використання ресурсів, де центральною проблемою залишається не лише мобілізація людських ресурсів, але й переведення економіки держави на умови особливого періоду, воєнного стану, що має пріоритетне значення. Мобілізаційна підготовка та мобілізація справедливо розглядаються важливими складовими організації оборони [15]

Посилення взаємодії військово-адміністративного права з правом мобілізаційної підготовки та мобілізації стає нагальною потребою військово-правового регулювання, що здійснюється з

використанням можливостей механізму правового забезпечення оборони, воєнної безпеки. Право мобілізаційної підготовки та мобілізації, як інститут військового права, в особливий період, в умовах воєнного стану виявляє усі ознаки, властивості військово-правового регулювання, що визначають здатність забезпечувати оборону необхідними мобілізаційними ресурсами, серед яких людські ресурси, хоча і є важливими, однак не є достатніми за умов відсутності необхідних для забезпечення оборони держави матеріальних, фінансових, технологічних, виробничих ресурсів.

Правове регулювання мобілізаційної підготовки та мобілізації, як особливого характеру військових та цивільно-військових відносин, в умовах триваючого збройного конфлікту високої інтенсивності з використанням новітніх технологій, зосереджується на вирішенні основних завдань, які виконують сили оборони. Проте так необхідна проактивність правового регулювання мобілізаційної підготовки та мобілізації з метою ефективного вирішення завдань щодо підготовки держави до оборони та здійснення заходів з оборони під час збройного конфлікту залежить від встановлення та використання тих нормативів і правил, які мають загальнообов'язковий характер для усіх учасників відносин щодо мобілізації. Вказані нормативи, правила поведінки можуть бути реалізовані вчасно, повно виключно за умови ефективного адміністрування у сфері оборони, що є предметом правового регулювання військово-адміністративного права.

Іншою, не менш важливою проблемою механізму правового забезпечення воєнної безпеки, яка вирішується військово-адміністративним правом, є формування такої системи військового управління процесами використання сил оборони, яка дозволяє ефективно впливати на діяльність військових частин, підрозділів в умовах оборонного або ж наступального боїв для досягнення поставлених задач. Розвиток форм і способів застосування Збройних Сил України для відсічі збройної агресії в сучасних умовах, на думку науковців, набувають особливої актуальності [16]. Прослідковується важливий зв'язок між військово-адміністративним та військово-операційним (операційним) правом і такий зв'язок посилюється із загостренням обстановки на лінії бойового зіткнення, вимагає своєчасного, правильного, відповідного оперативно-тактичній, тактичній обстановці управлінського реагування на існуючі загрози та ускладнення. Свого вирішення в умовах сучасного збройного конфлікту очікує проблема правового регулювання бойового застосування військ, як правового інституту, що належить до операційного права у системі військового права. Адже Бойовий статут механізованих і танкових військ Сухопутних військ Збройних Сил України у чинній його редакції не лише неповною мірою відображає потреби щодо організації сучасного бою, але й за певних умов стає на заваді щодо прийняття правильних та ефективних рішень.

В умовах збройного конфлікту, який має характер війни на виснаження, актуалізуються питання, що є предметом правового регулювання права військової служби, як генерального інституту військового права або ж – підгалузі військового права [17]. Право військової служби у механізмі правового забезпечення воєнної безпеки синхронізує свою дію з правовим інститутом мобілізації, встановлює ті нормативи, що є важливими для успішного вирішення завдань комплектування військових частин і бойових підрозділів. Новаційного характеру набуває правовий інститут рекрутингу, визначення пріоритетів у прийнятті на військову службу відповідно до запитів, що формуються під час воєнних, бойових дій.

Найбільш консервативним інститутом військового права в усі періоди розвитку сфери оборони залишається військово-дисциплінарне право. Однак в умовах сучасного збройного конфлікту ціла низка нормативів військово-дисциплінарного права діють неефективно через неможливість слідувати жорсткій процедурі. Особливо актуальними є питання перспективної системи дисциплінарної відповідальності військовослужбовців у контексті євроатлантичної інтеграції України [17]. Відтак, першочергового значення набувають норми, що стосуються віддання наказів і відповідальності за невиконання відданих наказів або ж – за невчасне та неточне виконання вимог наказів. Інша сторона проблеми – законність військових наказів, що має не менше значення, ніж по суті зміст наказу про вчинення підлеглими певних дій, необхідних для виконання бойових задач. Тут також проглядається тісний взаємозв'язок інститутів військового права – правовий режим управління боєм визначає відповідність військових наказів нормативам, визначеним військово-адміністративним, операційним правом, формує законний зміст наказів та зобов'язує до їх виконання.

Військово-дисциплінарне право є правовою основою військового правопорядку, проте військовий правопорядок має більш широкий зміст та підтверджує дієвість військового права і права загалом у військових і цивільно-військових відносинах, які виникають, існують, мають законне

вирішення у сфері оборони. Військовий правопорядок має надважливе значення для формування бойових спроможностей підрозділів, військових частин та з'єднань, а більш узагальнено – для сил оборони. Правові заходи оборони держави спрямовані на підтримання військового правопорядку і в цьому є певна закономірність, яка виявляється досить виразно під час збройного конфлікту. Правове забезпечення оборони через дію військового права завдяки механізму правового забезпечення оборони, воєнної безпеки виявляється, насамперед, у якісних характеристиках стану військового правопорядку.

Водночас, як засвідчує практика формування та реалізації воєнної політики, механізм правового забезпечення оборони, воєнної безпеки втрачає свою ефективність у відсутність системи військової юстиції [19]. Існують усі підстави для висновку про те, що система військової юстиції, як нормативно-інституційна, функціональна система військового права містить необхідні правові ресурси для дії права у сфері національної безпеки загалом та у сфері оборони, забезпечення воєнної безпеки зокрема.

Механізм правового забезпечення оборони, воєнної безпеки, як і система військової юстиції, зосереджує військово-правовий вплив на забезпечення військового правопорядку, де поєднуються завдання щодо підтримання спроможності сил оборони виконувати задачі за призначенням під час збройного конфлікту із завданнями щодо охорони та захисту прав, законних інтересів військовослужбовців. Правовий інститут соціального захисту військовослужбовців, членів їхніх сімей у військовому праві містить норми та юридичні процедури, що у своїй єдності та системній дії дозволяють гарантувати реалізацію прав, законних інтересів військовослужбовців відповідно до визначеного Конституцією України та військового законодавства статусу.

В умовах інтенсивного збройного конфлікту правовий інститут соціального захисту військовослужбовців найбільш відчутно виявляє свої ознаки належності до сфери забезпечення національної безпеки, на чому зосереджують увагу науковці [20], є невід'ємним, органічним системним елементом правових заходів у системі заходів оборони держави та розраховує на ефективну дію системи військової юстиції.

Висновки. Військове право в сучасних умовах відсічі збройної агресії рф проти України потребує модернізації з урахуванням вимог механізму правового забезпечення оборони, який визначає діяльнісну основу військового права відповідно до змін у структурі, змісті військових, цивільно-військових відносин, обумовлених сучасним збройним конфліктом значної інтенсивності з невизначеними темпоральними ознаками та високим технологічним рівнем організації, ведення воєнних, бойових дій. Права та обов'язки учасників військових, цивільно-військових відносин, утворюючи зміст військового права, в умовах сучасного збройного конфлікту набувають особливих ознак, необхідних для забезпечення воєнної безпеки, як мети військового права. Такі зміни характерні для усіх інституційних утворень військового права, однак більш виразними є у військово-адміністративному, військово-операційному (операційному) праві, у правових інститутах мобілізаційної підготовки та мобілізації, бойового застосування військ, соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей, а також у праві військової служби.

Дія військового права в умовах сучасного збройного конфлікту актуалізує заходи щодо правового забезпечення оборони та об'єктивує зміни до військового законодавства. Такі зміни з урахуванням військово-правової реальності, що сформувалася під час відсічі російської агресії проти України, вимагають фахового вирішення та мають досягти ефективного правового регулювання військових, цивільно-військових відносин під час виконання завдань щодо адміністрування у сфері оборони, ресурсного забезпечення заходів оборони, бойового застосування військ, мобілізаційної підготовки та мобілізації, проходження військової служби, забезпечення військової дисципліни, підтримання військового правопорядку, соціального захисту військовослужбовців, членів їхніх сімей, що своєю чергою обумовлює необхідність утворення та організації діяльності системи військової юстиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богуцький П.П. Військове право у системі права України: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2009. 23 с.
2. Богуцький П.П. Військове право України: джерела, структура та розвиток: монографія. Одеса: Фенікс, 2008. 185 с.

3. Петришин О.В., Погребняк С.П. Система права: загальнотеоретична характеристика. *Право України.* 2017. № 5. С. 9–17.
4. Добробог Л.М. Закономірності виникнення, розвитку та функціонування комплексної галузі права як елемента системи права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 40 с.
5. Богуцький П.П. Право національної безпеки та військове право: сучасні виклики: навчальний посібник. Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України. Київ; Одеса: Фенікс, 2023. 252 с.
6. Правові основи воєнної безпеки України: монографія / колектив авторів. Львів: НАСВ. 2016. 188 с.
7. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану: монографія / редкол.: В.А. Журавель (співголова), Н.С. Кузнєцова (співголова), О.М. Бандурка та ін.. Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2023. 902 с.
8. Пилипчук В.Г., Богуцький П.П., Доронін І. М. Теоретичні основи та пріоритети розвитку права національної безпеки. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2021. Т. 28, № 2. С. 66–75.
9. Військове право України: підручник / кол. авторів. Київ: НУОУ ім. Івана Черняховського. 2019. 392 с.
10. Макфейт Шон Нові правила війни. Перемога в епоху тривалого хаосу. К.: Наш Формат. 2023. 256 с.
11. Котляренко О.П., Чухрай І.Ю, Остапенко А.І. Концептуальні питання кодифікації законодавства у сфері оборони України. *Юридичний електронний журнал.* 2023. № 7. С. 40–44. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2023/7.pdf.
12. Пашинський В.Й. Забезпечення оборони України: адміністративно-правові аспекти: монографія. Київ. ФОП Маслаков. 2018. 408 с.
13. Карпенко М.І. Військові злочини: питання теорії, законодавства і практики: монографія / за заг. ред. В.К. Матвійчука. Київ: ЗВО «Національна академія управління». 2019. 458 с.
14. Богуцький П.П. Публічне адміністрування у сфері оборони України: телеологія воєнної безпеки. *Право України*. 2024. № 8. С. 71–82.
15. Волотівський П.Б. Мобілізаційна підготовка та мобілізація – важливі складові організації оборони України. *Наука і оборона*. 2019. № 4. С. 13–19.
16. Лобко М.М., Фучко А.Й. Деякі аспекти розвитку форм і способів застосування Збройних Сил України для відсічі збройної агресії в сучасних умовах. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України*. 2020. № 1. С. 26–34.
17. Богуцький П.П. Концептуальні основи правового режиму військової служби. *Вісник національної академії прокуратури.* 2012. № 3. С. 102–105.
18. Залужний В.Ф., Шаптала С.О., Кримець Л.В., Пашинський В.Й. Концептуальні засади формування перспективної системи дисциплінарної відповідальності військовослужбовців Збройних Сил України в контексті євроатлантичної інтеграції. *Наука і оборона*. 2023. № 1. С. 3–9.
19. Богуцький П.П. Воєнна політика і система військової юстиції: синергія воєнної безпеки. *Наука і оборона*. 2022. № 1. С. 10–15.
20. Наньєва М.І. Соціальний захист військовослужбовців: актуальні питання сьогодення. *Академічні візії*. 2025. № 4. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1931.

УДК 349.22
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.40

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ ТА ЗАБОРОНИ ДИСКРИМІНАЦІЇ ПІД ЧАС КАДРОВОГО ВІДБОРУ ПРАЦІВНИКІВ

Войцишена О.В.,
кандидатка юридичних наук,
асистентка кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0004-9044-3012

Войцишена О.В. Особливості реалізації принципу рівності та заборони дискримінації під час кадрового відбору працівників.

Вказується, трудова діяльність є фундаментальною формою людського буття, що виходить за межі економічного значення та визначає соціальну безпеку працездатної особи, формуючи її професійну ідентичність. Реалізація права на працю через укладення трудового договору забезпечує доступ до регулярного заробітку, економічну самостійність і соціально-економічне благополуччя працівника.

Стаття присвячена встановленню та комплексному аналізу основних особливостей реалізації принципу рівності та заборони дискримінації під час кадрового відбору працівників. Встановлюється, що в результаті того, що сучасне трудове право України повністю пронизане вимогами вказаного принципу, вже у самих властивостях кадрових процедур з відбору працівників можна помітити антидискримінаційну спрямованість таких процедур. При цьому слід констатувати, що відбір працівників все ж характеризується широтою дій роботодавця, які можуть спричинити порушення вимог принципу рівності та заборони дискримінації у сфері праці та зайнятості. Задля недопущення таких правопорушень з боку роботодавця, він повинен дотримуватись ряду правил належного здійснення відбору працівників, які випливають з принципу рівності та заборони дискримінації. Зокрема, роботодавець повинен здійснювати відбір працівників згідно до формалізованого (стандартизованого) методу оцінки якостей кандидатів на вакантну посаду, заснованого на об'єктивних критеріях. Також відбір працівників повинен спрямовуватись на виявлення та оцінку професійно-ділових характеристик кандидата на посаду, співвіднесених з конкретною вакантною посадою. Під час відбору працівників не допускається використання роботодавцем прямих або ж непрямих дискримінаційних суджень, припущень, зауважень та ін. аналогічних висловлювань. Крім того, здійснення відбору працівників повинно відбуватись на підставі попередньо забезпечених роботодавцем умов рівних можливостей повноцінної участі в конкурсному відборі (тобто, для осіб з інвалідністю, вагітних жінок та ін.). Також вкрай необхідних також є те, щоби відбір працівників супроводжувався документуванням такого процесу відбору.

Ключові слова: відбір працівників, кадрові процедури, принцип рівності та заборони дискримінації, принцип справедливості, рівність працівників, свобода праці, трудове право.

Voytsyshena O.V. Fatures of implementing the principle of equality and prohibition of discrimination during personnel selection.

It is indicated that labor activity is a fundamental form of human existence, which goes beyond economic significance and determines the social security of an able-bodied person, forming his professional identity. The implementation of the right to work through the conclusion of an employment contract ensures access to regular earnings, economic independence and socio-economic well-being of the employee.

The article offers a comprehensive analysis of the key features characterising the implementation of the principle of equality and the prohibition of discrimination in the process of employee selection. It is established that, given the extent to which contemporary Ukrainian labour law is infused with the normative demands of this principle, the anti-discriminatory orientation of personnel selection procedures is not merely declarative but manifests in the very structure and functioning of these procedures. In particular, the selection process involves the clarification and verification of the candidate's professional competencies and attributes, enabling the employer to make an objective and comparative assessment of applicants and thereby ensure equal opportunities for the exercise of the right to work. This approach aims to foster a fair decision-making process with respect to the conclusion of employment contracts. At the same time, the article recognises that the selection of personnel is often marked by a significant degree of discretion on the part of the employer – discretion which, if exercised improperly, may result in the infringement of the principle of equality and the emergence of discriminatory practices in the field of labour and employment. To prevent such violations, employers are required to adhere to a set of procedural and substantive standards derived from the principle of equality and the prohibition of discrimination. In particular, the selection process must rely on formalised and standardised methods for evaluating candidates, applying objective and job-related criteria. It must also focus on the professional and business characteristics directly relevant to the specific vacancy, excluding any direct or indirect discriminatory judgments, assumptions, or commentary. Furthermore, the process must guarantee equal opportunity for participation in the competitive selection procedure, including the reasonable accommodation of candidates from vulnerable groups (such as persons with disabilities or pregnant women) to ensure full and meaningful access. Equally important is the requirement that the selection process be properly documented, thereby allowing for transparency, accountability, and subsequent review where necessary. The article concludes by synthesising the principal findings of the research, affirming that the fair and non-discriminatory selection of personnel not only upholds individual labour rights but also enhances the legitimacy and efficiency of recruitment practices in the broader employment system.

Key words: employee selection, equality of employees, freedom of labour, labour law, personnel procedures, principle of equality and prohibition of discrimination, principle of fairness.

Постановка питання. Трудова діяльність є однією з базових форм людського існування, що не може зводитись лише до процесу, який має економічне значення, адже насправді є діяльністю, яка визначає ключові можливості соціально безпечного буття працездатної особи, формуючи його професійну ідентичність. Так, для більшості працездатних громадян можливість реалізувати свій виробничий потенціал шляхом користування правом на працю (укладення трудового договору) означає гарантований доступ до регулярної та оплачуваної роботи й саме завдяки цьому такий суб'єкт забезпечує належний та сталий рівень соціальної безпеки, власну економічну самостійність і, як наслідок, власне соціально-економічне благополуччя. Вказане пояснюється тим, що виконуючи трудові функції в межах трудових правовідносин, працездатна особа отримує засоби до існування (тобто, трудовий заробіток), підвищує свій соціальний статус через участь у житті суспільства, удосконалює професійні компетентності й вносить особистий вклад у суспільне виробництво. Таким чином, в Україні, як в сучасній правовій та соціальній державі можна вважати вкрай важливим питанням забезпечення права на працю працездатних осіб у процесі їх участі в процедурах відбору кадрів, як процедурах, в яких їх може бути упереджено позбавлено можливості реалізувати вказане право (на дискримінаційних мотивах), а відтак – й доступу до благ сфери праці та зайнятості. При цьому особливим чином вказане питання актуалізується тим, що в нашій державі за останні роки (власне, починаючи з моменту збройної агресії проти України) суттєво загострились економічні кризові явища, почався спад виробництва, суттєво знизився рівень доходів населення та в цілому рівня життя в державі [1, с. 306]. Як убачається, викладені обставини вказують на потребу удосконалення трудо-правового режиму відбору працівників (в контексті поточної реформи законодавства про працю), враховуючи вимоги принципу рівності та заборони дискримінації, що є питанням, яке потребує окремого дослідження.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. На сьогоднішній день, комплексно аналізуючи наявну наукові літературу можемо помітити відсутність комплексного дослідження особливостей реалізації принципу рівності та заборони дискримінації під час кадрового відбору працівників, хоча багатьма українськими науковцями вже окреслювались окремі аспекти

цього питання, серед яких: В.М. Андріїв, А.О. Бабенко, Т.М. Вахонєва, Т.В. Колєснік, А.В. Кучко, К.Ю. Мельник, В.І. Озель, Д.Ю. Пашинська, І.С. Сахарук, Є.П. Сопова та ін. учені та дослідники.

Отже, **метою** цієї статті є встановлення та аналіз основних особливостей реалізації принципу рівності та заборони дискримінації під час кадрового відбору працівників. Досягнення цієї мети можливе шляхом виконання таких *завдань*: 1) з'ясувати антидискримінаційні властивості кадрового відбору працівників; 2) окреслити та проаналізувати основні правила реалізації кадрових процедур відбору працівників, які передбачатимуть систематичну реалізацію принципу рівності та заборони дискримінації у сфері праці та зайнятості; 3) узагальнити результати наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Кадровий відбір працівників одразу ж слідує після завершення етапу публікації оголошення про вакансії, й часто включає конкурсні процедури або ж виражається безпосередньо в проведенні співбесід з особами, котрі відгукнулися на оголошення про вакансії. Слід зазначити, що на цій стадії найму принцип рівності та заборони дискримінації набуває особливої ваги, оскільки в рамках відповідних кадрових процедур відбувається безпосередня взаємодія роботодавця з кандидатом на посаду, в силу чого також підвищується ризик прояву суб'єктивних упереджень з боку роботодавця. Крім того, враховуючи особливості змісту конкурсного відбору працівників [див., напр.: 2, с. 260; 3, с. 172], можемо дійти висновку, що аналогічно й складанню, публікації оголошення, такий відбір характеризується антидискримінаційним значенням, зокрема: по-перше, реалізація кадрових заходів з відбору працівників передбачає з'ясування та перевірку професійних якостей і компетенцій кандидатів на посаду, в результаті чого роботодавець може об'єктивно оцінити характеристики і міру відповідності всіх кандидатів на посаду, а в подальшому – забезпечити їм рівність можливостей для реалізації права на працю. По-друге, реалізація кадрових заходів з відбору працівників є етапом безпосереднього виконання вимог справедливої конкуренції, в результаті чого роботодавець надає можливість працевлаштуватися лише найбільш здібним особам, виключаючи в цьому процесі будь-які мотиви і міркування, які не відповідають принципу рівності і заборони дискримінації, а отже – не узгоджуються з вимогами справедливої конкуренції. По-третє, реалізація кадрових заходів з відбору працівників обумовлює виникнення відповідних прав і обов'язків у суб'єктів цієї взаємодії, й сприяє формуванню юридично обґрунтованого рішення про відмову в прийомі на роботу одним кандидатам і рішення про можливість укладення трудового договору з конкретним кандидатом. По-четверте, реалізація кадрових заходів з відбору працівників, що узгоджена з вимогами принципу рівності та заборони дискримінації, дозволяє знизити юридичні ризики у вигляді юридичних та економічних наслідків необґрунтовано прийнятих рішень в процесі відбору працівників.

Враховуючи викладене, норми чинного законодавства, а також позиції науковців щодо сутності дискримінації кандидатів на посаду в процесі відбору працівників [див., напр.: 4, с. 213; 5, с. 28; 6, с. 163; 7, с. 74; 8, с. 38; 9, с. 79, 81; 10, с. 534], можемо дійти висновку, що для належної реалізації кадрових заходів з відбору працівників, які будуть узгоджені з вимогами принципу рівності та неприпустимості дискримінації, роботодавцем мають враховуватися такі *правила*:

1) кадрові процедури відбору працівників здійснюються відповідно до формалізованого (стандартизованого) методу оцінки якостей кандидатів на вакантну посаду, заснованого на об'єктивних критеріях, які можуть бути надані для аналізу на предмет їх відповідності вимогам принципу рівності та недискримінації. Розглядаючи це правило відзначимо, що перш ніж приступити до відбору працівників, роботодавцю слід розробити і прийняти на локальному рівні акт, в якому буде відображена методологія відбору працівників на вакантні посади на відповідному підприємстві (в організації, установі), зокрема: по-перше, наявність акта про профіль посади (тобто документа, що вичерпно описує обов'язки, вимоги та компетенції, пов'язані з певною вакантною посадою); по-друге, правила опублікування оголошення про вакантну посаду та вимоги; по-третє, порядок (також методи) прийняття та розгляду резюме та супровідних документів від осіб, які відгукнулися на оголошення; по-четверте, порядок (також способи і засоби) оповіщення про можливість відповідних осіб брати участь у конкурсному відборі або ж про мотивовану відмову в такій можливості; по-п'яте, перелік кадрових процедур, які використовуються для здійснення відбору працівників; по-шосте, порядок (також методи) здійснення таких кадрових процедур; по-сьоме, стандартизовані методи оцінки якостей кандидатів на посаду; по-восьме, методи тестування компетенцій кандидатів на посаду; по-дев'яте, особливості прийняття рішення про можливість укладення трудового договору з переможцем (переможцями) конкурсного відбору; по-десяте, способи оскарження відповідного рішення всередині організації, а також в адміністративному

та судовому порядку. Осмислюючи цю вимогу, можемо дійти висновку, що вона являє собою важливу гарантію належної реалізації принципу рівності та недискримінації на етапі відбору працівників, оскільки: по-перше, мінімізує організаційно-правову невизначеність участі у таких конкурсних процедурах; по-друге, виключає можливість недобросовісної поведінки роботодавця щодо кандидата на посаду, адже, всі його дії будуть оцінюватися кандидатом (також контролюючим суб'єктом) на предмет відповідності нормам законодавства, а також відповідних локальних правил, в яких роботодавець окреслив широту своєї законної свободи управлінських кадрових дій на відповідному етапі правової взаємодії із кандидатами на вакантну посаду;

2) кадрові процедури відбору працівників, будучи елементом управлінської функції кадрового адміністрування, спрямовуються на виявлення та оцінку професійно-ділових характеристик кандидата на посаду, співвіднесених з конкретною вакантною посадою, на підставі чого роботодавець отримує змогу прийняти об'єктивне підсумкове рішення в рамках такого відбору. Осмислюючи цю вимогу відзначимо, що в ході кадрового відбору працівників роботодавець повинен виходити з принципу релевантності (тобто, міри відповідності характеристик кандидата вимогам, цілям процедури та законним очікуванням роботодавця), у контексті якого всі його питання, що задаються в рамках кадрових процедур, інші дії та рішення корелюються насамперед із критеріями відбору, що повинні безпосередньо співвідноситися з описом трудової функції, обсягом компетенцій та умовами її виконання, а отже – бути наслідком виконання попереднього правила. Зважаючи на це, не допускається збір роботодавцем будь-яких відомостей, що відносяться до приватного життя кандидата на посаду (якщо це не являє собою виключення з правила, що регламентовано законодавством), зокрема, відомості про сімейний стан, плани на сім'ю і вагітність, про сексуальну орієнтацію, релігійні і політичні переконання, етнічну приналежність, а також стану здоров'я (коли воно об'єктивно не впливає на виконання службових обов'язків). Крім того, у відповідному контексті слід зазначити, що порушення цієї заборони розцінюється також і як поведінка, котра свідчить про дискримінаційний намір роботодавця (можна це також назвати «презумпцією» відповідного протиправного умислу);

3) у кадрових процедурах відбору працівників не допускається використання роботодавцем прямих або ж непрямих дискримінаційних суджень, припущень, зауважень та ін. аналогічних висловлювань. Зокрема, в ході співбесіди роботодавець зобов'язаний утримуватися від будь-яких висловлювань, коментарів або ж питань, які можуть бути витлумачені як дискримінаційні, навіть якщо вони в цілому не характеризуються таким явним наміром (тобто навіть висловлені «між іншим» і без наміру принизити людську гідність кандидата на посаду). При цьому, слід підкреслити, що окреслене правило поширюється на будь-які соціальні стереотипи та припущення, засновані на особистих характеристиках кандидата (наприклад, стать, вік, стан здоров'я, переконання, сімейний стан тощо), не пов'язаних з його професійними якостями чи недобросовісно прив'язаних до таких якостей (приміром, уточнення стану психічного здоров'я для з'ясування гіпотетичної здатності такого кандидата виконувати посадові обов'язки в умовах виконання роботи з частими відключення електроенергії через обстріли енергоінфраструктури);

4) кадрові процедури відбору працівників здійснюються з урахуванням попереднього створення умов рівних можливостей повноцінної участі в конкурсному відборі. З цього правила випливає, що всі кандидати на посаду повинні бути поставлені роботодавцем в рівні умови при проходженні відбору, а саме таким чином, щоб це відповідало фундаментальній ідеї рівних можливостей. Зокрема, дотримуючись цього правила роботодавець зобов'язується забезпечити всім кандидатам на посаду, як мінімум, такі умови: по-перше, надати однакову кількість часу на співбесіду та рівнозначну витрату інших ресурсів, які використовуються під час співбесіди (приміром, не допускається надання в спекотний день води одному кандидату і не надання іншому, надання канцелярських предметів чи певних матеріалів (приміром, тексту законодавчого акту) одному кандидату й ненадання іншому тощо). Тобто, з викладеного випливає, що кожному кандидату роботодавець повинен надати однаковий проміжок часу, який є об'єктивно достатнім для розкриття всіх необхідних характеристик кандидата на посаду, а також інших предметів, які можуть бути потрібними кандидату для успішного проходження співбесіди (в той же час, роботодавець може відступити від цього правила, якщо для кандидата потрібно об'єктивно більше часу чи більше предметів для повноцінної участі в конкурсному відборі, зокрема, через його інвалідність, в силу якої він використовує перекладача жестової мови, що вимагає більшої витрати часу). По-друге, роботодавець зобов'язується використовувати однакових методи оцінки характеристик кандида-

тів, а саме структуру інтерв'ю, використані тести, шкалу виставлення оцінок тощо. По-третє, роботодавець також зобов'язаний забезпечити, в разі об'єктивної наявності такої необхідності, розумне пристосування умов повноцінної участі у відборі для кандидатів з особливими потребами (наприклад, для осіб з інвалідністю), що є не відхиленням від вимог принципу рівності та заборони дискримінації, а суттєвою умовою нівелювання структурної нерівності, яка спотворює спроможність об'єктивації принципу добросовісної конкуренції на ринку праці;

5) кадрові процедури відбору працівників передбачають документування самого процесу відбору. Отже, для забезпечення прозорості та можливості подальшого обґрунтування законності прийнятих рішень, роботодавець повинен: по-перше, документувати ключові етапи відбору та їх характеристики (перш за все, дату та час проведення співбесіди, склад конкурсної комісії, перелік оціночних методів, які використовуються тощо); по-друге, складати і використовувати стандартизовану на локальному рівні оціночну карту для кожного кандидата на посаду, яка включає показники професійної компетентності, особистісної та ділової придатності, а також підсумковий бал, отриманий за заздалегідь затвердженою шкалою оцінювання якостей кандидата; по-третє, приймати рішення про відмову в прийомі на роботу, яке повинно супроводжуватися мотивованим висновком, в якому (з посиланням на оціночну карту кандидата, до якої за запитом у такого кандидата повинен бути допуск) аргументується недостатність професійних якостей такої особи в контексті вимог доступу до цієї вакантної посади.

Висновки. Трудове законодавство України цілісно пронизується ідеєю рівності та заборони дискримінації, що виявляється вже на первинному етапі добору персоналу. Так, зокрема, процедури відбору працівників передбачають з'ясування та перевірку в ході їх здійснення конкретних професійних якостей і компетенцій кандидатів на посаду, в результаті чого роботодавець може об'єктивно оцінити характеристики і міру відповідності всіх кандидатів на посаду, а в подальшому – забезпечити їм рівність можливостей для реалізації права на працю, а саме – під час вирішення питання про те, з ким саме із кандидатів він може укласти трудовий договір. Водночас наявний у роботодавця широкий розсуд в контексті процедур відбору працівників може спричинити відхилення від вимог принципу недискримінації. Відтак, щоб цьому запобігти, суб'єкт, який наймає працівників, зобов'язаний додержуватися чітких правил, що безпосередньо випливають із розглядуваного нами принципу. Насамперед добір здійснюється за стандартизованою методикою оцінювання, побудованою на об'єктивних критеріях, пов'язаних із конкретною вакансією, і зосередженою на визначення професійно-ділового рівня кандидата на посаду. При цьому роботодавець має враховувати, що будь-які прямі чи завуальовані упереджені висловлювання або припущення недопустимі й вважаються порушенням вимог принципу рівності та заборони дискримінації. Крім того, процедура відбору працівників повинна ґрунтуватись на заздалегідь забезпечених роботодавцем умовах реальної рівності участі в конкурсі (зокрема для осіб з інвалідністю, вагітних жінок та ін.), а всі дії роботодавця мають належно документуватися, становлячи таким чином доказ дотримання ним вимог означеної засадничої ідеї сучасного трудового права України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Войцишена О.В. Щодо питання дисциплінарної відповідальності працівників за трудовим законодавством України. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 4 (48). С. 303–307. DOI:10.51647/kelm. 2022.4.47.
2. Козак Р.А., Базелюк В.Г. Організація набору і відбору працівників у закладі охорони здоров'я. *Progressive research in the modern world*: Proceedings of XII International Scientific and Practical Conference (Boston, USA, 17-19 August 2023). Boston: BoScience Publisher, 2023. С. 258–265.
3. Остапчук Т.П., Бірюченко С.Ю. Управління людськими ресурсами. *Управління діяльністю суб'єктів господарювання в умовах цифровізації економіки*: колективна монографія; за заг. ред. д.е.н., проф. Г.М. Тарасюк, д.е.н., проф. Т.П. Остапчук. Житомир: ДУ «Житомирська політехніка», 2021. С. 155–197.
4. Андріїв В.М., Вахонєва Т.М. Оцінка професійних якостей працівників як категорія трудового права. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 14. С. 209–218.

5. Колєснік Т.В. Ґендерний аудит законодавства про працю. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 1 (74). С. 27-35. DOI:10.32366/2523-4269-2021-74-1-27-35.
6. Кучко А.В. Особливості правового регулювання недопущення дискримінації за ознакою статі у працевлаштуванні. *Право і безпека*. 2021. № 2 (81). С. 60–168.
7. Мельник К.Ю., Бабенко А.О. Проблеми юридичних гарантій трудових прав працівників при укладенні, зміні та розірванні трудового договору: монографія. Харків: ХНУВС, 2016. 240 с.
8. Озель В.І., Пашинська Д.Ю. Проблемні аспекти реалізації конституційного принципу гендерної рівності в трудових правовідносинах. *Dictum factum*. 2024. № 2 (16). С. 36–45. doi:10.32703/2663-6352/2024-2-16-36-45.
9. Сахарук І.С. Реалізація принципу недопущення дискримінації у сфері доступу до праці. *Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки*. 2011. № 1. С. 77–83.
10. Сопова Є.П. Проблема дискримінації жінок при працевлаштуванні. *Грані права: XXI століття*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 травня 2018 року): у 2-х т. / за ред. Г.О. Ульянової. Одеса: Гельветика, 2018. Т. 1. С. 533–535.

УДК [340.12:35.08:929.731](477.82/.86)»1199/1349»(09)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.41

МІСЦЕ ТА РОЛЬ КНЯЗЯ В ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОМУ АПАРАТІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Гутів Б.І.,
доктор філософії в галузі знань «Право»,
доцент кафедри історії держави, права
та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8535-3590
e-mail: bohdan.gutiv@lnu.edu.ua

Гутів Б.І. Місце та роль князя в державно-правовому апараті Галицько-Волинського князівства.

Репрезентовану статтю присвячено комплексному аналізу місця та ролі князя як центральної постаті державного управління в системі Галицько-Волинського князівства (1199–1349 рр.), що стало найвищою формою політичної організації українських земель доби середньовіччя.

Показано, що після занепаду київського центру саме влада галицько-волинських князів, починаючи з Романа Мстиславича, перейняла функції загальноруського верховного правителя, забезпечивши тяглість державницької традиції Русі. Влада князя ґрунтувалася на поєднанні особистого авторитету володаря та сформованої ним адміністративної вертикалі, до якої належали урядові посади – дворський, печатник, тисяцький, посадники, стольники, отроки, воєводи та інші службовці двірсько-вотчинного апарату. Князь очолював військо, керував зовнішньополітичними відносинами, призначав урядовців, здійснював судову юрисдикцію й контролював фінансову сферу.

Визначено, що його влада мала сакрально-легітимний характер і сприймалася як джерело законності та правопорядку. Попри вплив боярства та наявність вічевих інститутів, у XIII ст. спостерігалася тенденція до централізації управління й обмеження ролі олігархії, що засвідчують реформи Данила Галицького та Лева Даниловича. Важливе місце посідає характеристика дипломатичної діяльності князів, які активно підтримували контакти з Папським престолом, Угорщиною, Польщею, Литвою, Золотою Ордою, Тевтонським орденом, виступаючи самостійними суб'єктами міжнародного права. Коронація Данила у 1253 р. у Дорогичині закріпила статус держави як королівства Русі, легітимізувала титулатуру та символіку монаршої влади (корона, печатка, герб, прапор), наблизивши її до європейських стандартів середньовічного правління.

У статті автором висвітлено формування двірськової судової системи, функціонування княжої канцелярії, а також трансформацію влади від колективної до персоніфікованої, що відображало загальноєвропейські тенденції XIII ст. У підсумку доведено, що князь у Галицько-Волинській державі був не лише військово-політичним керманичем, а й головним носієм законності, судової справедливості та державного суверенітету, а його влада стала ключовою основою подальшого розвитку української монархічної традиції.

Ключові слова: глава держави, князь, державний апарат, двірсько-вотчинна система; суд княжого двору; боярська рада.

Hutiv B.I. The place and role of the prince in the state and legal apparatus of the Galicia-Volhynia principality.

This article is devoted to a comprehensive analysis of the place and role of the prince as the central figure of state administration in the system of the Galicia-Volhynia Principality (1199–1349), which became the highest form of political organisation of the Ukrainian lands in the Middle Ages.

It shows that after the decline of the Kyiv centre, it was the power of the Galician-Volhynian princes, starting with Roman Mstyslavych, that took over the functions of the supreme ruler of all Rus', ensuring

the continuity of the state tradition of Rus'. The prince's power was based on a combination of his personal authority and the administrative hierarchy he had established, which included government positions such as courtier, seal keeper, thousand commander, posadniks, stolniks, otroks, voivodes and other officials of the court and patrimonial apparatus. The prince led the army, managed foreign relations, appointed government officials, exercised judicial jurisdiction, and controlled the financial sphere.

It has been determined that his power was sacral and legitimate in nature and was perceived as a source of legality and law and order. Despite the influence of the boyars and the existence of veche institutions, the 13th century saw a trend towards centralisation of power and restriction of the role of the oligarchy, as evidenced by the reforms of Danylo Halytskyi and Lev Danylovych. An important place is occupied by the diplomatic activities of the princes, who actively maintained contacts with the Papal See, Hungary, Poland, Lithuania, the Golden Horde, and the Teutonic Order, acting as independent subjects of international law. Danylo's coronation in 1253 in Dorogichin cemented the status of the state as the Kingdom of Rus, legitimised the titles and symbols of monarchical power (crown, seal, coat of arms, flag), bringing it closer to European standards of medieval rule.

In the article, the author highlights the formation of the court and judicial system, the functioning of the princely chancellery, and the transformation of the concept of power from collective to personified, reflecting the general European trends of the 13th century. In conclusion, it is proven that the prince in the Galician-Volhynian state was not only a military and political leader, but also the main bearer of legality, judicial justice and state sovereignty, and his power became the key basis for the further development of the Ukrainian monarchical tradition.

Key words: head of state, prince, state apparatus, court-estate system; princely court; boyar council.

Постановка проблеми. Дослідження місця та ролі князя в державно-правовому апараті Галицько-Волинського князівства становить важливу наукову проблему в контексті розвитку української державності та права доби Середньовіччя. Попри значну увагу істориків до політичних подій, що супроводжували становлення цієї держави, питання інституційного статусу князя як носія верховної влади, його функцій у системі державного управління, взаємовідносин із боярством, духовенством та міським самоврядуванням залишаються недостатньо комплексно висвітленими в юридичній науці.

Особливої актуальності набуває потреба у з'ясуванні того, яким чином поєднувалися монархічні та станово-олігархічні елементи в механізмі влади, які правові та організаційні засади визначали компетенцію князя як глави держави, законодавця, судді, воєначальника та гаранта суспільного порядку. Аналіз ролі князя як центральної ланки політичної системи Галицько-Волинської держави дозволяє не лише простежити еволюцію форм правління, а й виявити специфіку української моделі державності, що сформувалася на перетині візантійських, західноєвропейських та місцевих правових традицій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема визначення місця та ролі князя в державному апараті Галицько-Волинської держави перебуває у центрі уваги сучасної історико-правової науки. Над цією тематикою працювали як історики, так і правознавці такі як: І. Бойко, Л. Войтович, М. Котляр, І. Крип'якевич, М. Вегеш, А. Петрик, Л. Ілин, В. Малиновський, Р. Савуляк, Г. Задорожня та ін.

Метою статті є комплексне дослідження походження, функцій, та ролі князя у політичній системі держави на основі порівняльного опрацювання джерел права, літописних свідчень та сучасної історико-правової літератури

Виклад основного матеріалу. Галицько-Волинське князівство (1199–1349 рр.) стало найбільшим і наймогутнішим серед удільних держав, що постали на теренах Київської Русі після її роздроблення. Ця держава охопила у XIII ст. до 90% українських етнічних земель, успадкувала державницькі традиції Києва і водночас відкрила Україну до культурних впливів Західної Європи. Внаслідок вдалого геополітичного розташування та енергійної політики князів династії Романовичів (Роман Мстиславич, Данило Галицький та їх наступники) князівство досягло високого рівня політичного розвитку та стало одним із найвпливовіших гравців тогочасної Європи. Правителі Галицько-Волинської держави були серед найпомітніших постатей європейської політики XIII ст., підтримували активні міжнародні відносини, уникнувши ізоляції та однобічної орієнтації на Візантію [1, с/ 111]. Саме тому науковці розглядають Галицько-Волинське князівство як важливий етап української державності, прямого спадкоємця традицій Київської Русі.

Перший етап становлення Галицько-Волинської князівської влади припадає на другу половину XII ст., коли відбувається ослаблення київського центру та посилення місцевих династій і боярства. М. Котляр фіксує цей процес як системний перелом, коли влада Києва на Русі стала меншою, а на місцях піднеслося боярство – велика земельна аристократія, що воліла сама порядкувати у своїх князівствах і землях. Особливо яскраво це виявилось у Галицькому князівстві в XII ст. [2, с. 3]. М. Грушевський наголошує, що «агресивне становище супроти Волини займає Галичина, як сильніша, більш сконсолідована держава [3, с. 390]. Саме з середини XII ст. є підстави говорити про більш-менш автономне буття Волинського і Галицького князівств, що згодом складали Галицько-Волинську Русь [2, с. 3].

Як відзначає В. Вегеш, саме з іменем Романа Мстиславича історики справедливо пов'язують об'єднання Галичини і Волині та утворення на цій основі в 1199 р. Галицько-Волинського князівства, формування нового державно-політичного організму на південному заході Русі – це явище цілком закономірне, воно відповідало новій тенденції розвитку тодішнього суспільства [4, с. 51]. Однак, Л. Войтович зазначає, що це було не приєднання Галицької землі до Волинської, а унійне об'єднання особою сюзерена землі [5, с. 194]. Відтак, влада князя мала поєднувала дві політичні традиції – волинську адміністративну й галицьку боярську.

Літописець в свою чергу підкреслює момент утвердження Романа на галицькому престолі і його піднесення до рівня великого князя всієї Русі – титулу, що традиційно належав київським володарям: «Начало княжіння великого князя Романа, самодержця, бивша всей Руской земли, князя Галицкого» [6].

М. Грушевський розглядав Галицько-Волинську державу як спадкоємицю Київської Русі, а її князів – як носіїв нової форми централізованої влади. Учений писав: «На крайнім заході українських земель з'являється новий політичний центр, значнїйший від Києва… галицькі події вже від кінця XII в. стають центром української політики» [3, с. 390]. Зміщення політичного центру означало не просто географічну, а структурну зміну: князь Галицький перебрав функції київського великого князя, ставши верховним правителем Русі.

Попри потужну централізацію, князівська влада в Галицько-Волинській державі була необмеженою. Р. Савуляк зазначає, що важливою складовою політичного механізму залишалася боярська рада, що мала дорадчі та контрольні функції. В окремі періоди історії роль князівської влади зменшувалася настільки, що князь без відома боярської Ради не мав права ухвалити важливого рішення [1, с. 113]. Паралельну думку висловлює Л. Ілин, зауважуючи, що князь в Галицько-Волинській державі не був одноособовим правителем і ділив з боярами владу. У періоди політичної нестабільності боярство могло навіть узурпувати функції монарха. До прикладу, після вбивства князя Юрія II Болеслава бояри відмовилися обирати монарха. Формально державою правив виборний боярин» [7, с. 19]. Такі випадки траплялися переважно у кризові періоди, коли ослаблення центральної влади дозволяло боярам перебирати на себе функції урядування.

Таку залежність князя від бояр пояснює Г. Задорожня, яка порівнюючи Галицько-Волиинське князівство з Київською Руссю зазначає, що у останній феодальна знать отримала свої земельні угіддя від князя, за державну і військову службу, внаслідок чого сюзерено-васалітетні відносини тут мали глибоке коріння; натомість у Галицько-Волинській державі боярська знать особисто завойовувала свої землі, що ставило її в значно меншу залежність від глави держави [8, с. 5].

Існували і випадки коли князь приймав рішення одноособово за підтримки міського населення, обходивши боярську раду: «Самому же Данилу сьзвавьшю віче, оставшюся въ 18 отрокь вірньїхь, и сь Дємяномь тисяцкьімь евоимь и рече имь: "Хочете ли бити вірни мні, да измду на враги моа.» [6]. Літописець, змальовуючи цю подію, фактично показує зародження нової моделі об'єднується з громадою проти феодальної олігархії, що цілком узгоджується з європейською тенденцією XIII століття до зміцнення королівської влади через союз із бюргерством.

Особливістю галицького боярства стало те, що його осілість та передача певних урядів із покоління в покоління дали можливість зосередити в окремих родах великі багатства, а через посади, багатство та вічеві інститути воно мало значні впливи на місцеве населення й виступало самостійно, як громадський елемент. Саме тому бачимо активну діяльність Володимирка Володаревича, Ярослава Осмомисла, Романа Мстиславича та Данила Галицького в обмеженні права віча чи, взагалі, його ліквідації [9, с. 48]. Тобто ми прослідковуємо, що вічеві збори (міські ради, на яких брали участь бояри, старці, заможні купці) були інструментом політичного тиску на монарха, особливо у Галичині, де традиції місцевого самоврядування та «боярської олігархії» були най-

сильнішими, а такі кроки правителів Галицько-Волинської держави можна розглядати як спробу модернізувати державний механізм відповідно до європейських тенденцій XIII ст., коли феодальні монархії (Польща, Угорщина, Чехія) поступово консолідували владу навколо глави держави.

Державно-правовий устрій Галицько-Волинської землі у головному зберігав риси, притаманні Київській державі. Однак в адмініструванні Галицько-Волинського князівства був відчутним вплив Заходу. Хоча західноєвропейські хроніки називали Галицько-Волинське князівство королівством ще задовго до коронації Данила, саме подія 1253 р. у Дорогичині на Підляшші де-факто ствердила цю державу у колі європейських країн. Коронація Данила Галицького на короля Русі, здійснена легатом папи Інокентія IV, мала зміцнити церковні та політичні зв'язки Русі з латинським Заходом і забезпечити військову допомогу в боротьбі проти Золотої Орди. Запроваджувались і відповідні ознаки королівської влади: вінець (корона), герб, печатка, прапор. Існували також і родові князівські знаки [10, с. 17-18].

Попри значний вплив боярства, у системі державно-правових інститутів Галицько-Волинського князівства центральне місце належало князю. У ході державотворчих процесів у середньовічній Україні саме княжа влада виступала як провідний орган політичної організації суспільства, концентруючи у своїх руках військову, адміністративну та судову компетенцію. В таких умовах постать князя набувала визначального значення для існування та стабільності державного організму.

Законів галицько-волинські князі не видавали. Тогочасна правова дійсність поняття "закон" до князівських грамот та інших правових актів не застосовувала. За тогочасними уявленнями, закон розумівся як Божий припис, як заповіді Святого Письма тощо. Юридичних грамот галицько-волинських князів збереглося дуже мало. Втрата політичної незалежності Галицько-Волинської держави була головною причиною того, що основні її законодавчі пам'ятки, які досконало б розкрили її правову систему, до нас не дійшли. Вони зазнали знищення колонізаторами, котрі вважали їх загрозою для своєї влади. Ця нищівна діяльність все ж таки оминула деякі акти, не давши їм піти у забуття. Це надзвичайно унікальні пам'ятки правової культури українського народу. До нас дійшло лише декілька пам'яток правотворчості князів Галицько-Волинської держави, які характеризують особливості її правової системи. Найдавнішими є "Грамота Івана Берладника" 1134 р., "Рукописання князя Володимира Васильковича" 1287 р., "Уставна грамота князя Мстислава Даниловича" 1289 р. та ін. [11, с. 101-102].

Однією з найважливіших функцій князівської влади було налагодження зовнішньополітичних зв'язків. Дипломатичні відносини Галицько-Волинського князівства існували не тільки з іншими руськими князівствами, а й з Угорщиною, Литвою, Польщею, Візантією, Золотою Ордою, Тевтонським орденом, Римом, князівствами Німеччини та іншими країнами. Міжнародні контакти підсилювалися шлюбними зв'язками династії Романовичів – галицької гілки Мономаховичів зі знатними іноземними родами. Активність міждержавного листування засвідчують листи галицько-волинських князів до великих магістрів Тевтонського ордену, що збереглися до наших днів [10, с. 18].

Князь здійснював вищу виконавчу влада. У літописі є ряд згадок про особисте виконання князями функції управління. 1242 р. Данило їздив до Бакоти і Каліуса «уставити землю». Таку ж ціль мало, правдоподібно, його перебування в Угровську. Володимир Василькович 1287 р. їздив до Любомля, Берестя та Кам'янця. Мстислав Данилович 1289 р. об'їхав Берестя, Кам'янець і Більськ, щоб впорядкувати міста, знищені наїздом Юрія Львовича, «утвердити людей» і посадити застави [6]; [12].

Адміністративні справи князь доручав своїм урядовцям, посади яких мали різне походження: одні брали свій початок від попередніх часів як органи самоврядування, інші були створені для виконання певних функцій управління князівської влади. [10, с. 18].

Почесне місце в управлінні XII – початку XIII ст. займав тисяцький. Це була давня посада, пов'язана з організацією оборони землі. Округ, в якому тисяцький виконував свої завдання, звався «тысяча». Князь призначав тисяцького з найвидатніших бояр, рахуючись з вимогами боярської знаті; так, наприклад, проводир бояр Володислав Кормильчич «прия тисячю» в Галичі від Ростислава Михайловича [6; 12]. У містах князь призначав посадників, які мали адміністративну, військову та судову владу, збирали данину і мита» [1, с. 121].

В епоху Данила та Лева установлюється й поширюється двірсько-вотчинна система управління. Двірсько-вотчинні слуги князя виконували і роль державних урядовців, які за дорученням князя здійснювали управління і суд у межах всієї держави» [10, с. 18]. Власне, це свідчить, що

двір перестає бути лише господарським осередком і перетворюється на вищу адміністративну канцелярію держави.

Перше місце між княжими сановниками в XIII ст. зайняв дворський або дворецький. Літопис характеризує функції дворських лише з одного боку: їх участь у воєнних походах, але сама назва дворського вказує, що його основна діяльність зв'язувалася з княжим двором. Ці функції дворського пояснюють грамоти Юрія II, в яких виступає «суддя нашого двору», – 1334 р. Хотко, 1335 р. Васько Кудинович. Правдоподібно, суддя княжого двору – це урядник, ідентичний з дворським. Якщо цей здогад правильний, то дворський виконував судівництво від імені князя. Можливо, що він мав ще інші обов'язки, зв'язані з управлінням княжого двора [12]. Йому підпорядковувались стольники, отроки, воєводи, тисяцькі, що здійснювали військово-адміністративні функції. Не менш важливою була канцелярія, очолювана печатником (канцлером): «Канцелярією князя керував печатник, який зберігав печатку, розсилав грамоти та виконував за дорученням князя інші адміністративні функції» [10, с. 18]. Цей апарат забезпечував юридичну силу актів і правову сталість влади. Усе це, на нашу думку, є свідченням поступової інституціоналізації князівського двору як ядра виконавчої гілки влади.

Впливовою посадовою особою того часу вважався стольник, який займався фінансовими справами та управляв княжими землями-маєтками. Військове керівництво здійснював збройник, судовими справами відали дитячі, охороною князя – отроки. Особисті доручення князя виконував сідельний. Існували ще посади покладника, ключника, які охороняли княже майно та виконували різні адміністративні доручення. Нижчі функції виконували биричі, городники, мостники, митники, осмники та інші. Різні посади свідчать про те, що тогочасний апарат управління був добре розвинутий і диференційований [10, с. 19].

Важливою складовою князівської влади у Галицько-Волинській державі була судова функція, яка безпосередньо випливала з концепції «верховного судді-правителя». Однак князь здійснював верховне судочинство не одноосібно, а ділив з боярами судову владу» [10, с. 19]. Проте ми вважаємо, що саме князь залишався головним носієм судової влади, тоді як бояри мали радше дорадчу чи апеляційну роль. Судова юрисдикція князя поширювалась на злочини проти держави, зокрема зраду, порушення вірності сюзеренові, а також на тяжкі кримінальні справи, що торкались безпеки та власності княжого двору.

Цю практику підтверджують норми, зафіксовані у «Руській Правді» та відтворені в пізніших галицько-волинських грамотах. У цих джерелах князь виступає гарантом права, який «суд творить по закону й уставу батьків своїх». Саме з цього випливає тяглість правової традиції між київським і галицько-волинським періодами.

Згадка про «суд двірський» у літописах і грамотах свідчить, що на середину XIII ст. у Галицько-Волинській державі склався інституційний механізм здійснення правосуддя, у якому князь не лише вершив суд, а й організовував його апарат – суддів, тіунів, возних. Саме тому Л. Ілин резюмує, що після вбивства князя Юрія II Болеслава бояри відмовилися обирати монарха, і формально державою правив виборний боярин [7, с. 19]. цей епізод засвідчив руйнування централізованого судового апарату разом із занепадом князівської влади.

Висновки. Князь у системі державно-правового апарату Галицько-Волинської держави виступав ключовою фігурою, яка поєднувала політичне, військове, адміністративне, судове та дипломатичне керівництво. Його влада спиралася на розвинену систему двірсько-вотчинного управління, що забезпечувала ефективність державного механізму. Попри вплив боярства та вічевих традицій, саме князь залишався носієм верховної влади і гарантом правопорядку. У його руках зосереджувались засади законності, стабільності та зовнішньополітичної суб'єктності Русі. Коронація Данила Галицького 1253 р. засвідчила міжнародне визнання Галицько-Волинської держави та закріпила європейський формат її легітимності, внаслідок чого князь став центром політичного та правового життя, уособлюючи верховну волю держави і тяглість української державницької традиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Савуляк Р. Галицько-Волинська держава – спадкоємиця Києво-Руської держави та наступниця традицій рецепції римського права (XII – перша половина XIV ст.). *Право України*. 2025. № 1. С. 110–128.

2. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Том 2. Львів: [б. в.], 1905. 570 с.
4. Вегеш М.М. «Галицько-Волинська держава». Світ історії. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2007. С. 48–64.
5. Войтович Л. Княжа доба на Русі (837–1492). Том 1: Становлення імперії Русь (837–1054). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 567 с.
6. Галицько-Волинський літопис. Текст за Іпатіївським списком. Упоряд. за виданням «Літопис Руський». [Б. м.: б. в.], [б. р.]. 256 с.
7. Ілин Л.М. Галицько-Волинська держава: етимологія поняття, органи влади та їх статус. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.* Серія: Право. 2021. № 11(23). С. 16–22.
8. Задорожня Г.В. Юридичні форми глави держави на території України (2014 р.) *Право та державне управління*. 2014. № 3 (16). С. 4–8.
9. Петрик А. Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави. Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2021. Вип. 7. С. 46–53.
10. Малиновський В Я. Державне управління: навчальний посібник. 3-є вид., переробл. та допов. Київ: Атіка, 2009. 608 с.
11. Бойко, І.Й. Розвиток права як важливої ознаки Галицько-Волинської держави (1199–1349 роки). *Право України.* 2020. № 1. С. 97–115.
12. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство**.** Київ: Наукова думка, 1984. 176 с.

УДК 342.9:328.185
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.42

МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ ЕФЕКТИВНОСТІ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ОРГАНІВ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ

Предместніков О.Г.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри права
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0001-8196-647X
e-mail: predmestnikov@ukr.net

Скребовська С.В.,
асистентка кафедри права
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького,
ORCID: 0000-0002-0793-7731
e-mail: sskrebovska@gmail.com

Предместніков О.Г., Скребовська С.В. Методологія аналізу ефективності антикорупційних органів: досвід України та європейських держав.

У статті здійснено теоретико-методологічний аналіз підходів до оцінювання ефективності інституцій, уповноважених на здійснення антикорупційної діяльності, із урахуванням національного та міжнародного досвіду. Розкрито зміст основних критеріїв та індикаторів результативності, які застосовуються для вимірювання функціональної спроможності антикорупційних органів. Проведено порівняльну характеристику моделей оцінювання, що функціонують у правових системах окремих держав (зокрема Фінляндії, Нідерландів, Німеччини, Литви та інші) та в Україні. Такий вибір країн для порівняння був обраний, враховуючи низькі показники корупції в країнах та прийнятними заходами боротьби з даним явищем.

Було відзначено, що ефективність роботи антикорупційних органів в досліджуваних країнах, в більшості випадків, співпадають з антикорупційними заходами, що застосовуються також в Україні. Ефективність стратегій у боротьбі з корупцією обумовлюється не обсягом запропонованих заходів, а їх якістю та здатністю впливати на ситуацію в країні та змінювати її.

Серед проаналізованих європейських країн було виділено: Фінляндію (має солідну нормативно-правову базу та беззаперечну підтримку суспільства); Нідерланди (є влучна модель виявлення потенційних корупціогенних схем та високий рівень довіри громадян до влади); Німеччину (діють механізми декларування доходів високопосадовців та моніторингу їх з боку правоохоронних органів); Литву (увага націлена на попередження, ліквідацію причин та умов корупції через реалізацію антикорупційної програми), Румунію та Словенію (впровадження програми захисту свідків).

Особливу увагу у статті було приділено проблемам методичної забезпеченості, інституційної незалежності, прозорості процедур оцінювання та підзвітності антикорупційних органів. За результатами дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення національної методики оцінки ефективності антикорупційної політики з урахуванням практичного зарубіжного досвіду.

Ключові слова: корупція, корупційні правопорушення, ефективність, антикорупційні органи, антикорупційна стратегія.

Predmestnikov O.G., Skrebovska S.V. Methodology for analyzing the effectiveness of anti-corruption bodies: experience of Ukraine and European States.

The article provides a theoretical and methodological analysis of approaches to assessing the effectiveness of institutions authorized to carry out anti-corruption activities, taking into account

national and international experience. The content of the main criteria and performance indicators used to measure the functional capacity of anti-corruption bodies is disclosed. A comparative description of assessment models operating in the legal systems of individual states (in particular, Finland, the Netherlands, Germany, Lithuania, and others) and in Ukraine is provided. Such a choice of countries for comparison was due to the low level of corruption in the proposed countries and acceptable measures to combat this phenomenon.

It was noted that the effectiveness of the anti-corruption bodies in the studied countries, in most cases, coincides with the anti-corruption measures also applied in Ukraine. The effectiveness of strategies in the fight against corruption is determined not by the volume of the proposed measures, but by their quality and ability to influence the situation in the country and change it.

Among the analyzed European countries, the following were highlighted: Finland (has a solid regulatory framework and unquestionable support from society); The Netherlands (has an effective model for identifying potential corruption-generating schemes and a high level of public trust in the authorities); Germany (has mechanisms for declaring the income of high-ranking officials and monitoring them by law enforcement agencies); Lithuania (focuses on preventing and eliminating the causes and conditions of corruption through the implementation of an anti-corruption program), Romania and Slovenia (implementation of a witness protection program).

The article paid special attention to the problems of methodological security, institutional independence, transparency of assessment procedures and accountability of anti-corruption bodies. Based on the results of the study, proposals were formulated to improve the national methodology for assessing the effectiveness of anti-corruption policy, taking into account practical foreign experience.

Key words: corruption, corruption offenses, efficiency, anti-corruption bodies, anti-corruption strategy.

Постановка проблеми. Корупція як соціальне явище продовжує бути одним із найсерйозніших викликів в будь-якій країні, зокрема і в українському суспільстві. Вона загострює та підриває основи правової держави, впливає на довіру громадян до державних інституцій та послаблює економічний розвиток країни. А також впливає на репутацію країни в цілому, роботу органів управління та безпеку громадян.

Боротьба з корупцією не є новим феноменом для суспільства, більше того – чимало країн навчилися досить успішно протистояти недоброчесній поведінці на різних рівнях життя та влади, залучивши експертів з питань боротьби з корупцією, створивши провідні дослідницькі групи та спеціалізовані антикорупційні структури [19].

Окрім формування антикорупційного законодавства, тема обговорення антикорупції присутня в освіті, серед наукового кола, представників громадських вітчизняних та закордонних організацій. Проте єдиної точки зору, стосовно встановлення критеріїв, за якими відбувалась би оцінка ефективності роботи інституцій на даний момент немає.

Отже, для аналізу методології оцінки ефективності антикорупційних органів, слід розглянути як цілісну так і окрему антикорупційну структуру, на прикладі (САП, НАБУ, НАЗК тощо), виділити цілі та завдання, які покладені на антикорупційний орган, та проаналізувати ряд нормативно-правових документів, зокрема Закон України «Про запобігання корупції» [7] «Методологію проведення оцінки ефективності роботи уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції» [17]. Вивчити досвід європейських країн у подоланні корупції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тема корупції завжди була предметом дослідження багатьох науковців, як в Україні, так і в більшості зарубіжних краї світу. За період незалежності України у своїх працях досліджували проблему корупції: Л. Білінська, О. Васильєва, Н. Васильєва, Ю. Войтенко, Б. Головкін, В. Зеленецький, Є. Зозуля, П. Добродумов, О. Кальман, О. Костенко, С. Кравченко, М. Мельник, А. Михненко, Є. Невмержицький, Р. Перелигіна, О. Прохоренко, О. Терещук, А. Тіньков М. Хавронюка та ін.

Метою статті є дослідження методології оцінки ефективності антикорупційних органів. Аналіз вітчизняних та міжнародних практик.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Після проголошення Незалежної України, на порядку денному виникло питання корупційних правопорушень та відсутності законодавчих механізмів, що дозволяли б успішно боротися з цим

явищем. Прообразом антикорупційних органів в Україні стало утворення відповідно до Постанови Верховної Ради України від 19.12.1992 р. № 2894-XII «Тимчасової депутатської комісії ВРУ з питань боротьби з організованою злочинністю, корупцією і хабарництвом», яка мала функцію контролю за виконанням відповідних законів у системі правоохоронних органів і судах [21].

Прийняті міжнародні угоди вимагали від країн-учасниць заснувати спеціалізовані антикорупційні установи, які були б направлені на роботу у цій сфері. Зміни були запроваджені на інституційному рівні вперше з моменту ратифікації Україною Конвенції ООН проти корупції у 2006 р. [12] та Кримінальної конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією [15], що в подальшому забезпечило справжню інституційну спеціалізацію у сфері боротьби проти корупції в Україні.

Згідно з положеннями Конвенції ООН проти корупції, Україна повинна була імплементувати головні положення Конвенції у Кримінальний Кодекс України щодо встановлення кримінальної відповідальності, з метою уникнення політичної корупції.

Варто також підкреслити факт ухвалення Стамбульського плану дій проти корупції 21 січня 2004 року, що також стало поштовхом для впровадження спеціалізованого антикорупційного законодавства [10; 26].

Згідно плану було здійснено відповідні кроки: в першу чергу, проведено оцінку нормативно-правових актів та інших положень, що регулюють процес реалізації антикорупційної політики; по-друге створено спеціалізовані антикорупційні органи та посилено їх спроможність та незалежність; по-третє поліпшено функціонування професійних та інших органів, з метою зміцнення загальної суспільної думки про них; на останок, було впроваджено процес підбору майбутніх потенційних кандидатів на посади та забезпечення прозорості ухвалення рішень через надання доступу до інформації та залучення громадян до процесів [26].

Після 2014 року ключовою відмінністю в антикорупційній політиці країни стало утворення спеціалізованих антикорупційних органів, таких як:

– Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) – центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, що гарантує державну антикорупційну політику [7];

– Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) – державний правоохоронний орган, котрий займається розслідуванням та розкриттям корупційних правопорушень з боку вищих посадових осіб;

– Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП) – окремий структурний підрозділ Офісу Генерального прокурора;

– Вищий антикорупційний суд (ВАКС) [9].

На новостворені інституції було покладено функції попередження, відслідковування, виявлення та розкриття випадків корупції на вищих щаблях державної влади.

Відповідно до антикорупційної політики в країні було виділено наступне:

– засади антикорупційної політики встановлюються Верховною Радою України, яка скликає парламентські слухання з питань протидії корупції, оприлюднює щорічну національну доповідь щодо втілення засад антикорупційної політики та затверджує зміни до неї;

– Антикорупційну стратегію розробляє НАЗК, на підставі аналізу ситуації стосовно корупції, а також підсумків виконання попередньої Антикорупційної стратегії;

– Антикорупційна стратегія втілюється через виконання державної програми, яку розробляє НАЗК та затверджує Кабінет Міністрів України. Керівники державних органів несуть особисту відповідальність за забезпечення втілення державної програми з виконання Антикорупційної стратегії [4]; [22].

Окрім того, вперше було здійснено і оцінку діяльності та дієвості спеціалізованих антикорупційних інституцій [22]. Повноцінна праця антикорупційних органів дозволила проаналізувати ефективність та неефективність роботи інституцій в цілому.

Роком пізніше у 2015 році було засновано Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, здобутими від корупційних та інших злочинів (АРМА). Утворення такої організації було одним з ключових критеріїв виконання Україною Плану дій з лібералізації візового режиму з ЄС [2].

Утворення всіх перерахованих вище інституцій у боротьбі з корупцією мав певний позитивний вплив в країні, проте значних змін у динаміці рейтингу України порівняно з іншими країнами в світі не відбулося. Однак, функціонування цих інституцій заохочують та підтримують у європейському співтоваристві з огляду на пройдені кроки України до євроінтеграції [5].

Антикорупційна стратегія 2014–2017 років та Державна програма з її реалізації були вагомими програмними документами з високим антикорупційним потенціалом, проте, не все з неї вдалося реалізувати в країні. Після завершення періоду дії антикорупційної стратегії 2014-2017 років, нову стратегію не було ухвалено, тим самим, робота інституцій з антикорупційної діяльності була мало ефективна. Проте, завдяки реалізації інших програмних документів Урядом, зменшувались можливості для корупції в окремих секторах через проведення галузевих реформ [8; 10].

На період 2020-2024 роки була сформована нова концепція антикорупційної політики. Завданням її було досягнення значних результатів у запобіганні та протидії корупції, а також забезпечення злагодженості та системності антикорупційної діяльності усіх органів державної влади та органів місцевого самоврядування [8]. Щоб з'ясувати пріоритетні напрямки роботи антикорупційних інституцій у зазначений період, на початку 2020 року було проведено опитування серед населення стосовно стану, динаміки та поширеності корупції в Україні.

Результати опитування показали, що найбільш вагомим як для бізнесу (57% респондентів), так і для населення (52% респондентів) є очищення від корупції судової системи. На думку населення України наступними за пріоритетністю є охорона здоров'я (38%), поліція та прокуратура (37%), державний сектор економіки (27%), податкова та митна сфери (25%), а також фінансування партій та передвиборчих кампаній (21%).

Для представників бізнесу на першому місці є поліція та прокуратура (41%), податкова та митна сфери (32%), а вже потім фінансування партій та передвиборчих кампаній (25%), охорона здоров'я (24%), оборона та безпека (23%) [8].

В Україні проблема недосконалості законодавства в організації державної політики щодо запобігання та протидії корупції є важливою і нерозв'язаною проблемою [25, с. 84]. Низькі темпи реалізації антикорупційної політики в Україні, поширеність корупції та збільшення недовіри громадян суттєво сповільнювало її економічне зростання, перешкоджало залученню іноземних інвестицій до країни в цілому. Це провокувало до різких змін та запровадження Антикорупційної стратегії на 2021-2025 роки [1]. Метою її було досягнення значного прогресу в запобіганні та протидії корупції, а також забезпечення злагодженості й системності антикорупційної діяльності всіх органів державної влади та органів місцевого самоврядування. У цій Антикорупційній стратегії – корупція визначається як ключова перепона стабільному економічному зростанню і розбудові ефективних та інклюзивних демократичних інституцій [20].

В основу розробки Стратегії покладено 5 головних засад:

– «Позбавлення органів влади надмірних повноважень та усунення дублювання їх функцій; оптимізація функцій держави та місцевого самоуправління»;

– «Зменшення «людського фактору» та впровадженню цифровізації у процесах та послугах»;

– «Створення зручних та правомірних альтернатив корупційним проявам»;

– «Гарантування дієвого державного нагляду за дотриманням публічними службовцями правил етичної поведінки та вимог антикорупційного законодавства»;

– «Забезпечення неминучості відповідальності за корупційні та пов'язані з корупцією протиправні діяння».

Щороку НАЗК подає результати соціологічного опитування щодо рівня корупції в Україні. Ці показники мають значну вагу при розробці та впровадженні антикорупційних загальнодержавних та галузевих реформ, а також при плануванні Антикорупційної стратегії та програми з її реалізації [6].

Результати опитування в 2023 року оцінили діяльність антикорупційних органів (ВАКС, НАБУ, НАЗК та САП) в країні як незалежну та ефективну. На їхню думку, тенденції, що розгортаються в Україні, дозволяють припустити очікування зниження рівня корупції (54%) [13].

Отже, аналіз наукових праць та Державних програм дає нам підстави стверджувати, що для дієвості функціонування антикорупційних інституцій не можливо обмежитись тільки оновленням законодавчої бази, чи роботою одного з органів, який входить в таку інфраструктуру. Нестача налагодженої роботи між усіма інституціями, призвела до неможливості повноцінно виконувати функції, що покладені на кожний з цих органів. Дати оцінку ефективності чи неефективності функціонування спеціалізованих антикорупційних інституцій є не простою темою та досі мало дослідженою.

На сьогодні немає єдиної методології, яка б дозволила застосувати міжнародний досвід, щодо оцінки інституцій, оскільки кожна країна, її законодавство, політична та економічна ситуація є специфічною та унікальною.

В рекомендаціях Конвенції ООН та Ради Європи з боротьби проти корупції виділяють наступні фактори: незалежність, спеціалізацію, належну професійну підготовку й адекватні ресурси та рекомендують ці критерії враховувати при оцінці антикорупційних органів [12].

Методика проведення оцінювання ефективності діяльності НАЗК містить наступні позиції:

– цілі та завдання НАЗК (оцінка ефективності агентства; розробка та впровадження антикорупційної політики; контроль за дотриманням законодавства);

– критерії оцінювання ефективності (моніторинг та контроль за дотриманням законодавства, зокрема щодо конфлікту інтересів; перевірка декларацій осіб, уповноважених на здійснення державних функцій та інше);

– фінансування політичних партій (перевірка фінансової звітності партій);

– захист викривачів корупції (створення безпечних каналів для анонімних повідомлень; забезпечення захисту прав і безпеки викривачів; оперативне реагування на повідомлення);

– взаємодія з іншими органами та громадськістю: (координація з державними органами та місцевим самоврядуванням; співпраця з міжнародними організаціями та іноземними державами);

– управління та організаційна спроможність (професійна підготовка та підвищення кваліфікації співробітників; внутрішній контроль, дотримання доброчесності);

– технічне забезпечення та автоматизація (забезпечення безпеки інформації та даних);

– прозорість та звітність (публікація результатів перевірок і моніторингу; забезпечення відкритості даних, які передбачені законодавством; надання звітів про діяльність агентства) [23].

Вперше за час існування антикорупційних інституцій були затверджені критерії та методика проведення аналізу ефективності діяльності НАБУ, Комісією з проведення зовнішньої незалежної оцінки, що включала:

– виявлення та розслідування корупції серед високопосадовців;

– чесність, підзвітність та прозорість;

– управління, стратегія та керування ресурсами;

– міжвідомча співпраця

За умови, якщо хоча б одному з двох вимірів результативності буде присвоєно низьку оцінку, через невиконання зобов'язань або зловживання владою, діяльність НАБУ визначатиметься непродуктивною.

Оцінювання ефективності діяльності антикорупційних уповноважених органів влади є ключовим елементом забезпечення прозорості та підзвітності в державному управлінні України [16].

Отже, аналізуючи вище сказані позиції оцінки ефективності антикорупційних інституцій, авторами були виділені наступні напрямки:

По-перше, визначення конкретних цілей і завдань, які вирішує антикорупційний орган. По-друге, аналіз таких показників, як кількість успішно завершених розслідувань корупційних справ, кількість осіб, які були притягнені до відповідальності за корупційні діяння, рівень співпраці з громадськістю та іншими інституціями, рейтинги та оцінки, які надаються міжнародними організаціями спостереження за корупцією. По-третє проведення аналізу і розробка рекомендацій для підвищення ефективності антикорупційних органів та інше.

Вважаємо, що для більш точної оцінки ефективності антикорупційних органів рекомендується звертатися до провідних дослідницьких груп та експертів з питань боротьби з корупцією. Також, важливо враховувати рівень незалежності та стійкості існуючих антикорупційних органів від політичних втручань та корупційних впливів.

Відповідно до Конвенції ООН та Ради Європи з боротьби проти корупції та аналізу наукової літератури з тематики, авторами було розроблено наступні фактори ефективності чи неефективності роботи антикорупційних інституцій, таких як: правовий статус; спроможність антикорупційного органу виконувати свої функції та отримувати позитивний результат; політична незалежність; прозорість, відкритість та громадський контроль; рівень довіри до центральної та місцевої влади, що також впливає на рівень корупції в країні [18, 12].

Явище корупції є проблемою не лише українського суспільства, але і світового. Аналіз міжнародного антикорупційного законодавства, світової правової доктрини в царині дослідження цього явища, результатів міжнародних політико-правових студій дають підстави авторам стверджувати, що країни Європейського Союзу розробили ефективні механізми стосовно мінімізації та системної нівеляції впливу корупції на загальнодержавні соціально-політичні й економічні процеси, а відтак і забезпечили планомірне та ефективне функціонування державно-владного апарату.

Багато європейських країн поволі стають на шлях відмови від суто каральних методів протидії корупції. Останнім часом все популярнішою стає ідея запобігання корупції, розробки ефективного механізму уникнення вчинення корупційних діянь. Наприклад, у Федеративній Республіці Німеччина боротьба з корупцією спрямована переважно на знищення матеріальної та фінансової бази злочинних угруповань. Підприємство, що потрапляє в реєстр корумпованих фірм, вже немає права на продовження своєї діяльності та перебуває під наглядом правоохоронних органів [14]. Низький рівень корупції зафіксований у Фінляндії, це обумовлено тим, що в країні діє так звана політика «чесної влади», яка спрямована на співпрацю громадян та влади. Велику роль в цьому процесі відіграє і ментальність самих фінів, які вважають неприйнятним та ганебним отримання хабаря. В країні не має окремих антикорупційних органів, а делегування повноважень здійснюють Канцлер юстиції та Парламентський омбудсмен [3]. В країні успішно реалізована Антикорупційна програма (2021–2023), що містила роботу за шістьма напрямками такими як: підвищення обізнаності громадян про корупцію; підвищення прозорості; зміцнення офіційних структур для запобігання та протидії корупції та покращення співпраці між залученими сторонами; сприяння викриттю корупції; експертиза функціонування антикорупційного законодавства та розвиток законодавства; сприяння дослідженням, пов'язаним з корупцією та її запобіганням [11]. Отже, не дивлячись на те, що Фінляндія є членом Європейського Союзу та учасницею всіх нормативних документів ЄС щодо антикорупційної діяльності, вона досить виважено здійснює імплементацію європейських законів щодо корупції у національне законодавство країни» [27].

Дуже цінним є досвід боротьби з корупцією у Нідерландах. У цій країні почали слідкувати за тими сферами відносин між громадянином та державою, де може бути корупційний елемент. О. Франков у своїй роботі зазначає: «У даній країні діє принцип стимулювання чесної оцінки урядом на рівні закону. Цей закон сприяє перевірці кримінального минулого заявників на отримання ліцензій, субсидій або тендерів, захищаючи тим самим уряд від ненавмисного надання нових можливостей для вчинення злочинів» [27].

До факторів успішної протидії корупції які відомі та перевірені належать: відкритість влади, прозорість державних рішень, дієві механізми контролю за діяльністю державних органів з боку громадянського суспільства, свобода слова, зокрема свобода поширення інформації.

За умов масової корупції в країні суспільство зосереджується саме на усуненні її причин, а не на боротьбі з цим явищем. «Протидія корупції у цій країні відбувається на процедурному та інституціональному рівнях. Поширеними є такі заходи як гласність та звітність у питаннях корупції, а також відкрите обговорення їх наслідків» [27].

У Литві велика увага націлена на запобігання корупції, що здійснюється відповідно до «Антикорупційної програми Республіки Литва» та Закону Литви «Про запобігання корупції». В країні серед спеціально уповноважених органів запобігання корупції виділяють: Уряд Литви, Головну комісію встановлення етики, Спеціальну службу досліджень, інші державні та муніципальні установи які паралельно функціонують один з одним та є ефективними інструментами попередження та виявлення корупції. Серед напрямків запобігання корупції виділяють наступні: аналіз корупційних ризиків та оцінку антикорупційних програм та проєктів; сповіщення про корупційну діяльність працівників державних органів або муніципальних установ. Суб'єктом запобігання корупції може бути будь-яка особа [5].

Отже, досвід Республіки Литва, показує про доцільність створення як окремих антикорупційних органів, наприклад Спеціальної служби розслідувань, яка утворена президентом разом з парламентом країни, так і уповноважених інституцій.

Доведено, що для успішного розслідування справ, велике значення відіграють повідомлення громадян, щодо корупційних дій посадовців, тому держава зацікавлена у створенні та функціонуванні програм захисту свідків. Найбільш ефективні програми захисту свідків діють у Румунії, Словенії. Вся інформація, щодо свідка, який повідомив про скоєні корупційні дії не розголошується. Це закріплено на законодавчому рівні, окрім того, у Румунії діє Національний антикорупційний директорат, на якому здійснюють відбір і призначення незалежних Головного прокурора та слідчих [5].

Отже, європейські країни у боротьбі з корупцією використовують як власний практичний досвід, так і втілюють дієві механізми з інших країн.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що оцінка ефективності антикорупційних органів потребує комплексного міждисциплінарного підходу з урахуванням як національного,

так і міжнародного досвіду. Вітчизняна методика залишається фрагментарною та потребує суттєвого доопрацювання з огляду на міжнародні стандарти прозорості, підзвітності й об'єктивності. Аналіз практик Німеччини, Фінляндії, Нідерландах та Литви засвідчує важливість наявності уніфікованих критеріїв, інституційної незалежності органів оцінювання та ефективного зовнішнього моніторингу. Порівнюючи практику українських інституцій боротьби з корупцією та міжнародний досвід, зазначаємо, що тільки через комплексний підхід, котрий включає правове врегулювання, розвиток технологій та людського капіталу, можливо досягти помітних результатів у боротьбі з корупційними правопорушеннями та підвищити прозорість і підзвітність державних інституцій.

З метою вдосконалення національної системи оцінювання доцільно розробити стандартизовані показники результативності, забезпечити інституційну автономію антикорупційних органів та впровадити прозорі механізми контролю, що сприятиме підвищенню суспільної довіри й ефективності антикорупційної політики в цілому.

Вважаємо, що порушені в статті питання потребують подальшого вивчення, переосмислення, задля вироблення теоретичних і практичних пропозицій, спрямованих на вдосконалення національної методики оцінки ефективності антикорупційної політики з урахуванням практичного зарубіжного досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антикорупційна стратегія на 2021–2025 роки: затв. Законом України від 20.06.2022 р. № 2322-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text (дата звернення 11.08.2025).
2. Безвізовий діалог між Україною та ЄС. План дій з лібералізації візового режиму від 22.11.2010 № 984_001. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001#Text) (дата звернення 12.08.2025).
3. Буряк К. Особливості антикорупційного законодавства в країнах Європейського Союзу. *Підприємництво, господарство і право.* № 2. 2020. С. 356–360.
4. Васильєва О.І., Васильєва Н.В. Корупція – одна з найактуальніших проблем сучасності. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2019. № 6. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1446 DOI: 10.32702/2307-2156-2019.6.
5. Войтенко Ю.М. Європейська практика боротьби з корупцією: досвід для України в рамках євроінтеграційних процесів. *Науковий журнал «Політикус».* 2022. Випуск 4-2. С. 29–33. DOI: https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-spec.4.
6. Державна антикорупційна програма 2023-2025 роки: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 04.03.2023 р. № 220. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2023/11/01.-Derzhavna-antykoruptsijna-programa.pdf (дата звернення 12.08.2025).
7. Закон України «Про запобігання корупції Закон України» від 14.10.2014 № 1700-VII. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення 11.08.2025).
8. Засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2020–2024 роки. Проект за результатами публічного обговорення. 2020. Київ. 41 с. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/09/Antykoruptsijna-strategiya-na-2020-2024-roky-za rezultatamy-publichnyh-obgovoren-16.09.2020.pdf (дата звернення 20.08.2025).
9. Зозуля Є.В. Становлення антикорупційної системи України (організаційно-правові заходи). *Правовий часопис Донбасу.* 2023. № 2 (83). С. 75–82.
10. Зозуля Є.В. Система спеціалізованих антикорупційних органів на сучасному етапі державотворення України (правові, організаційні та функціональні аспекти взаємодії). *Центрально український вісник права та публічного управління.* 2024. Випуск 1. С. 27–36.
11. Інформаційна агенція бізнесових новин про Україну. *Investory news.* URL:https://investory.news/olena-moshenec-antikorupcijna-strategiya-finlyandii/ (дата звернення 25.08.2025).
12. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції за № 995_c16 від 31 жовтня 2003 року (ратифікована згідно із Законом України «Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції» від 18 жовтня 2006 року за № 251-V). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (дата звернення 25.08.2025.)

13. Корупція в Україні 2023: погляди та оцінки експертів. (Звіт за результатами експертного опитування щодо оцінки рівня корупції в Україні). Київ, 2024. 57 с. URL: https://dap.nazk.gov.ua/uploads/osr-13/zahid-1309/zahid-progress-6074/organ-148/307-1199909543-6707f510683b9.pdf (дата звернення 20.08.2025).
14. Коропатов О.М. Протидія корупції: європейський досвід та українські реалії: тези міжнародної науково-практичної конференції (20–21 квітня 2012 р.). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 100–102.
15. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією № ETS173 від 27 січня 1999 року (ратифікована згідно із Законом України «Про ратифікацію Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» від 18 жовтня 2006 р. № 252-V). URL: https://data.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text (дата звернення 20.08.2025).
16. Критерії та методика проведення оцінювання ефективності діяльності Національного антикорупційного бюро України. Затверджено відповідно до статті 26 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 18 листопада 2024 року. 16 с. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/otsinka_nabu/Kryterii%20ta%20metodyka%20otsiniuvannia_UKR.pdf (дата звернення 20.08.2025).
17. Методологія проведення оцінки ефективності роботи уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції. URL: https://dap.nazk.gov.ua/uploads/osr-27/zahid-1049/zahid-progress-1427/organ-148/485-1113685209-65252dc6ec35a.pdf (дата звернення 20.08.2025).
18. Методологія оцінки корупційних ризиків в діяльності органів місцевого самоврядування. Київ, 2024. 156 с.
19. Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: [монографія] / Є.В. Невмержицький; Акад. прокуратури України. Київ: КНТ, 2008. 363 с.
20. Перелигіна Р.В. Проблемні питання у пріоритетних сферах у контексті реалізації антикорупційної стратегії на 2021-2025 роки. *Часопис Київського університету права.* 2022. Випуск 2-4. С. 156–160. DOI: 10.36695/2219-5521.2-4.2022.28.
21. Постанова «Про утворення Тимчасової депутатської комісії Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю, корупцією і хабарництвом» від 03.06.1994 № 2894 – XII. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-12#Text (дата звернення 20.08.2025).
22. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки. Закон України; Стратегія від 14.10.2014 № 1699-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1699-18/page#Text (дата звернення 25.08.2025).
23. Про затвердження критеріїв та методики проведення оцінювання ефективності діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції. Постанова Кабінету Міністрів України; Критерії, Методика від 20.05.2020 № 458. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/458-2020-%D0%BF#Text (дата звернення 20.08.2025).
24. Пироговська В.О., Предместніков О.Г., Гончарук О.В. Запобігання корупції в органах державної влади України: роль адміністративного права. *Академічні візії.* 2024. Випуск 27. С. 1–15. DOI: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/836.
25. Предместніков О.Г., Іванцов В.О., Присяжнюк І.І. Законодавчі засади боротьби з організованою злочинністю та корупцією. *Європейські перспективи.* 2024. № 2. С. 80–86. DOI: https://doi.org/10.32782/ep.2024.2.12.
26. Стамбульський план дій з боротьби проти корупції для Азербайджану, Вірменії, Грузії, Казахстану, Киргизької Республіки, Російської Федерації, Таджикистану та України. OECD. Київ, 2004. URL: https://www.oecd.org/countries/ukraine/43846543.pdf (дата звернення 25.08.2025).
27. Франков О.С. Зарубіжний досвід протидії корупції та організованій злочинності. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 7. С. 215–219. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-7/54.

УДК 327.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.43

РОЛЬ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У ПОДОЛАННІ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Тамразян Г.Г.,
аспірант кафедри світового господарства
і міжнародних економічних відносин,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут міжнародних відносин
ORCID: 0009-0007-3505-6070

Тамразян Г.Г. Роль державної політики у подоланні тіньової економіки

У статті досліджено проблему впливу тіньової економіки на інвестиційний клімат України та визначено роль державної політики у подоланні цього явища. Актуальність дослідження зумовлена тим, що високий рівень тінізації економіки залишається однією з ключових перешкод для залучення іноземних інвестицій та інтеграції України у глобальну економічну систему. Визначено сутність тіньових процесів, їхні основні чинники та наслідки для національної економіки. Показано, що високий рівень тінізації спричиняє зниження бюджетних надходжень, посилює корупційні ризики, формує нерівні умови конкуренції та відлякує потенційних інвесторів, що підриває довіру до державних інституцій. Проведено порівняльний аналіз масштабів тіньового сектору в Україні та інших країнах, що дало змогу виявити відмінності у структурі та динаміці тінізації. Результати підтверджують, що тіньовий сектор України залишається відносно великим порівняно з європейськими економіками, що суттєво обмежує привабливість країни для іноземного капіталу. Встановлено, що якість інституційного середовища та ефективність державного управління відіграють вирішальну роль у визначенні масштабів тіньової економічної діяльності. Проаналізовано динаміку основних показників тіньової економіки за останні роки, зокрема рівень тінізації ВВП, частку зарплат у конвертах, недекларовану зайнятість та приховані доходи підприємств. Виявлено, що незважаючи на загальне зниження рівня тінізації, окремі складові тіньового сектору демонструють негативну динаміку або залишаються на високому рівні. Окреслено можливі шляхи подолання тіньової економіки через цифровізацію державного управління, удосконалення податкової системи, впровадження технології блокчейн, розвиток безготівкових розрахунків, зростання прозорості бізнес-середовища та активізацію боротьби з корупцією. Обґрунтовано, що успішна реалізація таких стратегій може сприяти створенню прогнозованого та стабільного інвестиційного середовища. Результати дослідження мають теоретичне та прикладне значення, оскільки можуть слугувати основою для подальших досліджень взаємозв'язку між динамікою тіньової економіки, рівнем корупції та потоками прямих іноземних інвестицій, а також бути використані при розробці економічної політики та антикорупційних стратегій в умовах європейської інтеграції та повоєнного відновлення.

Ключові слова: тіньова економіка, інвестиційний клімат, Україна, корупція, іноземні інвестиції, економічна політика, цифровізація.

Tamrazian H.H. The role of state policy in overcoming the shadow economy.

The article examines the impact of the shadow economy on Ukraine's investment climate and defines the role of state policy in overcoming this phenomenon. The relevance of the study is determined by the fact that the high level of economy shadowing remains one of the key obstacles to attracting foreign investment and integrating Ukraine into the global economic system. The essence of shadow processes, their main factors and consequences for the national economy are defined. It is shown that a high level of shadowing causes a decrease in budget revenues, increases corruption risks, creates unequal competition conditions and deters potential investors, which undermines trust in state institutions. A comparative analysis of the shadow sector scale in Ukraine and other countries was conducted,

which made it possible to identify differences in the structure and dynamics of shadowing. The results confirm that Ukraine's shadow sector remains relatively large compared to European economies, which significantly limits the country's attractiveness for foreign capital. It is established that the quality of the institutional environment and the effectiveness of public administration play a crucial role in determining the scale of shadow economic activity. The dynamics of the main indicators of the shadow economy in recent years were analyzed, including the level of GDP shadowing, the share of envelope wages, undeclared employment and hidden enterprise incomes. It was found that despite the overall decrease in the shadowing level, certain components of the shadow sector demonstrate negative dynamics or remain at a high level. Possible ways to overcome the shadow economy through digitalization of public administration, improvement of the tax system, implementation of blockchain technology, development of cashless payments, increased business environment transparency and intensification of anti-corruption efforts are outlined. It is substantiated that successful implementation of such strategies can contribute to creating a predictable and stable investment environment. The research results have theoretical and applied significance, as they can serve as a basis for further research on the relationship between shadow economy dynamics, corruption levels and foreign direct investment flows, as well as be used in developing economic policy and anti-corruption strategies in the context of European integration and post-war recovery.

Key words: shadow economy, investment climate, Ukraine, corruption, foreign investment, economic policy, digitalization.

Постановка проблеми. Тіньова економіка є одним із найбільш складних та багатогранних явищ сучасного господарського розвитку, яке впливає як на національну, так і на світову економічну систему. Її наявність формує низку проблем, серед яких – зменшення надходжень до державного бюджету, підрив довіри до державних інституцій, зростання корупційних ризиків і зниження рівня інвестиційної привабливості країни. У глобалізованому світі, де економічні зв'язки дедалі більше інтегруються, значні масштаби тіньового сектору стають додатковим бар'єром для входу іноземних інвесторів та уповільнюють темпи соціально-економічного розвитку. Саме тому дослідження тіньової економіки та її впливу на інвестиційний клімат України має не лише теоретичну, але й практичну цінність, оскільки результати можуть бути використані для розробки державної політики, спрямованої на детінізацію економіки та залучення іноземних капіталовкладень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що проблематика тіньової економіки в Україні є об'єктом уваги як науковців, так і експертних кіл. У статті Л.В. Кононенко, О.Д. Коломоєць та Н.О. Бикадорової розглядається вплив цифрових технологій на тіньовий сектор, де автори підкреслюють подвійний ефект цифровізації: з одного боку, вона сприяє підвищенню прозорості та детінізації, з іншого – може створювати нові можливості для приховування операцій [2]. Таким чином, цифрові інструменти можуть бути ефективним засобом боротьби з тінню лише за умови їх комплексного правового та інституційного забезпечення.

Особливу увагу сучасні дослідники приділяють аналізу тіньових процесів у період воєнного стану. Так, Я.В. Поплюйко та М.О. Мельник відзначають, що війна сприяла трансформації структури тіньової економіки, зокрема через зростання неформальної зайнятості, поширення «конвертних» схем та тимчасових форм ухилення від сплати податків. Автори наголошують, що врахування кризових факторів є необхідною умовою для формування дієвої політики детінізації [5].

Податкові аспекти проблеми висвітлені у працях О.П. Славкової та М.І. Гордієнка, а також у дослідженні Д. Цимбал, яка аналізує втрати бюджету від несплати податку на доходи фізичних осіб [6; 8]. Науковці підкреслюють, що надмірно жорсткі фіскальні заходи без належних економічних стимулів можуть посилити приховану діяльність бізнесу. Водночас комплексна податкова реформа, спрямована на спрощення адміністрування та створення стимулів для легалізації, здатна дати позитивний результат.

Значний внесок у вивчення проблеми роблять аналітичні матеріали у засобах масової інформації. Зокрема, у публікаціях «Економічної правди» та на порталі UKR.NET подаються оцінки рівня тіньової економіки, масштаби нелегальної зайнятості та поширеність «зарплат у конвертах» [1; 3; 4; 7].

Важливим джерелом для міжнародних порівнянь є дослідження Київського міжнародного інституту соціології [10] та роботи, присвячені вивченню взаємозв'язку корупції і тіньової економіки у країнах Центральної та Східної Європи [9]. Перше акцентує увагу на поширеності тіньових практик серед населення і бізнесу в Україні, тоді як друге надає можливість здійснити порівняння з іншими країнами регіону. У результаті видно, що тіньова економіка є універсальним явищем, але її структура та масштаби відрізняються залежно від інституційного середовища та якості державного управління.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). *Метою статті* є комплексний аналіз масштабів тіньової економіки в Україні та дослідження її впливу на формування інвестиційного клімату держави. Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких *завдань*:

- окреслити сутність тіньової економіки та визначити її основні характеристики;
- проаналізувати рівень тіньового сектору в Україні та порівняти його з іншими країнами світу;
- з'ясувати ключові наслідки існування тіньової економіки для інвестиційного клімату;
- запропонувати можливі напрями подолання тіньових процесів та підвищення економічної привабливості України для іноземних інвесторів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тіньова економіка в Україні є складним багаторівневим явищем, що формується під впливом як внутрішніх соціально-економічних факторів, так і глобальних процесів. Її наявність не лише знижує обсяги податкових надходжень та обмежує фінансові ресурси держави, а й негативно впливає на інвестиційний клімат, підриваючи довіру міжнародних партнерів та іноземних інвесторів. У цьому контексті особливого значення набуває роль державної політики, спрямованої на детінізацію економіки та створення прозорих умов для ведення бізнесу. Невтручання в дану сферу може привести до фатальних помилок у визначенні пріоритетів розвитку макроекономічних показників, до фінансово-економічних диспропорцій, що веде до викривлення загальної політики держави [6, с. 3].

Одним із ключових напрямів державної політики виступає фіскальна реформа, яка має на меті не лише підвищення податкової дисципліни, а й створення стимулів для добровільної легалізації доходів. Важливим кроком у цьому напрямку стало ухвалення закону про одноразове добровільне декларування активів, що дозволив фізичним особам офіційно вивести з тіні кошти та майно за умови сплати спеціального збору. Такий інструмент, з одного боку, сприяє наповненню бюджету, а з іншого – формує правову базу для поступового переходу економіки у легальний сектор.

Значний вплив на процеси детінізації має розвиток цифрових технологій. Використання технології блокчейн дозволяє:

– забезпечити незмінність записів транзакцій у ланцюгах даних, доступних через однорангову мережу. Завдяки цьому блокчейн можна розглядати як інструмент зміцнення довіри між учасниками ланцюга постачання продукції шляхом спрощення перевірки інформації;

– підвищити рівень відстеження та забезпечити прозорість руху товарів у ланцюгу постачання – від виробника до кінцевого споживача [2]. Війна стала неочікуваним, але дієвим каталізатором цього процесу, адже зростання обсягів безготівкових операцій, посилення контролю за готівковим обігом та впровадження цифрових сервісів у сфері фінансового моніторингу сприяли скороченню частки тіньового сектору.

Водночас не всі сегменти тіньової економіки демонструють позитивну динаміку. Незважаючи на зниження загального рівня тінізації, спостерігається зростання частки заробітних плат у «конвертах» та стабільно високі показники недекларованої зайнятості [5, с. 20]. Подібна тенденція вказує на те, що державна політика у сфері легалізації праці не завжди має належну ефективність. Це пов'язано як із низьким рівнем довіри населення до органів влади, так і зі збереженням корупційних практик на ринку праці.

У процесі дослідження тіньової економіки в Україні важливо опиратися на системні статистичні дані, які дозволяють відстежити динаміку змін та оцінити потенційний вплив державної політики. В останні роки спостерігається тенденція до поступового зниження офіційно оціненого рівня тінізації економіки, хоча значна частина параметрів залишаються або без змін, або не мають оновлених публічних значень.

На Рис. 1 подано оцінку рівня тіньової економіки в Україні у відсотках до ВВП за період із 2010 по 2023 рік [7].

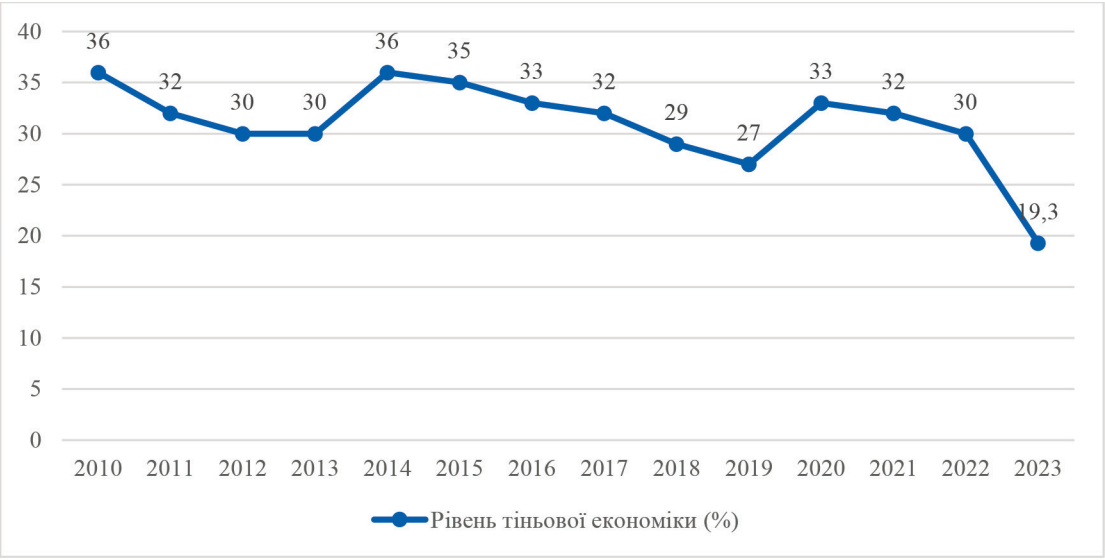

Рис. 1. Рівень тіньової економіки (%)

Джерело: сформовано на основі [7].

У 2010–2014 роках рівень тінізації залишався стабільно високим на позначці близько 30–36%. Зниження почалося з 2015 року, і в передвоєнний період 2019 року зафіксовано один із найнижчих рівнів – 27%. Війна, починаючи з 2022 року, істотно змінила структуру економіки, але водночас сприяла зростанню безготівкових розрахунків і цифровізації, що частково вплинуло на зниження частки тіні у 2023 році до 19,3%.

Інші складові тіньової економіки – такі як виплата зарплат у «конвертах», приховане працевлаштування, недекларовані доходи фізичних осіб та підприємств – демонструють більш сталу динаміку. На рис. 2 представлено дані за цими параметрами на основі останніх доступних досліджень.

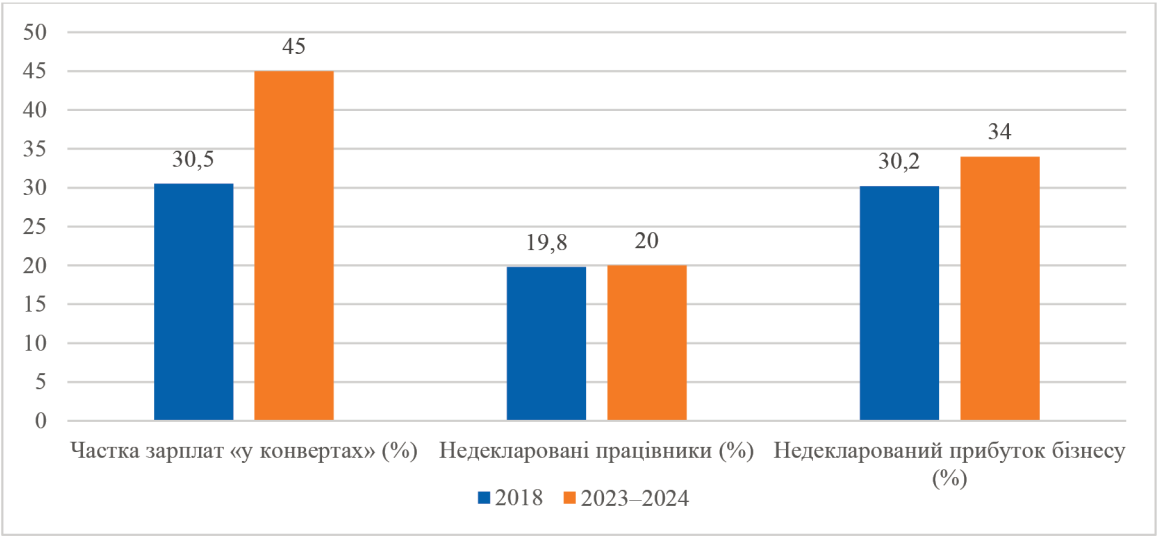

Рис. 2. Динаміка інших складових тіньової економіки

Джерело: сформовано на основі [7].

У контексті оцінки ефективності державної політики щодо детінізації економіки важливим є аналіз динаміки ключових показників тіньового сектору за останні роки. Порівняння даних за 2018 рік із актуальними оцінками за 2023–2024 роки дозволяє виявити зміни у структурі тіньових практик, що відбулися під впливом як фіскальних рішень, так і загальноекономічних викликів.

Так, згідно з аналітичними оцінками, у 2018 році рівень тіньової економіки в Україні становив 23,8% від ВВП, тоді як у 2023 році цей показник знизився до 19,3%. Дослідники наголошують, що основним чинником скорочення стало зменшення частки готівкових операцій і розширення безготівкових розрахунків в умовах війни [1].

Водночас динаміка окремих елементів тіньового сектору демонструє іншу картину. У 2018 році частка заробітних плат, що виплачувалися в обхід офіційної звітності, оцінювалася на рівні 30,5%. У 2024 році, за журналістськими дослідженнями, цей показник сягнув орієнтовно 45% [4]. Подібна тенденція спостерігається і щодо недекларованої зайнятості: її рівень у 2018 році складав 19,8%, тоді як у 2024 році за даними аналітичного матеріалу ukr.net він зберігався на рівні 20% [3].

Ще одним важливим індикатором є частка недекларованого прибутку бізнесу. У 2018 році вона становила 30,2%, а в 2023–2024 роках – зросла до 34% [8]. Збереження високого рівня такого показника свідчить про сталість практик оптимізації податкового навантаження та використання схем із прихованим доходом.

Зіставлення наведених даних дає підстави стверджувати, що загальне зменшення рівня тіньової економіки не супроводжується аналогічним скороченням тіньових практик у трудових та дохідних сферах. Це, у свою чергу, вказує на обмежений вплив окремих державних ініціатив за відсутності системної міжвідомчої координації, зміни інституційної спроможності органів контролю та культури добровільного декларування з боку громадян і бізнесу.

Досвід інших країн у боротьбі з тіньовою економікою демонструє, що успішна детінізація можлива лише за умови комплексного підходу, який поєднує інституційні, фіскальні та технологічні рішення. Особливий інтерес становлять приклади країн Центральної та Східної Європи, які пройшли шлях трансформації економічних систем. Польський досвід показує ефективність модернізації податкової адміністрації з широким використанням цифрових технологій та запровадженням системи обов'язкової онлайн-реєстрації продажів у реальному часі. Естонія стала піонером у впровадженні електронного урядування, де максимальна цифровізація державних послуг та автоматизація податкової звітності створили прозоре середовище для ведення бізнесу. Грузія продемонструвала можливість радикальних змін через масштабну реформу державного апарату, спрощення податкової системи та дерегуляцію економіки, що дозволило швидко зменшити рівень тіньової економіки та залучити іноземні інвестиції [9].

Аналіз успішних реформ дозволяє виокремити кілька спільних рис: комплексність і системність підходу, послідовність у реалізації змін, залучення цифрових технологій як інструменту підвищення прозорості, спрощення адміністративних процедур та формування довіри між державою, бізнесом і громадянами. В Україні реалізація подібних стратегій можлива за умови політичної волі, міжвідомчої координації та послідовної комунікації з суспільством. Важливо враховувати, що жодна окрема реформа не здатна вирішити проблему тінізації, натомість необхідний синергетичний ефект від одночасного впровадження змін у різних сферах державного управління.

Наявність значного тіньового сектору створює численні бар'єри для залучення іноземних інвестицій та обмежує можливості для сталого економічного зростання. Тіньова економіка впливає на інвестиційний клімат через кілька каналів: формує нестабільне бізнес-середовище через нерівні умови конкуренції, сигналізує про слабкість інституцій та корумпованість органів влади, обмежує фінансові ресурси держави для розвитку інфраструктури та соціальної сфери. Дослідження підтверджують негативну кореляцію між рівнем тінізації та інвестиційною привабливістю країни: чим вищий рівень тіньової економіки, тим нижча довіра інвесторів [9; 10].

Для України подолання тіньової економіки є не лише економічним, а й стратегічним завданням, особливо в контексті євроінтеграції та повоєнного відновлення. Зниження рівня тінізації сприятиме покращенню позицій країни в міжнародних рейтингах, підвищенню довіри з боку міжнародних фінансових організацій та створенню передумов для залучення масштабних інвестицій у відбудову економіки. Успішна реалізація політики детінізації вимагає не лише технічних і правових рішень, а й зміни суспільної свідомості, формування культури податкової доброчесності та підвищення рівня довіри до державних інституцій.

Серед важливих правових інструментів, спрямованих на детінізацію, варто виділити Закон України від 15.06.2021 № 1539 IX, який увів механізм одноразового добровільного декларування активів фізичних осіб. Запровадження спеціального збору у 5%, 9% або 18% залежно від форми активів дало змогу фізичним особам вивести з тіні готівкові кошти, нерухомість, корпоративні права, що не були раніше офіційно оформлені.

Додатково в окремих секторах розробляються нормативні акти, спрямовані на легалізацію специфічних видів доходів – зокрема, ринку оренди житла, діяльності ФОПів на спрощеній системі, а також оподаткування самозайнятих осіб. У поєднанні з розвитком електронних сервісів податкової звітності та автоматизацією обміну інформацією між державними органами, ці заходи створюють інституційне підґрунтя для детінізації.

Таким чином, наявна статистика дозволяє стверджувати, що зниження рівня тіньової економіки в Україні в останні роки збігається з активізацією державної політики у сфері оподаткування, фінансового моніторингу та правового регулювання. Проте в силу відсутності регулярних оновлених даних по окремих тіньових практиках (зокрема, щодо зарплат, реєстрації працівників, структури схем ухилення) необхідним є подальше наповнення інформаційного простору офіційною статистикою та аналітичними оцінками. Тільки на основі повних і актуальних даних можливе точне вимірювання результативності політичних заходів у цій сфері.

Аналіз динаміки тіньової економіки дозволяє зробити висновок, що окремі заходи державної політики, зокрема спрямовані на зменшення готівкових операцій, дають відчутні результати. Проте без комплексного підходу, що охоплює трудові відносини, механізми контролю та стимулювання бізнесу до легалізації, ці успіхи матимуть обмежений характер. Для досягнення системного ефекту необхідна координація зусиль різних органів влади, ефективна комунікація з бізнесом і громадянами та формування культури податкової доброчесності.

Важливим аспектом боротьби з тіньовою економікою є розвиток цифрових інструментів фінансового моніторингу та контролю. В Україні впровадження програмних реєстраторів розрахункових операцій (PRRO), розширення функціоналу електронного кабінету платника податків та запуск сервісів на платформі «Дія» створили технологічну основу для підвищення прозорості бізнес-операцій. Особливо помітний ефект спостерігається у сфері роздрібної торгівлі та послуг, де автоматизація обліку виручки значно ускладнила можливості для приховування доходів. Водночас цифровізація сама по собі не є панацеєю – вона має супроводжуватися адекватними санкціями за порушення, ефективною роботою контролюючих органів та створенням стимулів для добровільної легалізації. Без цих складових навіть найсучасніші технології не зможуть забезпечити очікуваний ефект детінізації.

Окремої уваги заслуговує проблема тіньової зайнятості, яка залишається одним із найбільш поширених проявів тіньової економіки в Україні. Виплата заробітних плат «у конвертах» не лише позбавляє працівників соціального захисту та пенсійних накопичень, а й створює дисбаланс на ринку праці, де сумлінні роботодавці опиняються в невигідному становищі порівняно з тими, хто уникає сплати податків і соціальних внесків. Подолання цієї проблеми вимагає комплексного підходу: з одного боку, необхідне посилення контролю з боку Державної податкової служби та інспекції праці, з іншого – створення економічних стимулів для легалізації трудових відносин, зокрема через зниження податкового навантаження на фонд оплати праці та спрощення процедур оформлення працівників. Важливу роль відіграє й інформаційна кампанія, спрямована на підвищення обізнаності громадян про ризики неофіційного працевлаштування та переваги легальної зайнятості.

Перспективи детінізації української економіки значною мірою залежать від успішності інституційних реформ та зміцнення верховенства права. Міжнародна практика свідчить, що країни з високим рівнем довіри до судової системи, ефективною боротьбою з корупцією та передбачуваним регуляторним середовищем демонструють нижчі показники тінізації. Тому поряд із фіскальними та технологічними заходами необхідним є реформування судової системи, підвищення незалежності правоохоронних органів та забезпечення реальної відповідальності за економічні правопорушення. Лише за умови створення такого інституційного фундаменту можливе формування довгострокової культури легального ведення бізнесу та добровільного дотримання податкових зобов'язань, що є запорукою сталого зниження рівня тіньової економіки.

Висновки та перспективи. Проведене дослідження показало, що тіньова економіка є одним із ключових факторів, які негативно впливають на інвестиційний клімат України. Її високий рівень

призводить до зниження довіри з боку зовнішніх інвесторів, зростання корупційних ризиків та нерівних умов конкуренції для підприємств.

Разом із тим результати дослідження засвідчили, що існують інструменти, здатні зменшити масштаби тіньового сектору. Серед них – цифровізація державного управління, розвиток безготівкових розрахунків, вдосконалення податкової системи, прозорість у веденні бізнесу та посилення інституційної спроможності державних органів. Запровадження подібних заходів може сприяти підвищенню рівня економічної довіри та формуванню більш сприятливого інвестиційного клімату.

Перспективи подальших наукових розвідок у цьому напрямі пов'язані з необхідністю глибшого вивчення взаємозв'язку між тіньовою економікою, рівнем корупції та інвестиційною привабливістю. Доцільним є проведення кількісних досліджень із використанням економіко-математичних моделей, що дозволять прогнозувати динаміку тіньового сектору та його вплив на макроекономічні показники. Важливим також є розширення міжнародних порівнянь, що допоможе визначити ефективні практики боротьби з тіньовими процесами та адаптувати їх до українських умов.

Таким чином, подальші дослідження тіньової економіки та її впливу на інвестиційний клімат України залишаються актуальними та мають не лише наукове, а й практичне значення, оскільки результати можуть бути використані для розробки ефективних економічних стратегій і державної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гетман О. На яких схемах тіньової економіки держава втрачає найбільше? *Економічна правда*. 2024. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2024/10/31/721290/ (дата звернення: 03.10.2025).
2. Кононенко Л.В., Коломоєць О.Д., Бикадорова Н.О. Вплив цифрових технологій на тіньову економіку: економіко-правовий аспект. *Економіка та суспільство*. Випуск 65. 2024. С. 1–6. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4433 (дата звернення: 03.10.2025).
3. Кущ О. Тіньова економіка України та її розмір. *Україна кримінальна*. 2024. URL: https://www.ukr.net/ru/news/details/economics/106442516.html (дата звернення: 03.10.2025).
4. Муравський А. Яка частка економіки України знаходиться у тіні: дослідження. Українська правда. *Економічна правда*. 2025. URL: https://www.epravda.com.ua/biznes/yaka-chastka-ekonomiki-ukrajini-znahoditsya-u-tini-doslidzhennya-806960 (дата звернення: 03.10.2025).
5. Поплюйко Я.В., Мельник М.О. Оцінка рівня тіньової економіки України в період воєнного стану та визначення ключових факторів впливу. *Статистика України*. № 2. 2025. С. 17–29. URL: https://su-journal.com.ua/index.php/journal/article/download/477/444/872 (дата звернення: 03.10.2025).
6. Славкова О.П., Гордієнко М.І. Державна політика детінізації економіки: податковий аспект. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. Серія «Економіка і менеджмент». Випуск 3 (81). 2019. С. 3–7. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1006408 (дата звернення: 03.10.2025).
7. Тіньова економіка: як оцінюється її рівень в Україні та інших країнах. *Слово і Діло. Аналітичний портал*. 2025. URL: https://www.slovoidilo.ua/2025/04/15/ infografika/ekonomika/tinova-ekonomika-yak-oczinyuyetsya-yiyi-riven-ukrayini-ta-inshyx-krayinax (дата звернення: 03.10.2025).
8. Цимбал Д. Вплив тіньового сектору у розрізі несплати ПДФО із заробітної плати на економічний та соціальний розвиток України. *VII конференція студентів та молодих дослідників*. 2023. С. 1–20. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/ Diana_Tsymbal_Vplyv_tinovoyi_ekonomiky_u_%20rozrizi_nesplaty_PDFO.pdf (дата звернення: 03.10.2025).
9. Cherviakova V., Cherviakova T. The Relationship between Corruption and the Shadow Economy in Ukraine and Other Central and Eastern European Countries. *Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe.* 2020. Vol. 23. Iss. 4, pp. 7–30. https://doi.org/10.18778/1508-2008.23.25.
10. Lysa O., Fedets I., Sauka A. Shadow Economy Index for Ukraine 2017-2018. Kyiv International Institute of Sociology. 2019. 20 p. URL: https://kiis.com.ua/materials/pr/20191107_Shadow/Shadow%20Economy%20Index%20Ukraine.pdf (дата звернення: 03.10.2025).

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.44

ЕКОЛОГО-ПРАВОВА ОБІЗНАНІСТЬ ГРОМАДЯН У СФЕРІ УПРАВЛІННЯ ВІДХОДАМИ

Петлюк Ю.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та публічного адміністрування,
Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут
ORCID: 0000-0003-4601-3862

Петлюк Ю.С. Еколого-правова обізнаність громадян у сфері управління відходами.
У статті досліджено проблеми еколого-правової обізнаності громадян як важливого чинника ефективності системи управління відходами в Україні. Метою дослідження є визначення правових і організаційних чинників, що впливають на формування еколого-правової обізнаності громадян у сфері управління відходами, а також розроблення рекомендацій щодо підвищення ефективності правового регулювання в досліджуваній сфері. Визначено, що сучасні екологічні виклики, зокрема зростання обсягів відходів, забруднення довкілля та наслідки воєнних дій, вимагають підвищення рівня правової інформованості та участі населення у прийнятті екологічно значущих рішень. Проаналізовано чинне законодавство України у сфері екологічної освіти та доступу до екологічної інформації, зокрема норми Конституції України, Законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про освіту», «Про управління відходами», «Про оцінку впливу на довкілля», «Про стратегічну екологічну оцінку». Показано, що еколого-правова обізнаність включає не лише знання про екологічні права, а й практичну здатність реалізовувати їх у процесі громадського контролю, участі у прийнятті рішень і формуванні культури відповідального ставлення до довкілля.

Особлива увага приділена аналізу проблем правового регулювання інформування громадян щодо відходів війни та екологічних ризиків, що супроводжують воєнний стан. Наголошено, що розвиток еколого-правової обізнаності є необхідною умовою сталого відновлення економіки країни та забезпечення екологічної безпеки територій, постраждалих від бойових дій. У статті обґрунтовано потребу вдосконалення правового механізму участі громадськості в управлінні відходами, розширення цифрових платформ відкритих екологічних даних і посилення ролі екологічної освіти. Проаналізовано позитивний досвід підвищення правової обізнаності громадян у межах проєктів з розвитку циркулярної економіки.

Зроблено висновок, що розвиток еколого-правової обізнаності має розглядатися як стратегічний напрям державної політики у сфері сталого розвитку й циркулярної економіки, особливо в умовах війни та післявоєнного відновлення України.

Ключові слова: екологічні права, екологічна інформація, доступ до інформації, екологічна освіта, управління відходами, відходи війни, циркулярна економіка, сталий розвиток.

Petliuk Y.S. Ecological and legal awareness of citizens in the field of waste management.
The article examines the problems of ecological and legal awareness of citizens as an essential factor in the effectiveness of the waste management system in Ukraine. The purpose of the study is to identify the legal and organizational factors influencing the formation of citizens' ecological and legal awareness in the field of waste management, as well as to develop recommendations for improving the effectiveness of legal regulation in this area. It is determined that modern environmental challenges - in particular, the increasing volume of waste, environmental pollution, and the consequences of military actions – require raising the level of legal awareness and public participation in decision-making on environmentally significant issues. The article analyzes the current legislation of Ukraine in the field of environmental education and access to environmental information, including the provisions of the Constitution of Ukraine and the Laws of Ukraine «On Environmental Protection», «On Education»,

«On Waste Management», «On Environmental Impact Assessment», and «On Strategic Environmental Assessment». It is shown that ecological and legal awareness includes not only knowledge of environmental rights but also the practical ability to exercise them through public control, participation in decision-making, and the development of a culture of responsible environmental behavior.

Particular attention is paid to the analysis of legal regulation concerning informing citizens about war-related waste and environmental risks accompanying martial law. It is emphasized that the development of ecological and legal awareness is a necessary condition for the sustainable recovery of the national economy and ensuring the environmental safety of territories affected by hostilities. The article substantiates the need to improve the legal mechanism for public participation in waste management, expand digital platforms of open environmental data, and strengthen the role of environmental education. The positive experience of increasing citizens' legal awareness within projects aimed at the development of a circular economy is analyzed.

It is concluded that the development of ecological and legal awareness should be considered a strategic direction of state policy in the field of sustainable development and circular economy, especially in the context of war and post-war recovery in Ukraine.

Keywords: environmental rights, environmental information, access to information, environmental education, waste management, war waste, circular economy, sustainable development.

Постановка проблеми. Сучасні екологічні виклики, пов'язані зі зростанням обсягів відходів та забрудненням довкілля, роблять суспільну обізнаність одним із ключових чинників екологічної безпеки та сталого розвитку. Правова складова обізнаності (доступ до екологічної інформації, знання про екологічні права і механізми їх реалізації, усвідомлення юридичної відповідальності) визначає здатність громадян не лише набувати екологічні знання, а й ефективно впливати на прийняття рішень, брати участь у громадському контролі за дотриманням правових норм у сфері охорони довкілля.

У сфері поводження з відходами це питання набуває особливого значення, адже рівень екологічної культури та інформованості населення безпосередньо впливає на успішність державної політики й реалізацію принципів сталого розвитку. Тому розвиток екологічної освіти, підвищення рівня правосвідомості та формування культури дбайливого ставлення до природи мають бути серед основних напрямів державної політики у сфері охорони навколишнього середовища. [1, с. 2].

Особливої ваги це питання набуває в умовах воєнного стану, коли на багатьох територіях поєднуються побутові відходи з воєнними – уламками боєприпасів, фрагментами техніки, залишками зруйнованих будівель. Від рівня правової обізнаності громадян, їх доступу до інформації про екологічні ризики та порядок дій у таких ситуаціях залежить швидкість і безпека відновлення сільських територій, аграрного виробництва та нормалізація соціально-економічного життя.

Мета дослідження. Визначити правові чинники, які формують еколого-правову обізнаність громадян у сфері управління відходами, оцінити їх вплив на реалізацію екологічних прав, а також розробити рекомендації для підвищення ефективності правового регулювання участі громадськості в системі управління відходами.

Стан опрацювання проблематики. В юридичній літературі розкриваються окремі правові аспекти формування еколого-правової обізнаності громадян у частині розвитку екологічної освіти, екологічної культури, реалізації екологічних прав, доступу до екологічної інформації. Ці питання досліджуються у працях таких науковців, як О.В. Гафурова, В.М. Єрмоленко, Т.С. Новак, М.В. Краснова, Н.Р. Малишева, Е.В. Позняк, А.А. Слепченко, Є.П. Суєтнов, Т.О. Третяк та ін.

Водночас, питання підвищення рівня еколого-правової обізнаності у сфері управління відходами, зокрема з урахуванням умов воєнного стану, залишаються недостатньо дослідженими.

Виклад основного матеріалу. В системі заходів розв'язання проблем поводження з відходами чільне місце займає освітньо-виховна робота і просвіта, які мають на меті привернення уваги суспільства до проблеми відходів та правильного поводження з ними, формування культури чистоти та дбайливого ставлення до довкілля, об'єднання зусиль заради збереження навколишнього середовища для майбутніх поколінь [2, с. 32].

Чинним законодавством України закріплено принцип екологічної освіти та інформування у статтях 7-9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991) [3], а також у Законі України «Про освіту» (2017) [4], який визначає обов'язковість екологічної спрямованості навчального процесу. Зокрема, необхідною ознакою здорового освітнього середовища

є формування екологічного мислення та поведінки (ст. 1); серед засад державної політики у сфері освіти та принципів освітньої діяльності виокремлено формування культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля (ст. 6); екологічна компетентність визначена як одна із ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності (ст. 12).

Складовою освітньо-виховної діяльності та екологічної просвіти виступає еколого-правова обізнаність. Чинне законодавство України не містить визначення цієї категорії, проте оперує таким поняттям як «юридична обізнаність - обсяг правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами своїх прав і свобод, а також виконання професійних обов'язків…» [5].

В юридичній літературі «обізнаність у праві» розглядаються як «засвоєння людиною різнобічних правових знань з метою їх використання в усіх сферах життєдіяльності задля найбільш повної реалізації прав, свобод і законних інтересів» [6, с. 116].

В теорії права Р.Ф. Гринюк та Д.А. Завгородній на підставі аналізу теоретико-правових підходів до правової обізнаності, вивели наступну формулу: «правова обізнаність = правові знання + здатність постійно набувати нові правові знання (оновлювати наявні) + здатність аналізувати правову інформацію + збільшення переговорної сили (превенція порушення своїх прав)» [7, с. 14]. На думку дослідників, правова обізнаність – це володіння і постійний доступ до правової інформації, її аналіз через синтез, критичне продуктивне мислення, та правоспроможність, усвідомлена здатність досягати необхідного правового результату [7, с. 17].

В спеціальній літературі М.Ю. Антомоновим, С.Л. Пашинською, М.П. Соколовою, Т.П. Скочко та О.П. Рудницькою [8, с. 38–45] доведено, що екологічна обізнаність, настанови та діяльність утворюють єдину систему, яка визначає реальний рівень екологічної свідомості громадян. Цей висновок має безпосереднє значення для правового аспекту управління відходами, оскільки ефективність реалізації екологічних прав прямо залежить від ступеня сформованості еколого-правової свідомості населення.

Їхні результати соціологічних опитувань різних верств населення засвідчили, по-перше, що гендерна, вікова та професійна диференціація рівня екологічної обізнаності вказує на необхідність адресного підходу до правопросвітницької діяльності. Вищий рівень екологічних знань серед дівчат та осіб гуманітарних спеціальностей свідчить про те, що правові механізми участі громадськості повинні враховувати соціально-психологічні фактори, які впливають на сприйняття екологічної інформації та готовність діяти.

По-друге, виявлений зв'язок між місцем проживання та рівнем екологічної свідомості (вищий у мешканців малих міст) має важливе значення для правового регулювання доступу до екологічної інформації. Це свідчить про необхідність розширення цифрових платформ екологічних даних і підвищення прозорості рішень у громадах, де інформаційні ресурси обмежені.

По-третє, дослідження демонструє, що навіть за умов зростання екологічної обізнаності рівень практичної діяльності (реальної участі в природоохоронних заходах) залишається недостатнім [8, с. 38–45]. Це дозволяє зробити висновок, що наявність знань без належного правового механізму реалізації екологічних прав не забезпечує ефективного управління відходами.

Отже, підвищення обізнаності має супроводжуватись удосконаленням процедур участі в природоохоронних заходах – проведенням громадських слухань, публічних консультацій, можливістю подання електронних екологічних запитів тощо [9, с. 141–145].

Таким чином, дослідження М.Ю. Антомонова та співавторів підтверджує, що еколого-правова обізнаність – це інтегральний феномен, який включає не лише знання законодавства, а й настанови та практичну готовність до дій у межах правового поля. Розвиток цього компоненту є ключовою умовою ефективної реалізації екологічних прав громадян і підвищення якості управління відходами на місцевому рівні.

Вважаємо, що такий підхід є застосовним і до еколого-правової обізнаності у контексті управління відходами, яка включає рівень поінформованості громадян про стан довкілля, екологічні ризики, права та механізми їх реалізації, тобто охоплює інформаційний, освітній та правовий компоненти.

Еколого-правова обізнаність громадян безпосередньо пов'язана з реалізацією права на екологічну інформацію, гарантованого статтею 50 Конституції України [10], яке є складовою консти-

туційного права на інформацію [11, с. 23–26]. Це право включає можливість отримання даних про стан довкілля, якість природних ресурсів і джерела забруднення. Додатково воно забезпечується положеннями Орхуської конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25 червня 1998 р. [12], яка зобов'язує держави-учасниці забезпечити відкритість екологічних даних, доступ громадськості до екологічної інформації, сприяти екологічній освіті населення та формуванню свідомого ставлення до довкілля.

Законом України «Про управління відходами» (2022 р.) [13] передбачено створення Національної електронної системи управління відходами, яка має стати відкритим джерелом екологічної інформації. У свою чергу, Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» (2017 р.) [14] та Закон «Про стратегічну екологічну оцінку» (2018 р.) [15] гарантують громадськості право на участь у розробленні планів і програм, пов'язаних із поводженням з відходами, що створює передумови для формування екологічної культури відповідальності.

Показовим прикладом підвищення правової обізнаності населення є діяльність українських громад у межах проєктів з розвитку циркулярної економіки. Зокрема, ініціатива «Zero Waste Lviv» упроваджує освітні кампанії щодо роздільного збирання відходів, проводить тренінги з прав громадян на чисте довкілля та взаємодіє з органами влади щодо впровадження локальних систем сортування. Подібні практики демонструють, що правова інформованість у поєднанні з екологічною освітою стимулює реальні зміни у громадській поведінці та сприяє досягненню цілей циркулярної економіки [16; 17].

В умовах війни актуальним напрямом еколого-правової просвіти стає інформування громадян про безпечне збирання та утилізацію відходів руйнувань, утворених унаслідок бойових дій, а також про правила обігу потенційно небезпечних матеріалів. Державна політика у цій сфері має передбачати створення спеціальних інформаційних ресурсів, що надаватимуть інструкції щодо поводження з відходами війни, з урахуванням норм міжнародного гуманітарного та екологічного права. Як приклад можна навести розміщення на офіційних веб-сайтах органів державної влади та органів місцевого самоврядування пам'яток, як діяти у разі виявлення вибухонебезпечних предметів [18].

Еколого-правова обізнаність є ключовим чинником ефективності системи управління відходами. Вона поєднує знання про екологічні права, уміння їх реалізовувати, а також внутрішню мотивацію до екологічно відповідальної поведінки. Проте лише поінформованість без практичних дій не забезпечує сталих змін у поведінці громадян. Тому правове регулювання у сфері управління відходами має не лише гарантувати права, а й стимулювати розвиток екологічних цінностей, волонтерства, соціальної активності та міжсекторальної співпраці.

Висновки: Таким чином, серед правових і організаційних чинників, що впливають на формування еколого-правової обізнаності громадян у сфері управління відходами, насамперед, варто віднести конституційні гарантії екологічних прав, законодавство щодо інформування та навчання громадян у сфері управління відходами, нормативно закріплені вимоги до прозорості екологічної інформації. До організаційних чинників належить система екологічної освіти і просвіти, розвиток екологічної комунікації шляхом поширення кампаній з підвищення обізнаності про небезпечні відходи, діяльність медіа, онлайн-платформ та мобільних додатків для сортування відходів, повідомлень про забруднення тощо, участь громадських екологічних організацій у реалізації політики управління відходами, волонтерські ініціативи з очищення територій, екологічний контроль на рівні громад.

Сукупність правових та організаційних чинників безпосередньо впливає на реалізацію екологічних прав громадян, оскільки визначає доступ до інформації, рівень екологічної освіти та можливість участі у прийнятті рішень щодо управління відходами. Проте недостатня поінформованість населення, формальний характер консультацій і відсутність реальних механізмів впливу громади на екологічну політику знижують ефективність правового регулювання. Для її підвищення доцільно удосконалити процедури громадського контролю, забезпечити відкритість екологічних даних, створити постійно діючі дорадчі органи при органах влади та впровадити систему екологічної освіти і просвіти на всіх рівнях. Розвиток еколого-правової обізнаності, особливо в умовах війни та післявоєнного відновлення, є не лише освітнім чи правовим завданням, а стратегічним пріоритетом держави, що визначає правові засади повоєнного відновлення України на засадах сталого розвитку й циркулярної економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Сумській області у 2021 році. Сумська обласна державна адміністрація. Департамент захисту довкілля та енергетики. Суми. 2022. 217 с. URL: https://mepr.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/Sum2021-zi-zminamy.pdf.
2. Симоненко Н.В., Яковенко О.І., Подоляко Л.П., Усок М.М., Пилипенко Е.В., Сіра Н.П. Досвід Мезинського національного природного парку щодо поводження з відходами. *Дорожня карта реалізації Закону України «Про управління відходами»: збірка матеріалів Національного форуму «Поводження з відходами в Україні: законодавство, економіка, технології»* (м. Київ, 24–25 листопада 2022 р.). К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2022. 248 с.
3. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
4. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38-39. Ст. 380.
5. Інструкція про порядок організації та проведення професійно-психологічного відбору кандидатів на навчання у вищих військових навчальних закладах Служби безпеки України: Наказ Центрального управління Служби безпеки України 01.03.2012 № 79. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0436-12#Text.
6. Оніщенко Н. М. Обізнаність в праві як категорія доктрини та явище юридичної практики. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 6/2. С. 114–118.
7. Гринюк Р.Ф., Загороднюк Д.А. Теоретико-методологічні аспекти дослідження поняття правової обізнаності. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 1. С. 5–21.
8. Антомонов М.Ю., Пашинська С.Л., Соколова М.П., Скочко Т.П., Рудницька О.П. Обізнаність, настанови та діяльність як складові екологічної свідомості молоді. *Гігієна населених місць.* 2023. № 72. С. 38–45. URL: https://doi.org/10.32402/hygiene.72.38.
9. Ткаченко О.М. Правова охорона довкілля у населених пунктах. Дис. … канд. юрид. наук: 081 «Право». Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2020. 235 с.
10. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Бровко Н.І., Терещук М.М. Право на екологічну інформацію як складова конституційного права людини на інформацію. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: «Юриспруденція».2022. № 55. С. 23–26.
12. Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля: Закон України від 06.07.1999 р. № 832-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 34. Ст. 296.
13. Про управління відходами: Закон України від 20.06.2022 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 17. Ст. 75.
14. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19.
15. Про стратегічну екологічну оцінку: Закон України від 20.03.2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19.
16. Що таке zero waste місто? URL: https://zerowastelviv.org.ua/zero-waste-misto.

17. Сучасне керування відходами відповідно до принципів циркулярної економіки. Посібник курсу ZWA deep level. Упоряд. А. Прокаєва. 2021. 140 с.
18. Пам'ятка. Як діяти у разі виявлення вибухонебезпечних предметів. URL: https://dszn.smr.gov.ua/pam-yatka-pro-viyavlennya-vibuhonebezpechnih-predmetiv.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.45

ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ПРОФЕСІЙНИХ СПОРТСМЕНІВ У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Шумілов А.В.,
аспірант кафедри трудового права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Шумілов А.В. Права та обов'язки професійних спортсменів у трудових правовідносинах.
Вказується, професійний спорт виступає самостійним видом професійної діяльності та має низку специфічних ознак, що відрізняють його від інших різновидів спорту. Між тим, на сьогоднішній день Україна не забезпечена сталою системно викладеною нормативно-правовою базою у сфері професійного спорту. В державі не створено ефективних умов для професійної діяльності та захисту конституційних прав спортсменів та балансу їх обов'язків. Як свідчить існуюча практика, українські спортсмени з високим рівнем спортивної майстерності часто реалізовують себе в інших країнах. Саме тому надзвичайно актуальним залишається дослідження вітчизняного законодавства на предмет правового статусу професійного спортсмена.

У статті підкреслено, що однією з особливостей правового статусу спортсмена-професіонала в Україні є його подвійна природа. Адже, з одного боку, спортсмен-професіонал може врегулювати свої відносини із суб'єктами фізичної культури і спорту за допомогою норм трудового права; з іншого боку, немає жодних заборон для цивільно-правового врегулювання вказаних відносин. Особливий характер праці професійного спортсмена об'єктивно вимагає спеціального правового регулювання відносин, що виникають при цьому, що можливо в рамках диференціації трудового законодавства. Також наведені істотні умови контракту з професійним спортсменом. Поряд з трудовими договорами доцільно укладати самостійні цивільно-правові договори для регулювання відносин між професійним спортсменом та спортивною організацією, пов'язані з наданням спортсмену-професіоналу додаткових прав, гарантій та соціальних благ, і які не є предметом регулювання трудового права.

Автором зазначається, що в Україні регулювання праці професійних спортсменів має місце як на нормативному, так і на договірному рівнях. В той же час нормативне регулювання навряд чи можна характеризувати як системне та послідовне в сенсі положень, що в ньому викладені. Подальше підвищення його рівня якості, вдосконалення можливе на базі систематизації норм, що регулюють працю професійних спортсменів, в тому числі шляхом закріплення таких норм у новому Трудовому кодексі.

Ключові слова: професійний спорт, професійний спортсмен, правовий статус професійного спортсмена, трудові правовідносини, контракт.

Shumilov A.V. Rights and obligations of professional athletes in labor relations.
Professional sport is an independent type of professional activity and has a number of specific features that distinguish it from other types of sports. Meanwhile, today Ukraine is not provided with a stable, systematically laid out regulatory and legal framework in the field of professional sports. The state has not created effective conditions for professional activity and protection of the constitutional rights of athletes and the balance of their responsibilities. As current practice shows, Ukrainian athletes with a high level of sportsmanship often realize themselves in other countries. That is why the study of domestic legislation on the legal status of a professional athlete remains extremely relevant.

The article emphasizes that one of the features of the legal status of a professional athlete in Ukraine is its dual nature. After all, on the one hand, a professional athlete can regulate his relations with subjects of physical culture and sports using the norms of labor law; on the other hand, there are no prohibitions on the civil-law regulation of these relations. The special nature of the work of a professional athlete objectively requires special legal regulation of the relations arising in this regard,

which is possible within the framework of differentiation of labor legislation. The essential terms of a contract with a professional athlete are also provided. Along with employment contracts, it is advisable to conclude independent civil law contracts to regulate relations between a professional athlete and a sports organization, related to providing the professional athlete with additional rights, guarantees, and social benefits, and which are not subject to labor law regulation.

The author notes that in Ukraine, the regulation of the labor of professional athletes takes place both at the regulatory and contractual levels. At the same time, regulatory regulation can hardly be characterized as systemic and consistent in the sense of the provisions set forth in it. Further improvement of its quality level and improvement is possible on the basis of systematization of norms regulating the work of professional athletes, including by enshrining such norms in the new Labor Code.

Key words: professional sports, professional athlete, legal status of a professional athlete, labor relations, contract.

Постановка проблеми. Однією з основних умов ефективної реалізації державної політики є створення всебічно розроблених правових норм, що утворюють ієрархію законів у кожній сфері державного регулювання. Це дозволяє, по-перше, чітко регламентувати діяльність різних організацій, як державних, так і приватних, залучених у реалізацію конкретної політики. І, по-друге, тісно пов'язувати різні напрями державної політики з наявними ресурсами, загальнодержавними цілями та пріоритетами.

Спорт сьогодні є важливим структурним елементом «м'якої сили» та публічної дипломатії (як ключового та найефективнішого інструменту «м'якої сили»). Сьогодні відбувається активний процес формування спортивної дипломатії як ефективної гуманітарної технології з арсеналу стратегії «м'якої сили», здатної вирішувати важливі завдання держави на міжнародній арені. На початку 21 століття спортивна дипломатія набирає обертів, і існує низка об'єктивних причин її популярності. Відбувається зближення спорту та дипломатії з погляду їх можливостей конструювати позитивний образ країни. Завдяки спорту уявлення про країну може змінюватися з приголомшливою швидкістю, якій часом поступаються навіть результати дипломатичних акцій.

Таким чином, у наші дні спорт є потужним інструментом зовнішньополітичної боротьби та методом політичного впливу з величезним потенціалом та унікальними можливостями. Проте розвиток спортивної дипломатії неможливий без розвитку її юридичної основи. Відповідно необхідне ефективне нормативно-правове забезпечення у сфері професійного спорту.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей правового статусу спортсмена-професіонала в Україні та спеціального правового регулювання відносин, що виникають при цьому, що є можливим в межах диференціації трудового законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Проблемам правового регулювання сфери професійного спорту, зокрема, й регулюванню праці професійних спортсменів, присвячені праці як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, а саме: А. Полянського, М. Ткалича, О. Шевченко, О. Чорноус та ін. Водночас, на сьогодні відсутня єдність думок науковців щодо визначення правового статусу спортсменів-професіоналів (зокрема, чи повинна діяльність спортсменів-професіоналів у професійному спорті врегульовуватись на підставі норм цивільного права, або ж на основі норм трудового права).

Виклад основного матеріалу. Професійний спорт сьогодні – це один з напрямків спортивної діяльності. Оскільки на сьогоднішній день основний державний законодавчий акт у сфері спорту – Закон України «Про фізичну культуру і спорт» – стосується лише загальних засад діяльності в сфері спорту, питання регулювання трудових відносин у певних сферах, таких як професійний спорт, потребує доопрацювання.

Закон регулює суспільні відносини в області фізичної культури і спорту, але навіть не дає прийнятного визначення такому поняттю, як контракт з професійним спортсменом. Згідно з п. 15 ч. 2. ст. 1 Закону спортсмен – це фізична особа, що систематично займається певними видами (різновидами) спорту та бере участь у спортивних змаганнях [2].

Стаття 38 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» регулює спортивну діяльність у професійному спорті професійних спортсменів, тренерів та інших фахівців. Вона полягає у підготовці та участі у спортивних змаганнях серед професійних спортсменів, є основним джерелом їх доходу та здійснюється відповідно до цього Закону, трудового законодавства та інших нормативно-правових актів, а також статутних та розпорядчих документів відповідних суб'єктів у

галузі фізичної культури і спорту, і міжнародних спортивних організацій. У той же час, якщо у визначенні професійного спорту йдеться про те, що це комерційна сфера спорту, то не зрозуміло, як співвідносяться норми трудового та цивільного права. Тобто, по суті, це еквівалентно підприємницькій діяльності, що чітко підтверджується застосуванням категорії «прибуток» в її визначенні. Закон не містить нічого, що прямо вказувало б на таку відмінність.

Говорячи про врегулювання спортивних правовідносин трудовим законодавством, слід зазначити що ними охоплюється лише спортсмени національних збірних команд, зокрема, стаття 37 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» зазначає те, що центральний орган виконавчої влади реалізує державну політику у сфері фізичної культури та спорту, укладає трудовий договір (контракт) із спортсменами та фахівцями штатної команди національних збірних команд України з олімпійських, неолімпійських та національних видів спорту [2].

У Кодексі законів про працю немає окремих норм, які б регулювали діяльність спортсменів. В той же час, як справедливо зазначає Дубінська З., «цілком очевидним є те, що лише Кодекс законів про працю України не може повною мірою врегульовувати діяльність спортсменів, так як спортивна діяльність має значну кількість особливостей» [1, с. 72].

Як справедливо вважає О. Кампі, «незважаючи на те, що в Україні загалом сформоване законодавство, яке регулює діяльність у сфері фізичної культури і спорту, однак простежуються недоліки в правовому регулюванні професійного спорту, зокрема регулюванні праці професійних спортсменів» [3, с. 130].

Віддаючи належне зусиллям законодавця щодо розвитку правового регулювання відносин у галузі фізичної культури та спорту та наголошуючи на безумовних перевагах нового законодавства, водночас слід звернути увагу на те, що поки оптимального варіанту нормативно-правової регламентації професійного спорту знайти не вдалося. В Україні немає чіткого законодавчо закріпленого регулювання конституційно-правового статусу професійних спортсменів. Основні суб'єктивні права людини, закріплені в Конституції України, універсальні. Професійні спортсмени також володіють ними за загальними стандартами. Особливі права професійних спортсменів чітко не відображені в трудовому законодавстві та чинному Законі України «Про фізичну культуру і спорт». Водночас, ці права регулюються Положенням про національні збірні команди з видів спорту, визнаних в Україні [5], іншими нормативними актами та статутними нормами недержавних спортивних громадських установ.

Навіть при поверхневому аналізі української вітчизняної практики правового регулювання відносин у професійному спорті складається враження, що пошук оптимального варіанта правової регламентації здійснюється лише емпіричним шляхом, тобто методом проб та помилок, без опори на відповідне науково-теоретичне осмислення різних сторін цього складного феномену. Тим часом цілком очевидно, що в основу правової регламентації відносин у сфері спорту, враховуючи її міжгалузевий характер, мають бути покладені результати досліджень у різних галузях юридичної науки, насамперед загальної теорії права та держави.

Дослідження питань правового регулювання професійного спорту представляє значний інтерес також з погляду загальних проблем теорії права, зокрема, невирішених проблем вчення про систему права. Українська юридична наука досі не виробила єдиного підходу до визначення місця нормативно-правових розпоряджень, що регламентують відносини в галузі спорту, в системах вітчизняного права та законодавства.

В Україні регулювання праці професійних спортсменів має місце як на нормативному, так і на договірному рівнях. В той же час, нормативне регулювання навряд чи можна характеризувати як системне та послідовне в сенсі положень, що в ньому викладені. Подальше підвищення його рівня якості, вдосконалення можливе на базі систематизації норм, що регулюють працю професійних спортсменів, в тому числі шляхом закріплення таких норм у новому Трудовому кодексі.

Недостатньо повне вивчення сфери правового регулювання трудових відносин професійних спортсменів залишає відкритими питання щодо сутності професійного спорту та, відповідно, діяльності професійних спортсменів, галузевої належності правового регулювання трудових відносин професійних спортсменів.

Зазвичай, науковці визначають спортсмена-професіонала як фізичну особу, яка вступила у трудові відносини, для якої заняття спортом є основним видом діяльності, яка входить до професійної спортивної організації з видів спорту, зареєстрована відповідним чином, включена в офіційний реєстр власників ліцензій і має ліцензію. Хоча здійснювані функції мають багатоманітний

характер, діяльність професійного спортсмена можна уявити як роботу на певній посаді. Спортсмен, таким чином, не передає результат своєї праці, а виконує певну трудову функцію. Аналогічний висновок можна зробити, проаналізувавши ч. 2 ст. 38 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» – серед джерел правового регулювання відносин за участю спортсменів-професіоналів в ній на першому місці зазначено Кодекс законів про працю [2].

О. Чорноус підкреслює, що «згідно з ч. 2 ст. 38 Закону діяльність у професійному спорті спортсменів, тренерів та інших фахівців, яка полягає в підготовці й участі в спортивних змаганнях серед спортсменів-професіоналів, і є основним джерелом їхніх доходів, провадиться відповідно до цього Закону, Кодексу законів про працю України та інших нормативно-правових актів, а також статутних і регламентних документів відповідних суб'єктів сфери фізичної культури й спорту та міжнародних спортивних організацій [7, с. 58]. Як бачимо, Закон встановлює загальні правові, організаційні, соціальні та економічні основи у сфері фізичної культури і спорту. Згідно з ч. 3 ст. 21 Кодексу законів про працю України, особливою формою трудового договору є контракт, в якому строк його дії, права, обов'язки та відповідальність сторін (у тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання договору (в тому числі дострокового) можуть встановлюватися за угодою сторін» [4].

Обсяг контракту визначається законодавством України. Це означає, що спортсмен набуває статусу професійного спортсмена з моменту підписання ним контракту з відповідними суб'єктами сфери фізичної культури і спорту про участь у змаганнях між професійними спортсменами. Закон не встановлює, що таке трудовий договір спортсмена і якими особливостями володіє цей документ. Є лише згадка про трудовий договір як документ, який укладає центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику в галузі фізичної культури і спорту, зі спортсменами штатної команди та фахівцями національної збірної України з олімпійських та неолімпійських видів спорту.

Ніщо інше в Законі не розглядає трудові контракти спортсменів як особливі форми договорів. Ще одним нормативним актом, який може регулювати питання щодо трудових контрактів зі спортсменами, є Кодекс законів про працю України. Цей документ, однак, теж не вказує на особливості стосовно працевлаштування спортсмена. Очевидно, законодавець не вважав за необхідне виносити трудовий контракт спортсмена в самостійну правову категорію.

Антон Полянський, розглядаючи правове регулювання трудових відносин професійних спортсменів в Україні, робить акцент на диференціації: «Нормативно-правове регулювання трудових відносин здійснюється з дотриманням принципу єдності та диференціації трудових правовідносин. Присутність нагальної потреби в існуванні загальних трудо-правових норм також зумовлює наявність деталізованих норм і правил щодо окремих інститутів трудового права… диференціація повинна забезпечуватись за допомогою єдності, а єдність – за допомогою диференціації» [6, с. 13].

У багатьох секторах (включаючи ті, де працівники мають відношення до професійного спорту) слід враховувати деталі роботи. Галузеву диференціацію слід розуміти як різницю в регулюванні трудової діяльності працівників залежно від специфіки виробництва, а також інших сфер, таких як освіта, наука, спорт, культура. Така диференціація повинна здійснюватися за допомогою спеціальних норм, прийнятих в централізованому порядку, а також на галузевому і місцевому рівнях. Це повністю відноситься й до професійної діяльності спортсмена [6, с. 22-23].

Кожна із цих причин галузевої диференціації певним чином відображається в нормах трудового законодавства. «Важка робота або шкідливі умови праці вимагають прийняття норм для відповідного регулювання робочого часу й часу відпочинку, оплати й охорони праці. Наприклад, основним несприятливим чинником при професійній спортивній діяльності є висока фізична напруга, яка в деякі періоди тренувального процесу дорівнює 6500 ккал і більше, що значно перевищує навіть енерговитрати шахтарів, які становлять у середньому 4500–5000 ккал» [6, с. 22].

Інші чинники негативного плану в професійній спортивної діяльності – це підвищений ризик травматизму, велика нервово-емоційна напруга (особливо в період змагань та безпосередньо перед ними), несприятливі метеофактори, часта зміна часових поясів через поїздки на змагання за кордон. Особливості характеру праці, складність роботи й підвищена відповідальність при виконанні деяких видів трудової діяльності обумовлюють спеціальні вимоги до кваліфікації й інших ділових якостей працівників, що закріплюється в спеціальних правилах прийому на роботу, а також звільнення.

В той же час, як справедливо зазначає А. Полянський «від диференціації слід відмежувати індивідуалізацію трудових прав. Індивідуалізація трудових прав здійснюється на індивідуально-договірному рівні по відношенню до конкретного суб'єкта, тоді як диференціація припускає нормативний рівень і розрахована на певні категорії працівників. Диференціація забезпечує регулювання трудових відносин на рівні норм права, а індивідуально-правове регулювання є стадією реалізації права» [6, с. 34].

Але особливість правового статусу спортсменів визначається тим, що регулювання їх діяльності повинне відповідати нормам спортивного права, має враховувати потреби практики організації спортивних заходів та ведення господарської діяльності у сфері спорту.

У фреймворку практики регулювання професійної діяльності спортсменів існують дві основні проблеми. Перша – це доцільність і обмеження застосування державних нормативних актів до цієї діяльності. Дуже часто можна почути думку про те, що професійний спорт може функціонувати без втручання держави і що відносини між професійними спортсменами та тренерами регулюються лише відомчими та регіональними актами. Друга проблема проявляється в питанні про те, яка галузь права – трудове або цивільне право – регулює відносини між професійними спортсменами і суб'єктами фізичної культури і спорту.

Аналізуючи положення вищевказаних норм законодавства, можна дійти висновку, що для врегулювання трудових правовідносин між спортсменами та суб'єктами сфери фізичної культури укладається саме трудовий контракт – тобто, не простий трудовий договір зі стандартними умовами, а саме документ, в якому сторони мають право самостійно погодити строк його дії, права, обов'язки та відповідальність сторін (у тому числі матеріальну), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, додаткові соціальні пільги, гарантії, штрафні санкції за порушення умов контракту, умови розірвання контракту (в тому числі дострокового). Проте деякі науковці вважають, що контракт із професійним спортсменом містить всі ознаки цивільно-правового договору, а тому, на їхню думку, він має регулюватися нормами цивільного, а не трудового законодавства.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що для командних та індивідуальних видів спорту характерною є різна специфіка відносин «між тим, хто забезпечує роботою, і тим, хто її виконує». Командним видам спорту притаманні відносини роботодавець – працівник (при цьому клуб виступає роботодавцем, а спортсмен – працівником).

Хоча в контракті мали б бути наявні умови обох сторін, зазвичай, спортивні організації у своїх регламентах імперативно встановлюють, що контракти з професійними спортсменами можуть укладатися лише за типовою формою, яка затверджена такою спортивною організацією. Істотними умовами контракту з професійним спортсменом, як правило, виступають такі як:

1) строк дії контракту;
2) умови тренувань та підготовки до змагань;
3) участь у змаганнях та очікуваний результат;
4) права та обов'язки сторін;
5) умови оплати праці та соціальний пакет;
6) вимоги до способу життя спортсмена;
7) дострокове розірвання контракту з ініціативи спортсмена та спортивної організації;
8) відповідальність за порушення умов контракту та вирішення спорів.

Новою редакцією Закону України «Про фізичну культуру та спорт» надано визначення такого досить складного і не цілком однозначного явища спортивного життя, яким є професійний спорт. Відповідно до закону, під професійним спортом слід розуміти комерційний напрямок у спорті, пов'язаний із підготовкою та проведенням видовищних спортивних заходів на високому організаційному рівні з метою отримання прибутку. Відповідно і діяльність спортсменів у професійному спорті, яка полягатиме у підготовці та участі у спортивних змаганнях серед професіоналів та служитиме основним джерелом їх доходів, має здійснюватися відповідно до Кодексу законів про працю України [2].

При цьому також актуальна прецедентна практика зводиться до вирішення класичних трудових спорів про стягнення заробітної плати на порушення порядку розірвання контракту та подекуди – до вирішення питань про виїзд неповнолітніх спортсменів за кордон без дозволу другого з батьків тощо. Масив прецедентної практики у сфері правовідносин промоутер – спортсмен майже відсутній; він є недостатнім для формування наукових та прикладних висновків і пропозицій.

Висновки. Нова думка про професійний спорт як на комерційне підприємство дозволяє остаточно усунути нерозв'язну, на перший погляд, суперечність у тому, що діяльність спортсмена та трудова діяльність працівника повинні підкорятися правилам трудового законодавства, яке, як відомо, покликане служити покращенню якості та продуктивності праці та підвищенню ефективності громадського виробництва. Юридична фікція, встановлена в законодавстві раніше з метою підвищення соціального статусу спортсмена у суспільстві, тепер може втілитись у дійсність. Утім, незважаючи на величезну кількість правового матеріалу, варто констатувати наявність прогалин та колізій у законодавстві. Вбачається, що для врегулювання трудових правовідносин між спортсменами та суб'єктами сфери фізичної культури повинен укладатись саме трудовий контракт – тобто не простий трудовий договір зі стандартними умовами, а саме документ, в якому сторони мають право самостійно погодити строк його дії, права, обов'язки та відповідальність сторін (у тому числі матеріальну), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, додаткові соціальні пільги, гарантії, умови розірвання контракту (в тому числі дострокового).

Наразі, державою не створено відповідних належних умов для професійної діяльності та захисту конституційних прав спортсменів. Тому, надзвичайно актуальним залишається дослідження українського і зарубіжного законодавства на предмет правового статусу професійного спортсмена, прав та обов'язків цієї категорії громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дубінська З.П. Специфіка суб'єктів правовідносин у сфері спорту в Україні. *Південноукраїнський Правничий Часопис.* 2019. № 1. С. 69–74.
2. Про фізичну культуру та спорт: Закон України № 3808-XII від 24.12.1993 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text.
3. Кампі О.Ю. Трудові відносини у професійному спорті. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2017. Т. 1. Вип. 44. С. 130–133.
4. Кодекс законів про працю України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text.
5. Положення про національні збірні команди з видів спорту, визнаних в Україні: наказ Міністерства молоді та спорту України № 3027 від 21.08.2015 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1078-15#Text.
6. Полянський А.О. Правове регулювання трудових відносин професійних спортсменів в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2015. 193 с.
7. Чорноус О. В. Проблеми правового регулювання трудових відносин зі спортсменами. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України*. Зб. наук. пр. [конф. (м. Харків, 31 трав. 2019 р.)] / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. тактич. та спец.-фіз. підгот. ф-ту № 2. Харків: ХНУВС, 2019. С. 57–59.

УДК 347.962:342.56:174
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.46

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУДДІВ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ

Бєлов Д.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-7168-9488

Бєлова М.В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342

Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Дисциплінарна відповідальність суддів як інструмент забезпечення доброчесності.

У статті досліджено теоретико-правові аспекти інституту дисциплінарної відповідальності суддів в Україні. Обґрунтовано, що дисциплінарна відповідальність суддів є особливим видом юридичної відповідальності, який забезпечує баланс між незалежністю судової влади та її підзвітністю суспільству. Проаналізовано сутність юридичної відповідальності як фундаментального елементу взаємодії між державою та особистістю, розглянуто еволюцію форм відповідальності від моральної до юридичної в контексті розвитку суспільних відносин та формування державності.

Визначено специфічні ознаки дисциплінарної відповідальності суддів, які відрізняють її від інших видів юридичної відповідальності: особливий правовий статус суб'єктів дисциплінарних проступків, наявність спеціалізованих органів дисциплінарного провадження, специфічна процедура притягнення до відповідальності та механізм оскарження дисциплінарних стягнень. Наголошено на конституційно гарантованому принципі суддівської недоторканності як відмінній характеристиці судді як суб'єкта дисциплінарної відповідальності.

Обґрунтовано багатоаспектність дисциплінарної відповідальності суддів, яка функціонує одночасно як елемент правового статусу носія судової влади, самостійний вид юридичної відповідальності та інструмент забезпечення належної службової дисципліни. Доведено необхідність міждисциплінарного підходу до аналізу цього інституту із застосуванням методології конституційного, адміністративного, трудового права та судоустрою.

Особливу увагу приділено питанню доброчесності та непідкупності як фундаментальних професійних стандартів суддівської діяльності, які мають вирішальне значення для формування суспільної довіри до судової системи. Підкреслено, що для суддів доброчесність не може бути відносною – вона є необхідною умовою їхньої функціональної легітимності.

Проаналізовано проблемні аспекти чинного правового регулювання дисциплінарної відповідальності суддів, зокрема наявність суттєвих прогалин у визначенні підстав відповідальності, видів дисциплінарних стягнень та процедур їх застосування.

Ключові слова: відповідальність органів державної влади, дисциплінарна відповідальність, судді, юридична відповідальність, незалежність судової влади, правовий статус судді, дисциплінарні санкції, судова етика.

Byelov D.M., Bielova M.V. Disciplinary liability of judges as a tool for ensuring integrity.

The article examines the theoretical and legal aspects of the institution of disciplinary liability of judges in Ukraine. It is substantiated that disciplinary liability of judges is a special type of legal liability that ensures a balance between the independence of the judiciary and its accountability to society. The essence of legal liability as a fundamental element of interaction between the state and the individual is analyzed, the evolution of forms of liability from moral to legal in the context of the development of social relations and the formation of statehood is considered.

Specific features of disciplinary liability of judges are identified that distinguish it from other types of legal liability: a special legal status of subjects of disciplinary offenses, the presence of specialized bodies of disciplinary proceedings, a specific procedure for bringing to justice and a mechanism for appealing disciplinary sanctions. The constitutionally guaranteed principle of judicial immunity is emphasized as a distinctive characteristic of a judge as a subject of disciplinary liability.

The multifaceted nature of the disciplinary liability of judges is substantiated, which functions simultaneously as an element of the legal status of the holder of judicial power, an independent type of legal liability and a tool for ensuring proper official discipline. The need for an interdisciplinary approach to the analysis of this institution using the methodology of constitutional, administrative, labor law and the judicial system is proven.

Special attention is paid to the issue of integrity and incorruptibility as fundamental professional standards of judicial activity, which are of decisive importance for the formation of public trust in the judicial system. It is emphasized that for judges, integrity cannot be relative - it is a necessary condition for their functional legitimacy.

The problematic aspects of the current legal regulation of disciplinary liability of judges are analyzed, in particular the presence of significant gaps in determining the grounds for liability, types of disciplinary sanctions and procedures for their application.

Key words: responsibility of state authorities, disciplinary liability, judges, legal liability, independence of the judiciary, legal status of a judge, disciplinary sanctions, judicial ethics.

Актуальність дослідження дисциплінарної відповідальності суддів зумовлена необхідністю забезпечення балансу між незалежністю судової влади та її підзвітністю суспільству в контексті реформування судової системи України. Інститут дисциплінарної відповідальності відіграє ключову роль у формуванні довіри громадян до судової влади, оскільки саме через механізми притягнення суддів до відповідальності суспільство може контролювати дотримання представниками суддівського корпусу професійних стандартів, етичних норм та принципів доброчесності. Водночас існують ризики зловживання інструментами дисциплінарної відповідальності для здійснення тиску на суддів, що загрожує їхній незалежності під час здійснення правосуддя.

У сучасних умовах євроінтеграційних процесів та імплементації міжнародних стандартів правосуддя особливого значення набуває приведення національного законодавства у сфері дисциплінарної відповідальності суддів у відповідність до рекомендацій Венеціанської комісії, практики Європейського суду з прав людини та Основних принципів незалежності судових органів ООН. В той же час, наявність прогалин у чинному нормативно-правовому регулюванні, зокрема щодо визначення підстав дисциплінарної відповідальності, процедур її застосування та видів дисциплінарних стягнень, актуалізує необхідність комплексного наукового дослідження цього інституту з метою вироблення пропозицій щодо його вдосконалення.

Метою дослідження є теоретико-правовий аналіз окремих аспектів інституту дисциплінарної відповідальності суддів в Україні.

Джерельну базу дослідження становлять наукові праці вітчизняних учених, присвячені загальнотеоретичним аспектам юридичної відповідальності та спеціальним питанням дисциплінарної відповідальності суддів. Фундаментальні засади інституту юридичної відповідальності досліджені в роботах Л. Бєлої [1], Ю. Бисаги [2], О. Іваненка [4], Ю. Кириченка [5], які розкривають сутність юридичної відповідальності як механізму соціального регулювання та її роль у функціонуванні органів державної влади.

Питання типології та класифікації видів юридичної відповідальності розглянуті в дослідженнях Д. Лук'янця [7] та І. Шемелинця [8], які аналізують критерії розмежування різних форм відповідальності та обґрунтовують місце дисциплінарної відповідальності в системі юридичної відповідальності.

Спеціальні аспекти дисциплінарної відповідальності суддів досліджені в працях В. Ріхтера [11], О. Захарової [12], В. Василенка [13], Р. Жуган [14], А. Шевченка [15], Р. Бондарчука [10], К. Гермак [9], які аналізують адміністративно-правову сутність, теоретичні та практичні проблеми, процесуальні аспекти та процедури притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності. Особливої уваги заслуговує колективна монографія за редакцією М. Погорецького [18], яка представляє комплексне дослідження інституту дисциплінарної відповідальності суддів в Україні.

Питання доброчесності як фундаментального принципу суддівської діяльності розглянуті, зокрема й в наших роботах [3, 6, 19], а також праці А. Бойка [20], які досліджують зв'язок між дотриманням етичних стандартів та формуванням довіри до судової влади.

Виклад матеріалу дослідження. Значення судової системи в державі, суспільні сподівання щодо роботи суддів та гарантування кожній особі права на справедливий розгляд справи мають критичне значення для соціуму, тому здійснення правосуддя становить одну з ключових функцій судової гілки влади і, відповідно, вимагає якісного кадрового забезпечення. Це, насамперед, зумовлено тим, що рівень правосуддя залежить, зокрема, від того, як судді ставляться до виконання своїх функцій. Відповідальне ставлення суддів до професійних обов'язків підтримується комплексом правових інструментів, серед яких важливе місце посідає дисциплінарна відповідальність. Використання дисциплінарних санкцій (або потенційна можливість їх застосування) становить хоча й не єдиний, проте досить результативний спосіб запобігання дисциплінарним порушенням з боку представників суддівського корпусу. Саме це, за твердженням М. Погорецького, обґрунтовує потребу в існуванні такого механізму відповідальності суддів, який перетворює її на дієвий інструмент забезпечення належного відправлення правосуддя, зберігаючи водночас рівновагу між процедурою притягнення представників судової влади до відповідальності та гарантіями незалежності суддівської професії [18, с. 3].

Чесність та неупередженість для суддів є не просто моральними якостями, а професійними стандартами, які мають вирішальне значення при оцінці спроможності судді належним чином виконувати свої функції. Доброчесність і непідкупність судді впливають на формування суспільної довіри як до конкретного судді, так і до судової системи в цілому. Для представників суддівського корпусу доброчесність не може бути відносною чи варіативною – вона є фундаментальною умовою їхньої функціональної легітимності. Якщо суддя, відзначає А. Бойко, публічно засуджуватиме порушення етичних норм іншими особами, при цьому сам/сама допускаючи подібні порушення, таку поведінку суспільство сприйматиме як лицемірство, що неминуче спричинить втрату довіри до цього судді і може негативно позначитися на авторитеті судової влади загалом [20, с. 341].

У Кодексі суддівської етики, серед стандартів поведінки судді зазначено, що суддя має докладати зусиль, щоб на думку звичайної розсудливої людини (законослухняної людини, яка, будучи достатньою мірою поінформованою про факти та процеси, що відбуваються, об'єктивно сприймає інформацію та обставини зі сторони) його поведінка відповідала високому статусу посади та не викликала обґрунтованих сумнівів у його доброчесності (стаття 3), також суддя повинен бути обізнаним про свої майнові інтереси та вживати розумних заходів для того, щоб бути обізнаним про майнові інтереси членів своєї сім'ї (стаття 20) [21].

Очевидно, державні органи фізично не можуть здійснювати безперервний нагляд за всіма випадками порушення правових приписів, коли окремі суб'єкти намагаються підмінити загальнообов'язкові норми власним розумінням права та задовольнити свої потреби через порушення прав і законних інтересів інших членів суспільства. У таких умовах держава змушена використовувати відповідні механізми для припинення протиправної поведінки, відновлення порушених прав та спонукання правопорушника до дій у правовому полі. Отже, дієвим засобом державного впливу на особу, яка порушує правові норми, спрямованим на забезпечення її правомірної поведінки та відмову від скоєння протиправних діянь, виступає інститут юридичної відповідальності [1, с. 39].

Відзначимо: 1) саме юридична відповідальність забезпечує реалізацію принципу невідворотності покарання за порушення закону, що становить один із наріжних каменів правової держави. Через систему санкцій та правових наслідків негативного характеру цей інститут не лише виконує каральну функцію, а й здійснює превентивний вплив на потенційних правопорушників, формуючи у суспільстві повагу до права та усвідомлення необхідності дотримання правових норм. Ефективність юридичної відповідальності визначається балансом між суворістю покарання та справедливістю його застосування, що дозволяє досягти як індивідуальної, так і загальної превенції правопорушень; саме юридична відповідальність являє собою різновид соціальної відпо-

відальності. При цьому, суть соціальної відповідальності виражається у зобов'язанні особи дотримуватися вимог, які пред'являються їй з боку суспільства, держави та інших членів соціуму. Тобто, поряд із юридичною відповідальністю у суспільних відносинах функціонують інші види соціальної відповідальності, такі як етична, політична, корпоративна, партійна та подібні форми [2, с. 34].

Юридична відповідальність є фундаментальним елементом взаємин між індивідом та суспільством, функціонуючи як інструмент регулювання людської поведінки відповідно до соціальних норм. У ході розвитку суспільних зв'язків юридична відповідальність набула провідного значення у політичній, духовній, ідеологічній та інших сферах суспільного буття; її удосконалення становить необхідну умову поступального розвитку соціуму [4, с. 41].

Саме тому, на наш погляд, юридична відповідальність виконує не лише репресивну, а й виховну та превентивну функції, сприяючи формуванню правосвідомості громадян та зміцненню правопорядку. Через систему юридичної відповідальності держава демонструє своє ставлення до різних форм протиправної поведінки, встановлює межі дозволеного і визначає наслідки їх порушення. А тому, ефективне функціонування цього інституту створює у суспільстві атмосферу передбачуваності правових наслідків, що є необхідним для стабільності соціальних відносин та забезпечення балансу між правами і обов'язками учасників суспільних відносин.

Більшість дослідників оцінюють виникнення відповідальності таким чином: відповідальність як соціальний феномен та інструмент суспільного регулювання з'явилася одночасно з формуванням людського співтовариства (у первіснообщинному суспільстві поступово складалися звичаї та моральні приписи, що регулювали взаємовідносини родоплемінного ладу). Найбільш детально досліджувався розвиток відповідальності в період розпаду родоплемінної організації та формування класового суспільства, на цьому історичному відрізку людство вже мало систему регламентації суспільних взаємин, відбувався розвиток інституту моральної відповідальності. Для виникнення моральності було недостатньо лише появи первісного людського колективу, потрібною була зрілість суспільних зв'яків. Історично та логічно цей процес пов'язується з появою не просто людини, а особистості як відносно автономної системи в суспільних відносинах [2, с. 35].

Трансформація форм відповідальності від моральної до юридичної відбувалася паралельно з ускладненням суспільної структури та виникненням державності. Поява писаного права та державного апарату примусу ознаменувала якісно новий етап у розвитку інституту відповідальності, коли поряд із моральним осудом з'явилася можливість застосування формалізованих санкцій від імені держави. В той же час, юридична відповідальність, на відміну від моральної, характеризується чіткою визначеністю підстав, процедур та наслідків її застосування, що забезпечує більшу передбачуваність і справедливість у регулюванні суспільних відносин. Саме цей еволюційний перехід від звичаєвого регулювання до правового став фундаментом для формування сучасних правових систем [2, с. 35-36].

Функціональне значення державно-правового захисного механізму юридичної відповідальності для системи органів державної влади є надзвичайно важливим. Цей інститут відіграє роль своєрідного противагу щодо владних повноважень, делегованих органам державної влади, забезпечує дотримання принципу законності у процесі нормотворчої та правозастосовної діяльності зазначених інституцій і посадових осіб, гарантує попередження зловживань публічною владою та надійне забезпечення з ефективною реалізацією прав, свобод та законних інтересів громадян [5, с. 158].

Стосовно класифікації юридичної відповідальності, найбільш виправданим є трактування юридичної відповідальності як правових відносин, а систематизацію її різновидів доцільно здійснювати через структуру правовідносин. Проте, відкинувши можливість класифікації за такими елементами правовідносин як об'єкт та суб'єкт, науковець формує повний перелік типів юридичної відповідальності, спираючись на зміст правовідносин або на процедуру реалізації конкретного виду юридичної відповідальності. Внаслідок цього він пропонує вичерпний, на його думку, перелік видів – конституційну, адміністративну, кримінальну, цивільно-правову, дисциплінарну та матеріальну відповідальність, які можуть поділятися на підвиди [7, с. 9].

Незважаючи на це, нові різновиди юридичної відповідальності виникають періодично, і їхня головна мета, що відразу привертає увагу, полягає в спрощенні процедур уже існуючих форм відповідальності або їх посиленні. На сучасному етапі можна стверджувати, що самостійними видами юридичної відповідальності є лише ті, які мають нормативно-правове закріплення і певні специфічні ознаки, притаманні саме їм і таким чином відокремлюють їх від інших видів. У пере-

важній більшості випадків такі види відповідальності запроваджуються для розширення арсеналу інструментів державного примусу, тобто іншими словами держава знаходить способи наповнення державного бюджету через встановлення нових форм юридичної відповідальності [8, с. 37].

Безсумнівно, представники судової влади, подібно до інших категорій державних службовців, під час здійснення своєї професійної діяльності можуть вчиняти дисциплінарні порушення, які переважно стосуються недотримання дисципліни державної служби, тобто здійснення таких дій, які за своїми юридичними характеристиками не становлять протиправних діянь, направлених на зловживання суддями своїм службовим статусом, а являють собою порушення головним чином етичних принципів та професійної етики суддівського корпусу. Проте механізм дисциплінарної відповідальності суддів нерідко розглядається як інструмент кадрової фільтрації судового корпусу, накопичення компрометуючої інформації на суддю та подання клопотання про застосування до нього максимальної дисциплінарної санкції – усунення з посади, що становить форму розправи із суддею, котрий ухвалив рішення, яке не відповідало очікуванням заявника. Трапляються окремі випадки ініціювання дисциплінарних процедур стосовно судді з політичних міркувань, зокрема, небажання захищати у судовому засіданні інтереси конкретної політичної сили чи політичного угруповання, що є недопустимим та осудливим феноменом [10, с. 270].

Цей різновид юридичної відповідальності насамперед пов'язаний з професійною діяльністю судді як суб'єкта державно-службових правовідносин. У зв'язку з цим, підтримуємо думку про те, що дисциплінарна відповідальність є не лише важливим механізмом забезпечення належного рівня службової дисципліни в суддівському корпусі, але й сприяє дотриманню ними основоположних принципів правосуддя. З огляду на це, належне правове регулювання у цій сфері становить основу для забезпечення транспарентності, публічності та невідворотності притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності. Водночас у сучасних умовах нормативно-правова база, що регламентує процедуру притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, потребує вдосконалення у зв'язку з наявністю в ній суттєвих прогалин, зокрема у питаннях визначення видів дисциплінарних стягнень, недостатності підстав для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності та інших аспектів [11, с. 67].

Проблематику дисциплінарної відповідальності суддів неможливо досліджувати виключно в обмеженому контексті, оскільки вона вимагає більш системного підходу; ці питання стосуються не лише порушення суддею службових обов'язків, а й недотримання ним вимог щодо його правового статусу та суддівської присяги. Особливість статусу носіїв судової влади матиме визначальний вплив на формування підстав для застосування дисциплінарної відповідальності суддів; визначення кола суб'єктів, які можуть ініціювати питання про дисциплінарну відповідальність суддів; встановлення органів, що наділені компетенцією щодо розгляду питань дисциплінарної відповідальності суддів [12, с. 21].

Отже, на наш погляд, ефективність механізму дисциплінарної відповідальності суддів безпосередньо залежить від збалансованості між забезпеченням незалежності суддів та необхідністю їх підзвітності суспільству. Занадто жорсткий режим дисциплінарної відповідальності може створити загрозу для незалежності судової влади та сприяти виникненню непрямого тиску на суддів під час здійснення ними правосуддя. Проте, надмірно м'який режим може призвести до безкарності та підриву довіри громадян до судової системи. Тому при конструюванні системи дисциплінарної відповідальності суддів критично важливо дотримуватися міжнародних стандартів, зокрема тих, що закріплені в рекомендаціях Венеціанської комісії та практиці Європейського суду з прав людини.

Водночас застосування дисциплінарних стягнень до суддів спрямоване на відновлення порушених державно-службових правовідносин та запобігання негативним наслідкам вчиненого порушення. Крім того, дисциплінарна відповідальність носіїв судової влади реалізує загальні цілі юридичної відповідальності, зокрема: захист правопорядку та законності, формування у суддів поважного ставлення до законності, прав і свобод людини та громадянина, вимог суддівської присяги, державної дисципліни та профілактику майбутніх правопорушень [13, с. 89].

Специфіка дисциплінарної відповідальності суддів проявляється в особливому статусі суб'єктів дисциплінарних проступків, специфічних органах, що застосовують дисциплінарні стягнення і здійснюють дисциплінарне провадження, особливій процедурі та підставах для притягнення до дисциплінарної відповідальності і механізмі оскарження дисциплінарних стягнень, а також у природі дисциплінарних санкцій. Відмінною характеристикою судді як суб'єкта дисциплінарного проступку є конституційно гарантований принцип суддівської недоторканності; крім того, носії

судової влади повинні здійснювати свої повноваження без будь-яких обмежень, без протиправного впливу, підбурювання, примусу, залякування, незаконного прямого чи непрямого втручання, незалежно від мотивів такого втручання [14, с. 300].

В контексті вищенаведеного, важливо підкреслити, що конструкція дисциплінарної відповідальності суддів має враховувати міжнародні стандарти незалежності судової влади, закріплені в Основних принципах незалежності судових органів ООН та рекомендаціях Ради Європи. Оскільки ці стандарти вимагають, щоб підстави для дисциплінарної відповідальності були чітко визначені законом, процедури притягнення до відповідальності забезпечували справедливий розгляд справи, а дисциплінарні органи формувалися з дотриманням принципів незалежності та неупередженості, їх дотримання є критичним для запобігання використанню механізму дисциплінарної відповідальності як інструменту тиску на суддів та забезпечення балансу між підзвітністю судової влади суспільству та гарантіями її незалежності від зовнішнього впливу.

І, насамкінець, відзначимо, при вивченні дисциплінарної відповідальності суддів слід враховувати, що вона функціонує як компонент кількох самостійних правових підсистем: елемент правового статусу носія судової влади; самостійний вид юридичної відповідальності; інструмент забезпечення належної службової дисципліни та здійснення правосуддя, що й зумовлює специфіку її дослідження [15, с. 5-6]. Власне, така багатоаспектність дисциплінарної відповідальності суддів вимагає міждисциплінарного підходу до її аналізу, що передбачає використання методології конституційного, адміністративного, трудового права та судоустрою: кожна з цих галузей права розкриває окремі аспекти інституту дисциплінарної відповідальності (конституційне право визначає основоположні принципи незалежності та недоторканності суддів, адміністративне право регламентує процедурні аспекти притягнення до відповідальності, трудове право окреслює загальні засади службових правовідносин, а судоустрій встановлює організаційні механізми реалізації дисциплінарної відповідальності).

Аналогічну позицію можна знайти і в практичному посібнику «Дисциплінарна відповідальність суддів: стандарти, підстави і процедури». Зокрема, автори підкреслюють, що: 1) центральним елементом зміцнення довіри до судової системи та протилежним боком суддівської незалежності є підзвітність судової влади та суддів; 2) судова влада і представники суддівського корпусу, перебуваючи під суспільним наглядом, зобов'язані контролювати свою поведінку; 3) міжнародні стандарти відносять до інструментів суддівської підзвітності (гласність судового розгляду, оприлюднення текстів судових актів у Єдиному державному реєстрі судових рішень, можливість оскарження винесеного суддею рішення в апеляційному/касаційному порядку, а також механізм дисциплінарної відповідальності суддів) [16, с. 10].

Висновки. Отже, проведене нами дослідження дозволяє стверджувати, що дисциплінарна відповідальність суддів є комплексним правовим інститутом, який виконує критично важливу функцію забезпечення доброчесності суддівського корпусу та формування суспільної довіри до судової влади. Специфіка цього виду юридичної відповідальності проявляється в особливому статусі її суб'єктів, специфічних органах дисциплінарного провадження, особливій процедурі притягнення до відповідальності та характері дисциплінарних санкцій. Нами встановлено, що дисциплінарна відповідальність суддів функціонує одночасно як елемент правового статусу носія судової влади, самостійний вид юридичної відповідальності та інструмент забезпечення належної службової дисципліни, що зумовлює необхідність міждисциплінарного підходу до її дослідження.

Крім того, ключовим викликом у функціонуванні інституту дисциплінарної відповідальності суддів є необхідність забезпечення балансу між незалежністю судової влади та її підзвітністю суспільству: занадто жорсткий режим дисциплінарної відповідальності створює загрозу для незалежності суддів та може сприяти непрямому тиску на них під час здійснення правосуддя, тоді як надмірно м'який режим призводить до безкарності та підриву довіри громадян до судової системи.

Вважаємо, доброчесність та непідкупність суддів мають розглядатися не просто як моральні якості, а як фундаментальні професійні стандарти, недотримання яких має тягнути адекватну дисциплінарну відповідальність. Саме тому, подальший розвиток інституту дисциплінарної відповідальності суддів має відбуватися в напрямку чіткого законодавчого визначення підстав відповідальності, забезпечення транспарентності та справедливості дисциплінарних процедур, формування незалежних та неупереджених дисциплінарних органів, що дозволить перетворити цей механізм на дієвий інструмент забезпечення доброчесності судової влади без загрози для її незалежності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бєлая Л.В. Удосконалення інституту юридичної відповідальності як фактор формування демократичної, соціальної, правової держави: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01; Ін-т законодавства ВР України. К., 2009.
2. Бисага Ю.Ю. Юридична відповідальність органів державної влади та місцевого самоврядування: теоретико-правове дослідження. Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2011.
3. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Доброчесність та правова ідеологія: питання співвідношення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2025. С. 921–926. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/157.pdf.
4. Іваненко О.В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01; Київ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2007.
5. Кириченко Ю.М. Юридична відповідальність органів місцевого самоврядування: багатоаспектність визначення. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 4. 2020. С. 158–162.
6. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Дисциплінарна відповідальність представників судової влади: окремі доктринальні підходи. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 90. 2025. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/340654.
7. Лук'янець Д.М. Типологія юридичної відповідальності. *Юридична Україна.* 2004. № 3. С. 4–10.
8. Шемелинець І.І. До питання класифікації видів юридичної відповідальності. *Закарпатські правові читання*. 2017. Т. 1. С. 36–41.
9. Гермак К.О. Дисциплінарна відповідальність суддів у сучасній правовій системі: процесуальні аспекти. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* Випуск 8. 2024. С. 669–673.
10. Бондарчук Р.А. Особливості процедури притягнення судді до дисциплінарної відповідальності та шляхи її удосконалення. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 5. 2020. С. 270–273.
11. Ріхтер В.В., Дисциплінарна відповідальність суддів в Україні: адміністративно-правова сутність. *Юридична наука*. № 5(107). 2020. Том 2. С. 67–73.
12. Захарова О.С. Теоретичні та практичні питаннѐ щодо дисциплінарної відповідальності суддів. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1. С. 21–25.
13. Василенко В.М. Дисциплінарна відповідальності суддів України: підстави, порядок та особливості дисциплінарного провадження. *Право і Безпека*. 2011. № 3. С. 88–92.
14. Жуган Р. Дисциплінарна відповідальність суддів. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 57. С. 300–305.
15. Дисциплінарна відповідальність суддів України: монографія / за ред. проф. М.А. Погорецького. К.: ВД «Дакор», 2014. 260 с.
16. Дисциплінарна відповідальність суддів: стандарти, підстави і процедури. Практичний посібник. Київ. 2021. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/77de2d5c-6105-4db5-be58-892330db0065/content.
17. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Штучний інтелект в судочинстві та судових рішеннях, потенціал та ризики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. Вип. 78. Ч. 2. С. 315–320.
18. Дисциплінарна відповідальність суддів України: монографія / за ред. проф. М.А. Погорецького. К.: ВД «Дакор», 2014. 260 с.
19. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Доброчесність в органах державної влади як елемент правової ідеології сучасного суспільства. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 86. Ч. 5. С. 213–218.
20. Бойко А.М. Дисциплінарна відповідальність судді за вчинення корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 341–344. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/80.
21. Кодекс суддівської етики : затв. рішенням XX чергового з'їзду суддів України від 18 вересня 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ rada/show/n0001415-24/print.

УДК 159.9:343.1:364.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.47

ФАКТОР ВІКТИМНОСТІ У ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТА НАПРЯМИ ПРОФІЛАКТИКИ

Ліховицький Я.О.,
доктор юридичних наук, професор,
доцент кафедри кримінально-правової політики
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Ліховицький Я.О. Фактор віктимності у пенітенціарній системі: теоретичні аспекти та напрями профілактики.

Дослідження присвячене аналізу проблематики віктимності у системі виконання покарань, з особливим акцентом на характеристиках засуджених та працівників пенітенціарних установ. У роботі розглядаються теоретичні підходи до визначення та класифікації віктимності, включаючи її структурні і функціональні компоненти. Виявлено, що рівень і динаміка віктимності значною мірою визначаються особистісними, соціальними та психологічними факторами, що формують світогляд і поведінку засуджених і працівників системи виконання покарань. Проведено системний аналіз ролі внутрішньоособистісних характеристик, соціально-психологічних деформацій та поведінкових моделей, які сприяють підвищенню ризику злочинних проявів.

Автор акцентує увагу на тому, що у контексті роботи з засудженими та працівниками системи виконання покарань, виокремлюються чинники, такі як правовий статус, статусно-групове структурування та внутрішні особистісні деформації.

Вказується, віктимність не однозначно пов'язана із девіантною поведінкою або соціальними злом. Вона є комплексним явищем, яке проявляється через низку біологічних, психологічних та соціальних факторів, а її рівень визначається характером взаємодії особистісних рис і зовнішніх обставин. Це дозволяє зробити висновок, що психологічна, соціальна і правова оцінка віктимності мають бути інтегровані у системі профілактики правопорушень та захисту прав і інтересів засуджених і потерпілих. Враховуючи цю багатогранність, можна краще зрозуміти, яким чином формуються ризикові ситуації і як їх ефективно запобігти, зменшуючи ступінь віктимізації та запобігаючи проявам злочинності.

Встановлено, що рівень і динаміка віктимності засуджених і працівників системи виконання покарань є багатовекторною характеристикою, яка визначає ймовірність виникнення злочинних проявів у пенітенціарних закладах. Аналіз структурних та функціональних віктимогенних факторів дозволяє систематизувати їх значущість і визначити ключові компоненти, що сприяють формуванню ризикових ситуацій.

Ключові слова: віктимність, пенітенціарна система, засуджені, профілактика злочинів, психосоціальні чинники, особистісні характеристики, безпека.

Likhovytsky Ya.O. Victimization factor in the penitentiary system: theoretical aspects and directions of prevention.

The study is devoted to the analysis of the problem of victimization in the system of execution of sentences, with a special emphasis on the characteristics of convicts and employees of penitentiary institutions. The work considers theoretical approaches to the definition and classification of victimization, including its structural and functional components. It was found that the level and dynamics of victimization are largely determined by personal, social and psychological factors that shape the worldview and behavior of convicts and employees of the system of execution of sentences. A systematic analysis of the role of intrapersonal characteristics, socio-psychological deformations and behavioral models that contribute to an increase in the risk of criminal manifestations was conducted.

The author emphasizes that in the context of working with convicts and employees of the system of execution of sentences, factors such as legal status, status-group structuring and internal personal deformations are distinguished.

It is indicated that victimization is not unambiguously associated with deviant behavior or social evils. It is a complex phenomenon that manifests itself through a number of biological, psychological and social factors, and its level is determined by the nature of the interaction of personal traits and external circumstances. This allows us to conclude that the psychological, social and legal assessment of victimization should be integrated into the system of crime prevention and protection of the rights and interests of convicts and victims. Taking into account this multifaceted nature, it is possible to better understand how risk situations are formed and how to effectively prevent them, reducing the degree of victimization and preventing manifestations of crime.

It has been established that the level and dynamics of victimization of convicts and employees of the penal system is a multi-vector characteristic that determines the likelihood of criminal manifestations in penitentiary institutions. Analysis of structural and functional victimogenic factors allows us to systematize their significance and identify key components that contribute to the formation of risk situations.

Key words: victimization, penitentiary system, convicts, crime prevention, psychosocial factors, personal characteristics, security.

Постановка проблеми. В умовах сучасної кримінологічної науки виникає необхідність глибшого аналізу віктимності як багаторівневого і багатофакторного явища, яке впливає на ймовірність потрапляння особи у злочинну ситуацію, зокрема у контексті системи виконання покарань. Особливо актуальним є дослідження віктимності засуджених та працівників Державної кримінально-виконавчої служби, ураховуючи специфіку їхньої взаємодії, рівень ризиків і фактори, що сприяють проявам злочинної та віктимної поведінки. Важливо з'ясувати особливості формування віктимності у різних її рівнях для створення ефективних профілактичних і коригувальних заходів.

Мета дослідження. Метою даного дослідження є аналіз окремих аспектів віктимності, як загальнотеоретичної категорії, а також віктимності засуджених і працівників системи виконання покарань у контексті їх взаємозв'язку з проявами злочинної активності, визначення структурних і функціональних віктимогенних факторів, а також розробка рекомендацій щодо зниження рівня віктимності та підвищення рівня безпеки у пенітенціарних установах.

Стан опрацювання проблематики у сфері віктимності, з урахуванням сучасних досліджень та наукових джерел, є досить багатогранним і актуальним. Так, зокрема, відповідно до праць Т. Тіточки, у сучасній українській кримінології та віктимології значну увагу приділяється вивченню особливостей віктимності різних груп, зокрема, юнацької віктимності та її закономірностей, що дозволяє формувати більш ефективні профілактичні заходи. Б. Головкін підкреслює, що віктимність є однією з базових категорій віктимології, що визначає безпосередню й опосередковану схильність особистості ставати жертвою злочину, що набуває особливого значення при аналізі злочинних проявів у системі виконання покарань. У підручнику Є. Моісеєва детально розкрито теоретичні основи формування віктимності та її проявів у різних соціальних та кримінологічних контекстах. В. Туляков зосереджує увагу на соціальних та кримінологічних причинах віктимності, наголошуючи на її тенденції до зростання у сучасних умовах. Значно досліджені питання моделювання та типології віктимності у працях А.Закалюка.

Виклад матеріалу дослідження. Насамперед відзначимо, антропологічна школа кримінального права, передусім її найвидатніший представник Ч. Ломброзо, фактично відкидала правові інститути кримінального права, юридичну сутність злочину, зосереджуючи всю увагу на злочинцеві, на його особистості, виокремлюючи при цьому «природженого злочинця» як його основний тип (пізніше у віктимології, за аналогією, з'являється ідея «природженої жертви»). Сутність ломброзіанства достатньо розкрито в сучасній літературі. Залишається лише зафіксувати, що антропологічна школа, а разом з нею соціологічна та їх похідні напрями (послідовники Ч. Ломброзо – Е. Феррі, Р. Гарофало), переорієнтувавшись з діяння на діяча, так само, як і класична школа кримінального права, залишили поза межами дослідження жертву [1, с. 225].

Віктимність можна трактувати як індивідуальна характеристика особистості; віктимогенна деформація особистості; стан вразливості особи щодо злочинних посягань; як безособова соціальна властивість, детермінована позицією в суспільній ієрархії та виконуваними соціальними ролями; масове явище девіації від норм безпечної поведінки; як типова властивість фізичних і юридичних осіб, що перетворює їх на об'єкт злочинних посягань; модель поведінки або бездіяльності індивідів, внаслідок якої вони стають жертвами злочинів у типових і нетипових ситуаціях та ін. [2, с. 6].

Загальновизнаним є те, пише О. Джужі, що структурними елементами віктимності виступають: особистість жертви, її соціально-психологічні деформації, біофізичні властивості та психологічні характеристики, а також поведінка жертви, взаємодія жертви зі злочинцем в умовах конкретної життєвої ситуації. У науковій літературі виокремлюють особистісний, ситуативний і рольовий компоненти віктимності [3, с. 58].

На сьогодні, дискусійним залишається питання природи віктимності. Так, зокрема, розповсюдженою є позиція, що віктимність формується у результаті неуспішної (дефектної) соціалізації особистості, інтеріоризації і реалізації моделі віктимної поведінки у повсякденному житті, налагодження небезпечних зв'язків та відносин, тобто має соціальне коріння [4, с. 68]. Виходячи з логіки таких міркувань, зауважує Б. Головкін, жертва злочину – це особистість з низьким рівнем соціальної адаптації та підвищеною віктимною активністю. Таким чином, на становлення соціальної віктимності впливають особистісні характеристики жертви, її соціальний статус, виконувані соціальні ролі, спосіб життя, зміст і спрямованість поведінки. Отже, джерела віктимності закладені в особі жертви та особливостях її поведінки [2, с. 8].

За твердженням А. Закалюка, серед комплексу питань механізму злочинного прояву, пов'язаних із поведінкою потерпілого, найбільше кримінологічне значення має встановлення: а) характеристик особистості потерпілого, що робили його більш вразливим для злочинця; б) ступеня залежності від цих характеристик процесу формування умов, сприятливих для виникнення криміногенної орієнтації та мотивації; в) ознак та властивостей потерпілого, що сприяли опредмеченню мотиву; г) дій (вчинків) потерпілого, що об'єктивно сприяли вчиненню злочину [5, с. 313].

Із наведеного, на наш погляд, можна стверджувати принаймні про: 1) жертва злочину має досліджуватися комплексно – як з психоаналітичних, так і з біхевіористських позицій, що зумовлено необхідністю врахування як її особистісних характеристик, так і їх реалізації в конкретній поведінці. Як перше, так і друге є узагальненими, взаємопов'язаними групами віктимогенних факторів, що становлять компоненти механізму індивідуальної злочинної поведінки і виявляються, як правило, у складі криміногенної ситуації. Рідше – виступають самостійними, гносеологічно та праксеологічно автономними, умовами злочину; 2) віктимогенні фактори спроможні впливати на кожен із елементів механізму окремого злочину, починаючи від формування мотиву як опредметненої у певних зовнішніх умовах (криміногенній ситуації) конкретної потреби й закінчуючи реалізацією прийнятого рішення про вчинення злочину, а в окремих випадках – й посткримінальною поведінкою. Проте, це не означає обов'язкової їх наявності на кожній зі стадій: вони можуть виявитися на одній з них, сформувавши привід до початку активних злочинних дій або ж лише певною мірою скорегувати їх у процесі реалізації; 3) у своїй динаміці віктимогенні фактори зумовлюють процес віктимізації особистості (групи осіб), а в системному вимірі – стан віктимності *(наприклад, В. Туляков трактує останню як девіацію від норм безпечної поведінки, яка реалізується через сукупність соціальних, психологічних й моральних проявів; вона є здатністю суб'єкта ставати жертвою соціально-небезпечного прояву, виступає водночас соціальним, психічним і моральним явищем [4, с. 155] – курсив наш)*. Проте, на нашу думку, віктимність не завжди є наслідком девіантної поведінки *(у цьому контексті більш збалансованою видається позиція О. Юрченко, яка пропонує під віктимністю особи розуміти комплекс вроджених і соціально набутих біофізичних, психологічних, соціальних властивостей особистості, які, у взаємодії із зовнішніми умовами, підвищують ймовірність стати жертвою злочину. Ці властивості привертають увагу злочинця або формують в особи злочинний намір використати їх [6, с. 54] – курсив наш)*.

Німецький науковець Г. Шнайдер (як відзначають Г. Чуйко, І. Тихонька) обстоював тезу про ідентичність кримінології та віктимології, адже в їх основі лежать соціальні умови злочинця та жертви. Зокрема, дослідник акцентував на наявності певних фізичних, психічних та соціальних ознак (фізичні недоліки, неспроможність до самозахисту, відхилення від норм безпечної поведінки), які можуть зумовити схильність людини до перетворення на жертву злочину. З точки зору вченого, жертва також має частку відповідальності за скоєний злочин, оскільки провокує правопорушника [7, с. 264].

Інший німецький кримінолог Г. фон Гентінг обґрунтував концепцію про наявність кореляцій між певною категорією злочинців і певним типом жертви. Згідно з поглядами вченого, жертва є активним учасником злочинного діяння, що формує злочинця, взаємодіє з ним і провокує його. Саме через встановлення взаємозв'язків між злочинцем і потерпілим у різних типах злочинів стає можливим з'ясувати причини та механізми цих злочинів і вжити відповідних заходів щодо протидії злочинності [8, с. 303].

Перед сучасною віктимологією постають численні практичні завдання: створення діагностичних методів для дослідження різноманітних типів віктимності особистості чи цілої групи, розробка та оцінювання ефективності методів профілактики та реабілітації осіб, які стали жертвами віктимізації, формування рекомендацій щодо стратегії і тактики суспільства, держави та соціальних інститутів стосовно певних категорій жертв. Віктимологія визначає конкретні шляхи корекції фізичних та психічних відхилень у розвитку людини на основі їх аналізу [9, с. 8].

Отже, як басимо, віктимність – це поняття, яке відображає вразливість окремих осіб або груп до того, щоб стати жертвами злочинів. Цей аспект часто досліджується в контексті соціальних та психологічних факторів, що підвищують ризики потрапляння в небезпечні ситуації, віктимність враховує не лише індивідуальні риси людини, такі як поведінкові установки чи особистісні характеристики, але й зовнішні фактори, які можуть зробити її мішенню для злочинців.

У зв'язку з цим, дослідження віктимності серед засуджених у контексті злочинів, вчинених працівниками Державної кримінально-виконавчої служби (далі - ДКВС), набуває особливої значущості. У цій сфері злочини часто пов'язані з використанням повноважень і службового становища для отримання неправомірних вигод або перевищення посадових обов'язків. Працівники ДКВС мають доступ до ресурсів і можуть здійснювати контроль над умовами утримання осіб, що робить потенційних жертв вразливими до різних форм зловживання. Саме тому, власне аналіз віктимності у цій галузі дозволяє поглибити розуміння про механізми влади та підкорення в системі виконання покарань. Це також відкриває простір для розробки стратегій захисту прав засуджених та зниження рівня зловживань через впровадження чітких регламентів та ефективної системи нагляду.

Застосування цих положень, виходячи з мети нашого дослідження, дозволяє провести структурно-функціональний аналіз віктимності засуджених у взаємозв'язку із злочинною активністю працівників ДКВС у сфері службової діяльності. Основою такого аналізу є комплексний і водночас диференційований підхід до вивчення віктимологічно значущих особистісних характеристик (структурних віктимогенних факторів) засуджених та їхнього прояву у психофізичній активності (функціональних віктимогенних факторів) у визначеному соціальному контексті, до якого так чи інакше залучений працівник ДКВС.

Обговорюючи структурні віктимогенні фактори, слід зазначити, що їх виникнення і формування можна пояснити через діалектичне співвідношення загального, особливого та окремого (індивідуального). У віктимологічній сфері це співвідношення рівнів ілюструється як масова, групова та індивідуальна віктимність засуджених. Тобто, масова віктимність відображає загальні закономірності та тенденції, характерні для великої кількості осіб, групова – враховує специфічні особливості, притаманні певним соціальним або віковим групам, а індивідуальна – розкриває суто особистісні чинники, що визначають унікальні прояви віктимності конкретної особи. Такий підхід сприяє глибшому аналізу причин виникнення та проявів віктимогенности у засуджених, а також дозволяє знайти найбільш ефективні засоби профілактики та запобігання злочинних дій у сфері службової діяльності працівників ДКВС [10, с. 90].

Відзначимо, на рівні діалектичного загального (у віктимології – масова віктимність) ключовим віктимогенним чинником є правовий статус засудженого, зокрема, його положення щодо покарання у вигляді позбавлення волі на визначений термін. З формально-юридичної точки зору цей статус разом із правовим становищем та модусом визначає систему суб'єктивних прав і юридичних обов'язків особи. Водночас, кримінологічний підхід до означеного статусу є більш широким: він не обмежується суто позитивістським розумінням правового статусу, а передбачає його прояв у реальній життєвій ситуації. У рамках умов ізоляції від колективу ця реальність неодмінно супроводжується численними обмеженнями та ризиками, що збільшують ймовірність виникнення віктимних рис. З-поміж них, на наш погляд, можна виділити кілька найбільш значущих у контексті дослідження, зокрема: вимушене контактування з працівниками ДКВС при виконанні обов'язків засудженого та з реалізацією відповідних прав; обмежені можливості у пересуванні, обрання місця перебування; в умовах режимних об'єктів, установ виконання покарань закритого типу – обмежений арсенал фактично доступних інструментів особистого (в тому числі і юридичного, фізичного) захисту, особливо в умовах протиправної поведінки працівників ДКВС *(наприклад, неможливість оперативно скористатися телефонним зв'язком, використати засоби індивідуального захисту, щодо обігу яких режимом виправних колоній встановлено відомі обмеження тощо – курсив наш);* низька ефективність системи контролю за дотриманням прав засуджених, їх

захистом; призонізація особистості, розрив або суттєве обмеження її соціально корисних зв'язків *(у такому розумінні віктимність засуджених можна визначити, перш за все, як статусну – курсив наш)* [10, с. 91].

На рівні діалектичного особливого (у віктимології – групова або видова віктимність) віктимогенні фактори злочинної поведінки працівників ДКВС визначаються специфічними особливостями детермінації різних видів злочинів у сфері службової діяльності цієї категорії працівників. Крім того, значним чинником є розгалужена система статусно-групового структурарування засуджених, яка здійснюється як за формальними (легальними), так і за неформальними критеріями. Важливо зазначити, що найбільш інформативною у цьому контексті є саме неформальна система, оскільки вона відкриває глибше розуміння внутрішніх механізмів взаємодії, конфліктів та динаміки між засудженими й працівниками ДКВС [11, с. 45].

Цей рівень віктимогенности особливо важливий для аналізу причин і умов виникнення злочинних проявів у службовій діяльності, оскільки він дозволяє виявити ті групи і категорії засуджених, які мають підвищену ймовірність стати жертвами або ініціаторами правопорушень у межах системи виконання покарань. Врахування цих факторів сприяє більш комплексному і цілісному підходу до розробки запобіжних заходів та підвищення рівня безпеки у системі пенітенціарних установ.

Щодо видової віктимності, слід зазначити, що віктимогенні фактори доцільно аналізувати в тих випадках, коли існує об'єктивна потерпіла особа – жертва. У контексті дослідження злочинної поведінки працівників ДКВС у сфері службової діяльності та з урахуванням особливостей їхньої кримінальної активності, переважно йдеться про випадки насильницьких дій, пов'язаних із зловживанням владою щодо засуджених. Враховуючи цю специфіку, цілеспрямованим є зосередження уваги передусім на аналізі того, як ці віктимогенні чинники впливають на механізми прояву кримінального насильства з боку працівників ДКВС у цій сфері [10, с. 91-92]. Власне, саме такий підхід дозволяє глибше зрозуміти внутрішні процеси формування агресивної поведінки, з'ясувати, які фактори сприяють виникненню та здійсненню злочинних дій, та розробити більш ефективні заходи профілактики правопорушень. Вивчення віктимогенного впливу допомагає виявити зони ризику, а також створити цілісну систему заходів, спрямованих на запобігання виникнення насильства та забезпечення безпеки як засуджених, так і працівників системи виконання покарань.

У цьому контексті звертають на себе увагу, передусім, особи, які згідно неформальної, кримінально-субкультурної, диференціації входять до складу так званих «блатних» або «чорних» (мовою субкультурного сленгу) – безпосередніх носіїв норм і традицій кримінальної (у тому числі й тюремної) субкультури. У пенітенціарній психології їх відносять до «осіб з негативною спрямованістю». Їх антисуспільні установки характеризуються вираженою глибиною та найвищою стійкістю. У зв'язку з цим цілком закономірною є їх підвищена конфліктність у взаєминах з працівниками ДКВС, що в низці випадків виступає вагомим провокуючим чинником. Відповідно до виробленою наукою класифікацією жертв злочинів, а також враховуючи дані проведеного нами вивчення матеріалів кримінальних справ і проваджень, вказана категорія засуджених відноситься до жертв з підвищеним ступенем ризику.

Ця практика засвідчує глибоку проблему застосування надмірної сили та її прихованого використання в системі виконання покарань. Вона підкреслює необхідність посилення контролю за дотриманням прав засуджених і створення більш відкритих та людяних умов утримання з метою запобігання виникненню та поширенню таких негативних явищ. Крім того, важливо працювати над підвищенням правової обізнаності співробітників системи та формування гуманних підходів до виконання службових обов'язків. Найменшою віктимністю характеризуються особи з числа активної частини засуджених та резерву, які є ініціативними, твердо йдуть шляхом виправлення, залучені до активної навчальної, виробничої та творчої діяльності або близькими до цього, але не проявляють значної ініціативності *(водночас, так званий пасивний тип віктимності визначається середньою, часто ситуативною, рівнем вразливості – курсив наш).*

Звісно, наведені дані, а також ті, що наведені вище і стосуються дослідження, проведеного зазначеним ученим, не охоплюють слідчі ізолятори та виправні колонії мінімального рівня безпеки. У таких колоніях, враховуючи кримінально-правову структуру контингенту засуджених, що там утримуються, зокрема, так званих «блатних», які характеризуються високою рівнем віктимності, бути практично неможливо. Ці колонії виступають у ролі первинних осередків форму-

вання «тюремного досвіду» та «стажу», тому їх «населення» цілком можна розглядати як групу з низьким рівнем віктимності.

На рівні діалектичного окремого (у віктимології – індивідуального) віктимогенні чинники залежать від особистісних характеристик кожного засудженого, який став жертвою злочину. Відомо, що кожна особистість є унікальною, динамічною системою соціально значущих якостей. Відтак, комбінація цих якостей, що накладається на групові та масові фактори віктимізації засуджених, формує рівень їхньої віктимності. Це, як правило, проявляється у взаємовідносинах із конкретним працівником ДКВС і впливає на його рішення щодо вчинення відповідного злочину щодо такого засудженого [12, с. 127].

Висновки. Отже, аналіз представлений положень демонструє широке розуміння віктимності як складного міжособистісного і соціального явища, що має багато рівнів і проявів. Від антропологічного підходу, що зосереджується на індивідуальних особливостях особистості та її природжених рисах, до соціологічних концепцій, які трактують віктимність як вагу соціального статусу, ролей та навколишніх обставин. Зокрема, у кримінології та віктимології наголошується, що окремі характеристики особистості, її поведінка у конкретних ситуаціях, рівень соціальної адаптованості та особистісні особливості визначають ступінь імовірності ставання жертвою злочину. Це свідчить про важливість вивчення не лише зовнішніх факторів, але й внутрішніх характеристик особи для більш комплексного аналізу віктимності.

При цьому, значну увагу у дослідженнях приділяється системному підходу, де важливу роль відіграють групові, масові та індивідуальні рівні віктимності. У контексті роботи з засудженими та працівниками системи виконання покарань, виокремлюються чинники, такі як правовий статус, статусно-групове структурування та внутрішні особистісні деформації. Ці фактори визначають рівень ризику прояву злочинної або віктимної поведінки, впливаючи на взаємини між засудженими і працівниками, а також зумовлюючи формування залежних від обставин сценаріїв. З врахуванням цієї динаміки створюється можливість розробляти більш цілеспрямовані профілактичні та коригувальні заходи.

З іншого боку, дослідження свідчить, що віктимність не однозначно пов'язана із девіантною поведінкою або соціальними злом. Вона є комплексним явищем, яке проявляється через низку біологічних, психологічних та соціальних факторів, а її рівень визначається характером взаємодії особистісних рис і зовнішніх обставин. Це дозволяє зробити висновок, що психологічна, соціальна і правова оцінка віктимності мають бути інтегровані у системі профілактики правопорушень та захисту прав і інтересів засуджених і потерпілих. Враховуючи цю багатогранність, можна краще зрозуміти, яким чином формуються ризикові ситуації і як їх ефективно запобігти, зменшуючи ступінь віктимізації та запобігаючи проявам злочинності.

Встановлено, що рівень і динаміка віктимності засуджених і працівників системи виконання покарань є багатовекторною характеристикою, яка визначає ймовірність виникнення злочинних проявів у пенітенціарних закладах. Аналіз структурних та функціональних віктимогенних факторів дозволяє систематизувати їх значущість і визначити ключові компоненти, що сприяють формуванню ризикових ситуацій. Виявлені закономірності свідчать про зворотний зв'язок між особистісними характеристиками, соціально-психологічними особливостями і рівнем прояву злочинної активності, що підтверджує необхідність цілеспрямованого управління цими чинниками для зменшення рівня віктимізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тіточка Т.І. Зародження наукової думки про ювенальну віктимність. *Науковий вісник УжНУ. Серія ПРАВО.* 2021. Вип. 68. С. 225–229. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/03/41.pdf.
2. Головкін Б.М. Віктимність як основна категорія віктимології. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 20. С. 6–13. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2015/10/golovkin_20.pdf.
3. Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / Є.М. Моісеєв, О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін; за заг ред. О.М. Джужі. К.: Атіка, 2006. 352 с.
4. Туляков В.О. Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми. Одеса: Юрид. літ., 2000. 336 с.

5. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика: у 3-х кн. Кн. 1. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 423 с.
6. Юрченко О.Ю. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні: дис. … кандидата юрид. наук: 12.00.08; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Х., 2004. 188 с.
7. Чуйко Г.В., Тихонька І.Д. Поняття про віктимність особистості. Інформаційні технології, економіка та право: стан та перспективи розвитку (ІТЕП-2016): матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених та студентів, 3-4 квітня 2016 р. / Міністерство освіти і науки України, ПВНЗ «Буковинський університет». Чернівці: Книги ХХІ, 2016. С. 264-265.
8. Von Hentig, H. Remarks on the Interaction of Perpetrator and Victim. *Journal of Criminal Law and Criminology*. 1941. 31(3). P. 303–309.
9. Кузь О.Р. Особливості проявів віктимності у юнацькому віці: дипломна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра: спец. 053 Психологія. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2023. 67 с.
10. Ліховіцький Я.О. Характеристика віктимності засуджених в аспекті злочинів у сфері службової діяльності, що вчиняються працівниками Державної кримінальновиконавчої служби України. *Форум права.* 2017. № 1. С. 89–93. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2017_1_17.pdf.
11. Перепелиця Д.І. Призонізація в механізмі криміногенної детермінації: характеристика та протидія: дис. … кандидата юрид. наук: 12.00.08; Харківськ. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2014. 214 с.
12. Колб О.Г. Віктимологічний аспект злочинів, що вчиняє персонал виправних колоній. *Юридичний часопис Нац. акад. внутр. справ*. 2011. № 1 (1). С. 126–135.

УДК 347.77 + 346.5 + 004.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.48

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Орлова О.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Орлова О.С. Правове регулювання цифрової економіки в Україні: виклики та перспективи.

Дослідження присвячене комплексному аналізу правового регулювання цифрової економіки в Україні та розробленню механізмів нормативно-правового забезпечення її безпечного та етичного розвитку. У роботі досліджуються основні явища цифрової економіки, включаючи смарт-контракти, системи Інтернету речей, штучний інтелект, великі дані та хмарні обчислення, з позиції їх впливу на традиційні господарські правовідносини.

Установлено, що цифровізація економіки представляє собою комплексний процес, який виходить далеко за межи простої технологічної модернізації. Виявлено, що диференціація рівнів цифрової зрілості українських підприємств (оцифрування, автоматизація, цифровізація, цифрова трансформація) обумовлює виникнення специфічних правових проблем на кожному етапі, що вимагає адекватного та багаторівневого нормативного регулювання.

Проаналізовано амбівалентний характер впровадження цифрових технологій: з одного боку, вони дозволяють суб'єктам господарювання оптимізувати діяльність, знижувати операційні видатки, адаптуватися до складних умов та підвищувати конкурентоспроможність; з іншого боку, створюють серйозні загрози для приватності громадян, інформаційної безпеки та національної суверенності державі.

Обґрунтовано, що цифровізація економіки в українському контексті не може розглядатися виключно як технологічна модернізація, а становить стратегічний вибір державної політики, спрямований на забезпечення технологічної суверенності та економічної стійкості в умовах гібридної війни та глобальної конкуренції.

Розроблено комплекс пропозицій щодо удосконалення правового регулювання цифрової економіки, включаючи: внесення змін до Цивільного кодексу для закріплення смарт-контрактів як самостійної форми письмової угоди; розроблення універсальних стандартів для Інтернету речей та хмарних обчислень; встановлення чітких механізмів юридичної відповідальності за помилки в програмному коді; запровадження механізмів постійного моніторингу нових цифрових явищ та адаптацію правової системи до динамічного розвитку технологій.

Ключові слова: цифрова економіка, смарт-контракти, штучний інтелект, господарське право, інформаційна безпека, правове регулювання.

Orlova O.S. Legal regulation of the digital economy in Ukraine: challenges and prospects.

The study is devoted to a comprehensive analysis of the legal regulation of the digital economy in Ukraine and the development of mechanisms for regulatory and legal support of its safe and ethical development. The work examines the main phenomena of the digital economy, including smart contracts, Internet of Things systems, artificial intelligence, big data and cloud computing, from the perspective of their impact on traditional economic legal relations.

It has been established that the digitalization of the economy is a complex process that goes far beyond simple technological modernization. It has been revealed that the differentiation of the levels of digital maturity of Ukrainian enterprises (digitization, automation, digitalization, digital transformation) leads to the emergence of specific legal problems at each stage, which requires adequate and multi-level regulatory regulation.

The ambivalent nature of the implementation of digital technologies is analyzed: on the one hand, they allow business entities to optimize their activities, reduce operating costs, adapt to difficult conditions and increase competitiveness; on the other hand, they create serious threats to citizens' privacy, information security and national sovereignty of the state.

It is substantiated that the digitalization of the economy in the Ukrainian context cannot be considered solely as technological modernization, but is a strategic choice of state policy aimed at ensuring technological sovereignty and economic stability in the conditions of hybrid warfare and global competition.

A set of proposals has been developed to improve the legal regulation of the digital economy, including: amending the Civil Code to establish smart contracts as an independent form of written agreement; developing universal standards for the Internet of Things and cloud computing; establishing clear mechanisms of legal liability for errors in the program code; introducing mechanisms for constant monitoring of new digital phenomena and adapting the legal system to the dynamic development of technologies.

Key words: digital economy, smart contracts, artificial intelligence, commercial law, information security, legal regulation.

Постановка проблеми. Динамічний розвиток цифрових технологій в останні роки активно трансформує господарські відносини в Україні, створюючи як нові можливості, так і складні правові виклики. З одного боку, впровадження цифрових технологій дозволяє суб'єктам господарювання оптимізувати господарську діяльність, знижувати операційні видатки та адаптуватися до складних умов, спричинених воєнними операціями. З іншого боку, виникнення нових явищ цифрової економіки супроводжується появою правових лакун та недостатністю нормативно-правової регламентації. Специфіка цих правовідносин полягає в тому, що вони часто функціонують без безпосередньої людської участі, що загрожує правам громадян, коли технологічний прогрес не супроводжується адекватними механізмами правового регулювання. Крім того, нерегульоване використання цифрових технологій створює загрози для інформаційної та національної безпеки держави. Таким чином, виникає гостра необхідність розроблення комплексної системи правового регулювання цифрової економіки, яка гарантуватиме баланс між технологічними інноваціями та захистом прав осіб.

Основною **метою** цього дослідження є аналіз деяких аспектів правового регулювання цифрової економіки в Україні та розроблення рекомендацій щодо удосконалення нормативно-правової бази для забезпечення безпечного та етичного розвитку цифровізації господарської діяльності.

Стан опрацювання проблематики. На сьогодні питання правового регулювання цифрової економіки привертає активну увагу вітчизняних та закордонних науковців. Серед вчених, що зробили внесок у розробку цієї проблематики слід виділити українські дослідників, праці яких були проаналізовані нами при написанні цієї статті, зокрема О. Вінник, яка дослідила загальні аспекти цифровізації та її вплив на господарські правовідносини; С. Петько, який розробив типологію етапів цифрової еволюції підприємства; Г. Жекало, яка аналізує перешкоди розвитку цифрової економіки та питання інформаційної безпеки; А. Іванов та В. Шмига, які досліджують застосування смарт-контрактів у договірних відносинах; В. Добровольська та О. Ляховецький, які вивчали роль штучного інтелекту як об'єкта господарських правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Насамперед відзначимо, на мікроекономічному рівні державна політика сприяє процесам цифровізації, що обґрунтовано економічною логікою: впровадження цифрових технологій дозволяє суб'єктам господарювання зменшити операційні витрати, покращити безпеку трудової діяльності, розширити можливості міжнародного комерційного обороту та підвищити організаційну гнучкість під час адаптації до складних умов, спричинених військовими операціями на території України [1, с. 290]. В контексті цього, важливо наголосити, що цифровізація комерційного сектору виступає не лише як засіб оптимізації господарської діяльності, а й як фактор стабілізації економіки в період кризи. Впровадження цифрових технологій дозволяє підприємствам оперативніше реагувати на мінливу кон'юнктуру ринку, скоротити час обробки інформації та прийняття управлінських рішень, що особливо критично в умовах невизначеності та нестабільності.

Процес інтеграції цифрових технологій в усі сфери суспільного життя набув глобального масштабу та спровокував трансформацію традиційних суспільних відносин. Результатом цієї

трансформації стало виникнення нового класу об'єктів правового регулювання – цифрових активів, цифрового майна, криптовалют та інших явищ цифрової економіки. Специфіка правовідносин, що виникають у цифровому просторі, полягає у тому, що вони часто функціонують без безпосередньої людської участі, що вимагає від законодавця розроблення спеціалізованих норм щодо визначення прав і обов'язків учасників та встановлення видів правової відповідальності. Наявність великої кількості технологічних феноменів у структурі цифрової економіки актуалізує питання про необхідність їх законодавчого закріплення та комплексного правового врегулювання, що наразі активно дискутується в юридичній науці [2, с. 196].

Згідно з концепцією «Україна 2030: Е-країна з розвинутою цифровою економікою», розробленою Українським інститутом майбутнього, цифровізація економіки характеризується двома ключовими трансформаціями: по-перше, переходом від традиційних біологічних та фізичних систем до кібербіологічних та кіберфізичних систем, які інтегрують фізичні та обчислювальні компоненти; по-друге, переміщенням господарської діяльності з матеріального світу в онлайн-середовище [3].

Big data (великі дані) традиційно інтерпретуються як сукупність технологічних інструментів та аналітичних процедур, спрямованих на систематичну обробку та інтерпретацію масивів неупорядкованої інформації. Першопочатково розрізнені та неструктуровані дані мають обмежену практичну цінність; однак після застосування спеціалізованих алгоритмів та критеріїв інтелектуальної обробки вони трансформуються на значущі інформаційні активи. Спектр застосування цих технологій є широким: від реального моніторингу дорожних ситуацій через системи відеоспостереження, автоматизації сервісів бронювання та транспорту, прогнозування споживацької поведінки та персоніфікованої пропозиції продукції, до формування таргетованої реклами та квантифікації фінансових ризиків [2, с. 196].

Впровадження таких технологій несе в собі амбівалентний характер: з одного боку, воно відкриває перед бізнесом та суспільством беспрецедентні перспективи розвитку та оптимізації, з іншого – створює серйозні загрози для захисту приватної інформації громадян та може слугувати засобом недобросовісної конкуренції. Як обґрунтовує, зокрема, А. Крупнова, в умовах геополітичної та економічної кризи, спричиненої військовими та політичними потрясіннями, питання інформаційної безпеки держави набуває пріоритетного статусу в архітектурі національної безпеки України [4]. О. Марченко, в свою чергу, справедливо акцентує на тому, що трансформація національної економіки у напрямі цифровізації становить невід'ємний компонент стратегії національної безпеки та визначає конкурентоспроможність вітчизняного господарства в глобальному економічному просторі у перспективі [5].

Таким чином, необхідно констатувати, що цифровізація економіки в сучасному українському контексті не може розглядатися виключно як технологічна модернізація; вона являє собою стратегічний вибір державної політики, спрямований на забезпечення технологічної суверенності та економічної стійкості. Розвиток вітчизняних цифрових компетенцій, захист критичної інформаційної інфраструктури та формування правового середовища для безпечного функціонування цифрової економіки стають пріоритетними завданнями, від вирішення яких залежить не лише економічна прогресивність, але й політична та військова стійкість держави в умовах глобальної конкуренції та гібридних загроз.

Необхідно констатувати, що процес формування т.зв. кіберфізичного середовища в межах діяльності українських господарюючих суб'єктів характеризується значною гетерогенністю та варіативністю, що неминуче зумовлює диференційований вплив на характер господарських правовідносин. Так, зокрема, С. Петько пропонує концептуальну типологію етапів цифрової еволюції підприємства, яка передбачає послідовне проходження наступних якісних трансформацій: 1) оцифрування – перехід від традиційного паперового документообігу до електронної форми господарської діяльності; 2) автоматизація – інтеграція комп'ютерної техніки та спеціалізованого програмного забезпечення у виробничо-господарські процеси; 3) цифровізація – якісне вдосконалення наявних автоматизованих комплексів шляхом запровадження передових цифрових рішень відповідно до парадигми Індустрії 4.0; 4) цифрова трансформація – системна реорганізація суб'єкта господарювання, що передбачає його комплексний перехід на цифровий рівень функціонування і розвитку [6].

Погоджуючись з подібним підходом, хочемо конкретизувати, що, при цьому, кожен із названих етапів супроводжується специфічними змінами в структурі правовідносин між учасниками

господарського обороту. На етапі оцифрування виникають питання щодо юридичної сили електронних документів та форми укладання договорів; автоматизація ставить перед законодавцем завдання регулювання відповідальності за некоректну роботу програмного забезпечення та автоматизованих систем; цифровізація актуалізує проблеми інтелектуальної власності на алгоритми та програмні комплекси; нарешті, цифрова трансформація вимагає переосмислення базових категорій господарського права та розроблення адекватних механізмів правового забезпечення функціонування повністю цифровізованих організацій. Таким чином, диференціація рівнів цифрової зрілості підприємств обумовлює необхідність гнучкого та багаторівневого нормативного регулювання, що враховуватиме специфіку кожної стадії цифровізації.

У контексті цифровізації господарських процесів виникає якісно нова категорія технологічних систем – *Internet of Things (інтернет речей),* який представляє сукупність взаємопов'язаних приладів та пристроїв, здатних функціонувати автономно за допомогою бездротових комунікаційних каналів та забезпечувати оптимізацію побутових та індустріальних операцій. Практичне впровадження цих технологій демонструє позитивні результати у різноманітних секторах економіки: від енергетичного господарства та охорони здоров'я до сільськогосподарського виробництва та логістики вантажоперевезень. Однак попри очевидні переваги, технології Інтернету речей, подібно до систем великих даних, супроводжуються неконтрольованим накопленням та трансмісією інформації, що генерує серйозні загрози приватноправового характеру. Зокрема, йдеться про ризики несанкціонованого розповсюдження конфіденційної інформації, у тому числі біометричних характеристик та платіжних реквізитів, можливість перехоплення керування пристроями Інтернету речей, психологічних маніпуляцій та шантажу, а також протиправного експлуатування отриманих даних [2, с. 197].

В той же час, вважаємо за потрібне зробити акцент на тому, що негативні наслідки неконтрольованого функціонування систем Інтернету речей виходять за межі індивідуальних ризиків приватних осіб та набувають характеру загрози національної безпеки. Масовий збір та аналіз персональних, біометричних та локаційних даних громадян створює можливість для сторонніх суб'єктів (насамперед іноземних державних акторів) здійснювати глибокий моніторинг населення, впливати на критичну інфраструктуру та виробничі системи, маніпулювати економічними процесами. У контексті гібридної війни та інформаційної конфронтації некероване поширення технологій Інтернету речей без адекватних механізмів захисту даних та кібербезпеки виступає потенційним вектором субверсії державної стійкості. Таким чином, розроблення комплексної системи правового та технічного регулювання Інтернету речей, спрямованої на забезпечення як приватної конфіденційності, так і національної безпеки, постає пріоритетним завданням для українського законодавця.

Подібної думки й Г. Жекало, яка вважає, що процес цифровізації суспільних структур матиме наслідком необхідність переформатування концептуальних засад охорони різноманітних категорій таємної інформації та модернізацію нормативно-правових механізмів її захисту, включаючи посилення санкцій за їхнє порушення. Паралельно вчений обґрунтовано зазначає, що серед основних перепон для розвитку цифрової економіки в Україні варто виокремити брак універсальної стандартизації як цілісних цифрових архітектур, так і систем Інтернету речей, які були б здатні забезпечити надійне гарантування інформаційної безпеки на двох рівнях: на рівні захисту індивідуальних даних та на рівні державного надання інформаційних послуг [7, с. 57].

Ця ж вчена зазначає, що на рівні емпіричної реалізації цифрова економіка маніфестується насамперед як модель економічних відносин, орієнтована на споживацькі потреби та персоніфіковані запити (*on-demand economy)*, що передбачає можливість держави та комерційних суб'єктів оперативно надавати диференційовані послуги у змінному форматі. Конкретні прояви такої моделі охоплюють: можливість громадян отримувати адміністративні документи, запити, клопотання та офіційні відповіді в електронному форматі без необхідності фізичного відвідання державних установ, здійснення електронних платіжних операцій та інші форми цифрового адміністрування. Паралельно, цифрова економіка передбачає розвиток ринку персоніфікованих та термінових замовлень, що характеризується розширеним доступом до товарів і послуг через платформи електронної комерції, інтернет-банківські сервіси, месенджери та мережі соціальних комунікацій. Діджиталізація господарської системи відбувається на двох взаємопов'язаних рівнях: через цифрові трансформації у сфері суспільних послуг (освітня, медична, адміністративна діяльність) та через безпосередні трансформації комерційного сектору [7, с. 56].

Однією з найбільш інноваційних маніфестацій цифрової економіки виступає феномен смарт-контракту – програмного кодексу, який забезпечує автоматичне та безумовне виконання умов договірного зобов'язання у момент настання заздалегідь запрограмованих фактичних обставин[1]. Концептуально можливим та методологічно обґрунтованим є закріплення смарт-контракту як самостійної та окремої форми письмової угоди в національному правовому порядку, що передбачатиме необхідність внесення відповідних змін та доповнень до Цивільного кодексу України [2, с. 197].

Загалом, запровадження смарт-контрактів господарюючими суб'єктами в їхні бізнес-процеси сприяє посиленню взаємної довіри між комерційними партнерами, підвищенню рівня безпеки господарських операцій та суттєвому скороченню операційних видатків. Практичні приклади демонструють конкретні економічні результати: у банківському секторі застосування смарт-контрактів може генерувати річну економію на рівні $12 мільярдів; у логістичній сфері ці технології забезпечують оптимізацію часових ресурсів та надають можливість здійснювати постійний моніторинг функціонування систем; у сфері управління персоналом смарт-контракти дозволяють автоматизувати процеси здійснення виплат клієнтам та працівникам після верифікації виконання встановлених договірних умов. Масштабне впровадження смарт-контрактів у комерційне середовище передбачатиме оптимізацію операційної діяльності підприємств, збільшення прибутковості та мінімізацію видатків. Особливо значимим виступає потенціал смарт-контрактів для сегменту малого та середнього підприємництва: ці технології забезпечують більш ефективне управління грошовими потоками, гарантують своєчасність платіжних операцій та знижують комерційні та контрактні ризики. Таким чином, стверджує А. Іванов та В. Шмига, інтеграція смарт-контрактних механізмів в архітектуру взаємодії між бізнесом, його партнерами, стейкхолдерами та зацікавленими сторонами становить критичний крок у напрямі цифрової трансформації та забезпечення конкурентоспроможності господарських суб'єктів [8, с. 150].

Отже, вважаємо, запровадження смарт-контрактів у правову систему України матиме значні наслідки як для практики цивільних правовідносин, так і для теорії контрактного права. По-перше, це вимагатиме переосмислення традиційних концепцій договірної форми та письмової угоди, адаптуючи їх до реалій цифрового середовища та автоматизованого виконання умов. По-друге, виникнуть нові правові проблеми, пов'язані з визначенням моменту укладення смарт-контракту, встановленням відповідальності за помилки в програмному коді, можливістю односторонньої відмови від виконання програмованих умов та захистом прав сторін у випадку непередбачених обставин. По-третє, необхідно буде розробити нові механізми правового регулювання, що враховуватимуть автономний та детермінований характер виконання смарт-контрактів, а також забезпечуватимуть балансування між технологічною автоматизацією та правовою справедливістю.

Таким чином, законодавцю, насамперед, необхідно врахувати всі нюанси, пов'язані із використанням смарт-контрактів. Незважаючи на мінімізацію ризиків невиконання, головною вразливістю такого виду договору являється ймовірність виникнення помилки всередині коду, що неминуче потягне за собою неможливість виконання всіх закріплених у ньому зобов'язань. Тому важливо передбачити справедливий розподіл ризиків між сторонами або встановити заходи відповідальності щодо розробника такого програмного коду.

І, нарешті, крім вже розглянутих цифрових технологій, комплексна правова регламентація та нормативне забезпечення потребують такі явища та інститути цифрової економіки, як технологічні системи хмарних обчислень та системи штучного інтелекту. Відзначимо, законодавча ініціатива у сфері нормативно-правового регулювання цифрових технологій, яка реалізується в контексті виконання національної програми цифровізації вітчизняної економіки, охоплює значно ширший спектр нормативних правових актів, аніж перелік, розглянутий вище. Як ілюстрація, відбулися суттєві трансформації та оновлення правового регулювання у сфері трудових правовідносин та трудового законодавства, де були запроваджені норми, спрямовані на заміну традиційної паперової форми ведення трудових книжок системою електронного реєстрування та обліку інформації про працівників.

---

[1] Термін *«смарт-контракт»* набув поширення в науковому та практичному дискурсі впродовж останніх років. Концептуальна сутність цього феномену полягає в тому, що спеціалізований комп'ютерний алгоритм забезпечує повне усунення людської участі та людського фактора з процесу здійснення комерційних угод та виконання договірних зобов'язань. *Смарт-контракт*, зокрема, передбачає елімінацію можливостей обману, випадкових помилок, необхідності залучення посередницьких структур, а також суттєво скорочує операційні видатки, пов'язані з виконанням угод.

Для забезпечення конкурентоспроможності та результативності господарської діяльності, відзначають В. Добровольська та О. Ляховецький, суб'єкти господарювання об'єктивно вимушені постійно здійснювати комплексне прогнозування та поглиблений аналіз структури, динаміки та перспектив розвитку ринкового середовища; проте у сучасних умовах характеризованих експоненціальним зростанням обсягів накопленої комерційної та технічної інформації, виявлення об'єктивних закономірностей та значущих ринкових трендів набуває характеру надзвичайно складного та ресурсомісткого завдання. Ефективне вирішення цієї методологічної та практичної проблеми забезпечується застосуванням та запровадженням систем та технологій штучного інтелекту. Ці системи, завдяки своїм унікальним здатностям до адаптивного машинного навчання та здійсненню багатовимірної нелінійної обробки величезних обсягів неструктурованої та структурованої інформації, здатні виконувати дотепер неможливих для людини комплексний аналіз масивних та різнорідних наборів даних та генерувати достовірні, точні та якісно високі прогнози щодо розвитку ринкових процесів, спираючись при цьому на передові методи аналітичної обробки інформації, статистичного моделювання та прогнозування [12, с. 31].

У підсумку, хотілося б акцентувати увагу на тому, що, безперечно, цифровізація економіки являє собою об'єктивно необхідний та прогресивний процес, що сприяє оптимізації господарської діяльності, підвищенню ефективності публічного управління та покращенню якості життя громадян. Проте, як справедливо акцентує О. Вінник, застосування цифрових технологій у контексті, що суперечить інтересам суспільства та/або порушує права та законні інтереси окремих осіб, генерує серйозні загрози як для інституцій громадянського суспільства, так і для самої цифрової економіки [13, с. 212]. Таким чином, позитивний потенціал цифровізації може бути нівельований, якщо технологічний прогрес не супроводжуватиметься адекватними механізмами правового, етичного та соціального регулювання.

Висновки. Проведене дослідження демонструє, що цифровізація економіки України являє собою комплексний та багатовимірний процес, який виходить далеко за межи простої технологічної модернізації. Від оцифрування документів та автоматизації бізнес-процесів до впровадження штучного інтелекту та смарт-контрактів, кожен етап цифровізації генерує нові правові, організаційні та соціальні виклики, що потребують адекватного нормативного регулювання. В той же час, диференціація рівнів цифрової зрілості українських підприємств зумовлює необхідність гнучкого та багаторівневого законодавчого підходу, який враховуватиме специфіку кожної стадії трансформації. Таким чином, успіх цифровізації залежить не лише від технологічних інновацій, а й від розроблення адекватної правової архітектури, що гарантуватиме безпеку, справедливість та захист інтересів усіх учасників цифрової економіки.

На основі аналізу виявлених нами окремих проблем рекомендується розробити комплексну законодавчу стратегію, спрямовану на забезпечення безпечної та етичної реалізації цифрової трансформації. По-перше, необхідно внести зміни до Цивільного кодексу України для закріплення смарт-контрактів як самостійної форми письмової угоди з чітким встановленням прав, обов'язків та видів відповідальності сторін. По-друге, слід розробити універсальні стандарти для технологій Інтернету речей та хмарних обчислень, що гарантуватимуть інформаційну безпеку як на рівні захисту персональних даних, так і на рівні національної безпеки держави. По-третє, необхідно запровадити механізми постійного моніторингу та правового супроводження новітніх цифрових явищ, адаптуючи законодавство до динамічного розвитку технологій.

І, нарешті, перспективи розвитку цифрової економіки України безпосередньо залежать від здатності законодавця та держави передбачити та регулювати динамічні процеси технологічної трансформації. Хоча цифровізація пропонує беспрецедентні можливості для оптимізації господарської діяльності, підвищення ефективності управління та поліпшення якості послуг, вона одночасно генерує серйозні загрози – від неконтрольованого збору персональних даних до можливості кібератак на критичну інфраструктуру. Таким чином, завдання українського законодавця полягає у тому, щоб створити правову систему, яка не гальмуватиме технологічний прогрес, але й не допускатиме його деградації на засіб експлуатації та маніпулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Осінська О.А. Окремі аспекти впливу цифровізації на розвиток господарських правовідносин. *Аналітично-порівняльне правознавство: електрон. наук. вид.* 2024. № 2. С. 290–299. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303266/295354.

2. Орлова О. С. Правове регулювання господарської діяльності в умовах цифровізації. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право* / голов. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород, 2023. Т. 1. Вип. 77. С. 195–201. URL http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/283072/277263.
3. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки, затвердженою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 року № 67-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text.
4. Крупнова А.О. Перспективи правового регулювання інформаційної безпеки України. *Актуальні проблеми протидії корупції в Україні в умовах воєнного стану*. 2023. URL: https://doi.org/10.36059/978-966-397-293-0-16.
5. Марченко М.В. Цифрова економіка в Україні: основні тенденції та перспективи розвитку. 2020. *Галицький економічний вісник* URL: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu.
6. Петько С.М. Теоретичні основи процесу цифрової трансформації суб'єктів господарювання. *Економіка та суспільство*. № 47. 2023. URL.: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2129/2058.
7. Жекало Г.І. Цифрова економіка України: проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2019. № 26. С. 56–60. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5833bcd0-3c82-46b0-8351-48a49bd85f9a/content.
8. Іванов А.М., Шмига В.О. Смарт-контракти у договірних відносинах: реалії та перспективи використання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 150–152. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/32. URL: http://lsej.org.ua/4_2022/32.pdf.
9. Бєлов Д.М. Проблеми реалізації цілей сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2025. С. 931-932.
10. Бєлов Д.М., Переш І.Є., Покорба І. Цифрові права людини: доктринальні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. С. 110–116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anpopr_2024_2_19.
11. Byelov D.V., Bielova M.V. Digital human rights: separate doctrinal basis. *Visegrad Journal on Human Rights*. Issue 1. 2024. P. 5–12. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2024/06/3-6.pdf.
12. Добровольська В.В., Ляховецький О.О. Штучний інтелект як об'єкт господарських правовідносин. *Правові новели: науковий юридичний журнал*. 2023. № 21. С. 31–37. URL: http://legalnovels.in.ua/journal/21_2023/4.pdf.
13. Вінник О.М. Правове забезпечення цифрової економіки та електронного бізнесу. *Монографія*. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2018. 210 с.

УДК 347.77/.78:355.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.49

ОБ'ЄКТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Сухан С.С.,
аспірант кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Сухан С.С. Об'єкти інтелектуальної власності військовослужбовців.

Стаття присвячена дослідженню правових механізмів регулювання об'єктів інтелектуальної власності (далі – ОІВ), створених військовослужбовцями під час виконання службових обов'язків. У контексті сучасних викликів, пов'язаних з військовою агресією Російської Федерації та процесами євроінтеграції України, актуалізується необхідність комплексного правового регулювання цієї сфери як стратегічного ресурсу для посилення національної безпеки держави. Автори констатують, що вітчизняне законодавство про інтелектуальну власність та військово-трудові відносини містить суттєві прогалини у регулюванні створення, охорони та використання результатів творчої діяльності військовослужбовців, що призводить до порушення їхніх прав та законних інтересів.

Центральне місце в статті займає дослідження зарубіжної практики регулювання ОІВ в оборонних структурах. Розглянуто підходи Канади, США та Ірландії, які демонструють диференційовані моделі управління інтелектуальною власністю військовослужбовців. Зокрема, проаналізовано американський механізм «урядових творів» (government works), який виключає їх з дії авторського права, але водночас передбачає спеціальні режими передачі технологій через CRADA та FTTA. Детально розглянуто положення DFARS щодо передачі авторських прав на «спеціальні роботи» державі. Ірландський досвід показує модель повної передачі прав на ОІВ військовослужбовців Міністерству оборони, що забезпечує централізоване управління інтелектуальним потенціалом оборонної організації.

На основі компаративного аналізу авторами запропоновано комплекс заходів для гармонізації українського законодавства з нормами держав-партнерів НАТО. Серед них виділено необхідність активного застосування норм про участь держави як самостійного учасника цивільних правовідносин, розроблення чіткого механізму набуття, передачі та реалізації майнових прав ОІВ державними установами, визначення органів, уповноважених на управління цими правами. Запропоновано створення єдиної державної платформи з обліку, моніторингу та комерціалізації ОІВ, створених у межах державної служби, як інструменту прозорості та ефективного використання інтелектуального потенціалу державних службовців.

Ключові слова: об'єкти інтелектуальної власності військовослужбовців, твір створений у зв'язку з виконанням трудового договору, права на інтелектуальну власність в оборонній сфері, служба у збройних силах та інтелектуальна власність, гармонізація законодавства з нормами НАТО, майнові права на результати творчої діяльності, комерціалізація та трансфер технологій в оборонному секторі.

Sukhan S.S. Objects of intellectual property of military personnel.

The article is devoted to the study of legal mechanisms for regulating objects of intellectual property (hereinafter - OIP) created by military personnel during the performance of their official duties. In the context of modern challenges associated with the military aggression of the Russian Federation and the processes of European integration of Ukraine, the need for comprehensive legal regulation of this area as a strategic resource for strengthening the national security of the state is becoming more urgent. The authors state that domestic legislation on intellectual property and military-labor relations contains significant gaps in regulating the creation, protection and use of the results of the creative activities of military personnel, which leads to the violation of their rights and legitimate interests.

The central place in the article is occupied by the study of foreign practice of regulating OIP in defense structures. The approaches of Canada, the USA and Ireland are considered, which demonstrate

differentiated models of management of intellectual property of military personnel. In particular, the American mechanism of "government works" is analyzed, which excludes them from the scope of copyright, but at the same time provides for special regimes of technology transfer through CRADA and FTTA. The DFARS provisions on the transfer of copyrights to "special works" to the state are examined in detail. The Irish experience shows a model of full transfer of rights to IPR of military personnel to the Ministry of Defense, which ensures centralized management of the intellectual potential of the defense organization.

Based on a comparative analysis, the authors proposed a set of measures to harmonize Ukrainian legislation with the norms of NATO partner states. Among them, the need for active application of norms on the participation of the state as an independent participant in civil legal relations, the development of a clear mechanism for the acquisition, transfer and implementation of property rights to IPR by state institutions, the determination of bodies authorized to manage these rights, is highlighted. The creation of a single state platform for accounting, monitoring and commercialization of IPR created within the civil service is proposed as a tool for transparency and effective use of the intellectual potential of civil servants.

Key words: objects of intellectual property of military personnel, work created in connection with the performance of an employment contract, intellectual property rights in the defense sector, service in the armed forces and intellectual property, harmonization of legislation with NATO norms, property rights to the results of creative activity, commercialization and transfer of technologies in the defense sector.

Постановка питання. В умовах сучасних викликів, пов'язаних із військовою агресією Російської Федерації проти України, особливої ваги набуває питання інноваційного розвитку та захисту об'єктів інтелектуальної власності (далі – ОІВ), пов'язані із оборонно-промисловим комплексом України. Військові конфлікти спричиняють не лише значні економічні втрати, але й створюють нові виклики для технологічного розвитку та забезпечення обороноздатності держави. У таких умовах ефективне використання інтелектуального потенціалу військовослужбовців стає стратегічним ресурсом, що може сприяти посиленню національної безпеки України та створення нової та власної бази інноваційних технологій, озброєння.

Важливо згадати, що у контексті євроінтеграційних процесів України та її прагнення стати повноправним членом НАТО, виникає необхідність модернізації правової системи держави, оскільки участь в подібних міжнародних інститутах вимагає високих стандартів правового регулювання, включаючи забезпечення належного трансферу технологій та форми користування ОІВ між державами-учасницями.

Зростаюча потреба у створенні інновацій та їх впровадженні у військову сферу обумовлює актуальність дослідження правових аспектів, пов'язаних із об'єктами інтелектуальної власності військовослужбовців. Правильне регулювання цього питання є ключовим для мотивації розробників, забезпечення справедливого розподілу прав на результати інтелектуальної діяльності, а також недопущення їх несанкціонованого використання.

Метою цієї статті є дослідження правових механізмів, що регулюють створення, охорону та використання ОІВ військовослужбовців, а також визначення перспективи вдосконалення законодавства у цій сфері. Особлива увага приділяється аналізу міжнародного досвіду та можливостям його імплементації в український правовий контекст.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика об'єктів інтелектуальної власності військовослужбовців залишається недостатньо дослідженою у вітчизняній юридичній науці, хоча й набуває дедалі більшої актуальності в контексті розвитку правової держави та інтеграції України до європейського правового простору. Загальні питання інтелектуальної власності знайшли своє відображення у працях таких учених, як Т. Маляр, В. Дозорцев, О. Святоцький та інші. Однак проблема визначення правового статусу об'єктів інтелектуальної власності, створених військовослужбовцями у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, залишається суттєво недодослідженою. Спеціальних комплексних досліджень, присвячених режиму інтелектуальної власності військовослужбовців, в українській науці майже немає, тоді як міжнародна практика демонструє необхідність чіткої правової регламентації цього питання. Актуальність теми підкреслюється й тим, що сучасне законодавство України про інтелектуальну власність та військово-трудові відносини не містить достатніх норм, які б ефективно регулювали створення, охорону

та використання результатів творчої діяльності військовослужбовців, що створює прогалини у правовому регулюванні та може призводити до порушення їхніх прав та законних інтересів.

Результати дослідження. Створення та використання об'єктів інтелектуальної власності, за своєю сутністю, є сферою регулювання цивільно-правових відносин. Це обґрунтовується відсутністю публічного елемента у процесах, що здебільшого опираються на індивідуальні інтелектуальні здібності особи або групи осіб, які створюють продукти інтелектуальної, творчої діяльності. Зокрема, питання прав інтелектуальної власності у вітчизняному законодавстві регулюється Четвертою книгою Цивільного кодексу України [1] (далі – ЦКУ).

Цивільно-правовий характер цих правовідносин також говорить про горизонтальний порядок ведення процесів, що відбуваються між зацікавленими сторонами. Якщо вести мову про вертикальні спрямування, то вони також мають своє вираження через службові твори. Так, частина третя статті 440 ЦКУ вказує, що майнові права інтелектуальної власності на твір, створений у зв'язку з виконанням трудового договору (контракту), переходять до юридичної або фізичної особи, де або у якої працює автор, з моменту створення службового твору у повному складі, якщо інше не передбачено договором чи законом. Схожі процеси регулюються аналогічно у четвертій частині у разі створення твору на замовлення.

Попри термінологічно-лінгвістичні недоліки щодо формування терміну «службовий твір», на нашу думку термін «твір, створений у зв'язку з виконанням трудового договору» хоч і є більш громіздким, однак він чітко передає форму різновиду ОІВ. Поняття «службовий» є більш наближеним до сфери адміністративного права та управління, в тому числі мова йде про військову службу. Відповідно до Постанови Великої Палати Верховного Суду від 08 червня 2022 року [2] військова служба прирівнюється до державної (публічної) служби особливого характеру, а державна, відповідно до Постанови Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 13 березня 2019 року [3], є однією з форм реалізації закріпленого у статті 43 Конституції України права на працю.

Втім, у сучасному законодавстві не передбачаються норми, які б чітко регулювали питання створення державними службовцями, а також військовослужбовцями, об'єктів інтелектуальної власності. Це утворює питання належності прав на ОІВ, створених під час здійснення службових обов'язків. Відсутність нормативно-правового регулювання утворює юридичні наслідки, які не підтримуються законодавством, і які можуть зазнати негативного рішення у випадку судового захисту прав інтелектуальної власності. Опис нового розділу в посадових інструкціях чи трудовому договорі буде недостатнім ефективним для такого роду трудових відносин. Тим більше постає питання регулювання, якщо військовослужбовець не підписував жодного договору з центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику з питань національної безпеки у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва у мирний час та особливий період, оскільки він є мобілізованим під час дії правового режиму воєнного стану.

Також виникають питання при необхідності внесення нематеріальних активів на бухгалтерський облік, якщо у центрального органу виконавчої влади з'являється різновид ОІВ, за який потрібно сплачувати роялті особі, який його створила. Оскільки роялті безпосередньо виплачується з прибутку, отриманого з комерціалізації та продажу продукту, створеним як результат використання ОІВ, виникають бюджетні прогалини, через що винагороду або роялті потрібно буде виплачувати через кошти бюджету відповідного центрального органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування. До цього ж – комерціалізація ОІВ у сфері безпеки та оборони є недослідженою тематикою, яку, через відсутність чітких правових механізмів в законодавстві України, важко реалізувати на практиці.

Один зі способів усунення такої проблеми є включення держави як самостійного учасника цивільних правовідносин. Участь держави регламентується статтею 167 ЦКУ, частина перша якої вказує, що держава діє у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин. В двох наступних частинах оголошується диспозитивність на утворення юридичних осіб публічного права, які від її імені будуть здійснювати діяльність з ведення процесів цивільних відносин. Такими самими правами наділяються Автономна Республіка Крим та територіальні громади у статтях 168-169 ЦКУ.

Слід розглянути зарубіжну практику щодо належності прав інтелектуальної власності в рамках державних сил оборони.

Канада

У справі Луїса Брауна проти Канади [4], держава подала позов проти колишнього військовослужбовця (Браун), який здійснив порушення прав на патент. Представники держави у суді ґрунтували свою позицію на тому, що Браун, маючи статус військовослужбовця-резервіста, не розкрив цей статус перед подачею заявки на реєстрацію патенту і як наслідок привело до порушення прав на патенти. У цьому рішенні Федеральний апеляційний суд визначив, що особа, яка значиться у резервному списку Канадських збройних сил – навіть якщо він або вона не отримують платню або пільги – вважається діючим на публічній службі. Це також означає, що ветерани та резервісти, які працюють на повний робочий день у приватному секторі, повинні спершу отримати дозвіл від міністерства оборони перед поданням заявки на патент на свої винаходи. Втім, суд апеляційної інстанції прийшов до висновку, що Браун не порушив правила розкриття статусу військовослужбовця у резерві, але залишив питання власності над патентом «відкритим».

США

Особливого регулювання піддаються службові твори працівника або державного службовця уряду США. На відміну від звичних для українського законодавства службових творів, які регулюються статтею 429 ЦКУ, частиною третьою статті 440 ЦКУ, статтею 14 Закону України «Про авторське право і суміжні права», службові твори працівника/службовця уряду США іменуються «урядовими творами» (Розділ 17 Кодексу США, § 101) [5]. Урядові твори вирізняються з-поміж інших службових творів «службовими обов'язками, покладеними на службових осіб/урядових працівників». Як правило, службові обов'язки зазначаються в описі посади. Службові обов'язки не включають роботу, виконану державним службовцем або працівником за власним бажанням, навіть якщо предметом такого завдання є урядова робота, якщо ця робота не була необхідна в рамках службових обов'язків особи.

В рамках цього питання Федеральний суд США у своєму рішенні [6] вказав наступне: «Конкретне завдання не обов'язково має бути індивідуально призначене для того, щоб його можна було кваліфікувати як частину офіційних функцій державного службовця. Якщо офіційні функції державного службовця включають дослідження, то працівник може втратити право подавати позов про порушення авторських прав, навіть якщо він не був спеціально зобов'язаний виконувати роботу, про яку йде мова, що звужує обсяг прав державного службовця».

Урядові твори також піддаються особливому режиму захисту авторських прав. Відповідно до статті 105 Розділу 17 Кодексу США [5], захист авторським правом не поширюється на будь-який урядовий твір, але Уряд США не позбавлений можливості отримувати та зберігати авторські права, передані їм шляхом переуступки, заповіту або іншим чином. Коли твір, захищений авторським правом, передається Уряду США, Уряд стає власником авторських прав, і твір зберігає захист авторського права. Водночас це правило не поширюється на службові твори, які були створені на рівні штатів та місцевих органів.

Факт того, що урядові твори не захищені Законом про авторське право США, не створює вимоги, щоб усі урядові твори США були доступними для громадськості без обмежень. Однак, хоча уряд не зобов'язаний публічно оприлюднювати всі твори уряду, уряд не обмежує використання або розповсюдження більшості категорій творів уряду [7].

Незважаючи на загальну політику вільного та відкритого поширення інформації, існують винятки, що ґрунтуються на низці факторів. Певні закони надають уряду право обмежувати доступ до творів уряду США (див. Винятки з Закону про свободу інформації [8]), наприклад, з метою національної безпеки, експортного контролю та подачі патентних заявок. Урядові документи США повинні пройти відповідну перевірку з точки зору безпеки, експортного контролю та політики, яку проводить агентство, що їх випускає, перш ніж вони стануть доступними для громадськості. Крім того, для цілей конкретних угод, таких як Угоди про спільні дослідження та розробки (CRADA) [9] та Угоди НАСА в рамках Закону про космос [10], уряд має законні повноваження утримувати від публічного розповсюдження, включаючи розповсюдження відповідно до Закону про доступ до інформації, певну інформацію, створену урядом, протягом певного періоду часу.

Тобто для урядових творів існує спеціальний режим регулювання, який захищає будь-яку інформацію та роботу, яка може входити в сферу авторського права (програмне забезпечення, креслення, інформація щодо потенційних винаходів чи корисних моделей, в тому числі матеріалів військового спрямування тощо).

Окремими федеральними законами передбачаються випадки, коли федеральна посадова особа може не захотіти, щоб приватна компанія зберігала захист авторських прав, як це дозволено у звичайному порядку. У таких випадках застосовується пункт про «спеціальні роботи» у Положенні про федеральні закупівлі для потреб оборони (Defense Federal Acquisition Regulation Supplement, DFARS) [11], що вимагає передачі авторських прав на твір державі. Це положення зазвичай використовується, коли уряд купує матеріали, захищені авторським правом, такі як кінофільми та сценарії, телевізійні записи, переклади, навчальні роботи, а також певні технічні звіти та дослідження. Наприклад, підрозділ Міністерства оборони може скористатися цим положенням, коли необхідно контролювати декілька версій програмного забезпечення, розповсюдженого серед різних союзників, щоб забезпечити його сумісність.

Підрядник також повинен надати Уряду безоплатну, територіально необмежену, невиключну, безвідкличну ліцензію на відтворення та підготовку похідних робіт, їх розповсюдження, виконання або показ, а також мати право дозволяти іншим особам робити це з будь-якими захищеними авторським правом роботами підрядника, які не були вперше вироблені, створені або згенеровані в рамках контракту, але були розміщені в матеріалах «спеціальних робіт».

Закон про передачу технологій федерального рівня (Federal Technology Transfer Act, FTTA) [12] дозволяє державним установам передавати технології, включаючи інтелектуальну власність, іншим організаціям для некомерційних застосувань через укладення угоди про спільні дослідження та розробки (Cooperative Research and Development Agreement, CRADA). Цей закон дозволяє передачу технологій, включаючи експертні знання, інтелектуальну власність і твори авторського права, недержавним суб'єктам. CRADA за своєю природою сприяє спільній діяльності між федеральними та недержавними сторонами з метою створення спільних творів авторського права. У цьому випадку підрядник може зареєструвати твір і передати право власності на авторські права уряду, якщо це передбачено угодою CRADA. У разі змін та вдосконалень, зроблених в ході виконання CRADA, твір може бути захищений авторським правом як похідний твір і переданий уряду, якщо це передбачено угодою CRADA. Важливо зазначити, що незначні зміни можуть бути недостатніми для забезпечення захисту авторських прав. Отримані авторські права можуть забезпечити достатній захист для стимулювання комерціалізації.

Питання комерціалізації ОІВ в рамках сфери оборони є окремим питанням, яке потребує дослідження, оскільки в українському законодавстві відсутні норми, що сприяють реалізації такого механізму в частині фінансування бюджету державних органів та установ, оскільки виникає необхідність в утворенні нових правил щодо оплати роялті особам, які створили ОІВ, або залучення приватних інвесторів для розвитку оборонних проєктів та розробок.

Ірландія

Політика Департаменту оборони та Збройних сил Ірландії [13] вказує на особливі положення, які вказують, що саме Міністр оборони є власником усієї інтелектуальної власності або конфіденційної інформації, створеної персоналом оборонної організації під час виконання своїх службових обов'язків, що також включає будь-яку інтелектуальну власність або конфіденційну інформацію, яка була утворена в рамках дисертацій або інших дослідницьких та інноваційних проєктів, виконаних персоналом, що фінансується оборонною організацією.

Усім працівникам оборонної організації наголошується, що окремі члени Збройних сил та працівники Міністерства оборони не мають прав власності на будь-яку інтелектуальну власність, розроблену під час виконання службових обов'язків або навчання, яке фінансується оборонною організацією. Такий персонал зобов'язаний передати права на інтелектуальну власність Міністерству оборони. Усі, хто створює інтелектуальну власність у межах своєї роботи, повинні вести чітку та належну документацію для підтвердження можливих претензій на інтелектуальну власність.

Висновки.

У рамках окресленої правової бази держав-партнерів України, сучасна практика щодо регулювання ОІВ у військовій сфері пропонує конструкції та правові механізми, що дають базис для покращення законодавства у сфері оборони в частині інтелектуальної власності.

На нашу думку, основним мотивом гармонізації вітчизняного законодавства із законодавством держав-учасниць НАТО полягає у стабільному та безперервному процесі військової співпраці, яка закріплена сучасними нормами та економічними гарантіями, адже наразі, через застарілу та неадаптовану під сучасні умови воєнного часу політику щодо інтелектуальної власності у сфері

безпеки й оборони, прогресивні країни блоку НАТО не мають заохочення та надійності у співпраці з Україною, що створюють додаткові бар'єри для запровадження інновацій.

Пропонуємо внести зміни до законодавства України, яке б сприяло вільному обігу ОІВ не тільки в сфері військової служби, але і в системі державних органів в цілому. Необхідно відійти від застарілих постулатів щодо неможливості участі держави як суб'єкта цивільних правовідносин та активно застосовувати права держави в якості такого суб'єкта задля забезпечення прав на використання ОІВ. Варто запровадити чіткий механізм набуття, передачі та реалізації майнових прав інтелектуальної власності державними установами, а також визначити відповідальних осіб та органи, уповноважені на управління цими правами. Доцільним є також створення єдиної державної платформи з обліку, моніторингу та комерціалізації ОІВ, створених у межах державної служби, з метою прозорості та ефективного використання інтелектуального потенціалу державних службовців.

Наразі запропоновані ідеї намагається запровадити законодавець через Проекти Законів № 13110 від 17.03.2025 про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо майнових прав інтелектуальної власності на об'єкти, створені у зв'язку із проходженням військової служби [14] та № 13111 від 17.03.2025 про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо прав інтелектуальної власності на об'єкти, створені у зв'язку із проходженням військової служби [15], що є позитивною тенденцією та сприятиме розвитку системи управління правами ІВ. Ці законопроекти дозволяють розширити можливості реалізації державою своїх прав як роботодавця, а також закладають підґрунтя для формування ефективної моделі стимулювання інновацій серед військовослужбовців. Вони враховують практичну необхідність нормативного визначення умов набуття та розпорядження правами інтелектуальної власності, що виникають у зв'язку з виконанням службових обов'язків у сфері оборони, й водночас створюють правові передумови для подальшого поширення аналогічного підходу в усіх секторах державної служби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, №№ 40–44, ст.356. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
2. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08 червня 2022 року у справі № 362/643/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105301901.
3. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 13 березня 2019 року у справі № 807/363/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80481668.
4. Brown et al. v. Canada et al., (2016) 481 N.R. 127 (FCA) February 5, 2016. URL: https://ca.vlex.com/vid/brown-v-can-681527525.
5. U.S. Code Title 17 – Copyrights. Chapter 1 – Subject matter and scope of copyright. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/17/chapter-1.
6. Herbert. v. United States, 36 Fed. Cl. 299 (Fed. Cl. 1996). URL: https://www.courtlistener.com/opinion/6763307/herbert-v-united-states/.
7. Pfeiffer v. CIA, 721 F. Supp. 337 (D.D.C. 1989) September 13, 1989. URL: https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/721/337/1420042/.
8. Freedom of Information Act Exemptions. U.S. Department of Labor official website. URL: https://www.dol.gov/general/foia/exemptions.
9. Cooperative Research and Development Agreement. § 3710 of U.S. Code Title 15 – Commerce and Trade. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/USCODE-2011-title15/pdf/USCODE-2011-title15-chap63-sec3710a.pdf.
10. NASA Current Space Agreements. URL: https://www.nasa.gov/partnerships/current-space-act-agreements/.
11. Defense Federal Acquisition Regulation Supplement. URL: https://www.acquisition.gov/dfars.
12. H.R.3773 – Federal Technology Transfer Act of 1986. URL: https://www.congress.gov/bill/99th-congress/house-bill/3773.
13. The Department of Defence and the Defence Forces Policy on Intellectual Property in the area of Research, Development and Innovation. URL: https://www.gov.ie/pdf/?file=https://assets.gov.ie/138814/db9632ec-44cd-45d1-afdf-aac284d4a5ba.pdf#page=null.

14. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо майнових прав інтелектуальної власності на об'єкти, створені у зв'язку із проходженням військової служби. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/bills/card/56004.
15. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо прав інтелектуальної власності на об'єкти, створені у зв'язку із проходженням військової служби. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56006.

УДК 342.7:316.334.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.50

ГІДНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК КРИТЕРІЙ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Фрідманський Р.М.,
кандидат юридичних наук, професор,
юридичний факультет
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Хила І.Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
юридичний факультет
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Савчин А.М.,
докторант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства,
юридичний факультет
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Фрідманський Р.М., Хила І.Ю., Савчин А.М. Гідність особистості як критерій ефективності соціальної держави в умовах сучасних викликів.

Стаття присвячена дослідженню окремих аспектів людської гідності як фундаментальної цінності та критерію ефективності соціальної держави в умовах сучасних глобалізаційних викликів. Актуальність дослідження зумовлена стрімкими соціальними, економічними та культурними трансформаціями, що суттєво впливають на традиційні форми людського буття та вимагають переосмислення концепту людської гідності. Автор аналізує динаміку сучасних перетворень, що зумовлюють зміни не лише у виробничій сфері, але й у соціально-побутових, суспільно-політичних та морально-етичних площинах, провокуючи складні соціокультурні, політико-економічні та екологічні виклики для цивілізації.

У роботі досліджується багатоаспектна природа людської гідності, яка функціонує одночасно як комплексний правовий інститут, основоположний принцип конституційного ладу та суб'єктивне право особистості. Проаналізовано конституційне закріплення людської гідності в Україні та на міжнародному рівні, визначено її місце в системі конституційних цінностей як найвищої соціальної цінності. Особлива увага приділяється трансформації поняття «вища цінність» з моральної категорії в правову норму через конституційне закріплення, що створює правовий фундамент для побудови гуманістичного суспільства.

Автор обґрунтовує, що принцип поваги до людської гідності є базисним у сфері реалізації прав і свобод та їх обмежень, визначаючи особистість не як об'єкт державної діяльності, а як рівноправний суб'єкт правовідносин. Проведено диференціацію понять «людська гідність» та «гідність людини», де перше розглядається як універсальна етична категорія, а друге – стосовно конкретної особистості чи групи людей. Розглянуто об'єктивістський та суб'єктивістський підходи до розуміння людської гідності, що дозволяє всебічно охопити цей феномен.

Значну увагу приділено проблемі розриву між юридичним закріпленням людської гідності та її практичним втіленням, особливо в умовах соціальних криз, військових конфліктів та економічних потрясінь. Автор наголошує, що ефективна реалізація принципу людської гідності потребує не лише формального визнання, але й створення дієвих механізмів захисту, розвитку правової культури суспільства та формування відповідальної позиції держави. Обґрунтовано необхідність адаптації соціальної держави до викликів глобалізації, забезпечення гідних умов життя та рівних можливостей для всіх груп і верств суспільства.

Ключові слова: права людини, принципи прав людини, людська гідність, соціальна держава, конституційні права та свободи громадян, глобалізація, конституціоналізм, соціальна держава, правова держава.

Fridmanskyy R.M., Khyla I.Yu., Savchyn A.M. Dignity of the individual as a criterion of the effectiveness of the social state in the face of modern challenges.

The article is devoted to the study of individual aspects of human dignity as a fundamental value and a criterion of the effectiveness of the social state in the face of modern globalization challenges. The relevance of the study is due to rapid social, economic and cultural transformations that significantly affect traditional forms of human existence and require a rethinking of the concept of human dignity. The author analyzes the dynamics of modern transformations that cause changes not only in the production sphere, but also in the socio-domestic, socio-political and moral-ethical spheres, provoking complex socio-cultural, political-economic and environmental challenges for civilization.

The work explores the multifaceted nature of human dignity, which functions simultaneously as a complex legal institution, a fundamental principle of the constitutional order and a subjective right of the individual. The constitutional enshrining of human dignity in Ukraine and at the international level is analyzed, its place in the system of constitutional values as the highest social value is determined. Special attention is paid to the transformation of the concept of «highest value» from a moral category into a legal norm through constitutional enshrining, which creates a legal foundation for building a humanistic society.

The author substantiates that the principle of respect for human dignity is basic in the sphere of the implementation of rights and freedoms and their restrictions, defining the individual not as an object of state activity, but as an equal subject of legal relations. The concepts of «human dignity» and «human dignity» are differentiated, where the first is considered as a universal ethical category, and the second – in relation to a specific individual or group of people. The objectivist and subjectivist approaches to understanding human dignity are considered, which allows for a comprehensive coverage of this phenomenon.

Considerable attention is paid to the problem of the gap between the legal consolidation of human dignity and its practical implementation, especially in conditions of social crises, military conflicts and economic shocks. The author emphasizes that the effective implementation of the principle of human dignity requires not only formal recognition, but also the creation of effective mechanisms for protection, the development of the legal culture of society and the formation of a responsible position of the state. The need to adapt the social state to the challenges of globalization, ensuring decent living conditions and equal opportunities for all groups and strata of society is substantiated.

Key words: human rights, principles of human rights, human dignity, social state, constitutional rights and freedoms of citizens, globalization, constitutionalism, social state, rule of law.

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому світі, що характеризується стрімкими соціальними, економічними та культурними трансформаціями, питання людської гідності набуває особливої актуальності та значущості. Динаміка цих перетворень суттєво впливає на традиційні форми людського буття, зумовлюючи переосмислення усталених цінностей, ідеалів та поведінкових моделей. Прискорення життєвого ритму, трансформація соціокультурних зв'язків, поширення споживацької культури та виникнення складних соціокультурних, політико-економічних та екологічних викликів актуалізують необхідність глибокого наукового осмислення концепту людської гідності як фундаментальної основи прав і свобод людини.

Попри конституційне закріплення людської гідності як найвищої цінності в Україні та її визнання на міжнародному рівні, залишаються недостатньо дослідженими питання практичної реалізації цього принципу в умовах сучасних соціальних викликів. Особливої гостроти ця проблематика набуває в контексті соціальних криз, військових конфліктів та економічних потрясінь, коли права людини піддаються найсуворішим випробуванням. Недостатня розробленість дієвих механізмів захисту людської гідності, неоднозначність її юридичного тлумачення та розрив між задекларованими принципами і реальною практикою їх дотримання зумовлюють необхідність комплексного наукового аналізу цього феномена як у теоретичному, так і в прикладному аспектах.

Метою дослідження є аналіз окремих аспектів концепту людської гідності як фундаментальної правової та моральної категорії в умовах сучасних глобалізаційних процесів, визначення її

місця в системі конституційних цінностей України та обґрунтування необхідності створення ефективних механізмів забезпечення і захисту людської гідності в контексті викликів сучасності.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика людської гідності як фундаментальної цінності та першооснови соціальних прав досліджувалася О.Я. Орловським та М.І. Боднаруком, які розглядали її як основу формування соціальної держави та визначали критерії ефективності соціальної політики [1]. Особливої уваги заслуговують дослідження Ю.Ф. Волкової, яка здійснила аналіз людської гідності як найвищої цінності в умовах глобалізаційного світу, виявивши вплив сучасних трансформацій на переосмислення цього концепту [2].

Гуманістичні засади правової системи та їх діалектику в контексті сучасних викликів досліджували М.В. Бєлова (М.В. Громовчук) та Д.М. Бєлов [3], які також досліджували філософсько-правовий аспект гуманізму в умовах формування нової парадигми права [4]. Проблеми забезпечення прав людини в Україні в історичній ретроспективі проаналізував М.В. Оніщук [5]. В.В. Кожан здійснив загальнотеоретичне дослідження особистих прав та свобод людини, виокремивши різні підходи до розуміння гідності як комплексного інституту, принципу та суб'єктивного права [6]. Е. Шишкіна дослідила виклики розуміння людської гідності в контексті сучасних українських реалій [7], а П.А. Кравченко розглянув гідність людини як ціннісний принцип її соціального буття [8]. Правовий вимір людської гідності проаналізував Б.Л. Дучак, обґрунтовуючи неможливість розгляду цього феномена окремо від права [9]. Г.С. Панасенко дослідила сучасну взаємодію людини та суспільства в умовах глобального розвитку [10].

Виклад матеріалу дослідження. Поняття «людська гідність» становить фундаментальний та невід'ємний компонент формування соціальної держави, що ґрунтується на визнанні прав людини, забезпеченні їх охорони та захисту: по суті, це концентрований вираз усіх інших правових цінностей, їхній орієнтир та вектор розвитку. Принцип забезпечення поваги до людської гідності закріплений практично у всіх міжнародних стандартах прав людини, виступає визначальним критерієм ефективності соціальної політики та її основним орієнтиром. Сучасна світова правова доктрина трактує права та свободи людини як найвищу правову цінність, а їх гарантування визначає першочерговим обов'язком держави – це стало результатом визнання людської гідності як основоположної засади прав і свобод людини. Держава зобов'язана нормативно закріпити права і свободи людини у формі правових норм у конституціях чи законах, законодавчо визначити механізм забезпечення та реалізації цих прав і свобод, а також гарантувати їх захист відповідно до встановленої законом процедури [1, с. 129].

Динаміка та глобальний характер сучасних перетворень чинять значний вплив на традиційний спосіб життя людини та її життєвий світ, зумовлюючи трансформації не лише у виробничій сфері, але й у соціально-побутових, суспільно-політичних та морально-етичних площинах. Як бачимо, у XXI столітті відбулося помітне прискорення та ускладнення життєвого ритму, трансформувалися соціокультурні зв'язки між людьми, змістилися культурні пріоритети, набули поширення різноманітні форми споживацької культури, які сьогодні провокують складні соціокультурні, політико-економічні та екологічні виклики для цивілізації, спостерігається руйнування усталених форм існування, переосмислення цінностей та ідеалів, звичних переконань, активний пошук нових життєвих орієнтирів і поведінкових моделей. Аналіз причин та джерел зміни ціннісних орієнтацій спонукає до переосмислення концепту «гідність». Проблематика людської гідності стає центром багатьох наукових досліджень та дискусій, у яких через призму людської гідності здійснюється осягнення сенсу людського буття, його цінності, а також визначається місце в ньому свободи, справедливості та відповідальності [2, с. 402].

У контексті цих трансформацій особливого значення набуває здатність людини зберігати власну ідентичність та моральну цілісність у мінливому світі. Сучасна людина опиняється перед необхідністю постійної адаптації до нових умов, водночас намагаючись не втратити фундаментальні основи власного існування. Гідність у цьому контексті постає не лише як абстрактна філософська категорія, але й як практичний орієнтир, що допомагає особистості зберігати внутрішню рівновагу серед хаосу швидких змін. Саме усвідомлення власної гідності дозволяє людині критично оцінювати нав'язані споживацькі цінності, протистояти маніпуляціям та зберігати автентичність у світі, де межі між справжнім та штучним дедалі більше розмиваються.

Концепція «людська гідність» застосовується демократичними державами як одна з фундаментальних характеристик конституційного ладу. Держави узгодили та закріпили на законодавчому рівні численні нові принципи та норми, які визначають права людини та людську гідність як не-

від'ємну властивість особистості, необхідну для її вільного розвитку в суспільстві та державі, як межу допустимої поведінки, що гарантується правовими та іншими соціальними механізмами, а також як інструмент протидії загрозам існуванню людства. У законодавстві України, зокрема у ст. 3 Конституції України, честь і гідність людини визнано одними з найвищих соціальних цінностей. Положення ст. 21 Конституції встановлюють, що «всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах». У всіх документах гідність трактується як іманентна кожній людині якість, що становить фундамент прав і свобод людини - це засвідчує, що питання людської гідності набули міжнародного та міжнаціонального виміру. Світова спільнота почала формувати певні міжнародні стандарти і вимоги до держав, пов'язані із забезпеченням мінімальних гарантій гідного існування та розвитку людини в будь-якому суспільстві; забезпечення прав і свобод людини як найвищої гуманістичної цінності є індикатором досягнутого суспільством і державою рівня цивілізованості [2, с. 403].

Водночас, вважаємо за потрібне підкреслити, юридичне закріплення людської гідності у конституційних та міжнародних документах само по собі не гарантує її реального дотримання у повсякденному житті. Ефективна реалізація принципу людської гідності потребує не лише формального визнання, але й створення дієвих механізмів захисту, розвитку правової культури суспільства та формування відповідальної позиції держави. Особливо гостро це питання постає в умовах соціальних криз, військових конфліктів чи економічних потрясінь, коли права людини найчастіше піддаються випробуванням *(що, особливо актуально для України з 2014 року – курсив наш)*. Саме тому, як бачимо, міжнародна спільнота продовжує працювати над вдосконаленням механізмів моніторингу дотримання людської гідності, створенням ефективних інституцій захисту прав людини та формуванням глобальної культури поваги до людської особистості, яка б перетворила задекларовані принципи на живу практику міждержавних і міжособистісних відносин.

Визнання людини, її прав і свобод найвищою цінністю та шанування гідності становить фундаментальний принцип чинної Конституції України і загальну світоглядну основу конституційного устрою *(цей принцип можна також охарактеризувати як принцип гуманізму – курсив наш)*. Проголошення людини, її прав і свобод найвищою цінністю є суттєвим нововведенням у правовій системі. Раніше пріоритет завжди надавався державним інтересам (за радянських часів вони ототожнювалися з суспільними інтересами, яким мали підпорядковуватися особисті потреби).

вираз «вища цінність» – це не юридична, а моральна категорія. Але коли вона потрапляє в конституційний текст, то перетворюється в правову категорію, тобто обов'язкове правило для всіх членів суспільства». Це «єдина вища цінність. Всі інші суспільні цінності розташовуються по відношенню до неї на більш низькому рівні і не можуть їй суперечити. Це означає, що всі інші цінності, якими обумовлюється обмеження прав і свобод, носять у стосунку до прав і свобод людини підлеглий характер і повинні розглядатися як виняток із правил. Гуманізм – система поглядів, що виражають визнання цінності людини як особистості, її прав на свободу, щастя і рівність, повагу до принципів справедливості й милосердя як норми відносин між людьми, боротьба за створення умов для вільного розвитку творчих сил і здібностей людини [123, с. 101].

Формулювання «вища цінність» є не юридичною, а морально-етичною категорією. Однак її включення до конституційного тексту трансформує цю категорію в правову норму, тобто обов'язкове правило для всіх членів суспільства. Це «єдина» найвища цінність, усі інші суспільні цінності розташовуються щодо неї на нижчому рівні і не можуть їй суперечити. А це, в свою чергу, означає, що всі інші цінності, якими обґрунтовується обмеження прав і свобод, мають стосовно прав і свобод людини підпорядкований характер і повинні розглядатися як виняток із загального правила. Отже, гуманізм – це система поглядів, що виражають визнання цінності людини як особистості, її прав на свободу, щастя та рівність, повагу до принципів справедливості й милосердя як норми взаємин між людьми, а також прагнення до створення умов для вільного розвитку творчих сил і здібностей людини [4, с. 315]. Таким чином, конституційне закріплення людини як найвищої цінності не просто декларує моральний ідеал, а створює правовий фундамент для побудови суспільства, в якому всі державні інститути та соціальні механізми мають працювати на забезпечення гідного існування кожної особистості.

Концепція гідності особистості є юридично невизначеною категорією. З конституційного тексту можна зробити висновок лише про те, що вимозі поваги *(заборони приниження - курсив наш)* гідності особистості суперечать катування, насильство, інше жорстоке або таке, що принижує людську гідність, поводження чи покарання, а також проведення над людиною без її добровільної згоди медичних, наукових чи інших експериментів.

В юридичній літературі термін «гідність особистості» визначається різним чином: «гідність – невід'ємна властивість людини як найвищої цінності, яка йому належить, незалежно від того, як він сам і оточуючі люди сприймають і оцінюють його особистість». Вона «суб'єктивна (почуття власної гідності) і в той же час об'єктивна (загальне визнання і повагу людської особистості)». «Гідність – це усвідомлення самою людиною і оточуючими факту володіння нею певними моральними та інтелектуальними якостями, вона визначається не тільки самооцінкою суб'єкта, але й сукупністю об'єктивних якостей людини, характеризують її репутацію в суспільстві (розсудливість, моральні дані, рівень знань, володіння соціально корисними навичками, гідний спосіб життя)» [5, с. 30]. Ці міркування мають певну теоретичну цінність, однак вони не пояснюють гідність особистості як юридичну категорію.

Ґрунтовний аналіз різноманітних підходів та концепцій науковців щодо поняття гідності дав змогу, зокрема, В. Кожану виокремити найпоширеніші тлумачення досліджуваного феномена: комплексний інститут (суспільні відносини, що виникають у зв'язку з охороною гідності особи, які тією чи іншою мірою є предметом регулювання кримінального, цивільного, сімейного, адміністративного та інших галузей права за провідної ролі конституційних норм); принцип (основа правового статусу особи, що виступає сполучною ланкою всієї системи конституційних прав і свобод людини та громадянина); суб'єктивне право (особистість є повноцінним суб'єктом, який може захищати свої права всіма доступними способами як від посягань третіх осіб, так і від держави, зокрема шляхом оскарження рішень і дій останньої) [11, с. 140].

Така багатоаспектність поняття гідності, на наш погляд, свідчить про його складну правову природу та міждисциплінарний характер. Кожне з виділених тлумачень розкриває окремі грані цього феномена: як інститут гідність забезпечує системну правову охорону особистості в різних сферах суспільного життя; як принцип вона визначає основоположні засади побудови всієї системи прав людини та їх ієрархію; як суб'єктивне право гідність надає особі конкретні юридичні можливості для захисту своїх інтересів. Така триєдина природа гідності вимагає комплексного підходу до її розуміння та захисту, оскільки ігнорування будь-якого з цих аспектів призводить до неповноцінного забезпечення цієї фундаментальної цінності в правовій системі.

Очевидно, що гідність особистості як правова категорія не перебуває в одному ряду з такими правами, як право на свободу та особисту недоторканність чи іншими особистими правами. Гідність особистості є юридичною категорією із соціально-історично змінним змістом. Тобто, можна стверджувати, що гідність особистості, її визнання, дотримання і захист державою становлять необхідну умову існування і реалізації прав і свобод людини і громадянина. Саме тому, у конституційному розумінні повага до гідності особистості означає визнання людини, її прав і свобод соціальною цінністю та забезпечення їх реалізації, держава зобов'язана охороняти гідність у всіх сферах життя, що утверджує пріоритет особистості та її прав. А з цього, в свою чергу, випливає, що особистість у її взаємовідносинах з державою виступає не як об'єкт державної діяльності, а як рівноправний суб'єкт, який може захищати свої права всіма не забороненими законом способами і вступати у правові спори з державою в особі будь-яких її органів, ніхто не може бути обмежений у судовому захисті своєї гідності, а також усіх пов'язаних з нею прав.

Таким чином, можна говорити про принцип поваги до гідності особистості як базисного принципу у сфері реалізації прав і свобод та їх обмежень. Тому і Конституційний Суд покликається на гідність особистості при розгляді справ і виводить з принципу поваги до гідності особистості правило про визнання деяких прав і свобод абсолютними, тобто такими, що не підлягають ніяким обмеженням. Заслуга Конституційного Суду полягає саме в тому, що він «безпосередньо ввів у правовий обіг твердження про те що гідність особистості може бути визнана в якості окремого критерія неконституційності тих законів, що стосуються прав громадян». Можна констатувати, що принцип поваги до гідності особистості передбачає безперешкодне користування деякими правами і свободами, перелік яких буде надалі, безумовно, розширено Конституційним Судом. Також можна відзначити, що у всіх випадках, коли виникає сумнів у доцільності встановлення обмежень прав і свобод, перевагу необхідно віддавати правам і свободам, оскільки особистість є не об'єктом державної діяльності, а повноправним суб'єктом, що зобов'язує державу забезпечувати повагу до гідності особистості.

Отже, людська гідність є виявом людської природи; вона є невід'ємною від людини. Гідність не може бути жодним чином продана, обмінена чи придбана, оскільки є абсолютною цінністю людської істоти через саму її людську сутність, тобто гідність є родовою категорією, ознакою

належності до людського роду. Звідси випливає, що вона не може бути жодним чином ущемлена, порушена чи знецінена, оскільки в такому разі ставиться під сумнів сама «людськість» людини. Водночас, незважаючи на таку цілісність, до цього явища можливі два підходи: об'єктивістський, згідно з яким гідність є властивістю людського роду і постає як абсолютна величина, та суб'єктивістський, відповідно до якого цей феномен виступає як самоцінність людини, її самоповага, тобто йдеться про гідність конкретної людської особистості. Таким чином, з одного боку, це явище не може існувати поза людиною, а з іншого – її наявність є об'єктивною (апріорною) реальністю – не існує жодної сфери людського буття, де б не виникало питання поваги до її гідності. Навіть після припинення фізичного існування гідність не може зникнути безслідно. Відповідь криється у пам'яті про померлу людину, що зберігається у її рідних та близьких. Тому в цьому випадку може виникати питання про захист і збереження доброго імені конкретної особи, тобто йдеться про повагу до гідності певної людини після завершення її земного життя [7].

Слід зазначити, що нерідко поняття «людська гідність» ототожнюють із поняттям «гідність людини». Варто погодитися з позицією, що ці поняття необхідно диференціювати, оскільки в наукових дослідженнях поняття «гідність людини» розглядають стосовно конкретної особистості чи групи людей, тоді як «людська гідність» як етична категорія означає уявлення про особистість загалом як ознаку й властивість, що відрізняє людину від інших біологічних істот, виокремлює в структурі цих якостей соціальне як неповторне [8]. Людська гідність через систему соціальних взаємозв'язків є основоположною у взаєминах між людьми і знаходить своє безпосереднє втілення в гідності кожної людини. Тому поділяємо думку про те, що феномен людської гідності неможливо розглядати окремо від права, оскільки він безпосередньо впливає на поведінку кожної конкретної людини та суспільства в цілому [9, с. 49].

Проте не існує такого суспільства, де всі його члени поділяли б ідентичні цінності, мали б однакові цілі та спільно прямували до єдиної мети. Нерівні умови життя, можливості, нерівномірний розподіл матеріальних і духовних ресурсів для кожної людини в суспільстві зумовлюють трансформацію цінностей. Усі прагнуть максимального блага, однак далеко не кожен готовий докладати зусиль заради його досягнення. Людське існування не може бути постійно гармонійним, оскільки часто виникають суперечності між людьми, а коли такі суперечності загострюються, виникають конфлікти, внаслідок яких відбуваються зміни в системі відносин і цінностей. Щоб відповідати вимогам часу, людині доводиться постійно адаптуватися, формуючи при цьому нові форми взаємодії та моделі своєї поведінки. Ті, хто не здатен пристосуватися до нових глобальних змін сучасності, зазнають дезорганізації, що призводить до втрати людиною відчуття своєї цінності та гідності вільної людини серед вільних людей або до нездатності певною мірою протистояти тим життєвим колізіям, які перешкоджають розвитку, самореалізації, самоствердженню людини [10, с. 70].

Таким чином, слід виходити з того, що глобалізація завжди руйнує традиційні системи соціальної підтримки матеріально залежного населення (інвалідів, літніх людей, безробітних, біженців, сиріт, дітей, позбавлених піклування тощо), практично нічого не пропонуючи натомість. За таких умов соціальна держава має адаптуватися до викликів глобалізації, пристосувати до них свої програми, забезпечивши кожному громадянину гідні умови життя, рівні можливості для всіх груп і верств суспільства, не обмежуючись лише підтримкою знедолених [2, с. 407].

Висновки. Отже, на наш погляд людська гідність становить фундаментальну та невід'ємну цінність, що є основою формування соціальної держави та всієї системи прав і свобод людини. Концепт людської гідності має складну багатоаспектну природу, функціонуючи одночасно як комплексний правовий інститут, основоположний принцип конституційного ладу та суб'єктивне право особистості. При цьому, конституційне закріплення людини як найвищої цінності не просто декларує моральний ідеал, а створює правовий фундамент для побудови суспільства, в якому всі державні інститути та соціальні механізми мають працювати на забезпечення гідного існування кожної особистості. Принцип поваги до людської гідності є базисним у сфері реалізації прав і свобод та їх обмежень, визначаючи особистість не як об'єкт державної діяльності, а як рівноправний суб'єкт правовідносин.

Водночас аналіз сучасного стану реалізації принципу людської гідності свідчить про існування значного розриву між юридичним закріпленням цієї цінності та її практичним втіленням у повсякденному житті. Особливо гостро ця проблема проявляється в умовах глобалізаційних процесів, які руйнують традиційні системи соціальної підтримки, посилюють нерівність та провокують склад-

ні соціокультурні, політико-економічні й екологічні виклики для цивілізації. Ефективна реалізація принципу людської гідності потребує не лише формального визнання, але й створення дієвих механізмів захисту, розвитку правової культури суспільства та формування відповідальної позиції держави, особливо в умовах соціальних криз, військових конфліктів чи економічних потрясінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Орловський О.Я., Боднарук М.І. Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2021. Вип. 67. С. 129–133. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.26.
2. Волкова Ю. Ф. Гідність людини як найвища цінність в умовах глобалізаційного світу. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2023. Вип. 79, ч. 2. С. 402–407. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.63.
3. Бєлова М.В., Бєлов Д.М., Гуманістичні засади правової системи: діалектика теорії та практики в умовах сучасних викликів. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 5. 2024. С. 933–939. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/10/145.pdf.
4. Громовчук М. В., Бєлов Д. М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне правознавство: електрон. наук. вид*. 2022. С. 301–310. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fec0f2b1-9402-4ff3-8914-8c9c57ecc846/content.
5. Оніщук М. Проблеми забезпечення прав людини в Україні: від загальної Декларації прав людини – до сьогодення. *Право України*. 2009. №4. С. 29–35.
6. Кожан В.В. Особисті права та свободи людини: загальнотеоретичне дослідження: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2016. 229 с.
7. Шишкіна Е. Розуміння людської гідності: виклики сучасних українських реалій. Гідність людини. Що ми розуміємо під «гідністю», «людиною», та «людською гідністю»?: зб. наук. пр. 2016. URL: https://apladm.od.court.gov.ua/sud9105/pres-centr/news/381454.
8. Кравченко П.А. Гідність людини як ціннісний принцип її соціального буття. URL: http://dspace.pnpu.edu.ua/ bitstream/123456789/1984/1/KRAVCH.pdf.
9. Дучак Б.Л. Людська гідність у праві. *Наукові записки НаУУКМА.* 2017. Том 200. «Юридичні науки». С. 47–50.
10. Панасенко Г.С. Сучасна взаємодія людини та суспільства в умовах глобального розвитку: національні інтереси. *Вісник ХНУ імені Каразіна.* 2019. Вип. 9. С. 67–74.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 91

Частина 5

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 01.11.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 18,02. Формат 60х84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»